

Чорний обеліск

Еріх Марія Ремарк

ЧОРНИЙ ОБЕЛІСК

I

У контору фірми надмогильних пам'ятників "Генріх Кроль і сини" зазирає сонце. Минає квітень 1923 року, і наші справи йдуть добре. Весна нас не підвела, ми жваво торгуємо, правда, собі на збиток, але що вдієш — смерть неблаганна, від неї не втечеш, а людська скорбота потребує надгробків: з пісковика, з мармуру, а коли почуття провини чи спадщина великі — навіть з коштовного чорного шведського граніту, полірованого з усіх боків. Осінь і весна — найсприятливіший час для торгівлі предметами скорботи: тоді людей помирає більше, ніж улітку і взимку; восени — тому, що сили засинають, а весною — тому, що вони прокидаються і спалюють тіло, як надто товстий гніт надто тонку свічку. Так принаймні каже наш найзаповзятливіший агент Ліберман, грабар з міського кладовища, а кому ж про це знати, як не йому? Ліберманові вісімдесят років, він поховав понад десять тисяч покійників, за комісійні від продажу надгробків купив собі над річкою будиночок із садком та сажалкою для форелі, і професія зробила його гірким п'яницею. Єдине, що він ненавидить, — це міський крематорій, бо то нечесний конкурент. Ми теж не любимо його, адже на урнах нічого не заробиш.

Я дивлюся на годинник. Незабаром обід, а сьогодні субота, тому пора кінчати. Я закриваю друкарську машинку, відношу за ширму ротатор "Престо", відсовую вбік взірці каменів і виймаю з фіксажу фотографії пам'ятників полеглим на війні та художніх надмогильних прикрас. Я не лише завідувач реклами, художник і бухгалтер фірми, але й уже понад рік — єдиний службовець контори, хоч це зовсім не мій фак.

Я з насолодою дістаю з шухляди чорну бразильську сигару. Її дав мені вранці комівояжер вюртемберзького заводу металевих виробів з надією потім накинути нам партію бронзових вінків; отже, сигара добра. Я шукаю сірники, але, як майже завжди, їх немає під рукою. На щастя, в грубі ще жевріє вугілля. Я скручую десятимаркову банкноту і припалюю з груби сигару. Власне, в кінці квітня вже немає потреби опалювати приміщення — це просто комерційна вигадка мого хазяїна Георга Кроля. Він вважає, що коли людям, яких спіткало горе, доводиться платити гроші, то в теплій кімнаті вони роблять це охочіше, ніж у холодній. Скорбота вже й так заморожує душу, а коли в покупця ще й мерзнуть ноги, то годі думати про те, що візьмеш із нього добрі гроші. У теплі все відтає, навіть гаманець. Тому наша контора завжди добре нагріта, і нашим агентам якнайсуворіше наказано ніколи не вкладати угод на кладовищі, в холодну погоду або в дощ, а тільки в теплій кімнаті і, коли є змога, на ситий шлунок. Скорбота, холод і голод — погані партнери в торгівлі.

Я шпурляю в грубу недопалену банкноту і встаю. Тієї миті я чую, як у будинку навпроти відчиняється вікно. Мені не треба виглядати, аби дізнатися, що там таке. Я

обережно нахилиюся над столом, ніби хочу щось зробити біля машинки, і крадькома зазираю в маленьке люстерко, поставлене так, щоб можна було стежити за вікном. Це, як завжди, Ліза — дружина різника Вацека. Вона щойно встала і тепер позіхає та потягується гола біля вікна. Вулиця старовинна, вузька, і нам добре видно Лізу, а їй — нас. Ліза тому й стоїть там, що знає про це. Раптом вона розтягує свій великий рот у посмішці й показує на люстерко, яке помітили її яструбині очі. Сердитий, що спіймався на гарячому, я вдаю, немов нічого не бачу, і, пустивши хмарку диму, відходжу від вікна. За хвилину я знов повертаюся. Ліза глузливо посміхається. Я виглядаю у вікно, але не дивлюсь на неї, а вдаю, ніби киваю комусь на вулиці. Для більшої переконливості я ще й посилаю рукою поцілунок.

Ліза клює на це. їй кортить дізнатися, хто там, і вона вихиляється з вікна. Проте вулиця порожня. Тепер уже всміхаюся я. Ліза сердито тикає себе пальцем у лоб і зникає в кімнаті.

Власне, я й сам не знаю, навіщо влаштовую цю комедію. Ліза — як то кажуть, розкішна жінка, і я знаю чимало людей, які охоче заплатили б кілька мільйонів, щоб кожного ранку бачити таке видовище. Я теж залюбки дивлюся на неї, але мене дратує, що ця ледача жаба, яка тільки опівдні виповзає з ліжка, так безсоромно впевнена в своїх чарах, їй ніколи й на думку не спаде, що не кожен так відразу й захоче переспати з нею. А втім, їй це зовсім байдуже. Вона стоїть собі коло вікна з чорною, коротко підстриженою гривною й зухвало задертим носом, водячи білими, ніби з першокласного каррарського мармуру, грудьми, як нянька іграшкою перед немовлям. Якби в неї були під руками дві повітряні кулі, вона залюбки бавилася б ними. А оскільки вона гола, то бавиться своїми грудьми. їй однаково. Ліза просто радіє, що живе, що чоловіки гинуть за нею. Потім вона забуває про це й жадібно накидається на сніданок. А різник Вацек тим часом забиває десь старі виснажені візницькі шапи.

Ліза з'являється знов. Вона приліпила собі вуса і страшенно задоволена своєю витівкою. Вона вітається по-військовому, і я вже вирішую, що в Лізи вистачило безсоромності виставити себе напоказ нашому старому сусідові, відставному фельдфебелеві Кнопфу, та потім згадую, що єдине вікно у Кнопфівій спальні виходить на подвір'я. А Ліза досить хитра і знає, що з сусідніх будинків її не видно.

Раптом, ніби десь прорвалася звукова перепона, задзвонили дзвони на Маріїнській церкві. Церква стоїть у кінці вулиці, й удари гримлять, наче падають до кімнати просто з неба. Тієї миті я помічаю, як повз друге наше вікно, що виходить на подвір'я, пропливає, мов якась примарна диня, лисина мого хазяїна. Ліза робить непристойний жест і зачиняє вікно. Щоденну спокусу святого Антонія ще раз подолано.

Георгові Кролю рівно сорок років, але голова в нього вже блищить, як куля на кегельбані в літньому ресторані Боля. Вона блищить, відколи я знаю Кроля, а знаю я його понад п'ять років. Вона так блищить, що в окопах, де ми разом сиділи, бо служили в одному полку, видали спеціальний наказ, щоб Георг, хоч би на фронті було найтихіше, не скидав сталевих каски, — навіть найсумирнішому ворожому солдатіві кортіло вистрілити в його лисину, щоб переконатися, чи то, бува, не величезна

більярдна куля.

Я стаю струнко і рапортую:

— Штаб-квартира фірми "Кроль і сини"! Стежимо за ворогом. Підозрілий рух військових частин у районі різника Вацека.

— Ага, — киває Георг. — Ліза робить ранкову гімнастику. Вільно, єфрейторе Бодмере! Чому ви не носите зранку шори, як кінь литавриста кавалерійського оркестру, щоб зберегти свою добродетель? Хіба ви не знаєте трьох найцінніших речей у житті?

— Як же мені їх знати, пане верховний прокуроре, коли я ще й самого життя не бачив?

— Добродетель, наївність і молодість, — проголошує Георг. — Хто раз утратив їх, то вже назавжди. А що може бути безнадійніше за досвід, старість і холодний розум?

— Бідність, хвороба й самотність, — заперечую я і стаю вільно.

— Це просто інші назви досвіду, старості й розуму, що збився на манівці.

Георг виймає в мене з рота сигару, якусь мить розглядає її і визначає, як колекціонер метелика:

— Здобич із заводу металевих виробів.

Потім виймає з кишені гарно обкурений золотисто-брунатний мундштук із морської пілки, застромлює в нього сигару і затягується нею сам.

— Я не маю нічого проти конфіскації сигари, — кажу я. — Це грубе насильство, та на щось інше ти, колишній унтер-офіцер, і не здатний. Але навіщо тобі мундштук? Я ж не сифілітик.

— А я не гомосексуаліст.

— Георгу, — зауважую я, — на війні ти моєю ложкою їв гороховий суп, коли мені щастило вкрасти його на кухні. А ложку я носив за брудною халавою і ніколи не мив.

Георг розглядає попіл із сигари — білий, як сніг.

— Війна скінчилася чотири з половиною роки тому, — повчально каже він. — Тоді безмежне лихо зробило нас людьми. Сьогодні ж безсоромна гонитва за власністю знов перетворила нас на розбійників. І, щоб замаскувати це, нам тепер потрібен лоск. Ergo! [23] Але чи не знайдеться в тебе ще однієї бразильської? Завод металевих виробів ніколи не пробує підкупити чужих службовців тільки однією сигарою.

Я дістаю з шухляди другу сигару й віддаю Георгові.

— І все ж мені здається, що розум, досвід і старість на щось таки придатні,— кажу я.

Георг посміхається і дає мені за неї пачку сигарет, у якій шести штук не вистачає.

— А що було ще? — питає він.

— Нічого. Жодного клієнта. Але я змушений негайно просити в тебе підвищення платні.

— Знов? Адже тобі її тільки вчора підвищили!

— Не вчора, а сьогодні вранці, о дев'ятій годині. На якихось там мізерних вісім тисяч марок. О дев'ятій годині ранку вони все-таки чогось були варті. Та відтоді курс

долара піднявся знов, і я, замість того щоб купити нову краватку, можу лише придбати за них пляшку дешевого вина. А мені потрібна краватка.

— Скільки ж тепер коштує долар?

— Сьогодні опівдні коштував тридцять шість тисяч марок. А вранці ще тільки тридцять тисяч.

Георг Кроль оглядає сигару.

— Тридцять шість тисяч! Просто якесь божевілья! Чим усе це скінчиться?

— Загальним банкрутством, пане фельдмаршале, — відповідаю я. — Та поки що нам треба жити. Ти приніс гроші?

— Тільки маленьку валізку на сьогодні й на завтра на ранок. Асигнації по десять тисяч, по тисячі й навіть кілька пачок любих старих сотень. Десь фунтів з п'ять паперових грошей. Гроші знецінюються так швидко, що державний банк не встигає їх друкувати. Банкноти в сто тисяч марок з'явилися тільки два тижні тому, а вже, видно, доведеться друкувати папірці в мільйон марок. Коли ми дійдемо до мільярдів?

— Якщо так триватиме далі, то за кілька місяців.

— Боже мій! — зітхає Георг. — Де та чудова спокійна пора тисяча дев'ятсот двадцять другого року? Тоді за рік курс долара піднявся тільки з двохсот п'ятдесяти до десяти тисяч марок. А про двадцять перший рік нічого й казати — тоді долар піднявся всього на якихось нещасних триста відсотків.

Я визираю у вікно, що виходить на вулицю. Ліза тепер стоїть у шовковому халаті, розмальованому папугами. Вона повісила дзеркало на дужку вікна й розчісує свою гриву.

— Глянь-но сюди, — гірко кажу я. — Вона не сіє, не жне, а проте отець небесний годує її. Цього халата вчора ще не було. Шовк цілими метрами! А я не можу нашкрябати грошей навіть на краватку.

Георг усміхається.

— Ти — скромна жертва доби, а Ліза, навпаки, пливе під усіма вітрилами по хвилях інфляції. Вона — Єлена Прекрасна спекулянтів. На надгробках тепер не розбагатієш, сину мій. Чому б тобі не перейти на торгівлю оселедцями чи акціями, як твій приятель Віллі?

— Тому, що я сентиментальний філософ і залишусь вірний надгробкам. То як же з підвищенням платні? Філософам також доводиться робити деякі витрати на гардероб.

— Ти не можеш купити краватку завтра?

— Завтра неділя, і вона мені буде потрібна.

Георг приносить із передпокою валізку з грошима, дістає дві пачки банкнот і кидає мені.

— Вистачить?

Я бачу, що в пачках здебільшого сотні.

— Дай ще з півкіло цих шпалер, — кажу я. — Тут щонайбільше п'ять тисяч. Спекулянти-католики в неділю під час служби божої кладуть стільки на тацю, та ще й соромляться, що вони такі скупі.

Георг шкрябає свій лисий череп — атавістичний рух, що не має ніякого глузду. Потім простягає мені третю пачку.

— Слава богу, що завтра неділя, — каже він. — Курс долара не підніметься. Єдиний день на тиждень інфляція стоїть на місці. Напевне, богові й на думку таке не спадало, коли він створював неділю.

— А в якому, власне, ми становищі? — питаю я. — Чи ми збанкрутували, чи справи наші йдуть блискуче?

Георг глибоко затягується сигарою.

— Я гадаю, що сьогодні в Німеччині ніхто не знає, в якому він становищі. Навіть всемогутній Стіннес не знає. Ті, хто збирав гроші, звичайно, збанкрутували. Робітники й службовці теж. І більшість дрібних торговців, хоч вони про це ще самі не знають. Блискуче справи йдуть лише в тих, хто має валюту, акції та великі реальні цінності. Отже, не в нас. Ну як, просвітив я тебе?

— Реальні цінності? — Я виглядаю в садок, де стоїть наша продукція. — У нас їх справді небагато. Переважно надгробки з пісковика й чавуну, а мармуру й граніту зовсім мало. Та й те, що є, твій брат продає із збитком. Може, найкраще було б зовсім нічого не продавати, га?

Георгові немає потреби відповідати. Знадвору долинає дзвінок велосипеда, і за мить хтось уже підіймається старими сходами. Чути владне покашлювання. Це Генріх Кроль молодший, другий власник фірми, з яким ми вічно маємо клопіт.

Генріх Кроль — низенький, огрядний, з жовтими, як солома, вусами, в запорошених смугастих штанах. Холоші в нього зацеплені, щоб зручно було їздити на велосипеді. Він з осудом міряє поглядом Георга й мене. Для нього ми — канцелярські щури, що цілими днями б'ють байдики, тим-часом як він, людина діла, влаштовує всі справи за межами міста. Його ніщо не бере. Щодня на світанку він поспішає на станцію, їде поїздом, а потім на велосипеді добирається у найвіддаленіші села, звідки наші агенти — грабарі або вчителі — повідомили про чийось смерть.

Генріхові не бракує спритності. Його огрядність викликає довіру, тому він уранці й увечері не забуває заглянути в кухоль із пивом, щоб бути в формі. Селянам більше подобаються низенькі товстуні, ніж худі здоровила, що, здається, от-от помруть з голоду. Костюм теж стає йому в пригоді. Генріх Кроль не носить чорного сюртука, як наші конкуренти з фірми Штайнмаєра, ні синього святкового костюма, як комівояжери Гольмана й Клоца, — перший занадто красномовний, а другий — занадто байдужий. Він носить скромний візитний костюм: штани в смужку й чорно-сірий піджак, а крім того — старомодний стоячий комірець з прямими ріжечками і краватку приглушених тонів, де переважає чорний колір. Два роки тому Генріх Кроль, коли замовляв цей костюм, на мить завагався, чи не краще личитиме йому фрак, та потім, зваживши на свій малий зріст, відмовився від цієї думки. І добре, що відмовився, — навіть Наполеон був би смішний у фракі. В теперішньому ж своєму вбранні Генріх Кроль справляє враження скромного уповноваженого самого господа бога — а це якраз те, що треба. Заціпки ж на холошах додають його постаті щось домашнє й водночас витончене, — віриться, що в

людей, які носять такі зачіпки в добу автомобілів, можна купити дешевше.

Генріх скидає капелюха й витирає хусточкою чоло. Надворі досить-таки холодно, і він зовсім не спітнів: Генріх просто хоче показати, який він трудівник у порівнянні з нами, конторськими неробами.

— Я продав надгробок з хрестом, — каже він з удаваною скромністю, за якою вчувається переможний грім литаврів.

— Котрий? Маленький мармуровий? — з надією питаю я.

— Ні, великий, — відповідає Генріх ще скромніше втуплює в мене очі.

— Що? Той, зі шведського граніту, з подвійним цоколем і бронзовими ланцюгами?

— Авжеж, той. Чи в нас, може, є ще якийсь?

Генріх втішається своїм дурним запитанням, ніби це вершина сарказму.

— Ні,— відповідаю я, — іншого в нас немає. В тім-то й наше лихо. Це був останній. Гібралтарська скеля.

— За скільки ж ти його продав? — не витримує Георг.

Генріх потягається.

— За три чверті мільйона — без напису, без огорожі й привозу. За все це вони ще доплатять.

— О боже! — вигукуємо ми з Георгом в один голос.

Генріх кидає на нас погляд, сповнений зневаги. Такий вираз часом буває в здохлої риби.

— Це була важка битва, — пояснює він і чомусь знов надягає капелюха.

— Краще, якби ви були зазнали в ній поразки, — кажу я.

— Що?

— Якби зазнали поразки. В тім битві.

— Що? — роздратовано перепитує Генріх.

Я легко збиваю його з пантелику.

— Він хоче сказати, що краще б ти не продавав його, — пояснює Георг.

— Цебто як? Що все це має означати? Хай вам чорт! Бігаєш з ранку до вечора, продаєш якнайвигідніше, а тут тобі ще й дорікають! Попоїздьте самі по селах і спробуйте...

— Генріху, — лагідно перебиває його Георг, — ми знаємо, що ти себе не шкодуєш за роботою. Але ж ми живемо в такий час, коли чим більше продаєш, тим біднішаєш. Уже кілька років у нас інфляція. Від самої війни, Генріху. Цього року інфляція набрала темпу скоротечних сухот. Ось чому цифри тепер нічого не означають.

— Я й сам це знаю. Я не ідіот.

Нам нічого відповісти на це. Тільки ідіоти завжди кажуть, що вони не ідіоти. А їм заперечувати безглуздо. Я знаю це зі своїх недільних відвідин будинку для божевільних.

Генріх витягає нотатника.

— Цей надгробок коштував нам п'ятдесят тисяч. По-моєму, три чверті мільйона — непоганий зиск.

Генріх знов купається у хвилях сарказму. Він гадає, що повинен при мені завжди вдаватися до нього, тому що я колись був учителем. Це було зразу після війни. Я працював у глухому селі дев'ять місяців, поки не втік, переслідуваний зимовою самотністю, що, як злий собака, хапала мене за п'яти.

— Був би ще більший зиск, коли б ви замість чудового хреста продали отой проклятий обеліск, що стримить перед вікном, — не витримує я. — Кажуть, що ваш покійний батько шістдесят років тому, коли заснував фірму, купив його ще дешевше — за якихось там п'ятдесят марок.

— Обеліск? До чого тут обеліск? Його ніхто не купить. Це знає навіть мала дитина.

— Саме тому його й не шкода було б, — пояснює я. — А хреста шкода. Доведеться викупляти його за великі гроші.

Генріх тільки сопе. В нього в носі поліпи, і йому завжди важко дихати.

— Ви, може, хочете сказати, що такий хрест тепер нам коштував би три чверті мільйона?

— Про це ми скоро дізнаємося, — каже Георг Кроль. — Завтра приїздить Різенфельд. Нам треба зробити нове замовлення Оденвальдському гранітному заводу, бо на складі вже мало товару.

— У нас є ще обеліск, — лукаво зауважую я.

— Чому ви не продасте його самі? — спалахує Генріх. — Отже, завтра приїздить сюди Різенфельд? Ну, то я залишусь дома і сам поговорю з ним. Побачимо, які тепер ціни!

Ми з Георгом презираємося. Ми знаємо, що Генріха треба тримати від Різенфельда якнайдалі, навіть коли б довелось напоїти його чи підлити йому в кухоль із пивом рицинової олії. Цей чесний старомодний комерсант нагнав би на Різенфельда смертельну нудьгу своїми воєнними спогадами і розповідями про добрі давні часи, коли ще гроші були грошима, а вірність — душею честі, як влучно сказав наш любий фельдмаршал. Генріх дуже високої думки про такі банальності. А Різенфельд — ні. Для нього вірність — це те, чого повинні дотримуватись інші, коли їм це не вигідно, і ти сам, коли тобі з цього є якийсь зиск.

— Ціни міняються щодня, — каже Георг. — Про це нічого й говорити.

— Он як? То ти, може, вважаєш, що я продав задешево?

— Побачимо. Ти привіз гроші?

Генріх витріщує на Георга очі.

— Гроші? Що це знов за вигадка? Як я міг привезти гроші, коли товар ще не доставлено? Це ж неможливо!

— Нічого неможливого тут немає, — заперечую я. — Навпаки, тепер тільки так і роблять. Це зветься заплатити гроші наперед.

— Гроші наперед! — Генріх зневажливо морщить товстого носа. — Що ви, шкільний учитель, розумієте в цьому? Як можна в нашому ділі вимагати наперед гроші? Від засмучених родичів покійника, коли на могилі ще не зів'яли вінки? Правити гроші за те, що навіть ще не доставлено?

— Звичайно. А коли ж іще? Люди тоді розчулені, і з них легше взяти гроші.

— Розчулені? Аякже! Вони тоді твердіші за крицю! Після всіх витрат на лікаря, на труну, на священика, на могилу, на квіти, на поминки... Та вам не дадуть наперед і десяти тисяч, чоловіче! Людям треба спочатку трохи відійти. І, перш ніж платити, їм треба побачити пам'ятник на кладовищі, а не в каталозі, хай навіть ви власноручно намалюєте його китайською тушшю, зробите сухозлотицею напис, та ще й додасте кілька зображень засмучених родичів.

Знов закид на мою адресу. Та я не звертаю на нього уваги. Це правда, я не тільки намалював надмогильні пам'ятники для нашого каталога і розмножив малюнки на ротаторі, але для більшого ефекту ще й розфарбував їх і надав відповідної атмосфери — домалював плакучі верби, грядочки з братками, кипариси і вдів у жалобному серпанку, що поливають квіти. Конкуренти мало не полускали з заздрощів, коли ми завели цю новину. Самі вони не мали нічого кращого за звичайні фотографії надгробків зі складу. Генріх тоді також вважав нашу ідею чудовою, особливо подобалось йому застосування сухозлотиці. Бо я, щоб зображення були природніші, робив на пам'ятниках у каталозі написи розведеною в олії сухозлотицею. Це давало мені величезне задоволення: всіх, кого я ненавидів, я посилав на той світ і малював їм надгробок — наприклад, своєму унтер-офіцерові з солдатських часів, який ще й досі живий і здоровий: "Тут спочив після довгих нестерпних страждань, переживши всіх своїх близьких, поліцай Карл Фліомер". Для такої епітафії я мав підстави — той негідник добре намучив мене, а на фронті двічі посилав у розвідку, звідки я лише дивом повернувся живий. Тому я від щирого серця бажав йому такої долі.

— Пане Кролю, — кажу я, — дозвольте ще раз коротко пояснити вам, які тепер часи. Принципи, на яких вас виховано, шляхетні, але сьогодні вони ведуть до банкрутства. Заробити гроші тепер може кожен, а зберегти їхню вартість не може ніхто. Нині важливо не продавати, а купувати, та ще якомога швидше одержувати гроші за продане. Ми живемо в епоху реальних цінностей. Гроші стали ілюзією, всі знають про це, але не всі ще цьому вірять. А тим часом інфляція триває далі, гроші скоро будуть зовсім нічого не варті. Людина керується в своєму житті на сімдесят п'ять відсотків фантазією і тільки на двадцять п'ять відсотків — фактами; це її сила і її слабкість, і через те в цьому відьомському танці цифр і досі є ті, що виграють, і ті, що програють. Ми знаємо, що не можемо належати до тих, хто тільки виграє, але й не хочемо бути серед тих, хто зазнає самих лише збитків. Три чверті мільйона, за які ви сьогодні продали хрест, через два місяці, якщо їх тільки тоді виплатять, будуть варті не більше, ніж тепер п'ятдесят тисяч. Тому...

Генріх густо червоніє й перебиває мене.

— Я не ідіот! — знов каже він. — І годі читати мені безглузді нотації! Практичне життя я знаю краще за вас. Я волію загинути з честю, аніж удаватися до сумнівних спекулянтських методів, щоб вижити. Поки я відповідаю в нашій фірмі за продаж, торгівля наша буде порядною, як у давні часи, щоб ви знали! Що я вмію, те вмію, поки що цього вистачало і вистачить надалі! Підло псувати людині радість від вдалого

продажу! Чом ви не залишилися зачуханим учителем?

Він хапає капелюха й вибігає з кімнати, грюкнувши дверима. Нам видно крізь вікно, як він перетинає подвір'я товстими кривими ногами. Велосипедні защіпки на холошах надають йому майже військового вигляду. Генріх поспішає до ресторанчика "Квітка" — він там постійний гість.

— Цей міщанин, цей садист хоче мати радість від торгівлі! — сердито кажу я. — Як можна торгувати тим, чим торгуємо ми, інакше, ніж з побожним цинізмом, коли бажаєш зберегти свою душу? А цей лицемір хоче мати радість від махінацій з покійниками і вважає це своїм законним правом!

Георг сміється.

— Бери гроші й ходімо. Ти ще не передумав купувати собі краватку? То поспішай! Сьогодні більше не буде підвищення платні.

Георг бере валізку з грошима і байдуже ставить її в прилеглу до контори кімнату, в якій він ночує. Я складаю свої пачки грошей у коробку з написом: "Кондитерська Келлера — найкраще печиво, з привезенням додому".

— Різенфельд справді приїде? — питаю я.

— Так, він прислав телеграму.

— А чого він хоче? Грошей? Чи запропонувати нам товар?

— Побачимо, — відповідає Георг і замикає контору.

II

Ми виходимо надвір. Навальне квітневе сонце ніби виливає на нас гігантську золоту чашу світла й вітру. Ми зупиняємося. Сад палахкотить зеленим полум'ям, весна бринить у молодому листі тополь, як арфа, на кущах бузку розцвітають перші китиці.

— Інфляція! — кажу я. — Ось вона й тут — і найбурхливіша з усіх! Здається, навіть природа знає, що тепер рахують тільки десятками тисяч і мільйонами. Поглянь, що роблять тюльпани. А он там який чистий білий колір, і який червоний, і скільки жовтого! А запах!

Георг киває головою, нюхає повітря й затується бразильською сигарою: природа для нього вдвічі краща, коли він милується нею з сигарою в зубах.

Ми дивимось на цю пишноту й відчуваємо на обличчях тепле сонце.

Сад за домом править нам одночасно й за виставку надгробків. Вони вишикувались там, ніби рота бійців на чолі зі струнким лейтенантом — чорним обеліском Отто, пост якого біля самих дверей. Це його я радив Генріхові продати — найдавніший пам'ятник фірми, її прикмету і вірець несмаку. Відразу за ним стоять дешеві маленькі надгробки з пісковика й цементу — пам'ятники для злидарів, що чесно й пристойно жили, тяжко працювали і, звичайно, лишилися ні з чим. Далі йдуть трохи більші надгробки, вже на цоколях, але все ще дешеві. Це товар для тих, хто хотів досягти чогось кращого бодай після смерті, коли не зміг за життя. Такі пам'ятники ми продаємо частіше, ніж зовсім прості, і важко сказати, чого в цьому запізнілому шанобстві родичів померлого більше: зворушливої уваги чи просто дурощів. Потім стоять надгробки з пісковика, в які вправлено плити мармуру, сірого сієніту або чорного шведського граніту. Вони вже

надто дорогі для тих, хто живе з праці своїх рук. Їх купують дрібні торговці, майстри й ремісники, що мають власні майстерні, і, звичайно, вічні невдахи — дрібні чиновники, яким завжди доводиться вдавати з себе щось більше, ніж вони є насправді, цей хоробрий пролетаріат із стоячими комірцями, що невідомо як примудряється ще існувати в наші часи, коли підвищення його платні кожного разу відбувається надто пізно.

Але всі ці пам'ятники — ще дрібнота. Аж за ними починаються мармурові й гранітні брили. Спочатку йдуть поліровані з одного боку — спереду гладенькі, з боків і ззаду грубо обтесані, цоколь теж з усіх боків необроблених. Це товар для заможних людей із середнього стану — роботодавців, комерсантів, власників більших крамниць і, звичайно, для мужніх невдах — вищих чиновників, яким так само, як і дрібним, щоб не принизити своєї гідності, доводиться витратити на смерть більше, ніж вони заробляли за життя.

Проте справжні аристократи надгробків — поліровані з усіх боків велетні з мармуру та чорного шведського граніту. В них кожен бік, незалежно від того, видно його чи ні, відполірований до блиску, навіть цоколі гладенькі, до того ж їх буває не один чи два, а часто ще й третій, скошений, а найкращі з них увінчані ще й масивним хрестом із такого самого матеріалу. Сьогодні такі пам'ятники можуть купити тільки багаті селяни, власники великих реальних цінностей, спекулянти та спритні ділки, що орудують довготерміновими векселями і таким чином живуть за рахунок державного банку, який усе оплачує дедалі новими, незабезпеченими золотом банкнотами.

Ми разом поглядаємо на той єдиний розкішний надгробок, який ще чверть години тому належав фірмі. Ось він стоїть, чорний, блискучий, ніби щойно полакований автомобіль, весна огортає його своїми пахощами, до нього схиляються китиці бузку, він схожий на величну даму, холодну, незворушну, ще на якусь годину незайману, — потім на його вузькому животі позолоченими латинськими літерами по вісімсот марок за кожную буде написане прізвище Генріха Фледерсена, господаря великого хутора.

— Щасливої дороги, чорна Діано! — кажу я і скидаю капелюха. — Прощай! Поети ніколи не могли змиритися з тим, що навіть довершена краса підлягає законам долі й приречена на жалюгідну смерть. Щасливої дороги! Ти станеш тепер безсоромною рекламою для душі шахрая Фледерсена, що здирав з бідних удів нашого міста останні банкноти по десять тисяч марок за надто дороге масло, в яке він домішував маргарин, не кажучи вже про грабіжницькі ціни на шніцелі з телятини, котлети зі свинини і печеню з яловичини. Щасливої дороги!

— Від твоїх слів мені захотілося їсти, — каже Георг. — Ходімо у "Валгаллу". Чи тобі треба спершу купити краватку?

— Ні, ще встигну, поки зачиняться крамниці. В суботу після обіду курс долара більше не підіймається. Від дванадцятої години сьогодні аж до ранку в понеділок наша валюта стоїть на місці. А, власне, чому? Хтось тут, мабуть, діє

дуже ледачий. Чому вартість марки не падає в кінці тижня? Бог її притримує, чи що?

— Тому, що біржа в цей час уже не працює. Є ще запитання?

— Є. Людина живе, керуючись насамперед своїми внутрішніми нахилами, а потім уже зовнішніми умовами чи навпаки?

— Людина живе, та й годі. У "Валгаллі" сьогодні гуляш із картоплею, огірками й салатом. Я бачив меню, коли повертався з банку.

— Гуляш! — Я зриваю примулу і встромлюю її собі в петельку. — Людина живе, твоя правда. А хто хоче знати більше, той пропав. Ходімо, подражним Едуарда Кноблоха.

Ми входимо в просторий ресторан готелю "Валгалла". Господар готелю, Едуард Кноблох, гладкий велетен у каштанового кольору перуці й розстебнутому чорному сюртуці, побачивши нас, так кривиться, ніби йому з оленячою полядвицею на зуби попала шротина.

— Добрий день, пане Кноблоху, — каже Георг. — Гарна сьогодні година! В таку погоду в людини прокидається вовчий апетит.

Едуард нервово здвигає плечима.

— Багато їсти шкідливо. На печінку, на жовч і на все.

— Тільки не у вас, пане Кноблоху, — ласкаво заперечує Георг. — У вас обіди корисні для здоров'я.

— Це так. Але надто здорова їжа теж може зашкодити. Згідно з найновішими науковими даними, той, хто споживає багато м'яса...

Я перебиваю Едуарда, злегка плеснувши його по м'якому животі. Він відсахується, наче його вдарили в пах.

— Заспокойся і скорися долі, — кажу я. — Ми не об'їмо тебе. Що поробляє поезія?

— Пішла жебрати. Ніколи! В такі часи!

Мене не смішать його безглузді фрази. Едуард не тільки господар, але й поет; але так легко спекатись мене йому не пощастить.

— Де сісти? — питаю я.

Кноблох оглядається. Зненацька його обличчя прояснюється.

— Дуже шкода, панове, проте немає жодного вільного столика.

— Нічого, ми почекаємо.

Едуард озирається ще раз.

— Скидається на те, що жоден швидко не звільниться, — сяючи каже він. — Панове ще тільки починають їсти суп. Може, ви сьогодні підете в "Альтштедтергоф" або в ресторан на вокзалі? Там також можна сьак-так попоїсти.

Сьак-так! Здається, сьогодні все аж бризкає сарказмом. Спершу Генріх, тепер Едуард. Але ми боротимемось за гуляш, коли б навіть довелося чекати цілу годину. Гуляш — це найкраще, що готують у ресторані "Валгалла".

Та Едуард не тільки поет, він, виявляється, ще й уміє читати чужі думки.

— Даремно чекаєте, — каже він. — У нас мало гуляшу, і його завжди дуже швидко розбирають. Чи, може, візьмете німецький біфштекс? Його можна з'їсти тут, коло ляди.

— Краще вмерти, — кажу я. — Ми матимемо гуляш, навіть коли б довелося

порубати тебе самого.

— Та невже? — мовить Едуард. На його гладкому обличчі проступає тріумф.

— Авжеж, — відповідаю я і знов плескаю його по животі.— Ходімо, Георгу, для нас є столик.

— Де? — швидко питає Едуард.

— Он там, де сидить той пан, схожий на шафу. Еге ж, отой рудий, з елегантною дамою. Той, що підвівся й махає нам. Мій приятель Віллі, Едуарде. Пришли офіціанта, ми зробимо замовлення!

Ми рушаємо до Віллі. За спиною в нас розлягається такий звук, ніби лопнула автомобільна камера, — то Едуард сичить зі злості.

Причина всієї цієї комедії, яку нам улаштовує Едуард, дуже проста. Раніше в нього можна було їсти на абонементи. Купиш книжечку з десятима талонами, і потім кожний обід коштує трохи дешевше. Едуард запровадив абонементи, щоб принадити клієнтів. Проте останніми тижнями лавина інфляції сплутала його розрахунки; якщо обід на перший талон ще відповідав ціні, яку за нього заплачено, то вартість останнього талона виявлялася значно нижчою за вартість обіду. Через це Едуард скасував абонементи: він надто багато втрачав на них. Але в нас виникла блискуча ідея. Ми вчасно довідалися про його намір і півтора місяця тому витратили всі гроші від продажу пам'ятника полеглим воїнам на абонементи у "Валгаллі", які ми закупили оптом. Щоб не дуже впасти в око Едуардові, ми використали для цього різних людей: трунаря Вільке, грабаря міського кладовища Лібермана, нашого скульптора Курта Баха, Віллі, ще кількох фронтових товаришів та клієнтів і навіть Лізу. Вони скупили для нас у касі книжечки з талонами. Переставши продавати абонементи, Едуард сподівався, що за десять днів усі талони скінчаться, бо в книжечках їх було тільки по десятку, а він гадав, що жодна розважна людина не придбає більше, ніж одну книжечку. Але ми з Георгом мали їх понад тридцять кожен. Через два тижні після скасування абонементів Едуард захвилювався, бо ми й далі розраховувались талонами, а через місяць почав трохи панікувати. На той час ми вже їли за півціни; а далі обід нам коштував не дорожче, як десять сигарет. Ми з'являлися день у день і розраховувались талонами. Врешті Едуард запитав, скільки в нас їх ще є,— ми відповіли ухильно. Він спробував не брати талонів — ми наступного разу привели з собою адвоката, запросивши його на віденський шніцель. За десертом адвокат прочитав Едуардові цілу лекцію про контракти та зобов'язання й заплатив за їжу нашим талоном. Лірика Едуарда набула похмурих рис. Він спробував домовитись — ми відхилили його спробу. Він написав повчальний вірш "Вилазить боком кривдою нажите" й послав його до газети. Редактор показав вірша нам: у— ньому було повно ущипливих натяків на могильників народу, згадувалось про надгробки й про лихваря Кроля. Ми запросили свого адвоката на свинячі котлети у "Валгаллу", і він пояснив Едуардові, що таке публічна образа та до яких вона може призвести наслідків, знову ж таки розраховувшись за обід нашим талоном. Едуард, який раніше був ніжним ліриком і оспівував квіти, почав писати вірші, сповнені ненависті. Але це було все, що він міг зробити. Запекла боротьба триває далі. Едуард щодня сподівається, що наші

запаси скінчатся; він не знає, що в нас талонів більше, ніж на сім місяців.

Віллі підводиться. Він у новому темно-зеленому костюмі з дуже дорогої матерії і скидається в ньому на рудоголову листяну жабу. Краватка в нього прикрашена перлиною, на вказівному пальці правої руки важкий перстень з печаткою. П'ять років тому Віллі був помічником інтенданта нашої роти. Йому двадцять п'ять років — стільки, як і мені.

— Дозвольте познайомити вас, — каже Віллі. — Мої приятелі і фронтові товариші Георг Кроль та Людвіг Бодмер — панна Рене де ла Тур з "Мулен руж" у Парижі.

Рене де ла Тур стримано, але приязно киває нам. Ми вражено дивимось на Віллі. Він відповідає нам гордим поглядом.

— Влаштовуйтесь, панове, — запрошує Віллі. — Наскільки я розумію, Едуард хотів позбавити вас обіду. Гуляш смачний, хоч трохи замало цибулі. Сідайте, ми залюбки посунемось.

Ми сідаємо навколо столика. Віллі знає про нашу війну з Едуардом і стежить за нею з цікавістю природженого гравця.

— Офіціанте! — гукаю я.

Плоскостопий офіціант, що перевальцем пробирається між столиками за чотири кроки від нас, раптом глухне.

— Офіціанте! — гукаю я ще раз.

— Ти варвар, — зауважує Георг. — Ображаєш людину, називаючи її фах. Навіщо ж він робив вісімнадцятого року революцію? Пане старший офіціанте!

Я посміхаюся. Це правда, німецька революція 1918 року була найбезкровніша в світі. Революціонери самі себе так перелякалися, що відразу ж покликали на допомогу бонз і генералів з колишнього уряду, щоб ті захистили їх від нападу їхньої власної хоробрості. Ті великодушно погодились. Частину революціонерів убито, князям та офіцерам дали величезні пенсії, щоб вони мали час готувати путчі, чиновники одержали нові титули, старші викладачі стали радниками, шкільні інспектори — радниками-інспекторами, офіціанти отримали право ззатися старшими офіціантами, а колишні партійні секретарі — "ваша вельможність", військовий міністр, соціал-демократ, з великою радістю взяв під своє крило в міністерство справжніх генералів, і німецька революція потонула в червоному плюші, в комфорті, в пивницях і в тузі за мундирами та командами.

— Пане старший офіціанте! — знов гукає Георг.

Офіціант і далі вдає, що не чує. Це давній дитячий трюк

Едуарда: він сподівається, що ми здамося, коли офіціанти матимуть вказівку не обслуговувати нас.

— Старший офіціанте! Ви що, оглухли? — розлягається раптом у залі громовий голос з першокласним акцентом пруської казарми.

Він миттю діє, як сигнал сурми на старих бойових коней. Офіціант зупиняється, ніби йому вистрілили в спину, і обертається; ще двоє кидаються до нас збоку, хтось клацає каблуками, якийсь чоловік, що сидить недалеко від нас, схожий на військового,

тихо каже: "Браво", і навіть Едуард біжить, аж поли розвіваються, щоб довідатись, кому належить цей голос із вищих сфер. Він знає, що ні я, ні Георг не можемо так командувати.

Ми мовчки дивимось на Рене де ла Тур. Вона сидить собі спокійно й скромно, нібито все це її не стосується. Проте гаркнути так могла тільки Бона, голос Віллі ми знаємо.

Офіціант зупиняється біля нашого столика.

— Що панство бажає?

— Суп з макаронами, гуляш і пудинг із фруктовим соком для двох, — каже Георг. — І швидше, а то продмемо вам вуха, сновидо потайна!

Едуард підходить до нас. Він не розуміє, що сталося, і кидає оком під стіл. Там ніхто не сховався, а дух не може так ревти. Ми також не можемо, Едуард знає це. Він' має підозру, що тут був якийсь трюк.

— Дуже прошу вас, — каже він нарешті,— в моєму закладі не зчиняти такого галасу.

Ніхто не відповідає. Ми тільки байдуже позираємо на нього. Рене де ла Тур пудриться. Едуард повертається і йде геть.

— Господарю! Ану йдіть сюди! — лунає раптом той самий громовий голос у нього за спиною.

Едуард швидко обертається і вирячує на нас очі. На наших обличчях та сама байдужа посмішка. Його погляд зупиняється на Рене де ла Тур.

— Це ви щойно...

Рене закриває пудреницю.

— Що? — питає вона срібним, ніжним сопрано. — Що ви хочете?

Едуард остаточно збитий з пантелику. Він не знає вже, що й думати.

— Ви, мабуть, перевтомилися, пане Кноблоху? — питає Георг. — Здається, у вас галюцинації.

— Але ж хтось щойно...

— Ти збожеволів, Едуарде, — перебиваю я його. — І вигляд у тебе поганий. Треба відпочити. Нам немає ніякої вигоди продавати твоїм родичам дешевий надгробок під італійський мармур, а кращого ти не вартий.

Едуард кліпає очима, як старий сич.

— Дивна ви людина, — каже Рене де ла Тур ніжним сопрано. — Звалюєте на своїх гостей Ейну за те, що ваші офіціанти глухі.

Вона сміється — чарівна дзвінка суміш срібла й музики, немов жебоніння струмка в казці.

Едуард хапається за голову. Він втрачає останню витримку. Ні, цю дівчину теж ні в чому не запідозриш. Той, хто так сміється, не може горлати, як солдафон.

— Ви вільні, Кноблоху, — недбало кидає Георг. — Чи хочете приєднатися до нашої розмови?

— І не їж так багато м'яса! — додаю я. — Може, це від нього. Як ти щойно казав

нам? Згідно з найновішими науковими даними...

Едуард рвучко повертається і швидко йде геть. Ми чекаємо, поки він відійде далі. І ось могутнє тіло Віллі починає тремтіти від нечутного сміху. Рене де ла Тур лагідно усміхається. Очі її сяють.

— Віллі,— кажу я. — Я людина невибаглива і вважаю цю мить однією з найкращих у своєму молодому житті. Але тепер поясни нам, що тут сталося?

Віллі, тіпаючись від німого реготу, показує на Рене.

— Excusez, mademoiselle, — звертаюсь я до неї.— Je me...[24]

Моя французька мова викликає у Віллі ще більший регіт.

— Скажи їм, Лотто, — пирхає він.

— Що? — питає Рене, скромно усміхаючись, але знов тихим розкотистим басом.

Ми мовчки дивимось на неї.

— Вона артистка, — насилу вимовляє Віллі.— Дуетистка. Виконує дуети сама. Одну строфу високим голосом, другу — низьким. Одну сопрано, другу — басом.

Темрява прояснюється.

— Але аж такий бас... — дивуюсь я.

— Талант, — пояснює Віллі.— І, звичайно, праця. Аби ви послушали, як вона віддає подружню сварку! Лотта просто диво!

Ми погоджуємося з ним. З'являється гуляш. Едуард скрадається по залі, стежачи здалеку за нашим столиком. Його біда в тому, що він завжди намагається доскіпатись до всього. Це псує його лірику і робить його недовірливіш. Тепер Едуард сушить собі голову над походженням таємничого баса. Але він навіть не підозрює, що його ще чекає. Георг Кроль, кавалер старої школи, запросив Рене де ла Тур і Віллі бути нашими гістьми і разом з нами відсвяткувати перемогу. А потім він дасть Едуардові за чудовий гуляш чотири папірці, які всі разом сьогодні варті хіба що кілька кісток без м'яса. Едуардові залишиться тільки скреготіти зубами з люті.

Вечоріє. Я сиджу біля вікна у своїй кімнаті, розташованій над конторою. Наш будинок низький, старий і занедбаний.

Він, як і сусідні будинки, раніше належав церкві, що стоїть на майдані в кінці вулиці. В ньому колись мешкали священики та церковні служки, але шістдесят років тому він перейшов до рук фірми Кролів. Дім, власне, складається з двох низеньких будівель, розділених брамою з аркою і під'їздом; у другому живе відставний фельдфебель Кнопф із дружиною і трьома дочками. Далі починається чудовий старий сад, а за ним, трохи ліворуч, стоїть двоповерхова дерев'яна будівля, схожа на повітку. На першому поверсі працює наш скульптор Курт Бах. Він ліпить для надгробків полеглим воякам охоплених скорботою левів і орлів з розгорненими крильми, а також накреслює написи, які потім видовбує каменярем. У вільний час Курт Бах грає на гітарі, робить прогулянки за місто і мріє про золоті медалі славнозвісному Куртові Баху пізнішого періоду — того періоду, який ніколи не настане. Йому тридцять два роки.

Верхній поверх ми наймаємо трунареві Вільке — сухорлявому чоловікові, про якого ніхто не знає, є в нього родина чи ні. У нас із ним дружні стосунки, як завжди, коли

вони засновані на взаємній вигоді. Дізнавшись про свіжого покійника, якому ще не замовлено труни, ми рекомендуємо Вільке або даємо йому знак, щоб він сам подбав про свої інтереси. Вільке робить те саме для нас, коли назнає десь труп, якого ще не встигли схопити гієни конкуренції,— боротьба за покійників жорстока і ведеться не на життя, а на смерть. Оскар Фукс, комівояжер наших конкурентів Голь-мана й Клоца, використовує для цього навіть цибулю. Перше ніж зайти в дім, де лежить покійник, він виймає з кишені кілька порізаних цибулин і нюхає їх, аж поки на очах не виступлять сльози, — тоді простує до хати і, вдаючи, що дуже сумує за дорогим небіжчиком, починає влаштовувати свої справи. Його прозивають за це Плаксивим Оскаром. Дивно, проте якби родичі багатьох покійників піклувалися про них за життя хоч наполовину так, як піклуються тоді, коли це вже їм ні до чого, ті радо відмовилися б від найдорожчого склепу, — але така вже людська натура: ми цінуємо по-справжньому тільки те, чого не маємо.

Вулицю поволі затягує прозорий серпанок сутінку. У Лізи вже світиться, але цього разу вікна завішено — ознака, що різник дома. Від її будинку починається сад торговця винами Гольцмана. Через огорожу перехиляється бузок, а з льохів тхне гострим оцтовим духом бочок. З брами нашого будинку на вулицю виходить відставний фельдфебель Кнопф. Це худий чоловік у кашкеті і з ціпком у руці. Він, незважаючи на свій фах і на те, що за ціле життя не прочитав жодної книжки, крім стрийового статуту, скидається на Ніцше. Кнопф простує по Гакенштрассе і на розі Марієн-штрассе завертає ліворуч. Опівночі він повернеться назад уже з правого боку — цим Кнопф закінчить свій обхід міських пивниць, що його він, як і належить старому солдатіві, здійснює з методичною послідовністю. Кнопф п'є тільки горілку і тільки хлібну. Але вже й знає її, як ніхто інший. У місті є три або чотири фірми, що виробляють хлібну горілку. Для нас їхня продукція приблизно однакова на смак, а для нього ні: він розрізняє її уже з запаху. Сорок років невтомної праці так витончили його смак, що навіть коли горілка того самого гатунку, він може визначити, з якої пивниці її взято. Кнопф запевняє, що й кожен льох має свій особливий запах і він уміє його розрізнити. Звичайно, якщо горілка не з пляшок, а просто з бочки. Він уже не раз вигравав на цьому заклад.

Я підводжусь і озираюся довкола. Кімната моя невелика, з низькою похилою стелею, проте в ній є все, що мені потрібне: ліжка, полиця з книжками, стіл, кілька стільців і старе піаніно. П'ять років тому на фронті я б не повірив, що колись так добре житиму. Ми тоді стояли у Фландрії — то був великий наступ під Кемельбергом, під час якого полягло три чверті нашої роти. Георг Кроль другого дня попав до лазарету з раною в животі, а я ще витримав майже три тижні, поки куля влучила мені в коліно. Потім війна скінчилася поразкою, і я став нарешті вчителем. Так хотіла моя хвора мати, і я перед її смертю пообіцяв їй, що виконаю її волю. Мати за життя дуже багато хворіла й гадала, що коли я матиму фах, який забезпечить мені на ціле життя місце в державній установі, то принаймні зі мною вже нічого не станеться. Мати померла наприкінці війни, але я все-таки склав іспити й працював у глухих селах, поки не відчув, що не можу більше втовкмачувати дітям те, в що сам давно вже не вірю, і

ховати себе живцем серед спогадів, які хотів би забути.

Я пробую читати, але в таку годину не читається. Весна хвилює кров, і в сутінках людина легко розгублюється. Все ніби втрачає межі, на душі стає тривожно, серце завмирає. Я вмикаю світло й відразу ж почуваю себе безпечніше. На столі лежить жовта папка з віршами, надрукованими на машинці в трьох примірниках. Час від часу я посилаю по кілька таких примірників до газет. Газети або повертають їх, або зовсім не відповідають; тоді я друкую нові копії і посилаю знов. Лише тричі мені пощастило дещо опублікувати в міській щоденній газеті, та й то з допомогою Георга, що знайомий з завідувачем відділу місцевої хроніки. Та цього виявилось досить для того, щоб стати членом верденбрюкського клубу поетів, який раз на тиждень збирається в Едуарда Кноблоха, в його "Світлиці древніх германців". Едуард недавно намагався за мою витівку з абонементом виключити мене з клубу як аморальну людину, проте решта членів клубу проголосувала проти: мовляв, мій вчинок заслуговує якнайбільшої пошани, саме так віддавна вже діють усі промисловці й весь діловий світ нашої любої батьківщини, — крім того, мистецтво й мораль не мають між собою нічого спільного.

Я відкладаю вірші набік. Вони раптом здаються мені банальними й дитячими — типовими спробами, які сього часу робить майже кожен юнак. Я почав їх писати в окопах, але тоді в цьому був глузд — вірші на якусь мить відривали мене від того, що я бачив, це був маленький острівець опори й віри в те, що по той бік спустошення і смерті існує ще щось. Але ті часи давно минули; тепер я знаю, що поряд із спустошенням і смертю існує багато чого іншого, і знаю також, що все це може навіть існувати водночас. Віршів мені більше не треба: в книжках, що стоять у мене на полиці, сказано про все це багато краще. Та що б із нами сталося, коли б цього усвідомлення було досить, щоб відмовитися від чогось? Де б ми всі були? Тому я пишу далі, хоч дуже часто мої вірші здаються мені сірими й сухими в порівнянні з вечірнім небом, що тепер, оранжеве, ніби яблуко, розкинулося над дахами й вулицями, які затоплює фіалково-сірий дощ сутінків.

Я спускаюся сходами вниз повз темну контору й виходжу в сад. Двері у Кнопфів відчинені. В освітленій кімнаті, ніби у вогненній печері, сидять три Кнопфові дочки й шиють. Дзижчать машинки. Я поглядаю на вікно поряд із конторою. Там не світиться. Георг уже кудись зник. Генріх також, мабуть, шукає розради у своїй пивниці.

Я обходжу сад. Його хтось поливав: земля вогка й дуже пахне. Майстерня Вільке порожня, в Курта Баха теж тихо. Вікна відчинені, недороблений скорботний лев скоцюрбився на підлозі, ніби в нього болять зуби, а поруч мирно стоять дві порожні пляшки з-під пива.

Раптом починає щебетати пташка. Це дрізд. Він сидить на вершечку пам'ятника, якого Генріх продав за безцінь, і співає голосом надто сильним для такого маленького чорного клубочка з жовтим дзьобом. Його щебет, у якому чути то радість, то жаль, бере мене за серце. Якусь мить я думаю про те, що ця пісня для мене означає і життя, і майбутнє, і мрії, і все незвідане, чуже й нове, а для черв'яків, що виповзають із вогкої землі навколо пам'ятника, вона тільки жахливий сигнал смерті від безжального

дроздового дзьоба. Та однаково я не можу нічого з собою вдіяти, пісня полонить мене, розслаблює, і ось я стою, безсилий, самотній, і дивуюся, що не розірвусь або не полину, як повітряна куля, у вечірнє небо. Нарешті я опановую себе і чвалаю назад садом, сповненим нічних запахів, підіймаюся сходами нагору, сідаю до піаніно, б'ю по клавішах, гладжу їх, щоб, як дрізд, виспівати, виплакати те, що в мене на серці,— але з того нічого не виходить, крім безладної мішанини з арпеджіо, уривків з якихось модних пісеньок, народних мелодій, з "Кавалера троянд" та з "Трістана", які я нанизую одне на одне, аж поки з вулиці хтось гукає:

— Чоловіче, навчися спершу грати як слід!

Я підводжусь і підкрадаюся до вікна. В темряві зникає чиясь невиразна постать; незнайомиць уже надто далеко, щоб шпурнути йому чимось у голову, та й навіщо? Він сказав правду. Я не вмю грати як слід ні на піаніно, ні на клавіатурі життя, і ніколи не вмів — завжди був занадто нетерплячий, завжди занадто поспішав, завжди щось ставало на перешкоді, завжди доводилось уривати, — але хто взагалі вміє грати як слід, а якби й умів, то яка з того користь? Хіба непроглядна темрява буде від того не такою темною, чи запитання, на які немає відповіді, стануть від того не такими безнадійними, чи відчай від споконвічної недосяжності бажаного не таким пекучим? Чи це допоможе пояснити життя, опанувати його й осідлати, як слухняного коня? Чи воно завжди буде, як могутнє вітрило в бурю, що несе нас, а коли ми хочемо схопитися за нього, кидає у воду? Переді мною часом з'яє провалля, яке, здається, сягає аж до центру землі. Що виповнює його? Розпач? Щастя? І яке? Втома? Розчарування? Смерть? Для чого я живу? Справді, для чого я живу?

III

Недільний ранок. На всіх церквах дзвонять дзвони, вечірнє марево розвіялося. Курс долара і досі стоїть на тридцяти шести тисячах, плин часу зупинився, тепло ще не розтопило прозорого кришталю неба, і все здається ясним і безмежно чистим. У такі хвилини віриться, що навіть убивці буде пробачено, а добро і зло — тільки порожні слова.

Я поволі одягаюся. Крізь відчинене вікно лине свіже, напоєне сонцем повітря. Під аркою брами пролітають ластівки, полискуючи сталлю. Моя кімната, як і контора під нею, має двоє вікон: одне на подвір'я, а друге на вулицю. Я на мить вихиляюся з того, що виходить на подвір'я, і дивлюся в сад. Зненацька тишу порушує здавлений крик, потім чути хрипіння і стогін. Це Генріх Кроль, що спить у другому крилі. Його знов мучать кошмари. 1918 року на фронті його одного разу засипало землею, і навіть тепер, через п'ять років, йому ще іноді сниться це.

Я заварю собі каву на спиртівці й доливаю в неї трохи вишнівки. Цього я навчився у Франції, а горілка в мене ще є, незважаючи на інфляцію. Хоч моєї платні ніколи не вистачає на новий костюм — я просто не можу зібрати на нього грошей, надто швидко вони втрачають вартість, — про те на дрібниці мені їх досить і, звичайно, щоб утішитись, — часом на пляшку горілки.

Я снідаю хлібом із маргарином і сливовим повидлом. Повидло добре, його дала мені

зі своїх запасів Георгова мати. Маргарин згірклий, але це не біда — на війні ми всі їли ще й не таке. Потім я переглядаю свій гардероб. У мене є два костюми, перешиті з військових мундирів. Один пофарбований у синій, а другий у чорний колір — чогось кращого із сіро-зеленого сукна не зробиш. Крім того, є один костюм, який я носив ще коли не був солдатом. Він малий на мене, зате це справжній цивільний костюм, не перешитий і не перелицьований, тому сьогодні я одягаю саме його. Він личить до краватки, яку я купив учора ввечері і яку сьогодні хочу почепити, щоб показати Ізабеллі.

Я неквапом іду вулицями. Верденбрюк — старе місто, 9 ньому шістдесят тисяч населення, є й дерев'яні будинки, і кам'яниці в стилі барокко, й огидні нові квартали. Поминувши їх, я виходжу з міста і простую каштановою алеєю до невисокого пагорба, де серед великого парку стоїть будинок для божевільних. Він здається тихим і святковим. На деревах щебечуть пташки. Я йду парком до маленької церкви, де щонеділі граю на органі під час відправи. Я навчився грати, коли готувався стати вчителем, а цю роботу знайшов рік тому. В мене є ще в кількох місцях такі підробітки. Раз на тиждень я вчу дітей шевця Карла Бріля грати на піаніно — за це він лагодить мені взуття й платить трохи грошей, — і двічі на тиждень даю уроки тупоголовому синові книгаря Бауера, теж за невеличку платню й за право чигати всі нові книжки, а також, якщо захочу, купувати деякі з них зі знижкою. Цією пільгою, звичайно, користується весь клуб поетів, навіть Едуард Кноблох, що тоді раптом стає моїм приятелем.

Служба починається о дев'ятій. Я сідаю до органа й дивлюсь, як заходять останні пацієнти. Тихо ступаючи, вони розташовуються на лавках. По боках і поміж ними сідають кілька наглядачів і сестер. Усе відбувається дуже тихо, багато тихіше, ніж у сільських церквах, де я грав, коли був учителем. Чути лише човгання черевиків по кам'яній долівці — божевільні човгають, не тупотять. Так ходять тільки люди, думки яких витають десь далеко.

Перед вівтарем засвічують свічки. Знадвору крізь різнобарвні шибки просочується блякле сонячне проміння і, змішуючись із світлом свічок, лягає на все ніжним золотом із домішкою червоного та синього кольорів. У тому золоті стоїть у парчевій ризі священик, а на приступцях уклакли служки в червоних стихарях із білими накидками.

Я витягаю реєстри флейти та *vox humana* [25] й починаю грати. Голови божевільних із передніх рядів миттю обертаються, всі як одна, ніби хтось смикнув їх за мотузку. Їхні бліді обличчя з темними западинами очей обернені вгору, до органа, і позбавлені будь-якого виразу. Ці обличчя, схожі на пласкі світлі диски, ніби плавають у тьмяному золотому сяйві, а взимку, в темряві, вони часом скидаються на великі облатки, які чекають, щоб на них зійшов святий дух. Вони не звикають до органа: в них немає минулого, немає спогадів, і щонеділі всі ці флейти, скрипки та гамби здаються їхньому відчуженому мозкові чимось несподіваним і новим. Потім священик починає молитись біля вівтаря, і божевільні обертаються до нього.

Не всі божевільні стежать за відправою. В задніх рядах сидить чимало таких, що

навіть не поворухнуться. Вони заклакли там, ніби охоплені страшним горем і навколо них немає нічого, крім порожнечі,— а втім, може, це тільки так здається. Може, вони перебувають у якомусь іншому світі, де не чути слів розп'ятого Христа, де вони просто, нічого не розуміючи, віддаються тій музиці, проти якої звуки органа убогі й грубі. А може, вони й зовсім ні про що не думають — байдужі, як море, життя і смерть. Тільки ми оживляємо природу. А яка вона сама по собі, можливо, знають лише оті голови внизу, — але вони не здатні зрадити таємницю. Те, що вони бачать, зробило їх німими. Інколи здається, ніби це останні нащадки будівників Вавілонської вежі, мови їхні помішані, і вони не можуть розповісти про те, що побачили з найвищої тераси.

Я крадькома поглядаю на передній ряд. Праворуч, у мерехтінні рожевого й блакитного світла, я бачу темну голову Ізабелли. Вона стоїть навколішки, дуже рівна й струнка. Її вузька голівка схилена набік, як у готичних статуй. Я засовую реєстри гамби й *vox humana* і витягаю *vox celesta* [26]. Цей реєстр органа дає найніжніші звуки, вони долинають наче хтозна-звідки. Ми наближаємося до хвилини святого перетворення: хліб і вино перетворюються на тіло і кров Христову. Це диво — таке саме, як і створення людини, що виникла з пороку й глини. Різенфельд запевняє, що є ще й третє диво: воно полягає в тому, що людина не знайшла іншого, кращого застосування другому диву, як дедалі досконаліше визискувати і вбивати подібних до себе, а короткий проміжок часу від народження до смерті все більше заповнювати егоїзмом, хоч кожному з самого початку цілком зрозуміле одне — що він має померти. Так каже Різенфельд з оденвальдських гранітних заводів, один із найрішучіших калькуляторів і відчайдушів у справах смерті. *Agnus Dei qui tollis peccata mundi*[27].

Після службу я одержую від сестер божевільні сніданок — яєшню, холодну закуску, бульйон, хліб і мед. Це входить до нашої угоди. Такий сніданок дає мені змогу обійтися без обіду бо в неділю в ресторані Кноблоха не годують на абонементи. Крім того, я одержую тисячу марок — цих грошей мені якраз вистачило б на квитки, коли б я захотів їздити сюди трамваєм. Я ніколи не вимагав підвищення платні. Чому, і сам не знаю: за уроки в шевця Карла Бріля і в книгаря Бауера я вперто домагаюся надбавок.

Поснідавши, я виходжу в парк. Це велика гарна територія з деревами, квітками й лавками, обгороджена високим муром, і якби не ґрати на вікнах, можна було б подумати, що тут санаторій.

Я люблю цей парк тому, що тут тихо й мені не треба ні з ким розмовляти про війну, політику та інфляцію. Я можу спокійно сидіти й віддаватися старосвітським звичкам — дослухатись до шелесту вітру й щебету пташок, дивитися на сонячне проміння, що цідиться крізь ясно-зелені крони дерев.

У парку гуляють хворі, яким дозволено виходити. Більшість мовчить, деякі розмовляють самі з собою, кілька жваво сперечаються з відвідувачами й наглядачами, а чимало є й таких, що сидять, скоцюрбившись і похиливши голову, на осонні, мовчазні, самотні, немов закам'янілі; вони не рушають з місця, аж поки їх не відводять назад до палати.

Я не відразу звик до цього видовища, та й тепер ще часом дивлюся на божевільних

так, як спочатку: зі змішаним почуттям цікавості, жаху й чогось третього, чого я не вмію назвати і що мені нагадує ту мить, коли я вперше побачив мертвого. Мені тоді було дванадцять років. Мертвого звали Георг Гельман. Ще тиждень тому я грався з ним, а тепер він лежав серед квітів і вінків, щось невимовно чуже, з жовтого воску, що з якоїсь жакливої причини уже не мало з нами нічого спільного, що назавжди пішло від нас, а проте перебувало між нами, застигши в німій, холодній погрозі. Згодом, на війні, я бачив безліч мертвих і почував себе не набагато гірше, як почував би, попавши до різниці, але того першого я ніколи не міг забути, як не забувають усього першого. То була смерть. І та смерть часом дивиться на мене зі згаслих очей божевільних, жива смерть, ще незбагненніша й загадковіша, ніж та — тиха.

Тільки Ізабелла не така.

Я бачу, як вона йде доріжкою від жіночого корпусу. Її жовта сукня з китайського шовку розгойдується, як дзвін, у руці вона тримає плаский солом'яний брилик із широкими крисами.

Я підводжусь і рушаю їй назустріч. Обличчя в Ізабелли вузеньке — власне, на ньому тільки й видно, що очі та рот. Очі сірі, зеленкуваті, дуже прозорі, а губи червоні, мов у хворої на сухоти або як дуже нафарбовані. Та інколи очі в неї зненацька стають каламутні, тьмяно-сірі, а губи тоненькі, гірко стиснені, наче в старій дівки, якій уже не судилося вийти заміж. Тоді вона — Женні, недовірлива, неприємна особа, якій нічим не догодиш. Коли ж вона інакша, то це вже Ізабелла. І обидві — ілюзія, бо насправді її знати Женев'єва Терговен, і в неї хвороба, що має негарну й трохи таємничу назву — шизофренія, роздвоєння свідомості й роздвоєння особи. Тому вона і вважає себе то Ізабеллою, то Женні — не тією, хто вона є насправді. Женев'єва — одна з наймолодших пацієнток закладу. Її мати нібито живе в Ельзасі, вона досить заможна, але не дуже дбає про дочку: принаймні я ще не бачив її жодного разу, відколи знаю Женев'єву, а знаю я її вже півтора місяця.

Сьогодні вона Ізабелла, я зразу помічаю це. Вона живе тоді у світі мрій, що не має нічого спільного з дійсністю, і здається легкою, невагомою. Я не здивувався б, якби метелики, що літають навколо, сідали їй на плечі.

— Ти знов тут! — радісно вигукує вона. — Де ти був так довго?

Коли вона Ізабелла, то завжди зве мене на "ти". Це ні про що не говорить: вона тоді зве так весь світ.

— Де ти був? — знов питає вона.

Я киваю на браму.

— Деся там, за нею...

Якусь мить вона пильно дивиться на мене.

— За нею? Чого? Ти щось там шукаєш?

— Може, й шукаю, тільки не знаю що.

Ізабелла сміється.

— Облиш, Рольфе. Ніколи нічого не знайдеш.

Я здригаюся, почувши це ім'я. На жаль, вона часто зве мене Рольфом, бо, як і себе,

вважає за когось іншого й не завжди за того самого. Рольф у неї чергується з Рудольфом, а одного разу з'явився ще й якийсь Рауль. Рольф — нудний опікун, якого я не зношу, а Рауль, мабуть, якийсь спокусник; найбільше мені подобається, коли вона зве мене Рудольфом: тоді вона мрійлива й закохана. Моє справжнє ім'я — Людвіг Бодмер — вона нехтує. Я кілька разів називав себе їй, та Ізабелла просто не бере моїх слів до уваги. Спершу все це мене дуже бентежило, але потім я звик. Тоді я ще мав досить поширене уявлення про психічні хвороби як про тривалі напади шалу, намагання вбити когось та цілковитий ідіотизм — тим несподіванішою була для мене поведінка Женев'єви. Я довго не міг повірити, що вона справді хвора, складалося враження, що ця дівчина навмисне плутає імена й людей; мені ще й тепер часом здається, що вона здорова. Та потім я зрозумів, що за цим тендітним створінням незримо стоїть хаос. Він ще був не в ній, але десь близько, і це надавало Ізабеллі разом із молодістю — бо їй ще

тільки двадцять років — і хворобою майже трагічної краси, дивовижної привабливості.

— Ходімо, Рольфе, — каже вона й бере мене за руку.

Я ще раз пробую позбутися ненависного імені:

— Я не Рольф, а Рудольф.

— Ти не Рудольф.

— Ні, Рудольф. Рудольф-Одноріг.

Ізабелла колись була так назвала мене. Та мені не щастить. Вона сміється, як сміються з упертої дитини.

— Ти й не Рудольф, і не Рольф. Але ти й не той, за кого себе вважаєш— А тепер ходімо, Рольфе.

Я дивлюся на неї. На мить у мене знов з'являється почуття, що вона не хвора, а лише прикидається.

— Не будь нудним, — каже вона. — Чому ти хочеш бути завжди тим самим?

— Справді, чому? — здивовано відповідаю я. — Ти правду кажеш! Чому людина хоче цього? Навіщо чіплятися за щось одне? І чому ми такої високої думки про себе?

Вона киває головою.

— І ти, і лікар! Кінець кінцем вітер змітає все. Чому ви не хочете погодитися з цим?

— Лікар теж? — питаю я.

— Так, той, хто зве себе лікарем. Чого він тільки не вимагає від мене! А сам нічого не знає. Не знає навіть, яка на вигляд трава вночі, коли на неї ніхто не дивиться.

— А яка вона може тоді бути? Мабуть, сіра або чорна. Або срібляста, якщо світить місяць.

Ізабелла сміється.

— Я так і думала! Ти теж не знаєш. Так само, як і лікар!

— То яка ж вона тоді?

Ізабелла зупиняється. Порив вітру несе повз нас бджіл і пахощі квітів. Жовта сукня надимається, ніби вітрило.

— Її тоді зовсім немає,— каже Ізабелла.

Ми рушаємо далі. Нас поминає якась стара жінка в одязі, що його носять пацієнти закладу. Обличчя в неї червоне й мокре від сліз. З нею йдуть двоє розгублених родичів.

— А що ж там є, коли трави немає? — питаю я.

— Нічого немає. Лише як на неї дивитися, вона є. Часом це ще можна помітити, якщо дуже швидко обернутись.

— Що саме? Що її там немає?

— Ні, помітити, як воно миттю стає на своє місце — трава і все, що є позад тебе. Вони як челядь, що бігала на танці. Треба тільки дуже швидко обернутися, тоді ти ще їх захопиш — а то вони вже будуть на місці і вдаватимуть, що нікуди й не дівалися.

— Хто, Ізабелло? — дуже обережно питаю я.

— Речі. Всі, що позад тебе. Вони тільки й чекають, поки ти обернешся, щоб зразу зникнути!

Кілька секунд я обмірковую її слова. Це, мабуть, те саме, що весь час відчувати позад себе прірву.

— І мене теж немає, коли ти обернешся? — питаю я.

— І тебе теж. Нічого немає.

— Он як! — кажу я, трохи ображений. — А для себе я завжди є. Хоч би як швидко обертався.

— Ти обертаєшся не в той бік.

— А хіба не однаково, в який бік обертатися?

— Для тебе не однаково, Рольфе.

Я знову здригаюся, почувши це ненависне ім'я.

— А для тебе? Для тебе як?

Вона дивиться на мене і байдуже сміється, наче ми зовсім незнайомі.

— Для мене? Мене тут взагалі немає!

— Он як? А для мене ти тут твердо є.

Вираз її обличчя міняється. Вона знов пізнає мене.

— Справді? Чому ти не кажеш мені цього частіше?

— Я кажу тобі це завжди.

— Надто мало.

Вона тулиться до мене. Я відчуваю її подих у себе на обличчі і її груди крізь тонкий шовк.

— Надто мало, — ще раз каже вона і зітхає.— Чому цього ніхто не знає? Ех ви, статуї!

Статуї, міркую я. А чим же я можу бути? Я дивлюся на неї. Женев'єва дуже вродлива, вона хвилює мене, і завжди, коли ми буваємо разом, немовби тисячі голосів починають телефонувати проводами моїх артерій, та потім вони раптом уриваються, ніби їх неправильно з'єднали, я розгублююсь, і все це кінчається тільки збентеженням. Не можна ж прагнути божевільної. Може, хто й здатний на таке, а я ні. Це все одно, що прагнути автоматичної ляльки або загіпнотизованої. І все-таки я не можу не відчувати

її, коли вона отак горнеться до мене.

Зелене шатро алеї розступається, і ми виходимо до осяяних сонцем грядок тюльпанів і нарцисів.

— Тобі треба одягти брилика, Ізабелло, — кажу я. — Так хоче лікар.

Вона кидає брилика в квітки.

— Лікар! Чого він не хоче! Він хоче одружитися зі мною, але серце в нього висохло з голоду. Він просто спітнілий сич.

Я не думаю, що сичі можуть пітніти. Проте образ переконливий. Ізабелла ступає, як балерина, поміж тюльпанами й сідає на грядку.

— Ти їх чуєш?

— Звичайно, — з полегшенням кажу я. — Їх кожен чує. Вони бринять у фа-дієз-мажорі.

— А що таке фа-дієз-мажор?

— Це така тональність. Найприємніша з усіх.

Ізабелла накриває квітки своєю широкою сукнею.

— Тепер вони бринять у мені?

Я киваю головою і дивлюся на її вузьеньку потилицю. Все в тобі бринить, думаю я. Ізабелла зриває тюльпан і розглядає розкриту квітку та м'ясисту стеблину, з якої виступає сік.

— А цей ось зовсім неприємний.

— Ну, то він бринить у до-мажорі.

— Неодмінно має бриніти в мажорі?

— Може і в мінорі.

— А в обох разом?

— У музиці не може, — кажу я, загнаний на слизьке. — Там є певні принципи. Може бути або мажор, або мінор. Або один за одним.

— Один за одним. — Ізабелла дивиться на мене трохи зневажливо. — Завжди ти намагаєшся викрутитись, Рольфе. Чому?

— І сам не знаю. Я хотів би, щоб було інакше.

Раптом вона підводиться, кидає геть зірваний тюльпан, одним стрибком вискакує на стежку й рішуче обтрушує сукню. Потім закочує її і дивиться на ноги. На обличчі в неї написана відраза.

— Що сталося? — злякано питаю я.

Вона показує на грядку:

— Гадюки.

Я оглядаю квітки.

— Там нема ніяких гадюк, Ізабелло.

— Є! Он! — Вона показує на тюльпан. — Хіба ти не бачиш, чого вони хочуть? Я зразу відчула.

— Вони нічого не хочуть. Це квітки, — пояснюю я, нічого не розуміючи.

— Вони торкалися мене! — Ізабелла здригається від огиди й не зводить погляду з

тюльпанів.

Я беру її за руки й обертаю так, щоб вона не бачила грядок.

— Тепер ти обернулася, і їх уже там немає.

Ізабелла важко дихає.

— Не пускай їх до мене! Розтопчи їх, Рудольфе!

— їх уже там немає. Ти обернулася, і вони зникли. Як трава і все інше вночі.

Ізабелла прихиляється до мене. Я раптом перестаю бути для неї Рольфом. Вона притуляється обличчям до мого плеча. Їй не треба нічого мені пояснювати. Я Рудольф, і маю це знати.

— А ти певен? — питає вона, і я чую, як б'ється біля моєї руки її серце.

— Цілком певен. Вони зникли. Як челядь у неділю.

— Не пускай їх до мене, Рудольфе...

— Не пущу, — обіцяю я, хоч і не знаю добре, що вона має на увазі. Та й не обов'язково знати. Вона вже заспокоїлася.

Ми поволі йдемо назад. Ізабеллу раптово охоплює втома. До нас підходить сестра у черевиках на низьких підборах.

— Вам треба йти їсти, мадемуазель.

— їсти, — проказує за нею Ізабелла. — Навіщо завжди треба їсти, Рудольфе?

— Щоб не померти.

— І знов ти брешеш, — каже вона втомлено, наче безнадійно тупій дитині.

— Цього разу не брешу. Це правда.

— Он як? А камені теж їдять?

— Хіба вони живі?

— Звичайно. Найживіші з усього. Такі живучі, що стали вічними. Ти хіба не знаєш, що таке кристал?

— Знаю тільки те, що розповідали на уроках фізики. Але то, мабуть, брехня.

— Чистий екстаз, — шепоче Ізабелла. — Не те, що он там. — Вона показує назад на грядки.

Сестра бере її за руку.

— Де ваш брилик, мадемуазель? — питає вона через кілька кроків і оглядається. — Почекайте, я принесу його.

Вона підходить до грядки, щоб виловити з квіток брилика. Скориставшись з цього, Ізабелла швидко вертається до мене. Обличчя в неї схвильоване.

— Не залишай мене, Рудольфе! — шепоче вона.

— Я не залишаю тебе.

— І побудь тут! Зараз мені треба йти. Мене забирають! Але ти нікуди не йди.

— Я не йду, Ізабелло.

Сестра виловила брилика й тепер поспішає до нас у своїх широчезних черевиках, мов сама доля. Ізабелла стоїть і дивиться на мене. Ми ніби прощаємось назавжди. Ми з нею щоразу ніби прощаємось назавжди. Хтозна, якою вона прийде знов і чи взагалі вона мене тоді впізнає.

— Надягніть брилика, мадемуазель, — каже сестра.

Ізабелла бере в неї брилика, але не надягає його. Вона повертається і, не озираючись, рушає до корпусу.

Почалося все це одного дня на початку березня, коли Женев'єва раптом підійшла до мене в парку й завела зі мною розмову, ніби ми вже давно були знайомі. В цьому не було нічого дивного: в будинку для божевільних знайомитись одне з одним не треба, тут не зважають на формальності, розмовляють коли хочуть, без довгого вступу. Говорять відразу про те, що спадає на думку, не турбуючись, чи їх розуміють, — то вже справа другорядна. Тут навіть не думають переконувати когось чи щось пояснювати: просто зустрічаються й говорять. Часто двоє людей розмовляють між собою про зовсім різні речі і чудово розуміють одне одного, бо жоден із них не слухає, що каже інший. Наприклад, папа Григорій VII, маленький кривоногий чоловічок, ніколи не сперечається. Йому не треба нікого переконувати, що він папа. Він Григорій VII, і годі. Йому багато клопоту завдає Генріх Лев — адже Каносса недалеко, він про це часом каже. Його не бентежить те, що його співрозмовник — чоловік, який вважає, ніби він скляний, і кожного просить не штовхнути його, бо в нього вже й так тріщина, — вони говорять кожен про своє, Григорій про короля, що мусить покаятись у самій сорочці, а скляний чоловік про те, що він не витримує сонця, бо воно віддзеркалюється в ньому; потім Григорій дає своє папське благословення, а скляний чоловік скидає на мить хусточку, яка оберігає від сонця його прозору голову, і вони прощаються з ввічливістю минулих сторіч. Тому я не здивувався, коли Женев'єва підійшла до мене й озвалася; мене тільки вразила її врода, бо тоді вона саме була Ізабеллою.

Вона довго розмовляла зі мною. Одягнена вона була в легеньке світле хутряне пальто, що коштувало не менше, як десять або й двадцять надмогильних хрестів із найкращого шведського граніту, й у вечірню сукню, а взута в золоті сандалі. Була одинадцята година ранку, і в світі по той бік муру ніхто б у цю пору не вийшов надвір у такому вбранні. А тут воно лише хвилювало: ця дівчина наче прилинула сюди на парашуті з якоїсь чужої планети.

Того дня то сяяло сонце, то лив дощ, то здіймався вітер, то раптом западала тиша. Все переплуталось: одну годину був березень, потім починався квітень, далі йшло трошкі травня і червня. А тоді ще звідкись з'явилася Ізабелла, справді звідкись, із того світу, де кінчаються межі, де світло розуму, спотворене, як мерехтливе північне сяйво, повисло на небі, що не знає ні дня, ні ночі, — тільки відблиск самого себе, відблиск відблиску, тьмяне світло потойбічного, світло не обмеженого в часі простору.

Вона бентежила мене з самого початку — на її боці були всі переваги. Хоч я позбувся на війні багатьох міщанських забобонів, але це додало мені не почуття вищості й волі, а тільки цинізму й відчаю. Тому я сидів і не зводив із неї погляду, вона ніби ширяла в повітрі, як пушинка, а я насилу йшов, спотикаючись, за нею. Крім того, в її словах часто прозирала дивна мудрість, тільки якась зміщена: за нею несподівано відкривалася така далечінь, що аж серце завмирало, та не встигав погляд зупинитися на ній, як її знов затягало туманом, і Ізабелла була вже десь-інде.

Вона поцілувала мене першого ж дня, так просто, ніби не надавала поцілункові ніякого значення; але це не завадило мені відчувати його. Я відчув поцілунок, він схвилював мене, та моє почуття розбилося, як хвиля об прибережний риф, — я зрозумів, що він призначений зовсім не мені, а комусь іншому, якомусь образі її уяви — Рольфові чи Рудольфові, а може, навіть не їм, може, то були тільки імена, які винесли на поверхню темні підземні джерела її свідомості, і вони не мали там коріння, не мали стосунку ні до неї, ні одне до одного.

Відтоді вона з'являлася в парку майже щонеділі, а коли йшов дощ, то приходила до церкви. Я мав дозвіл від старшої сестри після служби вправлятися на органі, коли захочу. В погану погоду я завжди залишався там. Насправді то були не вправи — для цього я надто погано грав; я робив те саме, що на піаніно: фантазував для себе, виливав, як міг, свою душу, свої мрії, свою тугу за невідомим, за майбутнім, за нездійсненням, за самим собою. А для цього не треба було особливого вміння. Ізабелла часом приходила зі мною й слухала мою гру. Вона сиділа внизу в мороці, в різнобарвні шибки стукотів дощ, звуки органа линули над її темноволосою головою, — я не знав, про що вона думає, мене охоплював якийсь дивний, трохи сентиментальний настрій, та потім раптом за всім цим поставав крик, страх і німота, поставало питання: "Чому?" Я все це відчував і відчував також незбагненну самотність земного створіння, коли ми отак сиділи в порожній церкві, заповненій присмерком і звуками органа, сиділи тільки вдвох, наче лишилися самі в цілому світі, з'єднані сутінками, акордами й дощем і, незважаючи на це, навіки чужі одне одному: між нами не існувало жодного містка, ми не мали змоги порозумітися, не мали й потрібних для цього слів — тільки десь на межі нашого життя блимали сторожові вогники, які ми бачили і кожне по-своєму не розуміли, наче глухонімі сліпці, що й говорили, і чули, і бачили, а тому були ще набагато нещасніші й безпорадніші. Що викликало в неї бажання прийти до мене? Я не знав цього й ніколи не знатиму — причина похована під лавинами і зсувами, — але я й не розумів, чому, незважаючи ні на що, ці дивні стосунки так хвилювали мене. Адже я знав її стан, знав, що вона має на увазі когось іншого, коли розмовляє зі мною, і все-таки ці зустрічі пробуджували в мене поривання до чогось незнаного, бентежили мене, робили інколи без будь-якої підстави щасливим або нещасним.

До мене підходить маленька на зріст сестра.

— Старша сестра хотіла б поговорити з вами.

Я підводжусь і йду слідом за нею. На серці в мене трохи неспокійно. Може, котрась із сестер підглядала за нами, і старша сестра хоче мені сказати, що я можу розмовляти тільки з хворими, яким понад шістдесят років, або вирішила взагалі відмовити мені, хоч головний лікар і заявив, що для Ізабелли корисно бути в товаристві.

Старша сестра приймає мене у своїй вітальні. Тут пахне воском для підлоги, доброчесністю й милом. Сюди не проникає подих весни. Старша сестра, худорлява енергійна жінка, вітається зі мною ласкаво: вона вважає мене бездоганим християнином, що любить бога й вірить у силу церкви.

— Скоро травень, — каже вона й дивиться мені просто у вічі.

— Так, — відповідаю я і розглядаю білі як сніг завіси та голу блискучу підлогу.

— Тому ми й подумали, чи не влаштувати нам травневі молебні.

Я мовчу, але в мене відлягає від серця.

— У міських церквах тепер щовечора о восьмій годині будуть молебні,— пояснює старша сестра.

Я киваю головою. Я знаю ті молебні. В присмерку струмує ладан, блищить дароносиця, а після відправи молодь ще довго гуляє на цвинтарях під старими деревами, де гудуть хрущі. Правда, я на них ніколи не ходжу, проте пам'ятаю їх ще з довоєнних часів. Тоді починалися мої перші пригоди з молодими дівчатами — дуже бентежні, таємничі й невинні. Але я не маю ніякого бажання цілий місяць приходити сюди щовечора о восьмій годині, щоб грати на органі.

— Ми хотіли б, щоб у нас такі молебні відбувалися хоч би щонеділі ввечері,— каже старша сестра. — Я маю на думці святковий молебен з органною музикою і "Те Оеит" [28]. Без музики в нас і так будуть щовечора молебні для сестер.

Я обмірковую пропозицію. В неділю в місті нудно, а молебен триває не більше, як годину.

— Платити ми зможемо небагато, — пояснює старша сестра. — Стільки, як за службу божу. На теперішні часи це мало, правда?

— Так, дуже мало, — відповідаю я. — Адже в нас там інфляція.

— Я знаю. — Сестра нерішуче дивиться на мене. — В церковному розпорядку, на жаль, інфляції не передбачено. Церква думає сторіччями. Доводиться з цим миритися. Зрештою, ми робимо це для бога, а не для грошей. Хіба ні?

— Можна робити це і для бога, й для грошей, — відповідаю я. — Так було б найкраще.

Вона зітхає.

— Ми зв'язані ухвалами церковної влади. А їх ми одержуємо раз на рік, не частіше.

— А щодо утримання священиків, каноніків і пана єпископа — теж раз на рік? — питаю я.

— Цього я не знаю, — каже старша сестра й ледь червоніє.— Але, мабуть, так.

Я вже надумав, що мені робити.

— Сьогодні ввечері мені нема коли, — кажу я. — У нас важлива ділова нарада.

— Сьогодні ж іще квітень. А от другої неділі... або, якщо ви не можете в неділю, то хоч би десь серед тижня... Так би хотілось інколи послухати справжній травневий молебен. Мати божа винагородить вас.

— Безперечно. От тільки як бути з вечерею. Вона припадає на цей час. Після відправи вечеряти вже пізно, а перед нею ніколи.

— О, щодо вечері, то ви, звичайно, можете їсти в нас, якщо хочете. Його велебність також завжди їсть тут. Може, це й вихід.

Це справді вихід — саме те, чого я хотів. Їжа тут майже така, як і в Едуарда, а коли я вечерятиму зі священиком, то до столу напевне подаватимуть ще й пляшку вина. Оскільки ж Едуард у неділю на абонементи не годує, то це навіть чудовий вихід.

— Добре, — кажу я. — Я спробую. Про гроші більше не будемо говорити.

Старша сестра полегшено зітхає.

— Бог винагородить вас.

Я повертаюся в парк. На стежках уже нікого немає. Я ще трохи чекаю на жовте вітрило з китайського шовку, та потім дзигарі в місті починають вибивати полудень. Я знаю, що тепер для Ізабелли час спати, потім буде обхід лікаря, і до четвертої години мені тут робити нічого. Я виходжу крізь браму і спускаюся з пагорба. Внизу лежить місто з зеленкуватими вежами й димарями, з яких валує дим. Обабіч каштанової алеї розляглися поля, на яких протягом тижня працюють тихі божевільні. Лікарня частково на утриманні держави, а частково платна. Пацієнтам, що платять гроші, звичайно, працювати не обов'язково. За полями починається ліс зі струмочками, ставками й галявинами. Там я хлопцем ловив рибу, ящірок і метеликів. Відтоді минуло тільки десять років, а здається, що то було зовсім інше життя, прадавні часи, коли людське існування текло спокійно, органічно розвивалося й від самого дитинства складало якусь гармонію. Війна все змінила: від 1914 року ми живемо уривками одного життя, потім другого, далі третього, ці уривки не пов'язані між собою, та ми й не можемо їх пов'язати. Тому не важко зрозуміти Ізабеллу з її різними життями. Їй, може, навіть легше, ніж нам: коли вона живе в одному житті, то забуває про решту. А в нас усе йде впереміш: дитинство, перерване війною, пора голоду й пора, коли нас дурили, пора окопів і пора жадоби до життя — від кожної щось залишилось і не дає спокою. Від усього цього не можна так просто відмахнутися. Воно знову й знову зринає в пам'яті і ятрить душу: чисте небо дитинства й пізнання вбивства, втрачена юність і цинізм завчасного досвіду.

IV

Ми сидимо в конторі й чекаємо на Різенфельда. На вечерю ми взяли собі горохової юшки, такої густої, що в ній стояв ополоник, потім їли ще м'ясо, виварене в тій юшці: свинячі ніжки та вуха й по шматку жирної підчеревини. Жир нам потрібний, щоб захистити свої шлунки від дії алкоголю — сьогодні ми нізащо не повинні сп'яніти швидше за Різенфельда. Тому стара пані Кроль сама зготувала нам вечерю та ще й примусила на десерт з'їсти по шматку жирного голландського сиру. На карту поставлено майбутнє фірми. Ми мусимо вирвати в Різенфельда партію граніту, навіть якщо б довелося задля цього стати перед ним на коліна. Мармур, черепашковий вапняк і пісковик у нас іще є, але граніту, цього делікатесу жалоби, нам катастрофічно бракує.

Генріха Кроля усунено зі шляху. Цю послугу зробив нам трунар Вільке. Ми дали йому дві пляшки горілки, і він запросив Генріха перед вечерею на партію ската й на чарку. Генріх спіймався на гачок: він не може встояти, коли йому пропонують щось задарма, і п'є тоді, доки стає сили; крім того, як кожен щирий німець, він вважає себе за дуже витривалого гуляку. Насправді ж він може витримати небагато й швидко п'яніє. Кілька хвилин тому він ще ладен був сам вигнати з рейхстагу соціал-демократичну партію, а ось уже хропе, роззявивши рота, і його тепер не збудиш навіть командою: "Встати! Кроком руш!" — особливо ж коли він нап'ється на голодний

шлунок, як напився з нашою допомогою сьогодні. Він мирно спить собі в майстерні Вільке, у дубовій труні, вистеленій м'якими стружками. Ми не перенесли його в ліжку, побоялись, щоб він часом не прокинувся. Сам Вільке сидить унизу, в майстерні нашого скульптора Курта Баха, і грає з ним у доміно — цю гру вони обидва люблять, бо за нею можна думати про що завгодно. Граючи, вони допивають горілку, яка залишилась після поразки Генріха, і ще пляшку, що її Вільке зажадав як гонорар.

За партію граніту, яку ми хочемо вирвати у Різенфельда, ми, звичайно, не можемо заплатити наперед. У нас ніколи не набереться зразу стільки грошей, а тримати їх для цього в банку було б божевіллям — вони розтанули б, як сніг у червні. Тому ми хочемо дати Різенфельдові вексель терміном на три місяці. Іншими словами, ми хочемо купити граніт майже задарма.

Звичайно, Різенфельд не повинен мати на цьому збиток. Ця акула в морі людських сліз хоче заробити, як кожен чесний ділок. Тому він має того ж таки дня, коли отримає від нас вексель, дисконтувати його в нашому або в своєму банку. Банк тоді визначить, що Різенфельд і ми спроможні сплатити зазначену суму, вирахує з нас кілька відсотків за дисконтування й оплатить вексель. Ми відразу ж повернемо Різенфельдові ті відсотки за дисконтування. Таким чином він одержить гроші за всю партію так, наче ми йому заплатили наперед. Але й банк нічого не втратить. Він негайно передасть вексель у державний банк, і там йому так само заплатять за нього, як він заплатив перед цим Різенфельдові. І тільки в державному банку вексель залишиться лежати, поки скінчиться термін і його подадуть до сплати. Можна уявити, чого він тоді буде ще вартий.

Все це стало нам відоме лише 1922 року. Доти ми працювали так, як Генріх Кроль, і мало не збанкрутували. Коли ми розпродали майже все, що мали в запасі, і, на свій великий подив, тільки й придбали за це нічого не вартий рахунок у банку та кілька валіз банкнот, які не годилися навіть на те, щоб обклеїти ними контору, то спершу спробували продавати й купувати якомога швидше, але інфляція легко випереджала нас. Ми надто пізно отримували за пам'ятники гроші, а тим часом їхня вартість так швидко падала, що навіть найвигідніший продаж завдавав збитку. І аж як ми почали розраховуватись векселями, становище змінилося. Ми й тепер ще не дуже заробляємо, але принаймні зводимо кінці з кінцями. Оскільки в такий спосіб фінансується кожне підприємство в Німеччині, то державному банку, звичайно, доводиться друкувати все нові незабезпечені золотом банкноти, а від цього їхній курс падає дедалі швидше. Урядові це, певне, теж на руку: в такий спосіб він сплатив усі свої національні борги. А гинуть від цього люди, що не можуть купувати за векселі, ті, хто має якусь власність і змушений її продавати, дрібні крамарі, робітники, пенсіонери, яким тільки й залишається, що дивитись, як тануть їхні внески в ощадкасах і гроші на поточних рахунках, та службовці й чиновники, що мусять жити на платню, якої вже навіть не вистачає, щоб купити нові черевики. Наживаються ж на цьому спекулянти, вексельні магнати, іноземці, які за кілька доларів, крон чи злотих можуть купити все що завгодно, та великі підприємці, фабриканти й біржові ділки, які набувають купи акцій і

таким чином збільшують своє багатство. їм усе дістається за безцінь. Це величезний розпродаж заощаджень, чесно здобутого майна Я порядності. Шуліки налітають з усіх боків, і лише той викручується, хто може робити борги. Вони потім зникають самі собою.

Різенфельд навчив нас усього цього в останню хвилину перед нашим банкрутством і зробив маленькими нахлібниками великого краху. Він прийняв від нас перший вексель терміном на три місяці, хоч ми тоді насправді не могли б заплатити суми, зазначеної у векселі. Оденвальдські заводи сумніву не викликали, і цього виявилось досить. Ми, звичайно, були дуже вдячні Різенфельдові.

Ми намагалися розважати його, коли він приїздив у Верденбрюк, як індійського раджу, — тобто так, як тільки можна було б розважати індійського раджу у Верденбрюці. Курт Бах, наш скульптор, намалював його портрет, який ми потім вставили в раму зі справжньою позолотою й урочисто віддали йому. На жаль, портрет йому не припав до серця. Різенфельд скидався на нього на кандидата в парафіяльні священики, а саме цього він не хотів. Він хотів мати вигляд небезпечного спокусника і вважав, що якраз такий вигляд і має, — разючий приклад самообману, коли в тебе гостреньке черевце й короткі криві ноги. Та хто не живе самообманом? Хіба я, зі своїми посередніми здібностями, не плекаю мрії, особливо вечорами, стати колись кращим, таким талановитим, що знайду видавця? Хто кине перший камінь у Різенфельдові криві ноги, тим більше, що вони в ці тяжкі часи одягнені у справжню англійську вовну?

— Що нам із ним робити, Георгу? — питаю я. — У нас немає ніяких розваг! Простою пиятикою Різенфельд не задовольниться. Для цього в нього надто багата уява й надто неспокійна вдача. Він хоче щось побачити, почути, а якщо можна, то й помацати руками. Вибір жінок у нас безнадійно бідний. Ті кілька вродливих, яких ми знаємо, не мають ніякого бажання слухати цілий вечір Різенфельда в ролі Дон-Жуана тисяча дев'яносто двадцять третього року. Розуміють нас і готові нам допомогти, на жаль, тільки бридкі, старі опудала.

Георг усміхається.

— Я не знаю, чи в нас вистачить грошей на сьогоднішній вечір. Коди я вчора брав гроші, то помилився щодо курсу долара — думав, що він такий, як був зранку. А як перед дванадцятою годиною оголосили новий курс, було вже пізно. Банк у суботу зачинається опівдні.

— Зате сьогодні курс не змінився.

— У "Червоному млині" вже змінився, сину мій. Там у неділю підвищення курсу випереджають на два дні. Бог його знає, скільки там сьогодні ввечері коштуватиме пляшка вина.

— Бог теж не знає, — зауважую я. — Навіть сам господар ресторану не знає. Він остаточно визначає ціну, коли засвітиться світло. Чому Різенфельд не любить мистецтва, живопису, музики або літератури? Це обійшлося б набагато дешевше. Квиток до музею і досі коштує двісті п'ятдесят марок. І ми могли б за ці гроші годинами показувати йому картини й гіпсові голови. Або музика. Сьогодні в церкві святої

Катаріни популярний органний концерт...

Георг аж заходиться зі сміху.

— Ну, добре, — веду я далі, — звичайно, смішно уявляти Різенфельда в музеї, але чому він не любить хоч би легкої музики чи оперети? Ми могли б повести його в театр — усе ж таки дешевше, ніж у той проклятий нічний клуб.

— Ось він іде, — каже Георг. — Спитай його.

Ми відчиняємо двері. В негустому ще сутінку до нас підіймається Різенфельд. Чари весняного вечора аж ніяк не вплинули на нього, це ми відразу бачимо. Ми вітаємо його з удаваним панібратством. Різенфельд помічає це. Він скоса позирає на нас і незграбно опускається в крісло.

— Побережіть свої викрутаси для іншого разу, — буркає він у мій бік.

— Я й так хотів це зробити, — відповідаю я, — але ніяк не можу. Те, що ви вважаєте викрутасами, в іншому місці називають гарними манерами.

На виду в Різенфельда на мить з'являється зла посмішка.

— Гарними манерами сьогодні далеко не заїдеш.

— Ні? А чим же? — питаю я, аби тільки втягти його в розмову.

— Чавунними ліктями й гумовим сумлінням.

— Але ж, пане Різенфельде, — примирливо каже Георг, — ви самі маєте найкращі в світі манери! Може, не найкращі з міщанського погляду, але, безперечно, дуже елегантні...

— Он як? Боюся, що ви помиляєтесь! — Хоч Різенфельд і відпирається, видно, що слова Георга йому підлестили.

— У нього манери розбійника, — вставляю я. Це саме те, чого Георг чекав від мене. Ми ведемо гру без репетиції, наче знаємо її напам'ять. — Чи, швидше, пірата. На жаль, він досягає ними успіху.

При слові "розбійника" Різенфельд трохи щулиться — куля пролетіла надто близько. "Пірат" повертає йому добрий гумор. Саме цього нам і треба було. Георг дістає з ящика, в якому стоять порцелянові ангели, пляшку горілки й наливає чарки.

— За що ми вип'ємо? — питає він.

Звичайно п'ють за здоров'я і за успіх справи. Але нам цей тост не дуже личить. Різенфельд надто чутливий: він вважає, що в торгівлі надгробками такий тост був би не тільки парадоксом, але й бажанням, щоб помирало якнайбільше людей. Це те саме, що пити за холеру або за війну. Тому ми доручаємо йому проголосити тост самому.

Він скоса дивиться на нас, тримаючи в руці чарку, але мосчить. За хвилину він раптом каже в морок кімнати:

— А що таке, власне, час?

Георг здивовано ставить свою чарку на стіл.

— Перець життя, — спокійно відповідаю я.

Мене старий шахрай так швидко не зловить своїми трюками. Недарма ж я член верденбрюкського клубу поетів: ми звичні до великих питань.

Різенфельд не звертає на мене уваги.

— Як ви гадаєте, пане Кролю? — питає він.

— Я проста людина, — каже Георг. — За ваше здоров'я!

— Час, — наполегливо править своєї Різенфельд, — це плин, що не знає впину, — не наш жалюгідний час! Час — це повільна смерть.

Тепер уже й я ставлю на стіл чарку.

— Я думаю, що краще нам ввімкнути світло, — кажу я. — Що ви їли на вечерю, пане Різенфельде?

— Стуліть пельку, коли розмовляють дорослі, — відповідає Різенфельд.

Тепер я помічаю, що невдало вибрав момент для своєї репліки. Він говорить не для того, щоб спантеличити нас, а тому, що так думає. Хтозна, що з ним сьогодні трапилося! Мені дуже хочеться відповісти йому, що час — важливий фактор для векселя, який він має підписати, проте я вирішую, що краще мовчки випити свою чарку.

— Мені вже п'ятдесят шість, — веде далі Різенфельд, — а здається, що відтоді, як я мав двадцять, минуло лише кілька років. Де ж воно все поділося? Що сталося? Ралтом прокидаєшся — а ти вже старий. І ви те саме відчуваєте, пане Кролю?

— Майже те саме, — спокійно каже Георг. — Мені сорок, а я себе відчуваю шістдесятирічним. І все через війну.

Він бреше, щоб підтримати Різенфельда.

— А зі мною вийшло інакше, — кажу я, щоб унести й свою пайку в нашу спільну з Георгом справу. — Також через війну. Мені було сімнадцять, коли я пішов на фронт. Тепер мені двадцять п'ять, але я відчуваю себе й досі сімнадцятирічним. Сімнадцятирічним і сімдесятирічним. Мою молодість украла армія.

— У вас це не через війну, — заперечує Різенфельд, який, мабуть, сьогодні нападає на мене за те, що час, ця повільна смерть, мене ще не так обікрав, як його. — Ви просто духовно відстали. Війна ж, навпаки, допомогла вам рано дозріти, без неї ви ще й тепер були б на рівні дванадцятирічного.

— Дякую, — кажу я. — Який комплімент! У дванадцять років кожна людина геній. Вона втрачає свою оригінальність тільки тоді, коли досягає статевої зрілості, якій ви, Казанова з гранітних заводів, надаєте надто великого значення. Досить-таки бліда заміна для втраченої свободи духу!

Георг наливає знов. Ми бачимо, що вечір буде важкий. Нам треба витягти Різенфельда з провалля світової скорботи, а ні Георгові, ні мені не хочеться сьогодні вдаватися до філософських банальностей. Краще б ми спокійно сиділи десь під каштанами й мовчки попивали мозельське, замість того щоб у "Червоному млині" сумувати за Різенфельдо-вими втраченими роками чоловічої зрілості.

— Якщо ви цікавитесь реальністю часу, — з слабкою надією кажу я, — то ми можемо повести вас в одне місце, де ви якраз зустрінете фахівців із цього питання, — до клубу поетів нашого любого міста. Письменник Ганс Гунгерман розгорнув цю тему в ненадрукованій ще книжці на цілих шістдесят віршів. Ми можемо піти туди хоч і зараз: гурток засідає щонеділі ввечері, а кінчається засідання неофіційною частиною.

— А жінки там є?

— Звичайно, немає. Жінки, які пишуть вірші, це все одно що коні, які вміють рахувати. Певна річ, за винятком учениць Сафо.

— З чого ж тоді складається неофіційна частина? — цілком логічно питає Різенфельд.

— З того, що члени клубу лають інших письменників. А надто тих, хто має успіх.

Різенфельд щось зневажливо буркає під ніс. Я вже ладен здатися, коли раптом у будинку Вацека напроти спалахує вікно, ніби освітлена картина в темному музеї. Крізь завісу ми бачимо Лізу. Вона саме одягається і стоїть у самому бюстгальтері та коротеньких білих шовкових штанцях.

Різенфельд свистить носом, як ховрах. Його космічна меланхолія де й ділася. Я встаю, щоб увімкнути світло.

— Не треба, — сичить він. — Невже ви зовсім не відчуваєте поезії?

Він підкрадається до вікна. Ліза починає натягати через голову вузьку сукню. Вона звивається, як змія. Різенфельд голосно сопе.

— Ласий шматочок! Ох, чорт, який зад! Мрія, а не заді Хто це?

— Сусанна в купелі, — кажу я. Цим я хочу делікатно натякнути йому, що ми тепер скидаємося на старих цапів, які підглядають за нею.

— Дурниці! — Вояжер з ейнштейнівським комплексом не зводить погляду зі світлого, ніби залитого золотом вікна. — Мене цікавить, як її звати.

— Не уявляємо. Ми бачимо її вперше. Сьогодні опівдні вона ще там не жила.

— Справді?

Ліза вже одягла сукню й розгладжує її руками. Георг за спиною в Різенфельда наливає собі й мені по чарці. Ми тихенько випиваємо.

— Породиста жінка! — мовить Різенфельд. Він ніяк не може відлипнути від вікна. — Видно, що справжня дама! Напевне, французенка.

Ліза, наскільки нам відомо, чешка.

— Може, це мадемуазель де ла Тур, — кажу я, щоб ще більше розпалити Різенфельда. — Я вчора десь тут чув таке прізвище.

— От бачите! — Різенфельд на мить обертається до нас. — Я ж казав, що французенка! Відразу видно — це je ne sais quoi [29] Вам не здається, пане Кролю?

— Ви на цьому краще розумітесь, пане Різенфельде.

Світло в Лізиній кімнаті гасне. Різенфельд виливає горілку в своє здавлене комірцем горло і знов припадає обличчям до шибки. За хвилину Ліза з'являється в дверях будинку і йде вулицею. Різенфельд дивиться їй услід.

— Чарівна хода! Вона не дріботить, а робить широкі кроки! Струнка пантера! Якщо жінка дріботить, у ній завжди розчаровуєшся. Але ця... за цю я ручуся!

При словах "струнка пантера" я швидко випиваю ще одну чарку. Георг, мовчки посміхаючись, опускається в крісло. Ми свого досягай! Тепер Різенфельд обертається. Обличчя в нього сяє в мороці, як блідий місяць.

— Вмикайте світло, панове! Чого ми ще чекаємо? Швидше у вир життя!

Ми виходимо слідом за ним у теплу ніч. Я дивлюся на його жаб'ячу спину. Якби я міг так легко переборювати свої сумніви і свій відчай, як оцей майстер міняти декорації, заздро думаю я.

"Червоний млин" повний-повнісінький. Ми знаходимо вільний столик тільки біля самого оркестру. Музика й так гучна, а біля нашого столика вона просто оглушлива. Спочатку ми, розмовляючи, кричимо один одному у вухо, потім переходимо на жести, як тріо глухонімих. Танцювальний майданчик такий переповнений, що люди на ньому ледве рухаються. Та Різенфельда це не турбує. Він набачив коло прилавка жінку в білому шовку, кидається до неї і ось уже гордо штовхає її своїм гострим черевцем по майданчику. Жінка на голову вища за Різенфельда і змуджено дивиться поверх його голови на залу, оздоблену повітряними кулями. А біля неї клекоче Різенфельд, наче Везувій. Він уже весь у владі свого демона.

— А що, як ми піділлємо йому у вино горілки, щоб він швидше сп'янів? — кажу я Георгові.— Він жлуктить, як віл! Це вже п'ята пляшка. Якщо так триватиме далі, то за дві години ми збанкрутуємо. Я прикинув, що ми пропили вже кілька надгробків. Аби хоч не притяг до столика оту білу примару, щоб ми ще й її напували.

Георг хитає головою:

— Це жінка з бару. Їй треба повертатися назад до прилавка.

Різенфельд виринає з натовпу. Він почервонів і спітнів.

— Що все це варте в порівнянні з чарами фантазії! — реве він, щоб заглушити галас. — Неприкрашена дійсність? Хай буде! Але де ж поезія? Оте вікно сьогодні ввечері на тлі темного неба — там було про що помріяти. Така жінка... Ви розумієте, що я маю на увазі?

— Цілком! — кричить у відповідь Георг. — Те, чого не можна дістати, завжди здається кращим за те, що в тебе є. В цьому полягає романтика й ідіотизм людського життя. За ваше здоров'я, Різенфельде!

— Я дивлюся на це не так грубо! — горлає Різенфельд, щоб перекричати фокстрот. — Я дивлюся на це поетичніше!

— Я теж! — реве у відповідь Георг.

— Я ще поетичніше!

— Гаразд, так поетично, як тільки хочете!

Музика переходить на могутнє крещендо. Танцювальний майданчик скидається на бляшанку з сардинами. Раптом я завмираю на місці. Праворуч у натовпі танцюристів я помічаю свою приятельку Ерну в лапах якоїсь вичепуреної мавпи. Вони поволі наближаються до нас. Ерна не бачить мене, але я ще здалеку пізнаю її руде волосся. Вона безсоромно висить на плечі в типового спекулянта. Я не рухаюся з місця, проте почуваю себе так, ніби проковтнув ручну гранату. Ось вона танцює тут, негідниця, якій я присвятив десять віршів зі своєї неопублікованої збірки "Пил і зорі", — а мені цілий тиждень брехала, що дістала легкий струс мозку і їй заборонено виходити з дому. Казала, що нібито впала в темряві. Так, упала, але на груди цьому молодикові в двобортному смокінгу і з першем-печаткою на лапі, якою він обіймає Ерну. А я, йолоп,

ще сьогодні по обіді послав їй рожеві тюльпани з нашого саду й вірша на три строфи під назвою "Травневий молебень Панові"... А що коли вона оце тепер прочитала його своєму спекулянтові? Я немов бачу, як вони обоє корчаться зі сміху.

— Що з вами? — горлає Різенфельд. — Вам погано?

— Парко! — кричу я і відчуваю, як піт дзюрком тече в мене по спині.

Я розлючений: Ерна може обернутися й побачити мене червоного й спітнілого, а я тепер понад усе хотів би мати вигляд світської людини — гордовитої, холодної і байдужої. Я швидко витираю хусточкою обличчя. Різенфельд безжально сміється. Георг помічає це.

— А ви й самі добре спітніли, пане Різенфельде, — каже він.

— У мене це зовсім не те! Це піт від жадоби життя! — кричить Різенфельд.

— Це пітніє час, що мчить, не знаючи впину, — ущипливо хриплю я, відчуваючи, як солоня волога тече вже мені в рот.

Ерна вже зовсім близько. Вона дивиться на музикантів. Очі її сяють радістю. Я надаю своєму обличчю трохи здивованого вигляду й гордовито посміхаюся — а тим часом комірець у мене вже геть змокрів від поту.

— Та що з вами? — кричить Різенфельд. — Ви тепер скидаєтесь на кенгуру-сновиду!

Я не слухаю його. Ерна обертається. Я ще якусь мить холодно розглядаю тих, що танцюють, потім удаю, ніби випадково помітив її, і недбало підіймаю два пальці для привітання.

— Він з глузду з'їхав! — горлає Різенфельд крізь синкопи фокстроту "Отець небесний".

Я не відповідаю. Мені просто відібрало мову: Ерна навіть не глянула на мене.

Музика нарешті стихає. Танцювальний майданчик поволі порожніє. Ерна зникає в ніші.

— То скільки ж вам — сімнадцять чи сімдесят? — кричить Різенфельд.

Тому, що цієї миті оркестр замовк, голос його розлягається на цілу залу. До нас обертаються кілька десятків людей, і сам Різенфельд лякається. Я б залюбки сховався під стіл, та потім мені спадає на думку, що присутні можуть сприйняти запитання як звичайну пропозицію покупця, і тому байдужим тоном голосно відповідаю:

— Сімдесят один долар за штуку і ні на цент менше.

Моя відповідь відразу зацікавлює всіх.

— Про що йдеться? — питає з-за сусіднього столика якийсь чоловік з дитячим обличчям. — Я завжди цікавлюся вартісними речами. Звичайно, за готівку. Моє прізвище Ауфштайн.

— Фелікс Кокс, — відрекомендовуюсь я у відповідь, радий, що маю час оговтатись. — Йдеться про двадцять флаконів парфумів. На жаль, цей пан уже купив їх.

— Цитьте, — сичить якась блондинка з фарбованим волоссям.

Починається вечірня програма. Конферансьє верзе якусь нісенітницю й сердиться, що його жарти нікого не смішать. Я відсуваю стілець і ховаюся за Ауфштайна: конферансьє, що атакують публіку, завжди чомусь вибирають для своїх дотепів мене, а

через Ерну мені не хочеться сьогодні бути посміховиськом.

Усе кінчається добре. Невдоволений конференсьє зникає за лаштунками, і хто раптом з'являється на естраді в білій весільній сукні зі шлейфом? Рене де ла Тур. У мене відлягає від серця, і я знов сідаю, як сидів до конференсьє.

Рене починає свій дует. Скромно і соромливо, як молода дівчина, вона співає кілька куплетів високим сопрано, потім раптом переходить на бас і відразу викликає сенсацію.

— Як вам подобається ця дама? — питаю я в Різенфельда.

— Дама непогана...

— Познайомити вас? Мадемуазель де ла Тур.

Різенфельд витріщає очі:

— Ла Тур? Невже ви хочете сказати, що ця безглузда гра природи і є тією чарівною істотою з вікна напроти вас?

Саме це я хочу сказати, щоб побачити, як він реагуватиме, та раптом помічаю навколо його велетенського, як слоновий хобот, носа ніби ангельське сяйво. Він показує пальцем на жінку біля входу:

— Он... он там вона! Та сама хода! Таку ходу відразу пізнаєш!

Різенфельд не помиляється. До зали й справді входить Ліза у супроводі двох старих шкарбанів. Тримається вона, як дама з вищого світу, принаймні за уявленнями Різенфельда. Ліва, здається, майже не дихає, а своїх супутників слухає неухважно й гордовито.

— Хіба я не правду кажу? — питає Різенфельд. — Хіба не можна впізнати жінок з їхньої ходи?

— Жінок і поліцаїв, — відповідає Георг і посміхається.

Проте на Лізу він також дивиться залюбки.

Починається другий номер програми. На танцювальний майданчик виходить акробатка — молода, з задерикуватим лицем, кирпатим носиком і гарними ногами. Вона виконує акробатичний танець із сальто, стоянням на руках і стрибками. Ми далі стежимо за Лізою. Вона вдає, що хотіла б повернутися й піти геть звідси, але це, звичайно, чистісінький обман: "Червоний млин" — єдиний нічний клуб у місті, а решта — просто кав'ярні, ресторани й пивниці. Тому сюди й навідуються всі, кому дозволяє кишення.

— Шампанського! — гримить Різенфельд диктаторським голосом.

Я здригаюся. Георг також стурбований.

— Пане Різенфельде, — кажу я, — тут шампанське дуже погане.

Тієї миті я відчуваю, що знизу на мене хтось дивиться. Я вражено озираюся. То акробатка: вона так вигнулась назад, що просунула голову між ноги. Тепер вона нагадує карлика з величезним горбом.

— Шампанське замовляю я! — каже Різенфельд і підкликає офіціанта.

— Браво! — гукає обличчя з підлоги.

Георг підморгує мені. Він грає роль джентльмена, я ж маю виступати в скрутних випадках. Так між нами домовлено.

Тому він каже:

— Якщо ви хочете шампанського, Різенфельде, то буде н воно. Адже сьогодні ви наш гість.

— Про це не може бути й мови! Замовляю я, і годі!

Різенфельд сьогодні — справжній Дон-Жуан вищого класу. Він задоволено дивиться на золоту головку пляшки у відерці з кригою.

Багато жінок відразу зацікавлюються нами. Я теж не від того, щоб випити. Шампанське доведе Ерні, що вона надто рано викинула мене за борт. Я з задоволенням п'ю за здоров'я Різенфельда, він урочисто відповідає мені тим самим.

З'являється Віллі. Цього й слід було чекати: він тут постійний гість. Ауфштайн зі своїм товариством виходить, і Віллі стає нашим сусідом. Він зразу ж підводиться й запрошує до себе Рене де ла Тур. Та підходить із вродливою дівчиною в чорній вечірній сукні. Я впізнаю в ній акробатку. Віллі знайомить нас. Акробатку звати Герда Шнайдер. Вона, ніби прицінюючись, кидає погляд на шампанське й на нас трьох. Ми спостерігаємо, чи не зацікавиться нею Різенфельд: тоді б ми звільнилися від нього на вечір. Проте він зачарований Лізою.

— Як ви вважаєте, можна запросити її на танець? — питає він Георга.

— Я б вам не радив цього, — дипломатично відповідає Георг. — Але згодом ми, можливо, десь ще познайомимось з нею.

Він докірливо дивиться на мене. Якби я в конторі не сказав, що ми не знаємо, хто така Ліза, все було б гаразд. Але хто міг передбачити, що Різенфельд укинеться в романтику? Тепер уже пізно щось пояснювати йому. Романтикам бракує почуття гумору.

— Ви танцюєте? — питає мене акробатка.

— Погано. Я не відчуваю ритму.

— Я також. Спробуймо разом.

Ми втискуємось у натовп на танцювальному майданчику, і нас повільно несе вперед.

— Троє чоловіків без жінок у нічному клубі, — каже Герда. — Чому так?

— А чом би й ні? Мій приятель Георг запевняє, що той, хто веде з собою до клубу жінку, запрошує її наставити йому роги.

— Котрий із них ваш приятель? Отой носатий?

— Ні, лисий. Він прихильник гаремної системи. Каже, що жінок не слід нікому показувати.

— Звичайно... А ви?

— У мене немає системи. Я мов полова на вітрі.

— Не наступайте мені на ноги, — зауважує Герда. — Добра мені полова. Важите щонайменше сімдесят кілограмів.

Я опановую себе. Ми саме пропливаємо з натовпом повз Ернин столик, і цього разу вона, слава богу, пізнає мене, хоч її голова лежить на плечі в спекулянта з перснем і він її обхопив за стан. Де тут у біса дослухатимешся до музики! Я усміхаюсь Герді й

пригортаю її до себе тісніше. А сам стежу за Ерною.

Герда пахне парфумами "Конвалія".

— Відпустіть мене, — каже вона. — Цим ви нічого не досягнете в дами з рудим волоссям. А ви саме цього хочете, правда ж?

— Ні,— брешу я.

— Вам треба було зовсім не звертати на неї уваги. А ви натомість втупилися в неї, як загіпнотизований, та ще й улаштували цю комедію зі мною. Боже, який ви ще недосвідчений!

Та я й далі намагаюся зберегти на обличчі вимушену усмішку. Аби тільки Ерна не помітила, що я й тут осоромився.

— Нічого я не влаштував, — мляво виправдовуюсь я. — Я не хотів танцювати.

Герда відштовхує мене.

— Видно, й кавалер із вас не кращий, ніж танцюрист! Годі. В мене болять ноги.

Я міркую, чи варто їй пояснювати, що я мав на думці зовсім інше. Хтозна, чим це може скінчитися для мене. Тому я вирішую краще тримати язика на припоні і, задерши голову, хоч і трохи присоромлений, іду за нею до столика.

Тим часом там уже відчувається дія алкоголю. Георг і Різенфельд перейшли на "ти". Різенфельд став просто Алексом. Він скоро почне й від мене вимагати, щоб я називав його на "ти". Завтра вранці, звичайно, все це забудеться.

Я сиджу похмурий, сердитий і чекаю, поки Різенфельд стомиться. Танцювальним майданчиком пливе людський натовп, повільний потік гамору, почуття тілесної близькості й стадності. Ерна теж із викликом пропливає повз самий наш столик. Мене вона ігнорує. Герда штовхає мене в бік.

— Волосся підфарбоване, — каже вона.

В душу закрадається огидне почуття, що Герда хоче мене втішити.

Я киваю головою і помічаю, що вже досить-таки п'яний. Нарешті Різенфельд кличе офіціанта. Ліза пішла, і йому не хочеться сидіти тут.

Поки ми розраховуємося, минає ще якийсь час. Різенфельд справді платить за шампанське: а я боявся, що він залишить нас тут із тими чотирма пляшками, які замовив сам. Ми прощаємося з Віллі, Рене де ла Тур і Гердою Шнайдер. Уже однаково пора розходитись: музиканти теж складають свої інструменти. Всі збиваються біля дверей і гардеробу.

Я раптом опиняюсь поруч з Ерною. Її кавалер, вимахуючи довгими руками, добувається до гардеробу, щоб узяти їй пальто. Ерна міряє мене крижаним поглядом.

— Ось де я тебе спіймала! Ти, мабуть, не сподівався?

— Ти мене спіймала? — спантеличено питаю я. — Навпаки, я тебе!

— Із ким! — веде вона далі, ніби не чує моєї відповіді.— З дівками з кафешантану! Не торкайся до мене! Хто зна, чого ти вже від них набрався!

Ніхто й не думав торкатися до неї.

— Я тут у справах, — кажу. — А ти? Як ти попала сюди?

— У справах! — глузливо сміється вона. — У справах! Хто ж помер?

— Опора держави, дрібний вкладник, — відповідаю я, гадаючи, що сказав дуже дотепно. — Його ховають тут щодня, але за надгробок йому править не хрест, а мавзолей, що зветься біржею.

— І такому марнотратникові ще й довіряють! — не вгаває Ерна. Моїх слів вона знов ніби й не чула. — Між нами все скінчено, пане Бодмере!

Георг і Різенфельд проштовхуються до гардеробу, щоб одержати свої капелюхи. Я бачу, що в захисті мені не щастить, і переходжу до нападу.

— Слухай! — кажу. — Хто мені ще сьогодні після обіду брехав, що не може виходити з дому, бо страшенно болить голова? І хто відразу після того опинився тут із гладким спекулянтом?

У Ерни біліє ніс.

— Осоружний віршомазе! — сичить вона, немов бризкає сірчаною кислотою. — Ти, мабуть, думаєш, що коли вмієш списувати вірші з померлих, то й сам чогось вартий? Навчися спочатку заробляти доволі грошей, щоб міг вивести на люди свою даму! А то вже остогид зі своїми прогулянками на лоно природи! "До шовкових стягів травня"! Ой, держіть мене, а то впаду!

"Шовкові стяги" — це цитата з вірша, якого я послав їй сьогодні після обіду. В мене холоде в душі, але я посміхаюся й кажу:

— Не викручуйся. Хто йде звідси додому з двома солідними комерсантами? А хто з кавалером?

Ерна вражено дивиться на мене.

— То я повинна вночі йти сама вулицею, як повія? За кого ти мене вважаєш? Думаєш, мені хочеться, щоб мене зачіпав кожен хам? Ти що, здурів?

— Тобі взагалі не треба було приходити сюди.

— Он як! Гляньте на нього! Він ще й наказуватиме мені! Забороняє виходити з дому, а сам вештається, де йому заманеться! А ще чого бажаєш? Щоб я тобі плела шкарпетки? — Вона в'їдливо сміється. — Сам п'є собі шампанське, а для мене вистачить і зельтерської води та пива чи дешевого молодого вина!

— Шампанське замовляв не я, а Різенфельд!

— Ну звичайно! Ти завжди невинний! Нікчемний учителю! Чого ти ще тут стовбичиш? Я тебе бачити не хочу! Не набридай мені більше!

Я такий розлючений, що насилу здобуваюся на слово. Підходить Георг і подає мені капелюха. Ернин спекулянт також з'являється біля неї, і вони виходять.

— Ти чув? — питаю я в Георга.

— Дещо чув. Навіщо сперечатися з жінкою?

— Я не хотів сперечатися.

Георг сміється. Він ніколи не буває п'яний, хоч би скільки видудлив.

— Не давай себе втягти в суперечку. Завжди програєш. Навіщо ти хочеш неодмінно мати слухність?

— Справді, — кажу я, — навіщо? Певне, тому, що я син німецької землі. Ти ніколи не пробував переконувати жінку?

— Чому ні. Та це не заважає мені давати іншим добрі поради.

Прохолодне повітря діє на Різенфельда так, наче його хтось стукнув м'яким молотком по голові.

— Переходьмо на "ти", — пропонує він мені.— Ми ж брати. Нахлібники смерті.— Він заливається сміхом, як лис. — Мене звуть Алекс.

— Рольф, — відповідаю я, бо не маю ніякого бажання називати своє ім'я "Людвіг" для цього п'яного брудершафту. Для Алекса цілком досить і Рольфа.

— Рольф? — перепитує Різенфельд. — Яке дурне ім'я! Ти завжди так звешся?

— Я маю право зватися так у високосні роки й після роботи. Алекс також не велике щастя.

Різенфельд похитується.

— Ну, нічого, — великодушно каже він. — Хлопці, давно я не почував себе так добре. У вас є ще кава?

— Звичайно, — відповідає Георг. — Рольф уміє готувати її, як ніхто.

Похитуючись, ми проходимо в затінок Маріїнської церкви й опиняємось на Гакенштрассе. Спереду дигає, як лелека, самотня постать і завертає в наш двір. Це фельдфебель Кнопф, що повертається зі свого інспекційного рейду по міських пивницях. Ми йдемо слідом за ним і наздоганяємо його аж біля чорного обеліска, де він, як завжди, зупиняється у своїй потребі.

— Пане Кнопфе, так не годиться! — кажу я.

— Вільно, — не обертаючись, командує він.

— Пане фельдфебелю, так не годиться! — ще раз кажу я. — Це свинство! Чому ви не робите цього у себе в квартирі?

Він ледь повертає голову.

— Щоб я у своїй кімнаті мочився? Ви здуріли?

— Не в кімнаті. У вас у квартирі є чудовий туалет. Користуйтеся ним. Невже ви не можете пройти ще якихось десять метрів?

— Дурниці!

— Ви забруднюєте символ нашої фірми! Крім того, чините блюзнірство. Це ж надгробок. Свята річ.

— Він стане надгробком аж на цвинтарі,— каже Кнопф, рушаючи до дверей. — На добраніч, панове.

Він кланяється нам і при цьому стукається головою об одвірок. Потім, сердито бурмочучи, зникає в сінях.

— Хто це такий? — питає Різенфельд, поки я шукаю банку з кавою.

— Ваша протилежність. Абстрактний п'яниця. П'є без будь-якої фантазії. Не потребує ніякого заохочення ззовні. Жодних картин, що розпалювали б його бажання.

— Зрозуміло! — Різенфельд уможується біля вікна. — Горілчана бочка. Людина живе мріями. Ви цього ще не знаєте?

— Ні. Я ще надто молодий.

— Ви не надто молодий. Просто ви продукт війни — емоційно недозрілий, але вже

досвідчений у вбивстві.

— Мерсі,— кажу я. — Як вам подобається кава?

Хміль, мабуть, уже втрачає силу. Ми знов перейшли на "ви".

— Як ви вважаєте, та дама, що навпроти, вже дома? — питає Різенфельд Георга.

— Мабуть, дома. Адже там не світиться.

— Не світитися може й тому, що вона ще не повернулася. Почекаємо кілька хвилин?

— О, будь ласка!

— Може, ми тим часом покінчимо зі справами? — кажу я. — Договір треба тільки підписати. А я поки що принесу свіжої кави з кухні.

Я виходжу і даю Георгові час обробити Різенфельда. Такі справи краще влаштовувати без свідків. Я сідаю на східцях. У майстерні трунаря Вільке хтось спокійно хропе. Мабуть, і досі Генріх Кроль, бо Вільке тут не ночує. Комерсант-патріот добряче перелякається, коли прокинеться в труні. Я міркую, чи не збудити мені його, але я надто стомлений, а крім того, вже світає — тому нехай цей переляк буде для безстрашного вояка цілющою купіллю, яка зміцнить його й нагадає, чим завжди кінчається війна, що її він так вихваляє. Я поглядаю на годинника і, чекаючи на Георгів знак, дивлюся в сад. Із квітучих дерев, наче з білого ліжка, тихо встає ранок. В освітленому вікні на першому поверсі навпроти видно фельдфебеля Кнопфа у нічній сорочці. Він допиває з пляшки горілку. Об мої ноги треться кішка. Слава богу, думаю я, неділя скінчилася.

V

Якась жінка в жалобі боязко заходить у браму й нерішуче зупиняється на подвір'ї. Я виходжу з контори. Мабуть, із тих, що купують найдешевші пам'ятники, вирішую я і запитую:

— Хочете оглянути нашу виставку?

Вона киває головою, але відразу ж похоплюється:

— Ні, ні, поки що не треба.

— Можете спокійно оглядати. Не обов'язково щось купувати. Якщо бажаєте, я залишу вас саму.

— Ні, ні! Це... Я лише хотіла...

Я чекаю. В нашій справі квапити немає сенсу.

За хвилину жінка додає:

— Це для мого чоловіка...

Я киваю головою і очікую далі. Потім обертаюся до ряду маленьких бельгійських надгробків.

— Ось дуже гарні пам'ятники, — кажу я нарешті.

— Гарні, тільки... — Жінка знов замовкає і дивиться на мене майже благально. — Я не знаю, чи взагалі дозволять... — видушує вона з себе.

— Що? Поставити пам'ятник? Хто може не дозволити цього?

— Могила не на церковному кладовищі...

Я вражено дивлюся на неї.

— Пастор не дозволяє ховати мого чоловіка на церковному кладовищі,— відвернувшись, швидко й тихо каже вона.

— Чому не дозволяє? — здивовано питаю я.

— Він... тому що він наклав на себе руки, — насилу вимовляє жінка. — Заподіяв собі смерть. Не міг більше витримати.

Вона дивиться на мене витріщеними очима, ще перелякана тим, що сказала.

— І вони вважають, що через це його не можна ховати на церковному кладовищі? — питаю я.

— Так. На католицькому, в освяченій землі, не можна.

— Але ж це безглуздя! — сердито кажу я. — Його треба поховати в двічі освяченій землі. Ніхто не накладає на себе рук без причини. Ви цілком певні, що так вирішено?

— Авжеж. Так сказав пастор.

— Пастори кажуть багато чого, це їхня робота. А де ж його ховати?

— За огорожею кладовища. Не в освяченій землі. Або на міському кладовищі. Але ж як так можна! Там усі лежать упереміш.

— Міське кладовище багато краще за католицьке, — кажу я. — І там поховані католики.

Вона хитає головою:

— Так не випадає. Він був побожний. Його треба... — Її очі раптом наповнюються слізьми. — Йому, певне, навіть на думку не спадало, що його не дадуть поховати в освяченій землі.

— Він, мабуть, узагалі про це не думав. А ви не журіться через свого священика. Я знаю тисячі дуже побожних католиків, яких поховано не в освяченій землі.

Вона швидко обертається до мене.

— Де?

— На полях боїв у Росії та Франції. Вони лежать разом у братських могилах, католики, євреї і протестанти, і мені здається, що богові це байдуже.

— То зовсім інше. Вони загинули на війні. А мій чоловік...

Жінка вже не стримує плачу. В нашій роботі сльози — звичайна річ, але ці сльози не такі, як завжди. До того ж ця жінка — як пучок соломи: здається, вітер зараз дмухне й понесе її.

— Може, він останньої миті пожалкував, що так учинив, — кажу я, аби не мовчати. — І за це йому буде все пробачено.

Жінка дивиться на мене. Бідоласі так хочеться, щоб хтось хоч трохи розрадив її!

— Ви справді так думаєте?

— Авжеж. Священик, звичайно, про це не знає. Знає тільки ваш чоловік. А сказати вже не може.

— Священик запевняє, що гріх самогубства...

— Шановна пані! — перебиваю я її. — Бог набагато милосердніший за священиків, повірте мені.

Тепер я знаю, що її мучить: не так неосвячена могила, як думка про те, що її чоловік приречений за самогубство вічно горіти в пеклі й що він, може, був би врятований і відправлений лише на кількасот тисяч років у чистилище, якби його поховали на католицькому кладовищі.

— Це сталося через гроші,— каже жінка. — Їх було покладено в* ощадну касу терміном на п'ять років, тому чоловік не міг їх забрати. Це посаг моєї дочки від першого шлюбу. Він був опікуном. Коли ж два тижні тому термін минув і гроші нарешті забрали, вони виявилися нічого не вартими. І наречений розірвав заручини. Він сподівався, що в нас є за що купити добрий посаг. Два роки тому ми справді могли б його купити, а тепер гроші вже нічого не варті. Дочка дуже плакала... Чоловік не витримав. Він вважав, що це його вина: мав би бути обережніший. Але ж гроші покладено на термін, бо так відсоток вищий, і ми не могли забрати їх раніше.

— Як він міг бути обережніший? Тепер таке трапляється на кожному кроці. Він же був не банкір.

— Ні, бухгалтер. Сусіди...

— Хай вас не турбує, що скажуть сусіди. То завжди лихі плітки. А в усьому іншому покладіться на бога.

Я відчуваю, що мої слова не дуже переконливі, але що можна сказати жінці за таких обставин? У кожному разі, не те, що я думаю насправді.

Вона витирає очі.

— Не треба було розповідати вам цього. Навіщо воно вам? Вибачте мені. Але часом не знаєш, куди...

— Нічого, — втішаю я її,— ми до такого звикли. Сюди приходять лише ті, що втратили своїх близьких.

— Звичайно... але не так...

— І так теж. У наші сумні часи таке трапляється частіше, ніж ви думаєте. Тільки за останній місяць сім випадків. Завжди є люди, що попадають у безвихідь. Отже, порядні люди. Непорядні викручуються.

Жінка дивиться на мене.

— То ви вважаєте, що можна буде поставити надгробок, коли його поховать і не в освяченій землі?

— Якщо у вас є дозвіл на могилу, то можна. А на міському кладовищі — безперечно. Якщо хочете, можете вибрати пам'ятник тепер, а коли все владнається, вам залишиться тільки забрати його.

Жінка оглядає надгробки, потім показує на третій серед найменших і питає:

— Скільки коштує отакий?

Завжди те саме. Бідні ніколи не питають відразу, скільки коштує найменший, їх ніби втримує від цього якась дивна повага до смерті й до мертвих. їм незручно відразу ж питати про найменший, а що потім доведеться брати саме його, то вже інша річ.

Я нічим не можу їй допомогти: цей камінь коштує сто тисяч марок. Її стомлені очі злякано дивляться на мене.

— Ми не можемо стільки заплатити. Це набагато більше, ніж...

Я й сам розумію, що це набагато більше, ніж у них залишилося від спадщини.

— То візьміть оцей маленький, — пропоную я. — Або просто плиту, а не пам'ятник. Ось цю, дивіться, вона дуже гарна і коштує всього тридцять тисяч марок. Адже вам тільки хочеться, щоб було відомо, де похований ваш чоловік, а плита для цього служитиме не гірше за пам'ятник.

Жінка оглядає плиту з пісковика.

— Так, але...

У неї, мабуть, ледве вистачить грошей, щоб заплатити наступного місяця за квартиру, і все-таки вона не хоче купувати найдешевший надгробок — наче бідлашному чоловікові тепер не однаково. Якби вона замість цього краще розуміла його раніше й менше рюмсала разом із дочкою, він, може, був би ще живий.

— Ми можемо позолотити напис, — кажу я. — Тоді плита матиме цілком пристойний, шляхетний вигляд.

— За напис треба платити окремо?

— Ні, його ціна входить у загальну вартість.

Це неправда, але я нічого не можу з собою вдіяти: жінка така жалюгідна у своєму чорному вбранні, немов обскубаний горобець. Якщо вона зараз захоче довгої цитати з Біблії, то я пропав: напис коштуватиме більше, як сама плита. Але жінка просить поставити лише прізвище й дати:

1875-1923.

Вона витягає з кишені купу колись пом'ятих, але потім старанно розгладжених і пов'язаних у пачки банкнот. У мене аж подих перехоплює — розрахунок наперед! Такого вже давно не траплялося. Жінка сумлінно відраховує три пачки. В неї майже нічого не залишається.

— Тридцять тисяч. Перевірите?

— Немає потреби. Пораховано добре.

Ще б пак. Вона напевне не раз перераховувала їх.

— Я хочу вам щось сказати, — не витримую я. — Ми дамо вам ще цементове обрамлення на могилу. Так вона матиме дуже пристойний вигляд — ніби відділена від усіх.

Жінка злякано дивиться на мене.

— Безкоштовно, — додаю я.

Її обличчя на мить освітлює ледь помітна сумна усмішка.

— Це вперше, відколи сталося лихо, я бачу ласку від людей. Навіть моя дочка... вона каже, що ганьба...

Жінка витирає сльози.

Я дуже збентежений: мені здається, ніби я схожий на артиста Гастона Мюнха з міського театру, коли він грає графа Траста в "Честі" Зудермана. Щоб заспокоїтись, я наливаю собі, коли жінка виходить, чарку горілки. Потім згадую, що Георг ще не повернувся з банку, де він провадить переговори з Різенфельдом, і починаю

підозрювати самого себе: може, я все це зробив для жінки, щоб підкупити бога? Один добрий вчинок за інший — обрамлення на могилу й напис за те, що Різенфельд прийме вексель терміном на три місяці й дасть добру партію граніту. Ця думка так приголомшує мене, що я випиваю ще одну чарку. Потім, виглянувши у вікно, помічаю на чорному обеліску сліди фельдфебеля

Кнопфа й набираю відро води, щоб змити їх. Я сердито лаюся, проте Кнопф спить у своїй комірчині сном праведника й нічого не чує.

— Тільки на півтора місяця, — розчаровано кажу я.

Георг сміється.

— Вексель на півтора місяця також не абищо. Банк на більше не хотів давати. Хто зна, який тоді буде курс долара! Зате Різенфельд обіцяв через місяць знов завітати до нас. Ми тоді зможемо укласти нову угоду.

— Ти віриш у це?

Георг знизує плечима.

— А чому б і ні? Може, його привабить сюди Ліза. Він і в банку мріяв про неї, як Петрарка про Лауру.

— Добре, що він не бачив її вдень і зблизька.

— Це стосується не тільки Лізи. — Георг дивиться на мене трохи збентежено. — А чому ти кажеш так про неї? Вона непогана.

— У неї зранку часом бувають добре підпухлі очі, А крім того, вона зовсім не романтична. Здорова кобила, та й годі.

— Не романтична! — Георг зневажливо посміхається. — Яке це має значення! Є багато видів романтики. Здоров'я також має свої чари.

Я пильно дивлюся на нього. Невже й Георг накидає оком на Лізу? У своїх особистих справах він на диво потайний.

— Різенфельд, безперечно, під романтикою розуміє пригоду з дамою із вищого світу, — кажу я. — А не інтрижку з дружиною різника.

Георг махає рукою.

— Хіба не однаково? Вищий світ тепер часто поводить ся вульгарніше за різника.

Георг у нас знавець вищого світу. Він одержує "Берлінер тагеблат" і читає її головним чином для того, щоб слідкувати за новинами мистецтва й подіями з життя вищого світу. Він знає геть усе. Жодна артистка не вийшла заміж так, щоб він про це не довідався, кожне гучне розлучення в аристократичних колах ніби алмазом закарбоване в його пам'яті. Георг не сплутає їх навіть тоді, коли то вже третє або четверте розлучення, наче провадить їм облік. Йому відомі всі театральні вистави, він читає критичні статті, знає, що робиться на Курфюрстендам. І не тільки це: він стежить за міжнародним життям, за великими зірками кіно й королевами вищого світу — читає журнали з кіномистецтва, а якийсь знайомий з Англії присилає йому часом "Тетлер" та інші модні видання. Тоді він наче перероджується на кілька днів. Сам Георг ніколи не бував у Берліні, а за кордоном — лише солдатом, коли воював у Франції. Він ненавидить свій фах, але після смерті батька йому довелося взяти керівництво фірмою у свої руки,

бо Генріх був надто дурний для цього. Журнали й ілюстрації допомагають Георг-гові трохи забути розчарування — це його пристрасть і його відпочинок.

— Вульгарна дама з вищого світу цікава для витончених знавців, а не для Різенфельда, — зауважую я. — Цей чавунний диявол має надто чутливу уяву.

— Різенфельд! — Георг кривиться. Для нього власник оденвальдських заводів зі своїм поверховим захопленням французькими дамами — тільки жалюгідний вискочень. Що знає цей здичавілий міщанин про пікантний скандал у зв'язку з розлученням графині Гомбург? Або про останню прем'єру Елізабет Бергнер? Він навіть не чув таких прізвищ! А Георг знає "Готський альманах" і "Словник діячів мистецтв" майже напам'ять.

— Треба було б послати Лізі букет квіток, — каже Георг. — Вона, сама того не знаючи, допомогла нам.

— Ну то пошли їх сам, — відповідаю я і знов допитливо поглядаю на нього. — Скажи мені краще, чи Різенфельд вписав у замовлення обеліск, полірований з усіх боків?

— Аж два. Другий — завдяки Лізі. Я обіцяв йому поставити обеліск так, щоб їй завжди було його видно. Він, здається, надає цьому якимось значення.

— Поставмо його тут у конторі, біля вікна. Вранці, коли Ліза прокидатиметься, він, осяяний сонцем, справлятиме на неї велике враження. Я можу ще й написати на ньому золотом: "Memento togi!"[30] Що сьогодні в Едуарда на обід?

— Німецький біфштекс.

— Тобто січене м'ясо. Чому січене м'ясо зветься німецьким?

— Тому що ми войовничий народ і навіть у мирні часи січемо собі обличчя в бійках. Від тебе тхне горілкою. Чому? Думаю ж, не через Ерну?

— Ні. Тому, що всім нам судилося померти. Мене це інколи ще приголомшує, хоч я давно вже все знаю.

— Похвально. Особливо в нашій професії. А знаєш, чого б я хотів?

— Звичайно. Хотів би бути матросом на китобійному судні, або торговцем копрою на Таїті, або відкривачем Північного полюса, дослідником Амазонки, Ейнштейном, шейхом Ібрагімом з гаремом із двадцяти жінок різних національностей, і серед них черкесок, які, всі кажуть, такі гарячі, що їх неможливо обняти без азбестової маски.

— Авжеж. Крім того, я ще хотів би бути дурним, безмежно дурним. Це найбільше щастя в наш час.

— Дурним, як Парсіфаль?

— Не таким самозреченим. Просто побожним, мирним, здоровим, буколічно дурним.

— Ходімо, — кажу я. — Ти голодний. Наше лихо в тому, що ми ні по-справжньому дурні, ні по-справжньому розумні. Десь посередині, як мавпи між гілками. Це нас стомлює і часом засмучує. Кожен повинен знати, де його місце.

— Справді?

— Ні,— передумую я. — Люди осідали б тоді на одному місці й обростали б салом. А

може, підемо сьогодні ввечері на концерт, щоб урівноважити "Червоний млин"? Гратимуть Моцарта.

— Я сьогодні ляжу зарані спати, — каже Георг. — Це мій Моцарт. Іди сам. Мужньо й самотньо витримай наступ добра. Воно досить-таки небезпечне й завдає більшого спустошення, ніж скромне зло.

— Так, — відповідаю я і згадую схожу на обскубаного горобця жінку, що приходила вранці.

Скоро вечір. Я читаю в газетах родинні новини й вирішую повідомлення про смерть. Це повертає мені віру в людство, особливо після тих вечорів, коли нам доводиться пригощати своїх постачальників чи агентів. Із цих повідомлень випливає, що людина, власне, не має жодних вад. На світі є лише чудові батьки, бездоганні подружжя, зразкові діти, безкорисливі, готові на жертви матері, всіма оплакувані дідусі й бабусі, комерсанти, в порівнянні з якими сам Франціск Ас-сізький був черствим егоїстом, безмежно добрі генерали, людяні прокурори, майже святі фабриканти зброї — одне слово, землю, коли вірити цим повідомленням, населяв цілий натовп безкрилих ангелів, про яких тільки ніхто нічого не знав. Любов, що в житті насправді дуже рідко трапляється незаплямованою, після смерті аж сяє чистотою і майже тільки така й буває. В повідомленнях кишить надзвичайна доброчесність, щира турбота, глибока побожність, безкорислива самопожертва; родичі також знають, якими їм належить бути: вони пригнічені горем, їхня втрата незамінна, вони ніколи не забудуть померлих. Читаючи таке, як не вирости у власних очах і не відчувати гордощів, що належиш до породи істот, яка має такі шляхетні почуття.

Я вирішую повідомлення про смерть пекаря Нібура. Його там змальовано як доброго чоловіка й батька, що завжди любив свою родину і завжди щиро піклувався про неї. Я сам бачив, як пані Нібур з розпущеними косами тікала з хати, а добрий Нібур біг слідом, шмагаючи її паском, і бачив руку, яку батько, що щиро піклувався про родину, зламав своєму синові Роланду, викинувши його в нападі люті з вікна. І коли нарешті цього ката схопив грець і він упав мертвий серед булочок та пиріжків у своїй пекарні, пригнічена горем удова мала б тільки радіти такому щастю. Але вона раптом стала думати інакше. Все, що за життя чинив Нібур, смерть стерла з її пам'яті. Він став ідеалом чоловіка й батька. Людина завжди має дивовижний хист до самообману й брехні, а коли йдеться про померлих, то самообман і брехня не мають меж, і вона зве їх пієтетом. Але найдивовижніше те, що людина скоро сама починає щиро вірити в свої слова, наче сховала в капелюха щура, а витягла звідти білого, як сніг, кролика.

Пані Нібур зазнала цього магічного перетворення, коли негідника пекаря, який щодня лупцював її, притягли сходами до квартири. Замість упасти навколішки й подякувати богам за звільнення, вона відразу ж почала оточувати небіжчика ореолом. Плачучи, вона кинулась до нього, і відтоді її очі вже не висихають. Своїй сестрі, що нагадала їй про щоденні побої і про Роландову руку, яка неправильно зрослася, вона обурено відповіла, що все це дрібниці і в усьому винна задуха в пекарні; Нібур, невтомно дбаючи про родину, надто багато працював, і піч інколи діяла на нього як

сонячний удар. Тому вона вигнала сестру й заголосила знову. Взагалі пані Нібур твереза, чесна, роботяща жінка, яка розуміє, що сталося, але тепер вона раптом побачила пекаря таким, яким він ніколи не був, і щиро повірила в новий його образ. І це найдивовижніше. Людина, власне, не тільки вічно бреше, а й вічно вірить: вона вірить у добро, красу й довершеність, навіть якщо їх зовсім немає або є лише натяк на них, — і це ще одна причина, чому читання оголошень про смерть тішить мене й робить оптимістом.

Я кладу повідомлення про смерть Нібура до решти семи, які сьогодні вирізав з газет. У понеділок і вівторок їх заа-жди трохи більше, ніж звичайно. Це наслідок кінця життя: люди святкують, їдять, п'ють, сваряться, хвилюються, і серце, артерії та голова нарешті не витримують. Повідомлення пані Нібур я відкладаю для Генріха Кроля. Це випадок саме для нього. Він людина простолінійна, без почуття іронії, і, поки пані Нібур не замовить надгробка, вважатиме так само, як і вона, цілком природним, що смерть очистила пекаря. Йому буде легко говорити про дорогого, незабутнього небіжчика, тим більше, що вони обидва були постійними відвідувачами пивниці "Квітка".

Сьогодні моя праця закінчена. Георг Кроль уже пішов до своєї комірчини поряд із конторою, забравши свіжі номери "Еерлінер тагеблат" та "Елеганте вельт". Я міг би ще домалювати кольоровою крейдою ескіз пам'ятника полеглим, але на це стане часу й завтра. Я закриваю друкарську машинку й відчиняю вікно. З Лізиної квартири чути грамофон. Вона, цього разу зовсім одягнена, з'являється біля вікна, вимахуючи величезним букетом червоних троянд, і посилає мені рукою поцілунок. "Георг! — думаю я. — Таки послав, проноза!" Я показую на його кімнату. Ліза вихиляється з вікна і каркає через вулицю своїм хрипким голосом:

— Красно дякую за квітки. Ви хоч і сичі, а все-таки, виявляється, кавалери!

Вона аж тіпається зі сміху, роззявляючи хижу пащу. Потім дістає листа.

— "Найшановніша! — хрипить вона. — Шанувальник вашої краси насмілюється покласти до ваших ніг ці троянди". — Ліза, регочучи, переводить подих. — І адреса: "Цірцеї з Гакенштрассе, 5". Що таке Цірцея?

— Жінка, що обертає чоловіків у свиней.

Ліза труситься з реготу, але видно, що вона підлещена. Здається, що разом із нею труситься весь будинок. Ні, це не Георг, міркую я. Він ще не зовсім з'їхав з глузду.

— Від кого той лист? — питаю я її.

— Від Александра Різенфельда! Через фірму "Кроль і сини". Різенфельд! — Вона так сміється, що аж сльози течуть. — Це не той миршавий, бридкий, що був із вами в "Червоному млині"?

— Він не миршавий і не бридкий, — заперечую я. — Він чоловік у силі й дуже показний. Крім того, більярдер!

Ліза на мить замислюється. Потім киває головою, прощається і зникає в кімнаті. Я зачиняю вікно й чомусь раптом згадую Ерну. Насвистуючи, я спускаюся вниз і чвалаю садом до будівлі, в якій працює скульптор Курт Бах.

Він сидить з гітарою на східцях перед дверима. Позад нього біліє лев з пісковика, витесаний для пам'ятника полеглим. Лев, як завжди, скидається на кішку, в якій болять зуби.

— Курте, — питаю я його, — якби твоє бажання могло негайно здійснитися, чого б ти захотів?

— Тисячу доларів, — не задумуючись, відповідає він і бере на гітарі гучний акорд.

— Тьфу! Я думав, що ти ідеаліст.

— Я й є ідеаліст. Тому й хочу мати тисячу доларів. Ідеалізму мені не треба бажати. У мене його й так більше, ніж досить. А грошей мені бракує.

Нічого не заперечиш. Логіка в нього бездоганна.

— А що б ти зробив із тими грошима? — питаю я, ще не втративши надії.

— Купив би собі квартал будинків і жив би з квартирної плати.

— Ганьба! — кажу я. — І це все? А втім, ти не прожив би з квартирної плати, вона дуже низька, а підвищити її ти не мав би права. Її не вистачило б навіть на ремонт, і скоро б довелося знов продавати будинки.

— Тільки не будинки! Я б їх протримав, поки скінчиться інфляція. Тоді вони знов давали б справжній прибуток, мені залишалося б тільки збирати гроші. — Бах бере ще один акорд. — Будинки... — каже він мрійливо, наче мова йде про Мікеланджело. — За сто доларів сьогодні можна вже купити той, що раніше коштував сорок тисяч золотих марок. Скільки можна було б заробити! І чому в мене немає в Америці бездітного дядька?

— Це просто жах, — розчаровано кажу я. — Ти, видно, за одну ніч перетворився на мерзенного матеріаліста. Домовласник! А де ж твоя безсмертна душа?

— Домовласник і скульптор. — Бах легко ковзає пальцями по струнах. Над ним стукотить молотком трунар Вільке. Він майструє за підвищеним тарифом білу дитячу труну. — Тоді б мені не довелося робити для вас цих проклятих левів, що здихають, та орлів, що здіймаються летіти. Жодної тварини! Ніколи більше! Тварин треба або їсти, або милуватися ними. З мене їх досить. Особливо героїчних.

Він починає награвати "Мисливця з Курпфальца". Я бачу, що сьогодні з ним не можна провадити приїггойної розмови. А надто такої, за якою забувають зрадливих жінок.

— У чім сенс життя? — питаю я, вже йдучи.

— У тім, щоб спати, їсти й любити жінок.

Я відмахуюсь і рушаю додому. Мимохить я крокую в лад стукотові Вільке, тоді помічаю це й міняю ритм.

Під брамою стоїть Ліза. В руках у неї троянди. Вона простягає їх мені.

— На! Тримай! Мені вони ні до чого.

— Чому? Хіба ти зовсім не відчуваєш краси природи?

— Дякувати богу, ні. Я не корова. Різенфельд! — Вона сміється, як жінка з нічного клубу. — Скажи тому типові, що я не з тих, кому дарують квітки.

— А що ж тобі дарувати?

— Оздоби. Що ж іще?

— Не одяг?

— Одяг дарують пізніше, коли перебувають уже в ближчих стосунках. — Вона блимає на мене очима. — Щось ти дуже сумний. Підбадьорити тебе?

— Дякую. Я й так бадьорий. Іди сама на коктейль до "Червоного млина".

— Я маю на думці не "Червоний млин". Ти й досі граєш на органі ідіотам?

— Граю, — здивовано кажу я. — А звідки тобі відомо?

— Та йдуть чутки. Знаєш, я б хотіла колись піти з тобою в божевільню.

— Ти й так туди скоро попадеш.

— Ну, це ми побачимо, хто перший, — спокійно каже Ліза й кладе квітки на надгробок. — На, забирай цю пашу. Я не можу тримати її в кімнаті. Мій старий надто ревливий.

— Що?

— Не чуєш? Ревливий! Як бритва. А чом би й ні?

Я не знаю, чи бритва може бути ревлива, проте образ переконливий.

— Коли твій чоловік ревливий, то як же ти примудряєшся вечорами надовго зникати з дому?

— Уночі він у різниці. І я вже якось улаштовуюсь.

— А коли він не в різниці?

— На такий випадок я маю місце гардеробниці в "Червоному млині".

— Справді?

— Хлопче, ти дурний, — каже Ліза, — як і мій старий.

— А одяг і оздоби?

— Усе дешеве й фальшиве. — Ліза посміхається. — Кожен чоловік вірить у таке. Ну от, забирай це бадилля. Подаруй його якійсь теличці. По тобі видно, що ти з тих, хто дарує квітки.

— Погано ти мене знаєш.

Ліза кидає на мене через плече погляд, у якому світиться незглибима зневага, і рушає додому. Її гарні ноги взуті в розтоптані червоні капці. Один капець прикрашений помпоном, у другого він одірваний.

Троянди аж світяться в присмерку. Букет чималий — Різенфельд не поскупився. П'ятдесят тисяч марок, прикидаю я. Потім обережно озираюся, забираю їх і несучу до себе в кімнату.

За вікном у блакитному плащі стоїть вечір. Кімната повна відблисків і тіней. І раптом, ніби з засідки, на мене нападає самотність. Я знаю, що це безглуздя: я не самотніший, ніж віл у череді волів, та що з того? Самотність — це не брак товариства. Мені зненацька спадає на думку, що, мабуть, я вчора був надто нестриманий з Ерною. Може, все спокійно з'ясувалося б. До того ж у кожному її слові бриніли ревності. А ревності означають кохання, це кожному відомо.

Я втуплюю погляд у вікно. Насправді я знаю, що ревності — не кохання. Але що вдієш? Від вечірніх сутінок усе в голові плутається, а крім того, з жінками не слід

сперечатися, каже Георг. А я саме це й робив! Охоплений каяттям, я вдихаю запах троянд, який перетворює мою кімнату на Венерин грот із "Тангейзера". І помічаю, що весь тану: я повний всепрощення, примирення з усім і надії. Я швидко нашкрябую кілька рядків, заліплюю конверта, навіть не перечитавши написаного, і йду до контори по шовковий папір, у якому ми отримали останню партію порцелянових ангелів. Я загортаю в нього троянди й вирушаю на пошуки Фріца Кроля, наймолодшого нащадка фірми. Йому дванадцять років.

— Фріце, — кажу йому, — хочеш заробити дві тисячі?

— Розумію, — відповідає він. — Давайте. Адреса та сама?

— Так.

Він зникає з трояндами — третя твереза голова за сьогоднішній вечір. Усі знають, чого вони хочуть, — Курт, Ліза, Фріц, — тільки я не знаю. І справа не в Ерні, я відчув це тієї миті, коли Фріца вже не можна було повернути назад. То в чому ж? Де вівтарі, де боги й де жертви?

Я все-таки вирішую піти на Моцарта — хоч я й сам і від музики відчую себе ще самотнішим.

Я повертаюся додому. Небо всіяне зірками. Кроки мої відлунюють у завулку. Я глибоко схвильований. Рвучко відчиняю двері контори, вмикаю світло й завмираю на місці. Біля ротатора лежать троянди, мій лист, навіть не розпечатаний, і записка від Фріца: "Дама каже, щоб ви поклали їх собі на могилу. Вітаю, Фріц".

Покласти собі на могилу. Гарний мені жарт! Яка ганьба! Мене заливає хвиля сорому й люті. Я кидаю записку в холодну грубу. Потім сідаю на стілець і обмірковую помсту. Лють переважає над соромом, як завжди, коли ти справді осоромлений і знаєш, що заслуговуєш на це. Я пишу ще одного листа, беру троянди й вирушаю до "Червоного млина".

— Віддайте, будь ласка, цей букет панні Герді Шнайдер, — кажу я швейцарові.— Акробатці.

Весь обшитий галунами чоловік дивиться на мене так, ніби я запропонував йому щось непристойне. Потім велично показує пальцем через плече.

— Пошукайте собі для цього посильного!

Я знаходжу посильного й кажу йому:

— Передайте букет під час виступу.

Він обіцяє виконати моє доручення. Може, Ерна там і побачить букет, думаю я. Потім блукаю містом, аж поки на мене налягає втома. Тоді повертаюся додому.

Мене зустрічає мелодійне дзюрчання. Кнопф саме стоїть перед обеліском і поливає його. Я мовчу: мені не хочеться більше сперечатись. Я беру відро, набираю води й виливаю її перед Кнопфом. Фельдфебель витріщає очі.

— Повідь... — мурмоче він. — А я й не знав, що йшов дощ.

І, похитуючись, рушає до своїх дверей.

VI

Над лісом висить в імлі багрянний місяць. У парку душно й незвичайно тихо. Повз

нас нечутно проходить скляний чоловік. Тепер йому можна вийти, сонце вже не обертає його голову в запалювальне скло. Проте для перестороги він усе-таки взув калоші. Може знятися гроза, а вона для нього ще небезпечніша, ніж сонце. Ізабелла сидить зі мною на лавці перед корпусом для невиліковних хворих. На ній вузька ляна сукня чорного кольору й золоті черевички на високих підборах, узуті на босу ногу.

— Рудольфе, — каже вона, — ти знов покидав мене. Останнього разу ти обіцяв залишитись тут. Де ти був?

Рудольфі Слава богу, думаю я. Сьогодні ввечері я не витримав би, якби вона назвала мене Рольфом. Я мав важкий день і тепер почуваю себе так, ніби хтось вистрілив у мене з дробовика сіллю.

— Я не покидав тебе, — відповідаю я. — Мене тут не було, але це не означає, що я тебе покидав.

— Де ж ти був?

— Там, за муром...

"Там, серед божевільних", — мало не сказав я, проте вчасно схаменувся.

— Чому?

— Ох, Ізабелло, я й сам не знаю, чому. Людина багато чого робить, не знаючи чому й навіщо...

— Цієї ночі я тебе шукала. Місяць був не такий, як он тепер — багряний, тривожний, облудний. Ні, тоді він був інакший — холодний, ясний, хоч випий його.

— Мабуть, краще було б, якби я був тут, — кажу я, відхиляючись на спинку лави, й відчуваю, що її спокій переливається в мене. — Але як же можна випити місяць, Ізабелло?

— З водою. Дуже просто. На смак він як опал. У роті не дуже й чути — аж згодом ти його відчуєш, коли він почне мерехтіти в тобі і знов засяє з твоїх очей. Але тоді не можна вмикати світла. При світлі він гасне.

Я беру її руку і притуляю собі до скроні. Рука суха й холодна.

— Як можна випити його з водою? — питаю.

Ізабелла забирає руку.

— Виставляєш уночі за вікно склянку з водою — отак. — Вона простягає руку. — І він там. Його відразу видно, склянка починає світитися.

— Ти хочеш сказати, що там видно його віддзеркалення?

— Не віддзеркалення, а сам місяць. — Ізабелла дивиться на мене. — Віддзеркалення... а що це таке?

— Відбиток у дзеркалі. Віддзеркалюватись можна у всьому, що має гладеньку поверхню. У воді також. Проте не бути в ній.

— У всьому, що має гладеньку поверхню! — Ізабелла ввічливо й недовіжливо усміхається. — Справді? Ти глянь!

— Авжеж. Коли ти стоїш перед дзеркалом, то бачиш там себе.

Ізабелла скидає черевичка й оглядає ногу — вузьеньку, довгу, не спотворену тісним взуттям.

— Що ж, можливо, — каже вона так само ввічливо й байдуже.

— Не можливо, а напевне. Але те, що ти бачиш, — не ти, а тільки твоє віддзеркалення. Не ти сама.

— Ну так, не я. Але де ж тоді я, коли там саме тільки віддзеркалення?

— Ти стоїш перед дзеркалом. Інакше воно не могло б тебе віддзеркалити.

Ізабелла знову взуває черевичок і поглядає на мене.

— Ти певен, Рудольфе?

— Цілком певен.

— А я ні. Що ж роблять дзеркала, коли вони самі?

— Вони віддзеркалюють те, що є біля них.

— А якщо біля них нічого нема?

— Такого не буває. Що-небудь завжди є.

— А вночі? Коли немає місяця й зовсім темно, що вони тоді віддзеркалюють?

— Темряву, — кажу я, вже не вельми впевнено, бо як можна віддзеркалювати темряву? Для віддзеркалення завжди треба хоч трохи світла.

— Виходить, вони мертві, коли зовсім темно?

— Може, вони тоді сплять, а коли знов з'являється світло — прокидаються.

Ізабелла задумливо киває головою і щільніше закутує спідницею ноги.

— А коли вони сплять, — питає раптом вона, — то що їм сниться?

— Кому?

— Дзеркалам.

— Мабуть, їм завжди щось сниться, — кажу я. — Цілісінький день. Їм снімося ми. Але снімося з іншого боку: наш правий бік у дзеркалі стає лівим, а лівий — правим.

Ізабелла повертається до мене.

— Виходить, вони — наша обернена сторона?

Я замислююся. Хто знає насправді, що таке дзеркало?

— От бачиш, — каже Ізабелла. — А ти щойно запевняв, Що в них нічого немає. У них наша обернена сторона.

— Тільки поки ми стоїмо перед ними. Коли ж ми відходимо, її там уже немає.

— Звідки ти знаєш?

— Це видно. Коли відійти від дзеркала й поглянути на нього збоку, то зображення там уже немає.

— А якщо дзеркала тільки ховають зображення?

— Як вони можуть їх ховати? Вони ж усе віддзеркалюють! На те вони й дзеркала. Дзеркало нічого не може сховати.

Ізабелла замислено морщить чоло.

— Де ж тоді воно дівається?

— Що?

— Зображення! Обернена сторона! Стрибає назад у нас?

— Цього я не знаю.

— Не може ж воно пропасти!

— Воно й не пропадає.

— А де дівається? — допитується Ізабелла. — Залишається в дзеркалі?

— Ні. В дзеркалі його більше немає.

— Ні, ще є! Звідки ти знаєш? Ти ж його не бачиш?

— Інші люди теж бачать, що мого зображення немає. Вони бачать лише своє власне зображення, коли стоять перед дзеркалом. І більше нічого.

— Вони заступають його. А де дівається моє зображення? Воно повинне там бути!

— Воно і є там, — кажу я, жалкуючи, що почав цю розмову. — Коли вертаєшся до дзеркала, зображення з'являється знов.

Раптом Ізабелла починає хвилюватися. Вона стає коліньми на лаву й нахиляється вперед. Її темна струнка постать вирізняється на тлі жовтих нарцисів, які цього паркового вечора здаються ніби зробленими з сірки.

— Отже, зображення залишається в дзеркалі? А ти щойно казав, що його там немає.

Вона хапає мене за руку і вся тремтить. Я не знаю, що сказати, щоб заспокоїти її. Посилання на фізичні закони не допоможуть: вона зневажливо відхилить їх. До того ж я й сам цієї хвилини не дуже вірю в них. Мені раптом починає здаватися, що в дзеркалах і справді є щось таємниче.

— Де воно, Рудольфе? — шепоче Ізабелла й тулиться до мене. — Скажи, де воно? Чи від мене скрізь залишаються якась часточка? В усіх дзеркалах, які я бачила? А я їх бачила багато, безліч! І я в усіх них розпорошена? Кожне взяло щось від мене? Тоненький відбиток, тоненьку скибочку? І дзеркала обстругали мене, як рубанок шматок деревини? Що ж тоді від мене залишилося?

Я беру її за плечі.

— Усе залишилось. Навпаки, дзеркала ще й додають тобі щось. Вони роблять обличчя видимим і повертають його тобі назад — частку простору, блискучу частку тебе самої.

— Мене самої? — Вона й далі тримається за мою руку. — А коли обличчя вже не те? Коли воно поховане в тисячах і тисячах дзеркал? Як можна його дістати назад? О, його вже ніколи не повернути! Воно пропало! Пропало! Його обтісують, наче статую, у якій вже немає обличчя! Де моє обличчя? Те, яке було ще до всіх дзеркал? Ще до того, як вони почали мене обкрадати?

— Ніхто тебе не обікрав, — безпорадно кажу я. — Дзеркала не обкрадають. Вони лише віддзеркалюють.

Ізабелла важко дихає. Обличчя в неї бліде. В її прозорих очах мерехтить червоний відблиск місяця.

— Де воно залишилось? Де все залишилось? Де ми взагалі, Рудольфе? — шепоче вона. — Все мчить кудись, летить, усе тоне, тоне! Міцно тримай мене! Не впусти! Хіба ти не бачиш їх? — Ізабелла пильно вдивляється в нечіткий обрій. — Он вони літають! Усі мертві дзеркальні відображення! Вони наближаються й прагнуть крові! Ти не чуєш їх? Сірі крила. Вони тріпочуть, як у кажанів! Не пускай їх сюди!

Вона припадає головою до мого плеча, тулиться тремтячим тілом до мого тіла. Я міцно тримаю її. Сутінки дедалі густішають. Вітер ані війне, але темрява поволі насувається від дерев алеї, ніби мовчазна рота тіней. Здається, вона хоче оточити нас і крадеться з засідки, щоб відрізати нам шлях.

— Ходімо, — кажу я. — Чуєш, ходімо! Там, за алеєю, не так темно.

Вона опирається й хитає головою. Мого обличчя торкаються її коси. Вони м'які і пахнуть сіном. Обличчя її теж м'яке. Я відчуваю її вузьке підборіддя, опукле чоло, і раптом мене знов глибоко вражає те, що за цим вузьким чолом ховається світ із зовсім іншими законами, що ця голівка, яку я можу легко обхопити руками, бачить усе не так, як я: кожне дерево, кожную зірку, кожен зв'язок між явищами і навіть себе саму. Намить думки мої переплутуються, і я вже не знаю, чи дійсність — те, що бачу я, чи те, що бачить вона, чи те, що існує без нас і чого нам ніколи не судилося пізнати, бо воно — як дзеркала, які існують тільки тоді, коли існуємо ми, і завжди віддзеркалюють не що інше, як наш власний образ. Ніколи, ніколи ми не дізнаємося, чим вони є, коли залишаються самі, і що стоїть за ними; вони ніщо і все-таки здатні віддзеркалювати, отже, повинні чимось бути, проте ніколи не зраджують своєї таємниці.

— Ходімо, — кажу я. — Ходімо, Ізабелло. Ніхто не знає, хто він насправді, де його шлях і куди той шлях веде, але ми разом, і це все, що ми знаємо.

Я веду її за собою. Може, й справді, думаю я, коли все гине, то не залишається нічого, крім хвилин, пробутих разом, та й це лише приємний обман, бо там, де ти справді комусь потрібний, ти нічого не можеш зробити, не можеш піти за кимось і підтримати його. Я не раз переконувався в цьому на війні, коли дивився на мертві обличчя своїх товаришів. У кожного своя смерть, і він мусить сам її зустріти, і ніхто йому не може допомогти.

— Ти не залишиш мене саму? — питає Ізабелла.

— Ні, не залишу.

— Присягнися, — наказує вона й зупиняється.

— Присягаюся, — не задумуючись, відповідаю я.

— Гаразд, Рудольфе. — Вона полегшено зітхає. — Тільки не забудь. Ти так часто забуваєш.

— Ні, не забуду.

— Поцілуй мене.

Я пригортаю її до себе. Мені трохи страшно, я не знаю, що мені робити, потім цілую її сухими, стуленими губами.

Вона тримає руками мене за голову. Раптом я відчуваю, як її зуби впираються в мою губу, і відштовхую її. З прокушеної спідньої губи в мене тече кров. Я дивлюся на Ізабеллу. Вона сміється. Обличчя її міняється. Воно стає зле і хитре.

— Кров! — переможно шепоче вона. — Ти знов хотів мене обдурити, я тебе знаю. Але тепер уже не обдуриш. Ти затаврований і більше не зможеш утекти.

— Я більше не зможу втекти, — протверезівши, проказую за нею я. — Хай буде так. Але для цього тобі не треба було кидатись на мене, мов кішка. Глянь, як тече кров! Що

я скажу старшій сестрі, коли вона побачить мене?

Ізабелла сміється.

— Нічого. Навіщо тобі завжди щось казати? Не будь таким боягузом!

Я відчуваю в роті теплий смак крові. Хусточка не допоможе— рана повинна сама підсохнути. Женев'єва стоїть переді мною. Вона раптом обернулася в Женні. Рот у неї тепер маленький і негарний, посмішка хитра і зла.

Починають дзвонити на травневий молебень. На стежці з'являється сестра. Її халат невиразно біліє в сутінку.

Поки тривала відправа, губа моя присохла, я одержав свою тисячу марок і тепер сиджу за столом із вікарієм Боденді-ком. Шовкову ризу він залишив у маленькій ризниці. Чверть години тому Бодендік був іще міфічною постаттю — одягнений у парчу, овіяний ладаном, осяяний свічками, він стояв, піднявши золоту дароносицю з тілом Христовим над головами побожних сестер і тих хворих, яким дозволено відвідувати церкву, — а тепер, у чорній поношеній сутані, з мокрим від поту білим комірцем, застебнутим не спереду, а ззаду, він став просто агентом божим, спокійним, огрядним, з червоними щоками й червоним носом, на якому по-лопали жилки, що свідчить про його любов до вина.

Бодендік і сам не знає, що перед війною кілька років був моїм сповідником, коли нам, учням, згідно з шкільним розпорядком, доводилося щомісяця сповідатись і причащатись. Хто був хитріший, той ішов до Бодендіка. Він недочував і, оскільки сповідаються пошепки, не міг зрозуміти, в яких гріхах йому признавалися. Тому він накладав найлегші покути. Прокажеш, було, кілька отченахів, і всі гріхи тобі відпущено. Можна знов грати у футбол чи пробувати дістати в міській бібліотеці заборонені книжки. Зовсім не те було в соборного пастора, до якого я попав одного разу, бо дуже поспішав, а біля сповідальні Бодендіка стояла велика черга. Соборний пастор наклав на мене підступну покуту: звелів знов прийти до сповіді наступного тижня, а коли я з'явився, він спитав, чому я прийшов. Оскільки на сповіді брехати не можна, я сказав правду. Він наклав на мене покуту — кілька десятків разів помолитися вдома на чотках, а наступного тижня знов прийти до нього на сповідь. Так тривало далі, і я майже впав у відчай, бо подумав уже, що на все життя приречений на щотижневі сповіді в соборного пастора. На щастя, четвертого тижня святий отець захворів на кір, і йому довелося лягти в ліжку. Коли настав день чергової сповіді, я пішов до Бодендіка й голосно розповів йому, в якому становищі опинився: мовляв, соборний пастор звелів мені сьогодні прийти до сповіді, а сам захворів. Що мені робити? Додому до нього я не міг піти, щоб не заразитися. Бодендік вирішив, що я можу не гірше висповідатись і в нього: сповідь завжди є сповіддю, а священник священником. Я висповідався й дістав волю. Відтоді я обминав соборного пастора десятою дорогою.

Ми сидимо в маленькій кімнаті поблизу просторої зали для хворих, яким дозволено вільно гуляти. Тут стоять полиці з книжками, горщик з білими калачиками, кілька стільців та крісел і круглий стіл. Старша сестра прислала нам пляшку вина, і ми

чекаємо на вечерю. Десять років тому я б ніколи не повірив, що питиму вино зі своїм сповідником — але я тоді й нізачо не повірив би, що вбиватиму колись людей і за це мене не повісять, а навпаки, нагородять орденом, — а проте так воно сталося.

Бодендік куштує вино.

— Це "Замок Рейнгардсгаузен" із маєтків принца Генріха Пруського, — майже побожно проголошує він. — Дуже добре вино. Старша сестра розщедрилася. Ви розумієтесь на винах?

— Мало, — відповідаю я.

— Треба навчитись. Їжа й напої — дарунок божий. Треба втішатися ними й розумітись на них.

— Смерть напевне теж дарунок божий, — відповідаю я і дивлюся крізь вікно в темний сад. Там знявся вітер і хилить крони дерев. — Нею теж треба втішатися й розумітись на ній?

Бодендік глузливо позирає на мене поверх своєї чарки.

— Для християнина смерть — не проблема. Втішатися нею йому не треба, але зрозуміти її він може дуже легко. Смерть — це брама до вічного життя. Її нічого боятися. А для багатьох людей вона ще й порятунок.

— Від чого?

— Порятунок від хвороби, болю, самотності й злиднів.

Бодендік з насолодою бере в рот ковток вина і смакує його, ворущачи рожевими щокми.

— Знаю, — кажу я. — Порятунок від земних скорбот. А навіщо, власне, бог створив їх?

Цієї хвилини не видно, щоб Бодендік, цей знавець потойбічного життя і вина, страждав від земних скорбот. Круглий, гладкий, він сидить, міцно тримаючи в руках чарку. Поли сутани він закинув на спинку стільця, щоб вони не зім'ялися під вагою його могутнього заду.

— Навіщо, власне, бог створив земні скорботи? — ще раз кажу я. — Не міг відразу пустити нас у вічне життя?

Бодендік знизує плечима.

— Прочитайте про це в Біблії. Людина, рай, гріхопадіння...

— Гріхопадіння, вигнання з раю, первородний гріх, а через нього прокляття на сотні тисяч поколінь. Бог найдовго-часнішої помсти.

— Бог прощення, — заперечує Бодендік і дивиться проти світла на вино. — Бог любові й справедливості, завжди готовий простити. Бог, який віддав у жертву свого власного сина, щоб урятувати людство.

— Пане вікарію, — кажу я з раптовою люттю, — навіщо бог любові й справедливості створив людей такими неоднаковими? Одного — бідним і хворим, а іншого — здоровим і підлим?

— Той, хто принижений тут, буде звеличений у царстві небесному. Бог справедливий і зрівноважує всіх.

— Я не дуже впевнений, що так воно й буде, — заперечую я йому. — Я знав одну жінку, яка десять років хворіла на рак, яка витримала шість страшних операцій, яку ніколи не покидав біль і яка, врешті, зневірилась у богові, коли поховала двох своїх дітей. Вона перестала ходити до церкви, перестала сповідатися й причащатись і, згідно з догматами церкви, померла в смертних гріхах. Згідно з тими самими догматами, вона тепер вічно горітиме в пеклі, яке теж створив бог любові. Це справедливо, так?

Якусь мить Бодендік мовчки дивиться на вино.

— Це ваша мати? — питає він нарешті.

Я вражено дивлюся на нього.

— Яке це має значення?

— Це ваша мати, правда ж?

Я ковтаю вина.

— А якщо навіть і моя мати?

Бодендік мовчить.

— Вистачить однієї секунди, щоб примиритися з богом, — нарешті обережно каже він. — Однієї секунди перед смертю. Єдиної думки. Не обов'язково навіть, щоб вона була вимовлена.

— Кілька днів тому я те саме казав одній жінці, що впала в розпуку. Ну, а якщо такої думки не було?

Бодендік дивиться на мене.

— Церква має свої догмати, щоб утримувати людей від гріха і виховувати їх. У бога догматів немає. Бог — це любов. Хто з нас може знати, як він судить?

— А він судить?

— Ми так називаємо це. Насправді це любов.

— Любов, — гірко кажу я. — Любов, сповнена садизму. Любов, яка несе муки й злидні, яка страхітливу несправедливість на світі хоче виправдати обіцянкою вигаданого раю.

Бодендік усміхається.

— Вам не здається, що до вас інші люди вже міркували про це?

— Безліч людей. І розумніших за мене.

— Я теж так вважаю, — добродушно погоджується Боден-Дік.

— Це ще не причина, щоб я не міркував про це.

— Безперечно, не причина. — Бодендік наливає собі чарку. — Тільки обміркуйте ці питання ґрунтовно. Сумнів — зворотний бік віри.

Я дивлюся на нього. Він сидить переді мною, нездоланна фортеця віри, і ніщо не може його сколихнути. За його твердою головою причаїлася тривожна ніч Ізабелли, яка тріпоче і б'ється у вікно, безмежна ніч, ущерть наповнена питаннями без відповіді. А Бодендік на все має відповідь.

Відчиняються двері. На великій таці у каструлях, поставлених одна на одну, з'являється вечеря. Каструлі добре припасовані одна до одної, так завжди подають їжу в лікарнях. Сестра з кухні застеляє стіл скатертиною, кладе ножі, ложки та виделки і

зникає.

Бодендік знімає верхню каструлю.

— Що в нас сьогодні на вечерю? Бульйон, — ніжно каже він, — бульйон із фрикадельками з мозку. Вищий клас! І печеня в оцті з червоною капустою. Просто одкровення!

Він насипає бульйон у тарілки й починає їсти. Я серджуся на себе, що завів із ним диспут, і відчуваю його перевагу, хоч вона не має ніякого стосунку до проблеми, про яку йшлося. Перевага його в тому, що він нічого не шукає. Він знає. Але що він, власне, знає? Довести він нічого не може. І все-таки грається зі мною, як хоче.

Входить лікар. Це не директор закладу, а лікар, що наглядає за хворими.

— Повечеряєте з нами? — питає Бодендік. — То сідайте, бо після нас нічого не залишиться.

Лікар хитає головою.

— Ніколи. Буде гроза, а в грозу хворі ще неспокійніші.

— Наче не видно, щоб була гроза.

— Не видно, але вона буде. Хворі відчують її наперед. Декого вже довелося посадити в заспокійливу ванну. Важка буде ніч.

Бодендік ділить печеню. Собі він кладе більше.

— Гаразд, докторе, — каже він. — То хоч випийте чарку вина. П'ятнадцятирічної витримки! Дарунок божий! Навіть для нашого молодого поганина.

Він підморгує мені, а я залюбки вилив би підливу з печені за його засмальцьований комірець.

Лікар сідає до нас і бере чарку. Бліда сестра просовує голову в двері.

— Я зараз не буду вечеряти, сестро, — каже лікар. — Залиште, будь ласка, в моїй кімнаті кілька бутербродів і пляшку пива.

Лікареві років тридцять п'ять. Це чорнявий чоловік із вузьким обличчям, близько посадженими очима й великими відстовбурченими вухами. Звати його Верніке. Гвідо Вер-ніке, і він так само ненавидить своє ім'я, як я ненавиджу ім'я Рольф.

— Як там панна Терговен? — питаю я.

— Терговен? А, так... На жаль, нічого втішного. Ви нічого сьогодні не помітили? Якихось змін?

— Ні. Вона була така сама, як завжди. Може, трохи збу* дженіша, але ж ви кажете, що це від грози.

— Побачимо. В нас тут щось сказати наперед дуже важко.

Бодендік сміється.

— Безперечно, важко. Тут важко.

Я дивлюся на нього. От тобі й християнин! Та потім мені спадає на думку, що його ж фах — піклуватися про людські душі, тому почуття в нього грубіші, зате він більшого може досягти, так само як лікарі, сестри й торговці надгробками.

Я слухаю, як він розмовляє з Верніке. У мене раптом зникає апетит, я встаю і підходжу до вікна. З-за розколисаних вітром чорних верховіть стіною здіймається

величезна хмара з білими краями. Я дивлюся на неї. Зненацька мені все здається зовсім чужим: за знайомою картиною парку безмовно встає інша, дикіша, й відкидає давню, як порожню оболонку. Я згадую крик Ізабелли: "Де моє колишнє обличчя? Те, яке було ще до всіх дзеркал?" Справді, де те найперше обличчя, думаю я. Первісний ландшафт, яким він був, поки не став ландшафтом у нашому розумінні — парком, лісом, будинком, людиною? Де обличчя Бодендіка, яке ще не було Бодендіком, і обличчя Верніке, що існувало до того, як пов'язалося з цим іменем? Чи ми ще знаємо щось про них? Чи ми попали в тенета уявлень і слів, логіки й облудного розуму, а за ними самотньо палає правогонь, до якого ми вже не маємо доступу, тому що обернули його на тепло й вигоду, на вогонь у грубах і парове опалення, на шахрайство й упевненість, на міщанство і мури, та ще, може, на турецьку лазню пітної філософії і науки. Де вони? Стоять там і досі, незбагненні, чисті й недоступні, поза життям і смертю, такі, як були до того, коли стали для нас життям і смертю? А може, це тільки ті, що тепер сидять, втупившись перед собою невидючими очима, або тихенько ходять у заграбованих кімнатах цього будинку, відчуваючи в крові рідну їм грозу? Де межа, що відділяє хаос від ладу, і хто може її переступити й повернутися назад? А якщо комусь і вдалося переступити її і повернутись, то хіба він щось пам'ятає про те, що там побачив? Хіба один спогад не стирає іншого? Хто божевільний, затаврований і вигнаний — ми зі своїми межами, зі своїм розумом, зі своїм упорядкованим світоглядом, чи ті, в кому бушує хаос, хто відданий на поталу безмежному, як кімнати без дверей і стелі, як приміщення з трьома стінами, куди б'ють блискавки, залітає вітер і дощ, тим часом як ми гордо походжаємо у своїх закритих кімнатах із дверима й чотирма стінами і віримо, що маємо перевагу над божевільними, бо уникнули хаосу? Але що таке хаос? І що таке лад? І в кому вони є? І чому? І хто уникає їх?

Бліда блискавка розтинає край неба над парком, і аж згодом долинає слабкий гуркіт грому. Наша кімната, мов наповнена світлом каюта, здається, лине в ніч, яка стає дедалі страшнішою, ніби десь полонені велетні рвуть ланцюги, щоб звільнитись і знищити плем'я карликів, що на якийсь час зуміли прикувати їх. Освітлена каюта в темряві, і три впорядковані мозки в будинку, де всюди, ніби в чарунках стільників у вулику, замкнутий жах, що спалахує блискавками в зруйнованих мозках! А що, якби їх усіх зненацька пронизала блискавка свідомості, і вони об'єдналися б для бунту, розбили б замки, зірвали засуви, сірою хвилею затопили б сходи, змили б геть цю освітлену каюту обмеженого твердого розуму й понесли б її кудись у ніч, у те безіменне, ще могутніше, що стоїть за нею?

Я обертаюся. Людина віри й людина науки сидять біля столу. Для них світ не здається хистким тремтячим неспокоєм, гуркотом безодні, блискавкою в крижаному ефірі, вони люди віри й науки, вони мають висок і лот, вагу й міру, кожен свою, але їх це не бентежить, вони впевнені, в них є назви, які можна до всього приліпити, ніби етикетки, вони добре сплять, у них є мета, що вдовольняє їх, і навіть жах, чорна завіса перед самогубством, має в їхньому бутті своє визначене місце — в нього є назва, його можна класифікувати, і тому він перестав бути небезпечним. Убиває лише те, що не

має назви, або те, що зірвало свою назву.

— Блискавка, — зауважую я.

Лікар озирається.

— Справді?

Він саме пояснював, що таке шизофренія, Ізабеллина хвороба. І так захопився, що навіть його смагляве обличчя трохи порожевіло. Він розповідає, що хворі на шизофренію блискавично, за кілька секунд перескакують з однієї особистості в іншу і що в давнину їх вважали за ясновидців та святих, а пізніше — за людей, яких опанував диявол, і ставилися до них із забобонною пошаною. Лікар філософує про різні причини хвороби, і я раптом дивуюся, звідки він це все знає і чому називає шизофренію хворобою. Хіба не можна з таким самим успіхом вважати її особливим багатством? Хіба й кожна нормальна людина не має в собі з десяток особистостей? І хіба різниця між ними не полягає лише в тому, що здоровий стримує їх, а хворий дає їм волю? Хто ж тоді хворий?

Я підходжу до столу й випиваю свою чарку. Бодендік дивиться на мене доброзичливо, Верніке — як на зовсім нецікавого пацієнта. Тільки тепер я починаю відчувати смак вина. Воно добре, не схоже ні на яке інше, витримане й переброджене. В ньому вже нема хаосу, думаю я. Воно перетворило його в гармонію. Перетворило — не замінило. Не уникло його. І раптом на якусь мить, зовсім безпідставно, я стаю невимовно щасливим. Отже, буває й таке, думаю я. Хаос можна перетворити! Існує не лише те або те. Одне може виникнути через інше.

За вікном знову спалахує бліде саяво й згасає.

Лікар підводиться.

— Почалося. Мені треба йти до тих, що замкнені.

Замкнених хворих ніколи не випускають надвір. Вони до самої смерті залишаються в кімнатах з прикрученими до підлоги меблями, з загратованими вікнами і з дверима, які можна відчинити тільки ззовні. Вони сидять у клітках, як небезпечні хижаки, і говорити про них не любить ніхто.

Верніке дивиться на мене.

— Що з вашою губою?

— Нічого. Вкусився уві сні.

Бодендік сміється. Двері відчиняються, і низенька сестра вносить ще одну пляшку й три чарки. Верніке виходить з кімнати разом із сестрою. Бодендік хапає пляшку й наливає собі знов. Тепер мені зрозуміло, чому він запросив Верніке випити з нами: щоб старша сестра прислала другу пляшку вина. Однієї для трьох чоловіків мало. От хитрий, думаю я. Вчинив те саме диво, що Христос під час проповіді на горі. З однієї чарки для Верніке зробив для себе цілу пляшку.

— Вй, мабуть, більше не питимете? — питає він.

— Чому ж? Питиму, — відповідаю я і сідаю до столу. — Я саме добрав смаку. Ви мені допомогли в цьому. Красно дякую.

Бодендік кисло всміхається й витягає пляшку з криги. Якусь мить він дивиться на

етикетку, потім наливає мені — менше, ніж півчарки. Собі ж наливає майже по самі вінця. Я спокійно забираю в нього пляшку й доливаю собі стільки, як і в нього.

— Пане вікарію, — кажу я, — де в чому ми не дуже й відрізняємося один від одного.

Бодендік раптом вибухає сміхом. Його лице розквітає, як півонія.

— Будьмо здорові! — каже він елеїним голосом.

Гроза гуркоче далі, вона то насувається на місто, то відступає. Як безмовні удари шаблі, небо розпанахують блискавки. Я сиджу біля вікна у своїй кімнаті, а переді мною у видовбаній слонячій нозі, що її мені торік подарував як кошик на сміття великий мандрівник Ганс Ледерман, син кравця Ледермана, лежать подерті Ерніні листи.

З Ерною скінчено. Я перебрав у пам'яті всі її вади, викинув її з голови і з серця, а на десерт ще й прочитав кілька розділів із Шопенгауера й Ніцше. Але все-таки мені краще хотілося б мати смокінг, машину та шофера і в товаристві двох чи трьох відомих артисток, з кількома сотнями мільйонів у кишені зненацька з'явитись у "Червоному млині", щоб завдати змії смертельного удару. Я ще якийсь час мрію про те, що було б, якби вона завтра прочитала в газеті, що мені випав найбільший виграш у лотерею або що я дуже обпікся, рятуючи з охопленого вогнем будинку дітей. Потім помічаю світло в Лізиній кімнаті.

Ліза відчиняє вікно й дає комусь знак. Я сиджу в темряві, тому їй не видно мене, отже, вона має на увазі когось іншого. Вона ворушить губами, показує собі на груди, потім на наш будинок і киває головою. Після цього світло гасне.

Я обережно висуваюся з вікна. Вже дванадцята година ночі, і всі вікна поблизу темні. Відчинене тільки вікно в Георга Кроля.

Я очікую і нарешті бачу, як двері в Лізиному будинку відхиляються. Ліза виходить, швидко озирається й перебігає вулицю. Вона в легенькій квітчастій сукні, а черевички тримає в руці, щоб не тупати. Тієї самої миті я чую, як обережно відчиняються двері в нашому будинку. Це може бути тільки Георг. Над дверима висить дзвінок, і, щоб тихо відчинити їх, треба стати на стілець, рукою притримати дзвінок, а ногою натиснути на клямку й потягти двері до себе. Для такої акробатичної вправи треба бути тверезому. А я знаю, що сьогодні Георг тверезий.

Чути тиху розмову й тупіт високих підборів. Отже, Ліза, марнослава бестія, знов узула черевички, щоб бути принаднішою. Двері до Георгової кімнати тихо риплять.

От тобі й маєш! Георг, такий тихенький! І коли він устиг?

Гроза повертається знов. Гримить дужче, і зненацька на бруківку, ніби срібні таляри, починає сипати дощ. Вода відскакує від каміння водограйчиками дрібних краплин, і від землі здіймається приємна прохолода. Я вихиляюся з вікна й дивлюся на ту мокру веремію. Вода вже тече поверх ринв, без кінця спалахують блискавки, і в їхньому світлі я бачу, як із Георгового вікна Ліза підставляє під дощ свої голі руки, потім висовує голову, і я чую її хрипкий голос. Лисої голови Георга не видно: він не аматор природи.

Розчохнувши кулаком браму, на подвір'я, хитаючись, входить мокрий до нитки Кнопф. З його кашкета струмує вода. Слава богу, думаю я, в таку погоду мені не треба

буде змивати його свинство. Проте Кнопф розчаровує мене. Він навіть не дивиться на свою жертву — чорний обеліск. Лаючись і відмахуючись від дощу, наче від комарів, він тікає до хати. Вода — його найбільший ворог.

Я беру слонову ногу й витрушую з неї все на вулицю. Вода підхоплює і швидко несе геть Ернину любовну базгранину. Як завжди, перемогли гроші, думаю я, хоч вони тепер і нічого не варті. Я підходжу до другого вікна й визираю в сад. Дощ справляє там бучне свято, зелену оргію запліднення, безсоромну й невинну. В спалахах блискавок мені видно надмогильну плиту, куплену для самогубця. Вона стоїть осторонь, на ній уже викарбувано напис, літери виблискують золотом. Я зачиняю вікно і вмикаю світло. Внизу тихо розмовляють Георг і Ліза. Враз моя кімната здається мені страхотливо порожньою. Я знову відчиняю вікно, дослухаюся до невідомо чийого гуркоту й шуму і вирішую, що візьму в книгаря Бауера замість грошей за останні уроки книжку про йогів, аскетизм і самообмеження. В ній пишеться про те, що вправами з дихання можна досягти дивовижних наслідків.

Лягаючи спати, я проходжу повз дзеркало. Зупиняюсь і дивлюся в нього. Що там справді є? — думаю я. Звідки береться перспектива, якої немає, глибина, що тільки обдурює око, простір, що насправді є площиною? І хто це виглядає звідти, коли там нікого немає?

Я бачу свою губу, напухлу і вкриту струпом, ворущу нею, і Хтось навпроти ворухить губою, якої там немає. Я усміхаюсь, і примарний Хтось відповідає мені усмішкою. Я хитаю головою, і примарний Хтось теж хитає головою. Хто з нас Хтось? І хто з нас Я? Той, що в дзеркалі, чи інший, із тіла й крові, який стоїть перед дзеркалом? Чи ще хтось третій, що стоїть за обома нами? Мені стає страшно, і я гашу світло.

VII

Різенфельд дотримав слова. Наше подвір'я заставлене пам'ятниками і цоколями. Ті, що відполіровані з усіх боків, оббиті дошками та обгорнуті мішковиною. Це примадонни серед надгробків, і поводитися з ними треба дуже обережно, щоб не пошкодити країв.

На подвір'я зійшлися всі, хто в нас працює, щоб допомогти вивантажувати товар і подивитися на нього. Навіть стара пані Кроль вештається поміж пам'ятниками, перевіряє якість чорного граніту й час від часу кидає сумний погляд на обеліск біля дверей — єдину річ, яка ще залишилася з того, що купив її небіжчик-чоловік.

Курт Бах скеровує до себе в майстерню величезну брилу пісковика. З неї вийде ще один лев у передсмертних муках, але цього разу не скоцюрблений, ніби в нього болять зуби, а лев, що реве з останніх сил, із уламком списа у боці. Його призначено для пам'ятника полеглим села Вюстрінген, у якому діє надзвичайно войовнича спілка ветеранів під орудою відставного майора Волькенштайна. Волькенштайнові скоцюрблений лев здався надто млявим. Найбільше йому припало б до смаку чотириголове чудовисько з вогненними пащами.

Товар з вюртемберзького заводу металевих виробів, який прибув одночасно з надгробками, теж розпаковано. На землі один побіч одного вишикувалися чотири орли, два бронзові і два чавунні. Вони мають увінчати інші пам'ятники полеглим і надихати

молодь на нову війну, бо, як переконливо пояснює відставний майор Волькенштайн, колись же, нарешті, ми мусимо перемогти, і тоді горе нашим ворогам! Правда, поки що орли скидаються на величезних курок, які сідають нестися, проте все матиме зовсім інший вигляд, коли вони увінчають пам'ятники. Генерали без мундирів теж скидаються на торговців оселедцями, і навіть Волькенштайн у цивільному костюмі схожий на гладкого вчителя фізкультури. В нашій любій вітчизні зовнішній вигляд і дистанція мають вирішальне значення.

Оскільки я завітую рекламою, то й визначаю, де ставити той чи інший пам'ятник. Вони мають стояти не просто будь-як один біля одного, а мальовничими, приємними групами по всьому саду. Генріх Кроль проти цього. Він хотів би, щоб камені були вишикувані в ряд, як солдати, все інше здається йому розмагніченістю. На щастя, на моєму боці більшість. Навіть мати проти нього. Зрештою, вона завжди виступає проти Генріха. Ще й досі їй дивно, чому Генріх — її син, а не син дружини відставного майора Волькенштайна.

День стоїть блакитний і гарний. Небо розкинулось над містом, як величезне шовкове шатро. В кронах дерев ще збереглася ранкова прохолода. Пташки щебечуть, ніби на світі нічого більше не існує, крім раннього літа, гнізд і молодого життя в них. їм байдуже до того, що долар, мов огидний губчастий гриб, набух до п'ятдесяти тисяч марок. І що в ранковій газеті вміщено повідомлення про три самогубства. Всі три самогубці — колишні дрібні вкладники, всі три обрали улюблену смерть бідних — залишили відкритими газові крани. Стара Кубальке засунула голову в духовку; радника фінансів пенсіонера Гопфа знайшли старанно поголеного, в його останньому, дбайливо вичищеному, багато разів латаному костюмі, із затисненими в руці чотирма нічого не вартими банкнотами по тисячі марок, проштемпельованими червоною фарбою, ніби з вхідними квитками до неба; а вдову Гляс — у сінях біля кухні, з розірваною ощадною книжкою, де на рахунку було п'ятдесят тисяч марок. Банкноти по тисячі марок для Гопфа були останніми прапорами надії: давно вже ходила чутка, що саме вони колись знов матимуть вартість. Невідомо, хто пустив таку чутку. На них ніде не написано, що вони забезпечені золотом, а хоч би й було написано, то що з того? Держава, яка на кожному кроці безкарно дурить нас, яка сама розтринькує більйони й садовить у в'язницю кожного, хто недодасть їй бодай п'ять марок, завжди знайде спосіб не виконати свого зобов'язання. Аж позавчора в газеті надруковано роз'яснення, що вони не матимуть ніяких переваг. Тому сьогодні в ній же й з'явилося повідомлення про смерть Гопфа.

З майстерні трунаря Вільке долинає стукіт, ніби там оселився веселий дятел-велетень. Справи у Вільке йдуть якнайкраще, труна, врешті, потрібна кожному, навіть самогубцеві — адже пора братських могил та похоронів у плащ-наметі скінчилася разом з війною. Тепер знов кожен гниє так, як йому належить за чином, — у труні, що повільно трухлявіє в землі, в савані, у фракці без спини чи в сукні з білого крепдешину. Пекар Нібур навіть з усіма своїми орденами та значками різних спілок: так захотіла його дружина. Вона поклала йому в труну ще й копію прапора спілки співаків

"Одностайність". Він був там другим тенором, щонеділі виводив "Тишу у лісі" та "Прапор трибарвний нас веде", напивався пива так, що мало не лопає, і йшов додому лупцювати свою дрз^жину. Праведна душа, як сказав на похороні пастор.

На щастя, о десятій годині Генріх Кроль у своїх неодмінних смугастих штанах сідає на велосипед і вирушає на села. Коли він побачив стільки свіжого граніту, його серце комерсанта не витримало: треба їхати, треба передати пам'ятники засмученим родичам померлих.

Тепер ми почуваємо себе вільніше. Насамперед ми влаштовуємо перерву, і пані Кроль, щоб підтримати наші сили, пригощає нас кавою та бутербродами з ліверною ковбасою. У брамі з'являється Ліза в яскраво-червоній шовковій сукні. Побачивши пані Кроль, вона миттю зникає. Стара, хоч вона й не святенниця, не зносить Лізи.

— Оця ще мені брудна нечупара, — влучно оцінює вона Лізу.

Георг відразу клює на її гачок.

— Брудна? Чого це вона брудна?

— Тому, що брудна, хіба ти не бачиш? Невмивана, але в шовкових ганчірках.

Я помічаю, що Георг мимоволі задумується. Ніхто не любить бруду в своїй коханки, якщо він не декадент. В очах його матері на мить спалахує триумф, потім вона міняє тему розмови. Я захоплено дивлюся на неї. Стара — як полководець із рухливим військом: завдає блискавичного удару, а поки противник приготується до захисту, вона вже в іншому місці. Ліза, може, й нечупара, проте, безперечно, не така брудна, щоб це впадало в око.

З будинку випурхують три Кнопфові дочки — невеличкі, кругленькі й моторні. Як і їхня мати, вони швачки й цокотять машинками цілісінкй день. Тепер, щебечучи, дівчата розносять у пакунках спекулянтам недосяжно дорогі шовкові сорочки. Кнопф, старий вояк, не дає зі своєї пенсії на домашні витрати жодного пфеніга: про все мусять дбати чотири жінки.

Ми обережно розпаковуємо обидва чорні пам'ятники з хрестами. Власне, їх треба було б поставити біля входу, щоб досягти більшого ефекту, і взимку ми їх там і поставили б, але тепер травень, і, як не дивно, наше подвір'я править за місце зустрічей для котів і закоханих. Коти починають ще в лютому кричати з надгробків, а потім ганяються одне за одним навколо цементового обрамлення могил, закохані ж з'являються там відразу, як тільки починає тепліти, щоб любитися на свіжому повітрі: а зрештою, хіба для цього буває колись надто холодно? Вулиця наша тиха, віддалена від центру, брама так і просить кожного зайти, а сад густий і просторий. Трохи моторошна виставка не бентежить закоханих, навпаки, вона, здається, ще розпалює їхню пристрасть. Усього два тижні тому капелан із села Галле, що, як усі слуги божі, звик уставати разом з курми, з'явився до нас о сьомій годині ранку, щоб купити чотири надгробки з найменших на могили сестер-жалібниць, які померли протягом року. Коли я, сонний, вів його до саду, то ледве встиг учасно скинути з хреста на полірованому з усіх боків пам'ятникові рожеві штанці зі штучного шовку, що майоріли, як прапор. Їх забула там якась захоплена нічна пара. Сіяти життя в царстві смерті! Безперечно, в

широкому поетичному розумінні в цьому є щось заспокійливе, і коли я розповів про це Отто Бамбусові, членові нашого клубу, вчителеві, що пише вірші, він зразу ж украв у мене ідею і втілив її в елегію з космічним гумором — але взагалі це досить-таки дратує, особливо коли поблизу ще й виблискує в промінні ранкового сонця порожня пляшка з-під горілки.

Я оглядаю виставку. Вона справляє приємне враження, якщо можна так сказати про каміння, призначене для трупів. Два хрести здіймаються на своїх цоколях, сяючи в сонячному промінні, символи вічності, відшліфовані часточки розпеченої колись землі, застигли, відполіровані, готові назавжди зберегти для нащадків ім'я якогось хапкого торговця чи багатого спекулянта — навіть шахрай не хоче безслідно зникнути з цієї планети.

— Георгу, — кажу я, — треба пильнувати, щоб твій брат не розпродав нашу верденбрюкську голгофу якимось крутіям із села, що розрахуються аж після жнив. Заприсягнімося цього блакитного дня, під щебет пташок і запах кави, що продамо обидва хрести тільки за готівку!

Георг усміхається.

— Ну, небезпека не така й велика. Вексель нам треба оплатити аж через три тижні. Якщо ми одержуватимемо якісь гроші раніше, то, виходить, зароблятимемо.

— Що зароблятимемо? — заперечую я. — Ілюзію — до наступного курсу долара!

— Ти часом буваєш занадто практичний. — Георг не поспішаючи запалює сигару вартістю в п'ять тисяч марок. — Замість скиглити, краще сприймай інфляцію як обернений символ життя. Кожний прожитий день скорочує на один день наш вік. Ми живемо на капітал, а не на відсотки. Щодня підіймається курс долара, проте щоначі падає на одну добу курс твого життя. Чи не написати тобі сонета на цю тему?

Я дивлюся на самовпевненого Сократа з Гакенштрассе. Краплини поту оздоблюють його лису голову, як перли ясну сукню.

— Дивно, як людина любить філософувати, коли вона спить уночі не сама, — кажу я.

Георг пропускає мій натяк повз вуха.

— А коли ж їй філософувати? — спокійно питає він. — Філософія повинна бути веселою, а не вимученою. Пов'язувати з нею матафізичне розумування — те саме, що чуттєві насолоди тулити до того, що ви, члени клубу поетів, звете ідеальним коханням. Виходить казна-що.

— Казна-що? — кажу я, трохи ображений. — Ох ти ж, міщанине з великими пригодами! Збирачу метеликів, що хоче все настромити на голку! Таж людина мертва без того, що ти називаєш казна-чим, ти хіба не знаєш?

— Не туди гнеш. Я просто не плутаю одне з одним. — Георг пускає мені в обличчя хмарку диму. — Я краще з гідністю і з філософською меланхолією страждатиму від скороминущості життя, ніж вульгарно плутатиму якусь там Мінну чи Анну з суворою таємницею буття і думатиму, що світ перевернеться, коли Мінна чи Анна віддасть перевагу якомусь Карлові чи Йозефові. Або Ерна отому дебелиму шмаркачеві в костюмі

з англійської вовни.

Він глузливо посміхається. Я холодно дивлюсь у його зрадницькі очі.

— Дешевий удар, гідний Генріха! — зауважую я. — Ех ти, скромний аматоре того, що легко дається! Може, поясниш мені, навіщо ти тоді з таким захватом читаєш журнали, в яких тільки й є, що недосяжні сирени, скандали у вищому світі, дами з театру та кінозірки, які розбивають чоловічі серця?

Георг знов пускає мені в очі на триста марок диму.

— Я їх читаю, щоб полоскотати свою уяву. Ти ніколи не чув про небесне й земне кохання? Ти ж недавно сам пробував поєднати їх у своїй Ерні й дістав добру науку, о чесний бакалійнику кохання, який хоче мати в одній крамниці і квашену капусту, й кав'яр! Ти ще й досі не знаєш, що від того квашена капуста ніколи не пахнутиме кав'яром, а кав'яр завжди тхнутиме капустою? Я тримаю їх якнайдалі одне від одного, і тобі слід було б робити те саме. Так зручніше жити. А тепер ходімо помучимо Едуарда Кноблоха. Сьогодні в нього на обід тушкована яловичина з макаронами.

Я киваю головою і мовчки беру капелюха. Георг, сам того не помітивши, дуже вразив мене, — але хай мені чорт, коли я дам йому здогадатися про це.

Повернувшись, я застаю в конторі Герду Шнайдер. Вона в зеленому светрі й короткій спідниці. У вухах у неї великі сережки з фальшивими самоцвітами, а на светрі з лівого боку приколена троянда з Різенфельдового букета, який, видно, напрочуд довго не в'яне. Вона показує на квітку й каже:

— Мерсі! Мені всі заздрили. Такий букет, що хоч би й примадонні.

Я дивлюся на неї. Оце, мабуть, втілення того, що Георг називає земним коханням, думаю я, — звичайна собі міцна, молода дівчина, яка не вдається до зайвих фраз. Я послав їй квітки, і вона прийшла. І годі. А до квіток поставилась так, як і повинна поставитись кожна розважна людина. Замість влаштовувати довгу комедію, вона ось сидить переді мною. Вона прийняла від мене букет, і обговорювати вже, власне, нічого.

— Що ти робитимеш сьогодні після обіду? — питає Герда.

— Я працюю до п'ятої. Потім даю урок одному ідіотові.

— Урок чого? Ідіотизму?

Я усміхаюся.

— Взагалі, так.

— Це буде до шостої. А після того приходь у "Староміський двір". Я там тренуюся.

— Гаразд, — не задумуючись, погоджуюсь я.

Герда підводиться.

— Ну, то...

І, на мій подив, підставляє мені своє обличчя. Посилаючи їй букет, я зовсім не думав, що до такого дійде. А, зрештою, чому б і ні? Мабуть, Георг каже правду: муки кохання треба лікувати не філософією, а тільки іншою жінкою. Я обережно цілую Герду в щоку.

— Дурню! — каже вона і смачно цілує мене в губи. — В мандрівних артистів немає часу на церемонії. За два тижні мені треба їхати далі. Ну, до вечора.

Вона виходить із контори. Ноги в неї стрункі й дужі. Плечі також дужі. На голові — червоний берет. Здається, вона любить яскраві кольори.

На подвір'ї вона зупиняється біля чорного обеліска й дивиться на нашу Голгофу.

— Це наш склад, — пояснюю я.

Герда киває головою.

— На них є якийсь заробіток?

— Невеликий... У такі часи...

— І ти тут служиш?

— Так. Смішно, правда ж?

— Нічого смішного немає, — заперечує Герда. — Що ж тоді мені казати, коли я в "Червоному млині" вигинаюсь колесом і просовую голову між ноги? Думаєш, бог цього хотів, коли створював мене? Отже, до шостої.

Із саду з поливальницею в руках виходить стара пані Кроль.

— Пристойна дівчина, — зауважує вона, дивлячись услід Герді. — Хто це така?

— Акробатка.

— Акробатка? — здивовано перепитує вона. — Акробатки здебільшого пристойні. А вона часом не співачка?

— Ні. Справжня акробатка. Робить сальто, стоїть на руках і звивається, як змія.

— То ви її добре знаєте. Вона хотіла щось купити?

— Ще ні.

Пані Кроль сміється. Скельця її окулярів поблискують проти сонця.

— Любий мій Людвігу, — каже вона, — ви навіть не уявляєте собі, яким безглуздом здаватиметься вам теперішнє ваше життя, коли вам буде сімдесят.

— Я в цьому ще не дуже впевнений, — заперечую я. — Тобто воно й тепер уже здається мені досить безглуздом. А що ви думаєте про кохання?

— Про що?

— Про кохання. Небесне й земне.

Пані Кроль весело сміється:

— Про це вже я, хвалити бога, давно забула.

Я стою в книгарні Артура Бауера. Сьогодні він має платити мені за уроки, які я даю його синові. Артур-молодший скористався нагодою і, замість привітання, підклав мені на стілець дві кнопки. Я б за такий вчинок залюбки ткнув його тупим обличчям в акваріум із золотими рибинками, що прикрашає їхню плюшеву вітальню, але мушу стримуватись, а то Артур-старший не заплатить мені, і Артур-молодший знає про це.

Артур-старший — низенький чоловік із гострою борідкою і жвавими очима.

— Отже, йога, — весело каже він, підсуваючи мені купу книжок. — Я тут відклав для вас усе, що в нас є. Йога, буддизм, аскетизм, споглядання свого власного пупа... Ви хочете стати факіром?

Я кидаю на нього сердитий погляд. Ще один за сьогодні стрілець, що цілиться в моє розбите серце! Але з твоєю дешевою іронією я впораюсь, ти не Георг, думаю я. І гостро питаю:

— У чому сенс життя, пане Бауере?

Артур очікувально дивиться на мене, як пудель.

— Ну?

— Що ну?

— Де сіль? Ви ж розповідаєте якийсь анекдот?

— Ні,— холодно відповідаю я, — це анкета для спасіння моєї молодії душі. Я звертаюся з цим запитанням до багатьох людей, особливо до тих, хто повинен знати відповідь.

Артур перебирає пальцями бороду, як струни арфи.

— Ви жартуєте, чи що? Щоб оце в понеділок, у робочий час, морочити людей отакими безглуздими запитаннями! І ви ще й хочете, щоб вам відповідали?

— Авжеж, — кажу я. — Негайно признавайтесь! Ви також не знаєте! Навіть ви, незважаючи на всі свої книжки!

Артур пускає бороду й занурює пальці в чуба.

— Боже, чим люди клопочуться! Обговорюйте такі речі у своєму клубі поетів!

— У клубі поетів цим запитанням тільки надають поетичної форми. А я хочу знати правду. Для чого я існую і чому я не черв як?

— Правду! — хихоче Артур. — Таке могло б цікавити хіба що Пілата. А мені воно ні до чого. Я книгар, чоловік і батько, і цього мені досить.

Я дивлюся на книгаря, чоловіка й батька. На правій щоці біля носа в нього вискочив прищ.

— То вам цього досить? — гостро кажу я.

— Досить, — твердо відповідає Артур. — Часом навіть забагато.

— А в двадцять п'ять років вам цього також було досить?

Артур витріщає на мене блакитні очі.

— У двадцять п'ять років? Ні, тоді я ще чимось хотів стати.

— Чим? — з надією питаю я. — Людиною?

— Власником цієї книгарні, чоловіком і батьком. Бо я й так людина. Але ще не факір.

Завдавши мені ще раз нікчемного удару, він заповадливо поспішає назустріч дамі з пишними обвислими грудьми, що просить роман Рудольфа Герцога. Я неуважно перегортаю книжки про щастя аскетизму й відкладаю їх набік. Удень людина набагато менше схильна до таких речей, ніж уночі, на самоті, коли їй не залишається нічого іншого.

Потім підходжу до полиці, де стоять книжки з релігії та філософії. Вони — гордість Артура Бауера. Тут у нього зібрано майже все, що людство за кілька тисячоліть передумало про сенс життя. Отже, за якихось там кількасот тисяч марок можна було б отримати достатню інформацію про це — власне, навіть за менше, десть за двадцять чи тридцять тисяч марок, бо коли життя справді можна пізнати, то для цього вистачило б і однієї книжки. Але де вона, та книжка? Я оглядаю полиці вздовж і впоперек. Відділ дуже великий, і це мене раптом приголомшує. Скидається на те, що з правдою і сенсом

життя поводяться, ніби з рідиною для волосся: кожна фірма хвалить свою, як єдино цілющу, але Георг Кроль, що перепробував їх усі, однаково лисий, і йому треба було знати це з самого початку. Коли б якась фірма знайшла рідину, від якої справді росло б волосся, то вона єдина й існувала б, а решта всі давно б збанкрутували.

Бауер повертається.

— Ну, знайшли щось?

— Ні.

Він помічає відкладені набік книжки.

— Отже, нема нащо ставати факіром?

Замість того, щоб присадити невдатного дотепника, я відповідаю:

— Книжки взагалі нічого не варті. Коли подивишся, що тут у них понаписувано і що, незважаючи на це, робиться на світі, то мимоволі спадає на думку, що, крім меню у "Валгаллі" та родинних повідомлень у щоденній газеті, нічого не слід читати.

— Як так? — трохи злякано питає книгар, чоловік і батько. — Книжки дають людині освіту, це кожному відомо.

— Справді?

— Звичайно! А то що ж би робили ми, книгарі?

Артур знов біжить до прилавка. Якийсь чоловік із коротко підстриженими вусами просить книжку "Непереможена в окопах". Це дуже популярна книжка наших повоєнних часів. Один безробітний генерал доводить у ній, що німецька армія на війні до самого кінця здобувала перемоги.

Артур продає подарункове видання в шкіряній оправі з золотими берегами. Вигідний продаж заспокоює його, і назад він повертається в доброму гуморі.

— Може, щось із класики? Звичайно, антикварне.

Я хитаю головою і мовчки показую на книжку, яку знайшов, поки його не було, серед виставлених на столі. Це "Людина в товаристві" — короткий перелік правил поведінки на всі випадки життя. Я терпляче чекаю неминучих банальних жартів про факірів, що захотіли навчитися світських манер, тощо. Проте Артур і не думає жартувати. Він діловито каже:

— Корисна книжка. Її треба було б видати масовим тиражем. Ну гаразд, тепер ми розрахувалися?

— Ще ні. Я хочу взяти ще оце. — Я здіймаю з полиці тоненький томик: "Бенкет" Платона. — Тепер уже все.

Артур підраховує в думці.

— Не зовсім так, але нічого. Порахуємо "Бенкет" як антикварну книжку.

Я прошу загорнути перелік правил поведінки в папір і перев'язати шпагатом: боронь боже, щоб мене хтось застукав із цією книжкою. Але все-таки я вирішив увечері прочитати її. Трохи глянцю нікому не завадить, а в мене ще сидять у голові Ерніні образи. Ми на війні досить-таки здичавіли, а сьогодні простацькі манери може собі дозволити тільки той, хто здатен прикрити їх натоптаним гаманцем. А в мене його немає.

Дуже задоволений, я виходжу на вулицю. І зразу ж на мене з галасом накидається життя. Мимо в яскраво-черво-ному кабріолеті проїздить Віллі, не помічаючи мене. Я міцно затискаю під пахвою книжечку "Людина в товаристві". Поринай у життя, кажу я собі. Вітай земне кохання! Геть мрії!

Геть марення! Це так само стосується Ерні, як і Ізабелли. А для душі в тебе завжди є Платон.

"Староміський двір" — пивниця при заїзді, де зупиняються мандрівні артисти, цигани та візники. На другому поверсі там є з десяток кімнат, у яких вони живуть, а в задній прибудові — простора зала з піаніно й численними гімнастичними снарядами, де артисти можуть готуватися до виступів. Проте найбільший прибуток господареві дає саме пивниця. Це не лише місце зустрічей мандрівних артистів вар'єте — її відвідує й міське дно.

Я відчиняю двері до зали. Біля піаніно стоїть Рене де ла Тур і співає свій дует. У глибині зали якийсь чоловік дресирує двох шпіців і пуделя. Дві дебелі жінки лежать праворуч на матах і курять, а на трапеції, вигнувши спину і просунувши ноги поміж руки, летить мені назустріч Герда, ніби фігурка на носі корабля.

Дебелі жінки, що лежать на матах у купальних костюмах, потягаються, граючи м'язами. Це, безсумнівно, жінки-борці, що виступають у програмі "Староміського двору". Рене справжнісіньким командирським басом вітається зі мною і підходить ближче. Дресирувальник свистить. Собаки роблять сальто. Герда розмірено гойдається на своїй трапеції. Я згадую, як вона дивилася на мене крізь ноги в "Червоному млині". Одягнена Герда в чорне трико, волосся в неї туго пов'язане червоною хустиною.

— Вона тренується, — пояснює Рене. — Хоче повернутися до цирку.

— До цирку? — Я зацікавлено дивлюся на Герду. — Хіба вона була в цирку?

— Була. Вона там виросла. Але цирк збанкрутував. Не мав більше чим платити за м'ясо для левів.

— Вона дресировала левів?

Рене кидає на мене глузливий погляд і регоче, як фельдфебель.

— Це було б пікантно, га? Ні, вона була акробаткою.

Герда знов пролітає повз нас. Вона пильно дивиться на мене, ніби хоче загипнотизувати. Але справа не в мені —> Герда дивиться так пильно від напруження.

— Чи Віллі справді багатий? — питає Рене де ла Тур.

— Ну певне. Саме таких, як він, тепер називають багатими. Він ділоку і має цілу купу акцій, які щодня дорожчають. А чому ви питаєте?

— Мені подобається, як чоловік багатий, — сміється Рене мелодійним сопрано. Потім реве, наче в казармі: — Кожній жінці це подобається.

— Так, я вже помітив, — гірко погоджуюсь я. — Багатий спекулянт кращий за чесного, але бідного службовця.

Рене аж труситься зі сміху.

— Багатство й чесність разом не бувають, хлопче! Тепер не бувають! Та, мабуть, і

раніше не бували.

— Бувають. Принаймні тоді, коли люди одержують спадщину або їм випадає великий виграш.

— І тоді ні. Гроші псують вдачу, хіба ви не знаєте?

— Знаю. То чому ж ви надаєте їм такого великого значення?

— Бо для мене удача не має ніякого значення, — щебече Рене манірним голосом старої дівки. — Я люблю комфорт і забезпеченість.

Герда, виконуючи бездоганні сальто, летить просто на нас. Раптом вона зупиняється за півметра від мене, кілька разів підстрибує навшпиньки і, сміючись, каже:

— Рене бреше.

— Хіба ти чула, що вона казала?

— Кожна жінка бреше, — відповідає Рене ангельським голосом, — А коли не бреше, то чого вона варта?

— Амінь, — докінчує дресирувальник собак.

Герда пригладжує рукою коси.

— Ну, я скінчила. Почекай, поки я переодягнуся.

Вона йде до дверей, над якими почеплено табличку з написом: "Гардероб". Рене дивиться їй услід.

— Гарна дівчина, — діловито зауважує вона. — Гляньте, як вона тримається. Вона вміє ходити, а це для жінки найважливіше. Зад не випинає, а втягує. Акробатів цього вчать.

— Я вже колись чув таке — від одного знавця жінок і граніту. А як треба ходити?

— Щоб було таке почуття, ніби ви затиснули сідницями монету в п'ять марок, а потім забули про неї.

Я пробую уявити собі таке почуття, але не можу: надто давно вже не бачив монети в п'ять марок. Але я знаю жінку, що таким способом може витягти зі стіни середнього цвяха. Це пані Бекман, приятелька шевця Карла Бріля, могутня жінка, просто залізна. Завдяки їй Карл Бріль не раз уже вигравав у заклад, я й сам захоплююся її мистецтвом. Відбувається це ось як. У стіну майстерні забивають цвях, звичайно, не дуже глибоко, але так, що треба добре рвонутися рукою, щоб витягти його. Потім будять пані Бекман. Вона з'являється серед пияків у майстерні в легкому халаті, поважна, тверда й діловита. На цвях намотують трохи вати, щоб пані Бекман не поранилась. Вона стає за невеличку ширму спиною до стіни, трохи нахилиється вперед, скромно підкасує халата і кладе руки на ширму. Потім трохи водить своїми шинками, щоб схопити ними цвяха, раптом уся напружується, випростується, тоді розслаблює м'язи, і цвях падає дотолу. За ним звичайно сиплеться трохи вапна. Пані Бекман мовчки, не виявляючи ніякого тріумфу, обертається і йде сходами нагору, а Карл Бріль збирає програні гроші зі своїх вражених горілчаних братів. Справа поставлена на спортивні рейки: ніхто не дивиться на стегна пані Бекман інакше, як із чисто фахового погляду. І ніхто не дозволяє собі жодного нескромного слова. А якби хтось дозволив, то дістав би від пані Бекман такого

ляпаса, що в нього свічки в очах засвітилися б. Вона неймовірно дужа, проти неї ці жінки-борці — хирляві діти.

— Ну, дайте Герді щастя, — коротко каже Рене. — На два тижні. Як просто, правда?

Я стою, трохи зніяковілий. У пораднику для аматорів гарних манер такого випадку, безперечно, не передбачено. На щастя, з'являється Віллі. Він елегантно вбраний, на голові в нього сидить набакир легкий сірий борсаліно, а проте він скидається на цементову брилу, оздоблену штучними квітками. Віллі аристократичним жестом підносить до уст руку Рене, потім засовує свою лапу в кишеню й витягає маленьку коробочку.

— Найцікавішій жінці у Верденбрюці,— проголошує він, уклонившись.

Рене скрикує чистим сопрано й недовірливо дивиться на Віллі. Тоді відчиняє коробочку. В ній виблискує золотий перстень з аметистом. Рене натягає його на середній палець лівої руки, якусь мить захоплено дивиться на нього, потім палко обіймає Віллі. Той, страшенно гордий, стоїть і всміхається. Він чує то ніжне сопрано, то бас: Рене від хвилювання раз по раз міняє голос.

— Віллі,— щебече вона й гримить: — Я така рада!

З гардеробу виходить Герда в купальному халаті. Вона почула галас і хоче довідатись, що сталося.

— Кінчайте, дівчата, — каже Віллі.— Підемо звідси.

Рене й Герда йдуть одягатися.

— Ти, йолопе, не міг віддати Рене персня згодом, коли ви залишитесь самі? — кажу я. — Що мені тепер робити з Гердою?

Віллі добродушно регоче.

— От чорт, про це я не подумав! Що ж вам, справді, робити? Ходіть з нами вечеряти.

— Щоб учотирьох милуватись аметистом Рене? Нізащо в світі.

— Слухай, — каже Віллі.— Мій роман із Рене зовсім не те, що твій із Гердою. В мене глибоке почуття. Хочеш вір, хочеш ні, але я гину за нею. Правду кажу. Вона чудова дівка!

Ми сідаємо на старі плетені стільці під стіною. Білі шпіци вчаться тепер ходити на передніх лапах.

— І уяви собі,— каже далі Віллі,— що найбільше мене захоплює її голос. Уночі це щось фантастичне. Ніби маєш дві різні жінки: одна як соловейко, а друга як перекупка на ринку. І це ще не все. Коли вона в темряві гримне командирським басом, у мене мороз іде поза шкірою. Дивне в біса почуття! Я ж не гомосексуаліст, а часом мені здається, ніби я гвалтую генерала чи те падло унтер-офіцера Флюмера, що й над тобою знущався, коли ми були новобранцями, — те почуття триває одну мить, потім знов усе гаразд, але... ти розумієш, що я маю на увазі?

— Приблизно.

— Отак вона мене й спіймала. Я хочу, щоб Рене залишилася тут. Влаштую їй маленьке помешкання.

— Думаєш, що вона кине виступати?

— А нащо їй кидати? Хай часом бере ангажемент. Я поїду з нею. В мене ж такий фах, що не конче сидіти на одному місці.

— А чому ти не одружишся з нею? В тебе ж вистачає грошей.

— Одруження — то вже зовсім інша річ, — каже Віллі. — Хіба можна одружуватися з жінкою, яка щомиті здатна grimнути на тебе, мов генерал? Завжди лякаєшся, коли вона раптом отак загорлає. Це вже в нас у крові. Ні, якщо я колись одружуся, то тільки з маленькою, спокійною, огрядною жіночкою, що вмітиме чудово готувати їжу. Рене, хлопче, типова коханка.

Я вражено дивлюся на Віллі. От тобі й світська людина! Він поблажливо усміхається. Йому не треба вчитися з порадника гарних манер. У мене на мить з'являється бажання поглузувати з нього, та потім я передумую. Глузуванням не допечеш тому, хто може дарувати персні з аметистами. Жінки-борці ліниво підводяться й починають тренуватись. Віллі зацікавлено стежить за ними.

— Баби як грім... — шепоче він, як кадровий обер-лейтенант із довоєнних часів.

— А це що таке? Праворуч рівняйся! Струнко! — реве позад нас могутній голос.

Віллі здригається. Рене, вже переодягнена, з перснем на пальці, стоїть за нами й усміхається.

— Тепер ти розумієш, що я маю на увазі? — питає мене Віллі.

Я розумію. Вони виходять із зали. Надворі на них чекає машина Віллі — червоний кабріолет із червоними шкіряними сидіннями. Я радий, що Герда довше переодягається. Принаймні не побачить кабріолета. Я міркую, що б їй сьогодні запропонувати. Єдине, що в мене є, крім порадника для аматорів гарних манер, це абонементи в ресторан Едуарда Кноблоха, але, на жаль, вони ввечері недійсні. Та я все-таки вирішую спробувати: збрешу Едуардові, що це вже останні.

Герда виходить із гардеробу. Не встигаю я й рота розтулити, як вона каже:

— Знаєш, що я хочу, милий? Поїдьмо кудись за місто. Трамваєм. Кортить десь погуляти.

Я дивлюся на неї і не вірю своїм вухам. Адже саме прогулянками за місто та змія Ерна весь час уїдливо дорікала мені. Може, вона чогось набалакала Герді? Вона й на таке здатна.

— Я хотів запросити тебе у "Валгаллу", — обережно й недовірливо кажу я. — Там чудово.

Герда зневажливо махає рукою.

— Навіщо? Надто гарна погода. Я сьогодні після обіду приготувала трохи картопляного салату. Ось! — Вона показує пакуночок. — Ми докупимо ще сардельок та пива і з'їмо все на свіжому повітрі. Добре?

Я мовчки киваю головою, ще недовірливіше, ніж досі. Надто свіжі в моїй пам'яті Ерніні закиди про зельтерську воду, сардельки, пиво та дешеве молоде вино.

— О дев'ятій я мушу повернутись у той осоружний смердючий хлів — "Червоний млин", — каже Герда.

Осоружний смердючий хлів? Я знову спантеличено дивлюся на Герду. Очі в неї ясні, невинні, в них немає й сліду іронії. І раптом я починаю все розуміти. Те, що для Ерни було раєм, для Герди просто місце роботи! Вона ненавидить ресторан, яким Ерна так захоплюється! Я врятований! Слава богу! "Червоний млин" зі своїми божевільними цінами враз опускається в люк, як Гастон Мюнх на сцені міського театру в ролі духа Гамлетового батька. Натомість у моїй уяві постають чудові тихі дні з бутербродами й домашнім картопляним салатом. Просте життя! Земне кохання! Душевний спокій! Нарешті! Про мене, хай навіть квашена капуста! Квашена капуста теж буває чудова. Наприклад, з ананасом, зварена в шампанському. Щоправда, сам я такого ще не куштував, але Едуард Кноблох запевняє, що це страва для королів і поетів.

— Добре, Гердо, — стримано кажу я. — Коли ти так хочеш, поїдьмо в ліс.

VIII

Село Вюстрінген рясно прикрашене прапорами. Ми зібралися тут усі — Георг і Генріх Кролі, Курт Бах і я. Будуть освячувати пам'ятник полеглим воїнам, який поставила наша фірма.

Священики обох вір сьогодні вранці вчистю відправили панахиду — кожен за своїх полеглих. На боці католицького священика була очевидна перевага: в нього й церква більша, і яскравіше розмальована, і вікна заклокотоє різнобарвним склом, і ладан, і парчева риза, й служки в червоних із білим стихарях. А в протестантського пастора тільки й є, що каплиця з голими стінами та звичайними вікнами, і тепер, поряд із католиком, він стоїть, мов бідний родич. На католикові розкішне мереживо, його оточує хор хлопчиків, а протестант — у чорній сутані, оце й усі його шати. Як фахівець у галузі реклами, я мушу визнати, що в цьому католицизм набагато перевершив Лютера. Він звертається до уяви, а не до розуму. Католицькі священики одягаються, як чарівники в первісних племен, а католицька служба за своїм настроєм, барвами, запахом ладану, пишними обрядами, одне слово, за своїм оформленням — неперевершена. Протестант відчуває це. Він худий, в окулярах, а католик рум'яний, огрядний, з гарним сивим волоссям.

Кожен зробив для своїх небіжчиків усе що міг. На жаль, серед полеглих є також два євреї, сини торговця худобою Леві. За них нікому помолитися. Коли зайшла мова про те, щоб покликати рабина, обидва священики-конкуренти одноголосно запротестували. До них приєднався й голова спілки ветеранів війни, відставний майор Волькенштайн, антисеміт, переконаний у тому, що війну програно тільки через євреїв. Але спитайте його — чому, і він зразу ж назве вас зрадником народу. Він заперечував навіть проти того, щоб прізвища братів Леві були викарбовані на меморіальній дошці: мовляв, вони напевне загинули далеко від фронту. Кінець кінцем його таки вмовили. Сільський староста використав увесь свій вплив. Річ у тому, що його власний син 1918 року помер у верденбрюкському тиловому лазареті від грипу, так і не побувавши на фронті. Батькові ж хотілося, щоб і прізвище його сина було викарбоване на меморіальній дошці як прізвище героя, тому він сказав, що смерть — це смерть, а солдат — це солдат, — ось чому братам Леві надали двоє нижніх місць на задній стінці

пам'ятника, саме там, де, мабуть, задиратимуть лапи собаки.

Волькенштайн одягнений у повну форму кайзерівських часів. Це, правда, заборонено, але хто йому може стати на заваді? Дивні зміни, які почалися відразу після закінчення війни, тривають далі. Війна, яку майже всі солдати 1918 року ненавиділи, для тих, хто щасливо вцілів, поступово стала цікавою пригодою в їхньому житті. Вони повернулися до буденного існування, яке, коли вони ще сиділи в окопах і проклинали війну, ввижалось їм справжнім раєм. Тепер воно знов стало тільки буднями з турботами й неприємностями, а війна здається чимось невиразним, далеким, пережитим; її, всупереч їхній волі і майже без їхньої участі, переінакшено, підроблено* підмальовано. Масове вбивство обернулось на пригоду, з якої пощастило вийти живим. Розпач забуто, горе вже не ятрить душу, і смерть, що обминула нас, стала такою, якою вона майже завжди буває в житті,— чимось абстрактним, уже нереальним. Вона реальна лише тоді, коли вражає когось поряд із нами або зазіхає на нас самих. Спілка ветеранів, що під командуванням Волькенштайна крокує повз пам'ятник, 1918 року була пацифістською; тепер вона вже стала чисто націоналістичною. Спогади про війну й почуття фронтової дружби, яке жило майже в кожному колишньому солдатіві, Волькенштайн спритно підманив гордістю за війну. Хто не має націоналістичних переконань, той ганьбить пам'ять полеглих героїв, бідолашних обдурених полеглих героїв, що залюбки пожили б ще на світі. О, як радо ті герої змели б Волькенштайна з помосту, де він саме виголошує промову, якби тільки могли! Проте вони беззахисні, вони стали власністю кількох тисяч таких от волькенштайнів, що використовують їх для своєї мети, прикриваючи її словами "любов до батьківщини" та "національне почуття". Любов до батьківщини! Для Волькенштайна це означає — знов надягти мундир, отримати чин полковника і знов посилати людей на смерть.

Він гримить з помосту і вже дійшов до внутрішніх мерзотників, до удару кинджалом у спину, до непереможної німецької армії і до врочистої присяги шанувати наших полеглих героїв, помститися за них і знову відродити німецьку армію.

Генріх Кроль побожно слухає: він вірить кожному слову. Курт Бах, також запрошений як творець лева зі списом у боці, замріяно дивиться на завішений полотном пам'ятник. У Георга такий вигляд, ніби він ладен життя віддати за одну сигару, я ж у тісній позиченій візитці жалкую, що не залишився вдома. Краще б спав із Гердою в її кімнатці, повитій виноградом, а оркестріон із "Староміського двору" тим часом награвав би нам сіамський марш.

Волькенштайн закінчує свою промову потрійним "ура!". Оркестр починає "Пісню про доброго товариша". Хор підхоплює її у два голоси. Ми всі пристаємо до хору. Це нейтральна пісня, без політики й заклику до помсти — просто туга за вбитим товаришем.

Священики виходять наперед. Із пам'ятника спадає покривало. Нагорі німо реве лев Курта Баха. На східцях сидять чотири бронзові орли, готові знятися вгору. Меморіальні дошки зроблено з чорного граніту, а весь пам'ятник викладено з шліфованих кам'яних плит. Це дуже дорогий пам'ятник, і ми сподіваємось одержати за

нього гроші сьогодні після обіду. Нам так обіцяли, тому ми й приїхали. Коли ми не одержимо грошей, це буде майже банкрутство. За останній тиждень долар піднявся мало не вдвічі.

Отці духовні освячують пам'ятник — кожен від імені свого бога. На фронті, коли нас примушували слухати відправу і священники різних вір молилися за перемогу німецької зброї, я не раз думав про те, що й англійські, французькі, російські, американські, італійські та яг'юнські священники теж отак моляться за перемогу своїх країн, і бог здавався мені таким собі спантеличеним президентом великої спілки, який потрапив у скрутне становище, особливо, коли ворогували країни тієї самої віри. На чий бік стати богові? На бік тієї країни, де більше населення, чи тієї, де більше церков? І де ж тоді його справедливість, коли він одній країні дарує перемогу, а другій поразку, хоч і там так само щиро молилися йому? Іноді він уявлявся мені старим засмиканим правителем кількох країн, якому доводиться раз у раз бути присутнім на прийомах і завжди міняти мундир — одного разу одягати католицький, іншого — протестантський, потім євангелістський, англіканський, єпископальний, реформатський — відповідно до відправи, що в той час відбувалася, так самісінько, як імператорові доводиться бути присутнім на парадах гусарів, гренадерів, артилеристів, моряків.

До пам'ятника кладуть вінки. Ми теж кладемо, від імені своєї фірми. Голосом, що раз по раз зривається, Волькенштайн затягує "Німеччина, Німеччина понад усе". Це, мабуть, не передбачено програмою: оркестр мовчить, і лише кілька голосів підхоплюють пісню. Волькенштайн червоніє з люті й обертається. В оркестрі починають підігравати сурма й англійський ріжок. Вони глушать Волькенштайна, який тепер жваво киває головою. Нарешті вступають решта інструментів, і поволі починає співати майже половина присутніх. Проте Волькенштайн почав надто високо, і виходить не пісня, а якийсь вереск. На щастя, до хору прилучаються жінки. Хоч вони стоять позаду, але рятують становище й переможно доводять пісню до кінця. Мені чомусь спадає на думку Рене де ла Тур — вона сама замінила б їх усіх.

Після обіду починається неофіційна частина. Нам доводиться залишитись, бо гроші ми ще не отримали. Через довгу патріотичну промову Волькенштайна ми прогавили повідомлення про курс долара на середину дня — мабуть, фірма вже й так чимало втратила. Сьогодні гаряче, а моя позичена візитка тісна в грудях. На небі стоять пухнасті білі хмари, на столі — грубі чарки з горілкою й високі кухлі з пивом. Усі напідпитку, червоні обличчя лисніють від поту. Поминальна трапеза була сита й багата. А ввечері в "Нижньосаксонському дворі" має відбутися великий патріотичний бенкет. Скрізь висять паперові квітки, ялинові вінки й прапори — звичайно, чорно-біло-червоні. Тільки в крайньому будинку села з вікна на горищі звисає чорно-червоно-золотий прапор. Це прапор німецької республіки. А чорно-біло-червоні — то прапори колишньої кайзерівської імперії. Їх заборонено вивішувати, але Волькенштайн сказав, що небіжчики полягли під славетними давніми стягами колишньої Німеччини і кожний, хто вивісить чорно-червоно-золотий прапор, — зрадник. Отже, столяр Бесте, що там живе, — зрадник. Правда, на війні йому прострілено легеню, та він усе-таки

зрадник. У нашій любій батьківщині людей дуже швидко оголошують зрадниками. Лише волькенштайни ніколи ними не бувають. Вони — закон. Вони самі визначають, хто зрадник.

Настрій підіймається. Літні селяни зникають. Частина членів спілки — також. їм треба працювати в полі. Священики пішли вже давно. Залізна гвардія, як її зве Волькенштайн, залишається. Вона складається з трохи молодших селян. Волькенштайн, що зневажає республіку, але пенсію, яку вона йому дає, бере й використовує на те, щоб нацьковувати людей на уряд, виголошує ще одну промову, починаючи її словом "друзі". Для мене це вже занадто. Коли ми ще служили в армії, такі, як Волькенштайн, "друзями" нас не називали. Тоді ми були просто "піхтурою", "свиньми", "ідіотами", а коли доводилося скрутно, то "людьми". Тільки один раз, увечері перед атакою, Гелле, наш обер-лейтенант, колишній лісничий, назвав нас "друзями". Він боявся наступного ранку одержати кулю в потилицю.

Ми йдемо до старости. Він удома, попиває каву з тістечками, покурює сигару й не має наміру розраховуватися з нами. Зрештою, ми цього й сподівалися. На щастя, з нами немає Генріха Кроля: захоплений Волькенштайном, він залишився з ним. Курт Бах подався в поле з дебелою сільською красунею милуватися природою. Георг і я стоїмо перед старостою Дебелінгом, якому притакує його горбатий писар Вестгауз.

— Приходьте другого тижня, — добродушно каже Дебелінг і частує нас сигарами. — Тоді ми все підрахуємо й заплатимо повністю. А тепер, у цій метушні, ми ще не встигли все як слід з'ясувати.

Сигари ми беремо.

— Можливо, — зауважує Георг. — Але гроші нам потрібні сьогодні, пане Дебелінгу.

Писар сміється.

— Гроші всім потрібні.

Дебелінг підморгує йому й наливає горілки.

— Краще випиймо.

На свято запросив нас не він, а Волькенштайн, що не думає про нікчемні папірці. Дебелінг волів би, щоб ми взагалі не приїздили або щоб принаймні з'явився тільки Генріх Кроль. З ним легко було б упоратись.

— Ми домовились, що гроші будуть сплачені під час освячення пам'ятника, — каже Георг.

Дебелінг байдуже знижує плечима:

— Та це ж майже однаково — чи зараз, чи другого тижня. Аби вам скрізь так швидко платили...

— І платять. Без грошей ми нічого не даємо.

— Ну, а цього разу дали. За ваше здоров'я!

Від горілки ми не відмовляємося. Дебелінг підморгує писареві, що захоплено дивиться на нього.

— Добра горілка, — кажу я.

— Ще по одній? — питає писар.

— А чому ж не випити.

Писар наливає. Ми п'ємо.

— Отже, другого тижня, — каже Дебелінг.

— Отже, сьогодні, — відповідає Георг. — Де гроші?

Дебелінг ображений. Ми пили його горілку, курили сигари й після цього далі вимагаємо грошей. Так не роблять.

— Другого тижня, — каже він. — Ще по чарці на прощання?

— Чому не випити?

Дебелінг і писар жвавішають. Вони думають, що перемогли нас. Я виглядаю у вікно. Там, ніби картина в рамі, вимальовується краєвид, осяяний вечірнім сонцем: брама, дуб, а далі — неосяжні мирні поля, місцями золотаві, місцями ніжно-зелені. "Чого ми тут лаємося? — думаю я. — Хіба це не саме життя — золоте, зелене й тихе в рівномірному подиху пір року? На що ми обернули його?"

— Дуже прикро, — чую я Георгів голос, — але ми змушені наполягати на цьому. Ви знаєте, що другого тижня гроші ще більше знеціняться. Ми й так уже втратили на вашому замовленні. Все це тяглося на три тижні довше, ніж ми сподівалися.

Староста хитро позирає на нього.

— Ну, то ще один тиждень не матиме великого значення.

Раптом горбатий писар питає писклявим голосом:

— А що ви зробите, коли не одержите грошей? Ви ж не зможете забрати з собою пам'ятника.

— А чому б і ні? — встряю я. — Нас тут четверо, і між нами є скульптор. Ми легко зможемо взяти орлів, а якщо буде треба, то й лева. Наші робітники прибудуть сюди за дві години.

Писар усміхається.

— І ви думаєте, що вам пощастить забрати пам'ятника, якого вже освячено? У Вюстрінгені кілька тисяч жителів.

— І майор Волькенштайн, і спілка ветеранів, — додає староста. — Всі вони палкі патріоти.

— А коли б ви навіть і спробували, то після цього не продали б у нас більше жодного надгробка.

Писар уже посміхається з неприхованим глумом.

— Ще по чарці? — питає Дебелінг і теж посміхається.

Ми попали в пастку. Нічого не вдієш.

Тієї миті ми бачимо, що подвір'ям біжить якийсь чоловік.

— Пане старосто! — гукає він у вікно. — Ходіть швидше! Біда!

— Що там таке?

— Та з Бесте! Вони того столяра... Вони хотіли зняти прапор, і тоді все й сталося!

— Що? Бесте стріляв? Проклятий соціалісті

— Ні! Бесте... Його поранено...

— І більше нічого?

— Ні. Тільки Бесте...

Обличчя Дебелінга прояснюється.

— Он що! То чого ж ви зчиняєте такий гвалт?

— Він не може встати. З рота йде кров.

— Мабуть, дістав як слід по нахабній пиці,— каже горбатий писар. — Хай би не дратував людей! Зараз ідемо. Все треба робити спокійно.

— Ви мені вибачте, — з гідністю звертається до нас Дебелінг, — але я особа офіційна й мушу з'ясувати, що там було. Розрахунки доведеться відкласти.

Упевнений, що тепер остаточно спекався нас, він надягає сюртук. Ми виходимо разом із ним на вулицю. Він не дуже поспішає. І ми знаємо, чому. Коли він прибуде, люди вже не зможуть пригадати, хто саме бив столяра. Так воно вже ведеться.

Бесте лежить у тісних сінях свого будинку. Біля нього валяється роздертий прапор республіки. Перед будинком стоїть купка людей. Із залізної гвардії не видно нікого.

— Що тут сталося? — питає Дебелінг поліцая, що стоїть біля дверей із нотатником у руці.

Поліцай починає доповідати.

— А ви при цьому були? — перебиває його Дебелінг.

— Ні. Мене покликано потім.

— Гаразд. Отже, ви нічого не знаєте. Хто був при цьому?

Люди мовчать.

— Ви не посилаєте по лікаря? — питає Георг.

Дебелінг сердито поглядає на нього.

— Хіба це необхідно? Трохи води...

— Необхідно. Він помирає.

Дебелінг швидко обертається й нахиляється над Бесте.

— Помирає?

— Помирає. Стікає кров'ю. А крім того, може, ще й кістки поламані. Таке враження, що його скинули зі сходів.

Дебелінг міряє Георга Кроля довгим поглядом.

— Поки що це тільки ваше припущення, пане Кролю, не більше. Стан Бесте визначить окружний лікар.

— А хіба сюди, до нього, не покличуть лікаря?

— Це вже дозвольте вирішувати мені. Поки що я тут староста, а не ви. Поїдьте до доктора Бредіуса, — звертається він до двох хлопців з велосипедами. — Скажіть, що трапився нещасний випадок.

Ми чекаємо. На одному з велосипедів прибуває Бредіус. Він зіскакує на землю, заходить до сіней і нахиляється над столяром.

— Він помер, — каже лікар, підводячись.

— Помер?

— Так, помер. Це Бесте, правда ж? Той, у кого прострілена легеня?

Староста розгублено киває головою.

— Так, Бесте. Про те, що в нього була прострілена легеня, я не знав. Може, це з переляку... В нього було слабе серце...

— З переляку не стікають кров'ю, — сухо каже Бредіус. — Що тут сталося?

— От ми саме й з'ясовуємо це. Прошу залишитись тільки тим, хто буде свідчити. — Він дивиться на нас із Георгом.

— Ми ще повернемося, — кажу я.

Разом із нами йдуть майже всі люди, які стояли біля будинку. Мало буде свідків.

Ми сидимо в "Нижньосаксонському дворі". Я давно не бачив Георга таким розлюченим. Заходить молодий робітник і сідає біля нас.

— Ви там були? — питає Георг.

— Я був при тому, як Волькенштайн підбурював людей зірвати прапор. "Стерти ганебну пляму", — казав він.

— А сам Волькенштайн брав участь у нападі?

— Ні.

— Ну звичайно! А решта?

— До Бесте вдерлася ціла зграя. Усі були п'яні.

— А потім?

— Мені здається, що Бесте почав оборонятися. Вони, звичайно, не хотіли його зовсім добити. А вийшло так, що добили. Бесте намагався втримати прапор, і тоді вони скинули його зі сходів. Може, ще й кілька разів надто сильно вдарили в спину. Адже п'яний не відчуває своєї сили. Але вбивати його вони не думали.

— Що, хотіли тільки провчити?

— Саме так.

— Це вам сказав Волькенштайн?

— Еге ж, — зніяковівши, киває головою робітник. — Звідки ви знаєте?

— Уявляю собі. То так і було чи ні?

Робітник мовчить.

— Ну, як ви самі все знаєте, то що ж... — каже нарешті він.

— Треба докладно з'ясувати, як усе сталося. Вбивство— справа для прокурора. І підбурювання до вбивства також.

Робітник злякано дивиться на нас.

— Це мене зовсім не стосується. Я нічого не знаю.

— Ви знаєте дуже багато. І, крім вас, ще чимало людей знає, що саме сталося.

Робітник допиває своє пиво.

— Я нічого не казав, — рішуче заявляє він. — І нічого не знаю. Ви гадаєте, мене погладять по голові, коли я не буду тримати язика на припоні? Ні, пане, я не згоден. У мене жінка й дитина, і мені треба якось жити. Чи ви гадаєте, що я знайду роботу, коли почну базікати? Ні, пане, пошукайте когось іншого! Я не згоден.

Він зникає.

— Так відмовлятимуться всі,— похмуро зауважує Георг.

Ми чекаємо. Повз вікна проходить Волькенштайн. Він уже не в мундирі, в руках у

нього темно-руда валізка.

— Куди він іде? — питаю я.

— На станцію. Він уже не мешкає у Вюстрінгені. Перебрався до Верденбрюка як окружний голова спілки ветеранів. Сюди він приїздив лише на освячення пам'ятника, а у валізці в нього мундир.

З'являється Курт Бах зі своєю кралею. Вони нарвали в полі квіток. Почувши, що сталося, дівчина дуже засмучується.

— Тепер бенкету напевне не буде.

— Не думаю, — кажу я.

— Ні, не буде. Адже вбитого ще не поховано. От лихо!

Георг підводиться.

— Ходімо, — звертається він до мене. — Нічого не вдієш. Доведеться ще раз завітати до Дебелінга.

У селі раптом западає тиша. Сонце стоїть навскіс від пам'ятника полеглим. Мармуровий лев Курта Баха виблискує в його промінні. Дебелінг тепер уже виступає тільки як офіційна особа.

— Сподіваюся, що ви не будете перед лицем смерті знов заводити мову про гроші? — відразу переходить він у наступ.

— Будемо, — каже Георг. — Це наше ремесло. Ми завжди стоїмо перед лицем смерті.

— Доведеться вам потерпіти. Тепер я не маю часу. Ви ж знаєте, що сталося.

— Знаємо. Ми тим часом довідалися і про все решту. Можете записати нас у свідки, пане Дебелінгу. Ми сидітимемо тут, поки не отримаємо грошей, отже, з завтрашнього ранку будемо цілком до послуг кримінальної поліції.

— У свідки? Які ж ви свідки? Ви не були присутні там.

— У свідки. Це вже наша справа. Ви ж повинні бути зацікавлені в тому, щоб з'ясувати все, що стосується вбивства столяра Бесте. Вбивства і підбурювання до вбивства.

Дебелінг довго не зводить з Георга погляду. Потім спроквола питає:

— Це що — шантаж?

Георг підводиться.

— Будь ласка, поясніть, що ви маєте на увазі?

Дебелінг мовчить, і далі не зводячи з нього очей. Георг витримує його погляд. Тоді Дебелінг підходить до сейфа, відмикає його і кладе на стіл кілька пачок грошей.

— Порахуйте і дайте розписку.

Гроші лежать на червоній картатій скатертині, серед порожніх чарок і чашок з-під кави. Георг перелічує їх і пише розписку. Я виглядаю у вікно. Поля й далі виблискують золотавими й зеленими барвами, але в них уже не гармонія буття — щось і менше, й більше.

Дебелінг бере в Георга розписку.

— Ви, звичайно, розумієте, що на нашому цвинтарі пам'ятників більше не

ставитимете, — каже він.

Георг хитає головою.

— Помиляєтесь. Поставимо, і навіть дуже швидко. Столярові Бесте. Безкоштовно. І це зовсім не стосується політики. А якщо ви захочете написати прізвище Бесте на пам'ятнику полеглим, ми теж зробимо це без грошей.

— Мабуть, до цього не дійде.

— Я так і думав.

Ми вирушаємо на станцію.

— Отже, в того мерзотника вже були гроші,— кажу я.

— Звичайно. Я знав, що вони були в нього. І вже цілих два місяці, але він спекулював ними. Добре заробляв на цьому й хотів ще прибрати до кишені кількасот тисяч. Ми б не видерли їх у нього й другого тижня.

На станції на нас чекають Генріх Кроль і Курт Бах.

— Гроші одержали? — питає Генріх.

— Одержали.

— Я так і думав. Тут дуже порядні люди. Надійні.

— Так. Надійні.

— Бенкету не буде, — каже Курт Бах, дитина природи.

Генріх поправляє краватку.

— Столяр сам винен. Нечуване нахабство!

— Нахабство? Вивішувати офіційний державний прапор?

— Певне, що нахабство. Він же знав, як інші дивляться на це. Мав би подумати, що з цього вийде. Цілком логічно.

— Так, Генріху, логічно, — каже Георг. — А тепер, будь ласка, стули свою логічну пельку.

Генріх Кроль ображений. Він підводиться і хоче щось сказати, проте, глянувши на Георгове обличчя, стримується й починає старанно обтрушувати порошок зі свого темно-сірого піджака. Потім помічає Волькенштайна, що також чекає на поїзд. Відставний майор сидить на одній із найдальших лавок. Йому хочеться швидше опинитись у Верденбрюці. Він не в захваті від того, що до нього підходить Генріх. Але той сідає поряд.

— Чим скінчиться вся ця історія? — питаю я Георга.

— Нічим. Не знайдуть нікого винного.

— А Волькенштайн?

— Йому теж нічого не буде. Тільки столяра покарали б, якби він залишився живий. Більше нікого. Коли політичне вбивство заподіє хтось із правих, це вважають почесним вчинком і знаходять багато обставин, що пом'якшують провину. В нас республіка, але суддів, службовців та офіцерів ми повністю отримали від кайзерівських часів. Чого ж від них сподіватися?

Ми дивимось на вечірню заграву. Сопучи, підходить поїзд, чорний і похмурий, як похоронна карета. Дивно, думаю я, на війні ми бачили стільки мертвих — адже відомо, що понад два мільйони полягло там безглуздо, без жодної користі,— то чого ж тепер

ми так хвилюємося через одне вбивство, а про тих два мільйони майже забули? Та, мабуть, завжди так буває, що смерть однієї людини — це смерть, а смерть двох мільйонів — лише статистика.

IX

— Склеп! — каже пані Нібур. — Тільки склеп, на інше я не згодна!

— Гаразд, — відповідаю я, — хай буде склеп.

За короткий час, відколи помер Нібур, ця маленька залякана жінка цілком змінилася. Вона стала зла, балакуча, сварлива — справжнісінька відьма.

Уже два тижні я домовляюся з нею про пам'ятник пекареві і з кожним днем усе тепліше думаю про небіжчика. Багато людей чесні й добрі, коли їм погано, а коли краще, вони стають нестерпними, особливо в нашій любій вітчизні — з найпокірніших і найбоязкіших новобранців виходили найлютіші унтер-офіцери.

— У вас же немає жодного склепу, навіть щоб поглянути на нього, — ущипливо каже пані Нібур.

— Склепи, — пояснюю я, — не роблять на виставки. Їх роблять на замовлення, як бальні сукні для королеви. В нас є кілька малюнків склепів, а для вас, напевне, доведеться зробити ще один, особливий.

— Авжеж! Склеп має бути незвичайний. А то я піду до Гольмана й Клоца.

— Сподіваюся, що ви вже побували там. Ми навіть задоволені, якщо наші клієнти заходять до конкурентів. Коли йдеться про склеп, то головне — якість.

Я знаю, що вона вже давно побувала в Гольмана й Клоца. Мені розповідав про це Плаксивий Оскар, їхній комівояжер. Ми його недавно зустріли і спробували заманити на шлях зради. Оскар іще вагається, але ми запропонували йому більші відсотки, ніж у Гольмана й Клоца, і він, щоб показати нам свою прихильність у ті дні, що ми дали йому на роздуми, шпигує для нас.

— Покажіть свої малюнки! — наказує пані Нібур тоном герцогині.

У нас їх немає, але я приношу кілька ескізів пам'ятників полеглим. Вони ефектні, півтора метра заввишки, намальовані вуглиною і кольоровою крейдою, а для настрою ще й додане відповідне тло.

— Лев, — каже пані Нібур. — Він був, як лев! Але такий, що от-от стрибне, а не такий, що зараз сконає. На склепі має стояти лев, що от-от стрибне.

— А може, кінь, що от-от стрибне? — питаю я. — Наш скульптор виграв за такий пам'ятник кілька років тому перехідний приз берлінського району Тепліц.

Пані Нібур хитає головою.

— Орел, — каже вона задумливо.

— Справжній склеп має бути схожий на каплицю, — пояснюю я. — Різнобарвні шибки, як у церкві, мармуровий саркофаг з лавровим вінком, вилитим з бронзи, мармурова лавка, де б ви могли відпочивати й спокійно молитися, довкола квітки й кипариси, стежки, посипані жорствою, чаша з водою для наших пернатих співаків, низенька огорожа з гранітних колонок і бронзових ланцюгів, важкі залізні двері з монограмою, родинним гербом або знаком пекарського цеху...

Пані Нібур слухає мої слова, як ноктюрн Шопена у виконанні Моріца Розенталя.

— Що ж, звучить непогано, — каже нарешті вона. — А. може, у вас є щось оригінальніше?

Я сердито дивлюся на неї. Вона відповідає холодним поглядом — споконвічний образ грошовитого покупця.

— Є й оригінальні речі, — ехидно, з ласкою у голосі відповідаю я. — Наприклад, такі, як на Кампо-Санто в Генуї. Наш скульптор працював там кілька років. Один із найкращих пам'ятників на тому кладовищі виконав він — постать жінки, що плаче, схилившись над труною, а на задньому плані воскреслий покійник, якого ангел веде до неба. Ангел оглядається й вільною рукою благословляє засмучену вдову. Все це з білого каррарського мармуру, ангел або з розпростертими, або із згорнутими крильми...

— Дуже гарно. А що у вас ще є?

— Часто на пам'ятниках відображають також фах померлого. Можна, наприклад, вирізьбити пекаря, що місить хліб. Позад нього стоїть смерть і торкає його за плече. Смерть може бути або з косою, або без коси, в савані або гола, тобто у вигляді кістяка. Для скульптора це дуже важка робота, особливо ребра, які доводиться вирізьблювати з окремих шматків каменю надзвичайно обережно, щоб вони не поламалися.

Пані Нібур мовчить, ніби чекає ще чогось.

— Звичайно, можна додати ще й родину, яка молиться збоку або, злякана, намагається прогнати смерть, — веду я далі. — Але така річ коштуватиме більйони й буде готова тільки через рік або й два. Тому доведеться дати великий завдаток, а решту сплачувати частинами.

Мене раптом охоплює страх: ану ж пані Нібур пристане на котрусь із моїх пропозицій? Курт Бах може вирізьбити щонайбільше кривобокого ангела, далі його мистецтво не сягає. А втім, у разі потреби можна було б замовити десь-інде скульптурну роботу.

— А ще? — невблаганно питає пані Нібур.

Я міркую, чи не розповісти цій нещадній відьмі про пам'ятник у вигляді саркофага, віко якого трохи зсунуте і з нього виглядає рука кістяка, але врешті вирішую не робити цього. Ми в надто неоднаковому становищі: вона клієнт, а я продавець, вона має право чіплятися до мене, а я до неї — ні, бо, може, вона все-таки щось купить.

— Поки що все.

Пані Нібур ще якусь мить чекає, потім каже:

— Якщо у вас більше нічого немає, то я змушена буду звернутися до Гольмана й Клоца.

Вона закидає жалобний серпанок на чорний капелюшок і впивається в мене чорними, як у жука, очима, сподіваючись, що я зараз влаштую дику сцену. Натомість я холодно відповідаю:

— Ми будемо тільки раді. Це наш принцип — залучати до роботи конкурентів, щоб усі бачили, як міцно стоїть на ногах наша фірма. Але, звичайно, в замовленнях, де так

багато скульптурної роботи, все залежить від майстра, що її виконуватиме. Щоб не сталося такого, як недавно в нашого конкурента — прізвища його я не хочу називати, — в ангела обидві ноги виявились лівими, мати божа була косоока, а Христос мав одинадцять пальців. Коли ж це помітили, було вже пізно.

Пані Нібур знов опускає серпанок, як театральну завісу.

— Ну, я вже простежу, щоб такого не сталося!

Що вона простежить, я впевнений. Вона жадібно втішається своєю скорботою, п'є її великими ковтками. Пані Нібур ще не скоро щось замовить, бо поки вона на чомусь зупиниться, то може мучити всіх торговців надмогильними пам'ятниками, а потім уже тільки того, якому зробить замовлення. Вона у своїй скорботі, як парубок до одруження, — може ходити до всіх, а потім їй, як одруженому чоловікові, доведеться бути вірній комусь одному.

З майстерні виходить трунар Вільке. У вусах у нього застряли стружки. В руці він тримає бляшанку апетитних кільських шпротів і, плямкаючи, їсть їх.

— Що ви думаєте про життя? — питаю я.

Він зупиняється.

— Уранці думаю про нього не те, що ввечері, взимку — не те, що влітку, перед обідом — не те, що після нього, і замолоду, мабуть, думав не те, що на старість.

— Слушно. Нарешті я чую розумну відповідь!

— Ну добре, але якщо ви все це знаєте, то навіщо питати?

— Питаючи, стаєш розумнішим. А крім того, я вранці питаю не те, що ввечері, взимку не те, що влітку, перед тим, як пересплю з жінкою, не те, що після того.

— Після того, як переспиш із жінкою? — каже Вільке. — Тоді й справді на все дивишся інакше! Я зовсім забув про це.

Я вклоняюсь йому, як абатові:

— Вітаю вас серед аскетів! Отже, ви перемогли жало плоті! Не кожному це вдається!

— Дурниці! Я не імпотент. Але жінки кумедно ставляться до трунарів. Бояться їх. Не хочуть заходити до майстерні, коли там є труна. Навіть якщо пригощаєш їх берлінськими млинцями й портвейном.

— Де? — питаю я. — На недокінченій труні? На поліровану ви напевне не поставите портвейну, бо від нього залишаться плями.

— На підвіконні. А на труні можна сісти. Та й, крім того, це ще не труна. Вона стає труною аж тоді, коли в неї покладуть небіжчика. А так це просто дерев'яний ящик.

— Згоден, але весь час пам'ятати про цю різницю важко.

— Залежно з ким маєш справу. Якось у Гамбурзі я знайшов одну жінку, якій це було байдуже. їй це навіть подобалося. Давай їй труну, і край. Я вистелив труну до половини м'якими ялиновими стружками, вони завжди так романтично пахнуть лісом. І все було гаразд. Ми натішились досхочу, і вона захотіла вилізти. Але в якомусь місці на дні труни не висох проклятий клей, стружки зсунулися, жінчині коси попали в клей і прилипли. Вона смикнула раз, другий та як зарепетує! Подумала, що то мерці її

тримають за коси. Кричала, аж поки збіглися люди, і мій господар також прийшов. Її витягли, а мене прогнали з роботи. А шкода, могли б скластися гарні стосунки. У нас, трунарів, нелегке життя.

Вільке кидає на мене шалений погляд, ледь посміхається і знов задоволено виловлює з бляшанки шпротину, не пригощаючи мене.

— Я знаю вже два випадки, коли люди отруїлися шпротами, — кажу я. — Це страшно, повільна смерть.

Вільке відмахується.

— В мене свіжі. І дуже смачні. Справжній делікатес. Я поділюся з вами, якщо ви знайдете мені гарну дівчину, и: о не боялася б мене, — таку, як ота в светрі, що тепер ч^сто заходить по вас.

Я вражено дивлюся на трунаря. Він, безперечно, має на уязі Герду. Герду, на яку я саме чекаю.

— Я не торгую дівчатами, — гостро кажу я. — Але пораджу вам: водіть своїх дам не до майстерні, а кудись-інде.

— А куди ж мені їх водити? — питає Вільке, видлубуючи з зубів риб'ячі кісточки. — В тім-то й горе! До готелю? Надто дорого. Та й поліційної облави страшно. До міського парку? Знов-таки страшно поліції. Сюди на подвір'я? То вже краще до своєї майстерні.

— А хіба у вас немає житла?

— Є кімната, але там також небезпечно. Моя господиня — справжня відьма. Колись давно я з нею трохи спав, як не було нікого іншого. Розумієте? Зовсім недовго. А та яга ще й тепер, через десять років, ревнує. Залишається тільки майстерня. Ну, то як із дружньою послугою? Pozнайомте мене з дамою в светрі!

Я мовчки показую на порожню бляшанку з-під шпротів. Вільке викидає її на подвір'я і йде до крана мити свої лапи.

— Нагорі в мене є ще пляшка першокласного змішаного портвейну.

— Збережіть те пійло для своєї чергової баядерки.

— До того часу з нього вийде чорнило. Але на світі є й ще бляшанки зі шпротами, не тільки ця.

Я стукаю себе пальцем по лобі і йду до контори по альбом та складаний стільчик, щоб зробити ескіз склепу для пані Нібур. Потім примощуюсь біля обеліска — звідси чути, як дзвонить телефон, і видно вулицю та подвір'я. Ескіз склепу я оздоблюю написом: "Тут спочиває після довгих нестерпних страждань відставний майор Волькенштайн. Помер у травні 1923 року".

Підходить одна з Кнопфових дочок і здивовано заглядає мені через плече. Це котрась із близнючок, їх дуже важко розрізнити. Мати розрізняє їх по запаху, Кнопфові байдуже, де котра, а ми всі їх плутаємо. Я думаю про те, в яке становище попав би чоловік, коли б одружився з однією з таких от близнючок, а друга теж мешкала б разом із ними.

З задуми виводить мене Герда. Вона стоїть біля брами і сміється. Я відкладаю свій малюнок. Кнопфова дочка зникає. Вільке перестає митися. Він показує мені в Герди за

спиною спершу на порожню бляшанку з-під шпротів, яку тягає подвір'ям кіт, потім на себе й підіймає вгору два пальці, нечутно шепочучи: "Дві".

Сьогодні Герда одягнена в сірий светр, сіру спідничку та чорний берет і не скидається на папугу. Вона гарна, по-спортивному струнка, в доброму гуморі. Я дивлюся на неї вже зовсім іншими очима. Жінка, якої захотів іще якийсь чоловік, хай навіть оскаженілий від любовної жаги трунар, відразу набуває нової ціни. Для людини відносна вартість має багато більше значення, ніж абсолютна.

— Ти була сьогодні в "Червоному млині"? — питаю я.

Герда киває головою.

— Смердючий хліві Я там тренувалась. Як я ненавиджу ті ресторани з холодним тютюновим димом!

Я схвально дивлюся на неї. А за її спиною Вільке застібає сорочку, витрушує з вусів стружки й додає до двох піднятих пальців ще три. П'ять бляшанок шпротів! Чудова пропозиція, але я нехтую її. На мене чекає тиждень ясного, безболісного, простого щастя почуттів і скромної уяви, коротке щастя, подароване двотижневим ангажементом у нічному клубі, щастя, половина якого вже минула, яке звільнило мене від Ерни й навіть Ізабеллу зробило тим, чим вона й повинна бути: фата-морганою, що не викликає ні страждань, ні нездійснених мрій.

Груди мої раптом заливає хвиля глибокої вдячності.

— Ходімо, Гердо, — кажу я. — Пообідаймо сьогодні як слід! Ти хочеш їсти?

— Хочу, ще й дуже. Ми можемо десь...

— Ні, сьогодні й мови не може бути про картопляний салат чи сардельки! Ми зараз чудово попоїмо й відсвяткуємо ювілей: половину нашого спільного життя. Тиждень тому ти прийшла сюди вперше, а через тиждень ти помахаш мені з поїзда рукою. Тож відсвяткуймо зустріч, а про розлуку не думаймо.

Герда сміється.

— Я сьогодні однаково не могла б приготувати картопляний салат. Надто багато роботи. В цирку було не те, що в цьому дурному кабаре.

— Гаразд. Отже, сьогодні ми підемо у "Валгаллу". Ти любиш гуляш?

— Люблю, — відповідає Герда.

— От і чудово! На цьому й станемо. Ходімо святкувати середину нашого короткого спільного життя!

Я кидаю альбом крізь відчинене вікно на письмовий стіл. Ідучи, я ще встигаю помітити безмежно розчарованого Вільке. У відчаї він підняв угору обидві руки — десять бляшанок шпротів, справжнє багатство!

— А чому ж ні? — на мій подив, люб'язно погоджується Кноблех.

Я сподівався впертої відсічі. Абонементи дійсні лише вдень, але, глянувши на Герду, Едуард не тільки згоджується прийняти їх увечері, а й зупиняється біля нашого столика.

— Будь ласка, познайом мене з дамою!

Я в скрутному становищі. Він прийняв абонементи — отже, я теж мушу зробити

йому приємність.

— Едуард Кноблах, господар готелю й ресторану, поет, більйонер і скнара, — недбало кажу я. — Панна Герда Шнайдер.

Едуард кланяється. Своїми словами я й потішив, і розсердив його.

— Не вірте нічому з того, що він плеще, шановна панно.

— Навіть тому, що тебе так звати? — питаю я.

Герда усміхається.

— Ви більйонер? Як цікаво!

Едуард зітхає.

— Просто ділова людина з усіма турботами ділової людини. Не слухайте цього базіки. А ви? Прекрасна, осяйна подoba богині, що безтурботним метеликом пурхає над темним виrom скорботи...

Я не вірю своїм вухам і витріщаю очі на Едуарда, ніби він плює золотом. Мабуть, Герда сьогодні володіє якоюсь магічною привабливістю.

— Облиш, Едуарде, кучеряві слова, — перебиваю я його. — Ця панна й сама близька до мистецтва. Вона артистка. А я, по-твоєму, темний вир скорботи? Краще накажи принести нам гуляш.

— Мені здається, що пан Кноблах висловлюється дуже поетично, — каже Герда, дивлячись на Едуарда з простодушним захватом. — Як ви тільки находите час на вірші? Адже у вас такий великий ресторан і стільки офіціантів! Ви, мабуть, дуже щаслива людина! Такі багаті, та ще й обдаровані.

— Та якось викручуюсь, — скромно каже Едуард, сяючи від задоволення. — То ви теж артистка...

Я помічаю, що його раптом охоплює недовір'я. Це на нього набігла тінь Рене де ла Тур, як хмаринка на місяць.

— Я хочу сказати, справжній митець, — додає він.

— Більший митець за тебе, — відповідаю я. — Панна Шнайдер не співачка, як ти щойно подумав. Вона змушує левів стрибати крізь обруч і їздить верхи на тиграх.

А тепер забудь поліция, що сидить у тобі, як у щирому синові нашої любої вітчизни, і дай нам попоїсти.

— Леви й тигри? — Едуард витріщає очі. — Це правда? — питає він Герду. — Бо цей чоловік надто часто бреше.

Я наступаю їй під столом на ногу.

— Я була в цирку, — пояснює Герда, не розуміючи, чому це його так зацікавило. — І знов вертаюся туди.

— Що в тебе є попоїсти, Едуарде? — нетерпляче питаю я. — Чи нам треба спершу подати автобіографію в чотирьох примірниках?

— Зараз я сам погляну, — галантно каже Едуард, звертаючись до Герди. — Для таких гостей! Для чарівниці манежу! О, вибачте панові Бодмеру його дикунську поведінку. Він виріс на війні серед селян-торфовиків і своїм вихованням завдячує одному істеричному листоноші.

Він перевальцем відходить від нашого столика.

— Показний чоловік, — зауважує Герда. — Він одружений?

— Був колись одружений. Але він такий скупий, що дружина втекла від нього.

Герда мацає адамашкову скатертину.

— Певне, була дурна, — мрійливо каже вона. — А мені подобаються ощадливі люди. Вони вміють берегти гроші.

— Під час інфляції дурнішого нічого не вигадаш.

— Звичайно, їх треба кудись вигідно вкладати. — Герда розглядає важкі посріблені ножі й виделки. — Я вважаю, що цей твій приятель уміє вкладати гроші, хоч він і поет.

— Можливо, — кажу я, трохи здивований її словами. — Але іншим від того немає ніякої користі. І найменше його дружині. Вона через нього не розгинала спини від ранку до ночі. Для Едуарда одружитися — це означає придбати дармову робітницю.'

На обличчі в Герди з'являється загадкова усмішка, як у Мони Лізи.

— Кожен сейф має свій номер, ти ще цього не знаєш, хлопчику?

Я спантеличено дивлюся на неї. Що тут діється? Чи це ще та сама Герда, з якою я вчора в літньому ресторані "На лоні природи" їв бутерброди з кислим молоком на скромні п'ять тисяч марок і розмовляв про красу простого життя?

— Едуард гладкий, брудний і безнадійно скупий, — рішуче кажу я. — І завжди був такий, а я вже його знаю не один рік.

Знавець жінок Різенфельд якось сказав мені, що така комбінація злякає кожену жінку. Але Герда, виявляється, не подібна до інших жінок. Вона уважно розглядає великі люстри, що, ніби прозорі сталактити, звисають зі стелі, і веде своє:

— Напевне, йому потрібна людина, яка б дбала про нього. Звичайно, не так, як квочка! Хтось такий, хто оцінив би те, що в ньому є гарного.

Тепер я вже не можу приховати своєї тривоги. Чи не покидає мене моє мирне двотижнєве щастя? Навіщо я притяг її сюди, між це срібло й кришталь?

— В Едуарді немає нічого гарного, — кажу я.

Герда знов сміється:

— У кожній людині є. Треба лише вміти його побачити.

На щастя, тієї миті з'являється офіціант Фрайданк. Він велично несе на срібній таці паштет.

— Що це таке? — питаю я.

— Паштет з печінки, — пихато відповідає Фрайданк.

— Але ж у меню стоїть картопляна юшка!

— А це меню склав сам пан Кноблах, — каже Фрайданк, колишній єфрейтор інтендантської служби, і відрізає від паштету два шматки: великий Герді і маленький — мені. — Чи, може, ви волієте картопляну юшку, що стоїть у меню? — люб'язно питає він. — Можна замінити.

Герда сміється. Розлючений дешевою спробою Едуарда підкупити її їжею, я вже вирішую вимагати юшку, коли раптом Герда штовхає мене під столом ногою. А на столі вона граційно міняє тарілки і дає мені ту, де більший шматок.

— Так годиться, — пояснює вона офіціантові. — Чоловікові завжди дають більший шматок. Правда ж?

— Воно-то так... — розгублено мурмоче Фрайданк. — Вдома... Але тут...

Колишній єфрейтор не знає, що робити. Едуард наказав йому віддати майже весь паштет Герді, а мені відрізати тільки скибочку, і він наказ виконав. Але вийшло все навпаки, і тепер нажаханий Фрайданк бачить, що йому доведеться щось робити на свій розсуд. Такого в нашій любій вітчизні не люблять. Накази ми виконуємо швидко, це в нас у крові, гордій крові, і вже не одне сторіччя, але вирішувати щось самому — то вже інша річ. І Фрайданк робить єдине, на що він здатен: шукає допомоги у свого господаря, сподіваючись отримати новий наказ.

З'являється Едуард.

— Подавайте на стіл, Фрайданку, чого ви стовбичите?

Я хапаю виделку і швидко відділяю шматок від паштету, що лежить переді мною, саме тієї миті, коли Фрайданк, вірний першому наказові, знов пробує поміняти тарілки.

Офіціант застигає на місці. Герда пирскає зі сміху. Едуард, спокійний, як полководець, збагнувши, що сталося, відштовхує Фрайданка, відрізає другий добрячий шматок паштету, швидко кладе його на Гердину тарілку і ехидно питає мене:

— Смачний?

— Нічого, — відповідаю я, — шкода тільки, що не з гусячої печінки.

— А він і є з гусячої.

— А на смак — ніби з телячої.

— Ти коли-небудь їв гусячу печінку?

— Едуарде, я навіть блював гусячою печінкою, стільки її з'їв, — відповідаю я.

Едуард сміється в ніс.

— Де? — зневажливо питає він.

— У Франції, під час наступу, коли мене вчили бути чоловіком. Тоді ми захопили цілу крамницю паштету з гусячої печінки. Страсбурзького паштету у формах, із чорними перігорськими трюфелями, яких у тебе немає. Ти тоді чистив на кухні картоплю.

Я не кажу йому про те, що мені занудило, бо ми знайшли й господиню крамниці—стару жінку, яку снарядом роздерло на шматки й попріліплювало їх до розвалених стін, а сиву голову відірвало й настромило на гачок від полиці, наче на спис якогось варварського племені.

— А вам подобається? — питає Едуард Герду ніжним голосом жаби, що весело всілася біля темного виру світової скорботи.

— Смачний, — відповідає Герда й налягає на паштет.

Едуард по-великосвітському кланяється і відпливає, ніби слон, що пустився в танок.

— Бачиш, — радіє Герда. — Він зовсім не такий скупий.

Я відкладаю виделку.

— Слухай ти, пропахле тирсою циркове диво, — кажу я їй. — Ти бачиш перед собою чоловіка, чия гордість, висловлюючись Едуардовим жаргоном, тяжко вражено, бо його

дама втекла від нього з багатим спекулянтом. І ти хочеш, знову ж таки висловлюючись Едуардовою прозою в стилі барокко, линути на свіжу рану окропу — так само знехтувати його?

Герда сміється й не перестає їсти.

— Не верзи дурниць, любий, — каже вона з повним ротом, — і не вдавай із себе ображеної цяці. Стань іще багатший за інших, коли тебе так сердять їхні гроші.

— Чудова порада! Як же мені стати багатшим за них? Чарами?

— Так, як інші. Вони ж якось розбагатіли.

— Едуард дістав цей готель у спадок, — гірко кажу я.

— А Віллі?

— Віллі спекулянт.

— А що це таке?

— Це людина, що використовує збіг обставин. Торгує всім — від оселедців до акцій сталевих заводів. Торгує де тільки можна, чим тільки можна і як тільки можна, аби лише не потрапити до в'язниці.

— От бачиш! — каже Герда, доїдаючи паштет.

— Ти вважаєш, що я теж повинен таким стати?

Герда розкусує булочку міцними зубами.

— Як хочеш. Але якщо ти не бажаєш стати таким, то не сердься на інших. Лаятись кожен може, любий.

— Справді, — кажу я, приголомшений її словами. Я раптом ніби тверезішаю. Мої романтичні уявлення лопаються, як мильні бульбашки. Герда дивиться на все надзвичайно тверезо. Я вражено розглядаю її. — Ти таки маєш рацію.

— Звичайно. Але глянь, що там несуть! Як ти гадаєш, це теж нам?

Так, це нам. Смажена курка зі спаржею. Страва хоч і для фабрикантів зброї. Едуард сам наглядає за всім. Він наказує Фрайданкові розрізати курку.

— Груди мадам, — командує Едуард.

— Я б воліла стегенце, — каже Герда.

— Стегенце і шматок грудей мадам, — галантно виголошує він.

— О, ви люб'язні, як завжди, — зауважує Герда. — Ви справжній кавалер, пане Кноблоху! Я так і знала!

Едуард самовдоволено усміхається. Я ніяк не збагну, навіщо він влаштовує цю комедію. Не може бути, щоб Герда йому так сподобалася, що він пішов на ці збитки: мабуть, він хоче відбити її в мене, щоб помститися за абонементи. Відновити таким чином справедливість.

— Фрайданку, — кажу я, — заберіть із моєї тарілки цей кістяк. Я такого не їм. Дайте мені натомість друге стегенце. Чи, може, ваша курка — ампутована жертва війни?

Фрайданк дивиться на свого господаря, як вівчарка.

— Це ж найласіший шматочок, — каже Едуард. — Ті, хто любить гризти кістки, вважають його делікатесом.

— Я приходжу сюди не гризти кістки, а їсти.

Едуард здвигає ситими плечима й неохоче дає мені друге стегенце.

— Може, ти краще з'їси салату? — питає він. — П'яницям спаржа шкодить.

— Давай спаржу. Я сучасна людина і маю великий нахил до самознищення.

Едуард відчалує від нас, як гумовий носорог. Раптом мене осяває блискуча ідея.

— Кноблоху! — гукаю я йому вслід генеральським басом Рене де ла Тур.

Едуард миттю обертається, ніби його хто штрикнув ззаду списом.

— Що це означає? — розлючено питає він.

— Що саме?

— Оце ревіння?

— Ревіння? Хто тут реве, крім тебе? Чи тобі шкода для міс Шнайдер трохи салату?

Навіщо ж тоді було пропонувати його?

В Едуарда очі лізуть на лоба. Видно, як у них з'являється страшна підозра і переходить у впевненість.

— Це ви... — питає він Герду, — ви мене кликали?

— Якщо у вас є й салат, то я залюбки покуштую його, — каже Герда, ні про що не здогадуючись.

Едуард і далі стоїть біля нашого столика. Тепер він переконаний, що Герда — сестра Рене де ла Тур. Я бачу, що він уже жалкує за паштетом, куркою і спаржею. Йому здається, що його жорстоко обдурено.

— Це пан Бодмер, — каже Фрайданк, що тим часом тихенько підійшов ззаду. — Я сам бачив.

Та Едуард не чує його.

— Відповідайте, Фрайданку, лише тоді, коли вас питають, — байдужим тоном кажу я. — Могли б давно вже навчитися цього в пруссаків! А тепер ідіть, виливайте й далі людям на потилицю підливу з гуляшу. А ти, Едуарде, поясни мені, чи ти нас пригощав цим чудовим обідом, чи розрахуватися за нього талонами?

Едуард стоїть, як спаралізований.

— Давай талони, негіднику, — глухо каже він.

Я відриваю два папірці й кладу їх на столик.

— А хто з нас негідник, ще не вирішено, безталанний донжуане, — відповідаю я.

Едуард сам не бере талонів.

— Фрайданку, — мовить він, майже втративши голос від люті. — Викиньте ці папірці у сміття.

— Стривай, — кажу я і беру меню. — Коли вже платити, то ми ще маємо право на десерт. Чого ти хочеш, Гердо, пудингу чи компоту?

— А що ви порадите, пане Кноблоху? — питає Герда, не знаючи, яку драму переживає Едуард.

Але він у відчаї махає рукою і мовчки йде геть.

— Отже, компот! — гукаю я навздогін йому.

Едуард здригається і йде далі так, ніби ступає по яйцях. Він щомиті сподівається

генеральського басу.

Я міркую, чи не крикнути знов, але передумую: не треба зловживати цією тактикою, щоб вона не перестала діяти.

— Що тут сталося? — питає Герда: вона ні про що не здогадується.

— Нічого, — невинно відповідаю я і ділю надвоє кістяк курки. — Це лише маленький приклад до тези великого Кла-узевіца про стратегію: "Нападай на ворога тоді, коли йому здається, що він переміг, і там, де він цього найменше сподівається".

Герда киває головою, нічого не розуміючи, і береться до компоту, який Фрайданк недбало ставить перед нами. Я задумливо дивлюся на неї і вирішую ніколи більше не водити її у "Валгаллу", а керуватися залізним правилом Георга: не показуй жінці нічого нового, тоді вона нічого не хотітиме й не втече від тебе.

Ніч. Я сиджу у своїй комірчині, спершись на підвіконня. Світить місяць, із саду лине п'який запах бузку. Годину тому я повернувся з "Староміського двору". Пара закоханих промайнула на тому боці вулиці, де місяць кидає тінь від будинків, і зникла в нашому саду. Я їм не заважаю: у того, хто сам не відчуває спраги, завжди мирний настрій, а ночі тепер такі, що встояти неможливо. Та я все-таки задля обережності повісив годину тому на обох дорогих хрестах таблички: "Увага! Може перекинутись! Бережіть ноги!" Коли земля надто волога, закохані чомусь вибирають саме хрести, мабуть, тому, що за них зручніше триматися, хоч, здавалося б, надгробки середньої величини теж придатні до цього. Я мав намір повісити ще одну табличку — з доброю порадою, але передумав. Пані Кроль устає часом дуже рано і, незважаючи на всю свою поблажливість, надає мені за легковажність ляпасів, перше ніж я встигну пояснити їй, що до війни я був дуже цнотливий, проте, захищаючи свою любу вітчизну, цілком утратив цю рису.

Раптом я помічаю в місячному світлі темну квадратову постать. Ось вона вже ближче, чути важкий тупіт. Я дерев'янію. Це різник Вацек. Він зникає у дверях своєї квартири — на дві години раніше, ніж звичайно. Мабуть, не вистачило шкап: на конину тепер великий попит. Я стежу за вікнами. В них спалахує світло. Вацек сновигає по кімнаті, як примара. Я міркую, чи не попередити Георга Кроля, але заважати закоханим — невдячна справа, та й, крім того, може, Вацек просто ляже спати. Проте цього, здається, не буде. Різник відчиняє вікно й визирає на вулицю. Я чую, як він сопе. Потім зачиняє віконниці й за хвилину знов з'являється в дверях із стільцем у руках. За халявою в нього стирчить ніж-сікач. Різник сідає на стілець — видно, має намір дочекатися Лізи. Я дивлюся на годинник: пів на дванадцятю. Ніч тепла, і Вацек може отак простовбичити й кілька годин. Але й Ліза надто засиділась у Георга. Хрипкий шепіт кохання вже стих, і якщо вона, вийшовши, й потрапить просто в обійми різникові, то напевне вигадася якесь схоже на правду пояснення. Вацек, мабуть, повірить їй, та все ж таки краще, якби він її не побачив.

Я тихенько спускаюся вниз і вистукую на Георгових дверях початок Гогенфрідберзького маршу. Георг висуває голову. Я розповідаю йому, що сталося.

— От чорт! — каже він. — Спробуй його кудись!

— У таку пору?

— Спробуй! Використай усі свої чари.

Я спроквола виходжу на вулицю, позіхаю і, постоявши хвилю, просту до Вацека.

— Чудовий вечір, — кажу я.

— Чудовий, хай би його чорти взяли, — відповідає різник.

— Теж правда, — погоджуюсь я.

— Тепер уже це довго тривати не буде, — раптом твердо каже Вацек.

— Що саме?

— Ви добре знаєте що! Свинство. А що ж іще?

— Свинство? — стривожено перепитую я. — Так?

— А що ж? Чи ви, може, іншої думки?

Я дивлюся на ніж за халявою і вже бачу, як Георг із перерізаним горлом лежить серед надгробків. Ліза, звичайно, ні: такий одвічний ідіотизм чоловіків.

— Залежно, як хто дивиться, — дипломатично зауважую я.

Мені не зовсім зрозуміло, чому Вацек не поліз у вікно до Георга. Воно ж на нижньому поверсі й відчинене.

— Незабаром усе поміняється, — похмуро каже Вацек. — Проллеться кров. Винних буде покарано.

Я дивлюся на нього. Він довгорукий, кремезний і, мабуть, дуже сильний. Я міг би турнути його коліном у підборіддя, а коли він схопиться зі стільця, завдати ще одного удару в пах або, якщо він спробує тікати, підставити ногу й кілька разів добре стукнути його головою об бруківку. Поки що цього вистачило б — але що буде потім?

— Ви слухали його? — питає Вацек.

— Кого?

— Та ви ж знаєте! Його! Кого ж іще? Він же тільки один такий є!

Я прислухаюсь, але нічого не чую. На вулиці тихо. Хтось обережно зачинив вікно в Георговій кімнаті.

— Кого я мав слухати? — голосно питаю я, щоб виграти час і дати знак Лізі: хай якнайшвидше тікає в сад.

— Та його ж! Фюрера! Адольфа Гітлера!

— Адольфа Гітлера! — полегшено проказую я за ним. — Он кого!

— Цебто як — он кого? — з викликом питає Вацек. — Хіба ви не за нього?

— Звичайно, за нього! А надто тепер! Ви не можете собі навіть уявити, як я за нього!

— То чого ж ви не слухали його?

— Але ж його тут не було.

— Він виступав по радіо. Ми слухали в різниці. В нас там є потужний приймач. Він усе змінить! Ото була промова! Він знає, що й до чого! Все піде по-іншому!

— Зрозуміло, — кажу я. Ця фраза — універсальна зброя всіх демагогів світу. — Так, усе піде по-іншому! А може, зап'ємо промову кухлем пива?

— Пива? Де?

— У "Квітці", за рогом.

— Я чекаю на свою жінку.

— Ви зможете чекати на неї і в "Квітці". А про що говорив Гітлер? Я дуже хотів би дізнатися про все докладніше. В мене приймач не працює.

— Про все, — каже різник і підводиться. — Він знає все. Все, запевняю вас, товаришу!

Вацек заносить стільця до сіней, і ми в лад крокуємо до літнього ресторану "Квітка" втішатися дортмундським пивом.

Х

У блідих сутінках біля грядки троянд нерухомо стоїть скляний чоловік. Григорій VII походжає каштановою алеєю. Літня сестра водить якогось згорбленого дідугана з довгим волоссям, що раз по раз намагається вщипнути її за гладкий зад і при цьому весело хихотить. Біля мене на лавці сидять двоє чоловіків, і кожний пояснює іншому, не слухаючи його, чому той божевільний. Три жінки в смугастих халатах мовчки сновигають з бляшаними поливальницями в сірому присмерку — поливають квітки.

Я сиджу на лавці біля грядки троянд. Тут життя тече мирно і природно. Ніхто не турбується про те, що долар піднявся за день на двадцять тисяч марок. Ніхто через це не вішається, як учора в місті якесь старе подружжя. Сьогодні їх знайдено в шафі для одягу. Крім них самих та ще двох уривків простирала, на яких вони висіли, в шафі не було нічого: все продано й закладено, навіть ліжко й саму шафу. Коли покупець хотів забрати меблі, то знайшов трупи. Старі висіли, обнявшись і ніби показуючи одне одному напухлі сині язика. Мертві виявились дуже легенькими, їх не важко було відчепити. Обое були чисто вимиті, причесані і вбрані у старанно полатаний чистий одяг. Коли покупець, повнокровний торговець меблями, побачив трупи, йому стало нудно, і він сказав, що не візьме шафи. Проте до вечора передумав і вирішив таки забрати її. На той час мертві лежали вже на ліжку, але їх і звідти довелося зняти, бо ліжко теж мали забрати. Сусіди позичили два столи, і старих переклали на них. Голови їм прикрили цигарковим папером — це було єдине, що належало ще їм у квартирі. Небіжчики залишили листа, в якому пояснили, що мали намір отруїтися газом, але компанія вимкнула його, бо вони вже давно за нього не платили. Тому вони вибачаються перед покупцем меблів, що завдали йому такого клопоту.

До мене наближається Ізабелла. Вона в коротких, до колін, синіх штанах і жовтій кофтинці. На шиї в неї бурштинове намисто.

— Де ти був? — питає вона, засапана від швидкої ходи.

Я вже кілька днів не бачив її. Щоразу після відправи я швидко вибирався з церкви і йшов додому. Відмовитись від чудової вечері з вином у товаристві Бодендіка та Верніке було нелегко, але я волів провести вечір із Гердою, хай

навіть не маючи нічого, крім бутербродів та картопляного салату.

— Де ти був? — перепитує Ізабелла.

— Там, за муром, — ухильно відповідаю я. — Де голов* не — гроші.

Вона сідає на спинку лавки. Ноги в неї дуже засмагли, ніби вона довго лежала на

сонці. Обидва чоловіки поруч мене незадоволено поглядають на неї, потім підводяться і йдуть геть. Ізабелла зсувається на лавку.

— Чому діти помирають, Рудольфе? — питає вона.

— Не знаю.

Я не дивлюся на неї. Не хочу знов попадати до неї в полон. Досить уже й того, що вона тут сидить, виставивши стрункі ноги в тенісних штаних, ніби відчула, що я вирішив відтепер жити за Георговим рецептом.

— Навіщо ж вони народжуються, коли їм відразу доводиться помирати?

— Спитай про це вікарія Бодендіка. Він запевняє, що бог веде облік кожній волосині, яка спаде з будь-чєї голови, і що все має свій сенс і свою мораль.

Ізабелла сміється.

— Бог веде облік? Кого? Себе самого? Навіщо? Адже йому відоме все.

— Так, — кажу я і раптом відчуваю хтозна-чому злість. — Він усе знає і все розуміє, він справедливий і сповнений любові — а однаково діти помирають, і помирають матері, яким вони потрібні, і ніхто не знає, чому на світі стільки горя.

Ізабелла рвучко обертається до мене. Вона не сміється.

— Чому не всі люди можуть бути просто щасливі, Рудольфе? — шепоче вона.

— Мабуть, тому, що богові було б нудно.

— Ні,— швидко заперечує Ізабелла, — не тому.

— А чому ж?

— Тому, що він боїться.

— Боїться? Чого?

— Коли б усі стали щасливі, їм більше не треба було б бога.

Тепер я вже дивлюся на Ізабеллу. Очі в неї зовсім прозорі, обличчя засмагле і схудле.

— Бог існує тільки для того, щоб люди були нещасні,— каже вона. — Тоді його треба і йому моляться. Тому він і робить людей нещасними.

— Є люди, які моляться богові тому, що вони щасливі.

— Справді? — Ізабелла недовіжливо усміхається. — Ну, то вони моляться зі страху, що їхнє щастя скінчиться. Все зі страху, Рудольфе. Ти хіба не знаєш?

Огрядна сестра веде веселого дідугана. З вікна головного корпусу чути тонке дзижчання пілососа. Я оглядаюся. Вікно відчинене, але заграбоване — чорна в'язниця, з якої вищить пілосос, ніби проклята душа.

— Усе зі страху, — знов каже Ізабелла. — Тобі ніколи не буває страшно?

— Не знаю, — відповідаю я, все ще насторожений. — Ні, таки буває. На війні дуже часто бувало страшно.

— Я не про те питаю. То був зрозумілий страх. Я маю на думці страх без назви.

— Який? Страх перед життям?

Вона хитає головою.

— Ні, ще раніший.

— Страх перед смертю?

Вона знов хитає головою. Більше я не питаю. Не хочу заглиблюватись у це. Кілька хвилин ми сидимо в сутінках мовчки. В мене знов з'являється таке почуття, що Ізабелла не хвора, але я відразу ж переборюю його. Коли я дам волю, то знов буду тільки марно бентежитись, а мені цього не хочеться. Нарешті Ізабелла питає:

— Чому ти нічого не кажеш?

— А що важать слова?

— Багато важать, — шепоче вона. — "Все. Ти боїшся їх?

Я на мить задумуюся.

— Мабуть, усі ми трохи боїмося гучних слів. Ними було сказано стільки брехні. А може, ми боїмося й своїх почуттів. Уже не довіряємо їм.

Ізабелла підгинає під себе ноги.

— Але ж вони потрібні, коханий, — мурмоче вона. — Як же без них жити?

Пилосос перестає дзижчати, і зненацька западає глибока тиша. Від грядки здіймається прохолодний запах вогкої землі. Якась пташка в гіллі каштана виводить одноманітну пісню. Вечір раптом здається мені терезами, де на шальках порівну розподілено світ. Я відчуваю, як вони, зовсім невагомі, гойдаються в мене на грудях. Нічого зі мною не станеться, поки я дихатиму так спокійно, міркую я.

— Ти боїшся мене? — шепоче Ізабелла.

Ні, думаю я і хитаю головою. Ти єдина людина, якої я не боюсь. І не боюся слів, коли я з тобою. Вони ніколи не вдадуться тобі ні занадто гучними, ні смішними. Ти їх завжди розумієш, бо ще живеш у світі, де слова й почуття — те саме, і брехня та видиво — також.

— Чому ти нічого не кажеш? — знов питає вона.

Я знижую плечима.

— Часом буває важко щось сказати, Ізабелло. І важко дати волю.

— Кому дати волю?

— Самому собі. Багато що стає на заваді.

— Ніж не може сам себе врізати, Рудольфе. Чого ти боїшся?

— Не знаю, Ізабелло.

— Не чекай так довго, коханий. А то буде пізно. Слова потрібні, — мурмоче вона.

Я не відповідаю.

— Слова потрібні, щоб боротися зі страхом, Рудольфе, — каже Ізабелла. — Слова як лампи. Вони допомагають. Поглянь, яке все стає сіре. Навіть кров уже не червона. Чому ти не допоможеш мені?

Я нарешті перестаю опиратися.

— Ох ти солодке, чуже створіння, — кажу. — Якби я міг допомогти тобі!

Вона нахилиється і обіймає мене за плечі.

— Ходи зі мною! Допоможи мені! Вони кличуть!

— Хто кличе?

— Хіба ти не чуєш? Голоси. Вони весь час кличуть!

— Ніхто тебе не кличе, Ізабелло, тільки твоє серце. Але чого воно хоче?

Я відчуваю в себе на обличчі її подих.

— Кохай мене, і вони не кликатимуть, — каже вона.

— Я кохаю тебе.

Вона опускається біля мене на лавку. Очі в неї заплющені. Стало темніше. Повз нас поволі проходить, ступаючи, ніби на хідлях, скляний чоловік. Сестра забирає кількох хворих похилого віку, що, згорблені, нерухомо сиділи на лавках, наче темні згустки скорботи.

— Час уже йти, — кидає вона в наш бік.

Я киваю головою, але не встаю.

— Вони кличуть, — шепоче Ізабелла. — Їх ніколи не можна знайти. Хто має стільки сліз?

— Ніхто, — кажу я. — Ніхто в цілому світі, кохана.

Ізабелла не відповідає. Вона дихає біля мене, як стомлена дитина. Тоді я підводжуся, беру її на руки й несу алеєю до корпусу, де вона живе.

Коли я ставлю її на землю, вона спотикається й міцно хапається за мене. Вона мурмоче щось незрозуміле й покійно йде за мною всередину. Коридор яскраво освітлений матовими лампочками без абажурів. Я садовлю її у плетене крісло в приймальні. Вона лежить із заплющеними очима" ніби знята з невидимого хреста. Повз нас проходять дві сестри в чорному вбранні. Вони простують до каплиці. На мить мені здається, що вони хочуть забрати з собою Ізабеллу й поховати. Та ось виходить чергова сестра в білому халаті й веде її до палати.

Старша сестра прислала нам другу пляшку мозельського. Незважаючи на це, Бодендік, на мій подив, відразу ж після вечері зникає. Верніке залишається. Погода сьогодні стійка, і хворі такі спокійні, якими вони тільки можуть бути.

— Чому не позбавляють життя тих, хто вже цілком безнадійний? — питаю я.

— А ви позбавили б? — питає в свою чергу Верніке.

— Не знаю. Це те саме, що у випадку з безнадійним, приреченим на повільну смерть хворим, коли знаєш, що йому залишилось терпіти тільки біль. Чи ви дали б йому укол, щоб він на кілька днів менше страждав?

Верніке мовчить.

— На щастя, тут немає Бодендіка, — веду я далі. — Тому ми можемо не зачіпати моралі й релігії. На фронті одному моему товаришеві розпоролو живіт, наче бикові в різниці. Він благав нас пристрілити його. Але ми віднесли його до лазарету. Там він кричав ще три дні, а потім помер. Три дні — це великий термін для того, хто божеволіє з болю. Я бачив, як конало багато людей. Не вмирало — конало. Всім їм можна було допомогти шприцом. Моїй матері також.

Верніке мовчить.

— Гаразд, — кажу. — Я знаю: позбавити когось життя — це завжди вбивство. Я навіть муху не люблю вбивати, відколи побував на війні. Проте сьогодні ввечері я ласував телятиною, а теля ж убито нам на їжу. Це вічний парадокс і не доведені до кінця висновки. Життя — це диво, навіть у теляті чи мусі. Особливо в мусі — акробатці

з очима, що складаються з тисячі фацеток. Завжди воно диво. Але й завжди має кінець. Чого ми у мирні часи спокійно вбиваємо хворого собаку і не вбиваємо людини, коли вона скиглить з болю? А проте в безглуздох війнах ми вбиваємо мільйони.

Верніке знов нічого не відповідає. Довкола лампочки гуде великий жук. Він б'ється об скло, падає, повзе, знову здійсмається вгору і знову кружляє навколо світла. Досвід нічого не навчив його.

— Бодендік, слуга церкви, звичайно, на все має відповідь, — веду я далі.— У тварини немає душі, а в людини є. А де ж дівається частина душі, коли в людини пошкоджена якась звивина мозку? Де частина душі того, хто став ідіотом? Уже на небі? Чи, може, десь чекає на спотворену решту душі, яка ще дає можливість людському тілові пускати слину, їсти й виділяти нечистоти? Я бачив кількох ваших хворих із тих, що сидять у замкнутих приміщеннях. У порівнянні з ними навіть тварини — боги. Де ділися душі ідіотів? Поділились? Чи, може, висять, як невидимі повітряні кулі, над головами тих бідолах?

Верніке махає рукою, ніби відгонить комара.

— Гаразд, — кажу я. — Це запитання для Бодендіка, той легко розв'яже його. Бодендік може розв'язати будь-яке запитання за допомогою великого невідомого бога, неба і пекла— нагороди для страждених і кари для лихих. Ніхто ніколи не отримав доказів того, що бог і небо справді існують, — тільки віра робить людину щасливою, каже Бодендік. То навіщо ж нам дано розум, здатність до критики й жадобу доказів? Щоб ми не користувалися ними? Дивна примха великого невідомого бога! І що таке шанобливе ставлення до життя? Страх перед смертю? Страх, завжди страх! А чому? І чому ми здатні ставити запитання, коли на них немає відповіді?

— Усе? — питає Верніке.

— Ні, не все, але далі я вас не питатиму.

— Гаразд. Я теж не можу вам відповісти. Ви хоч це розумієте чи ні?

— Звичайно. Чому б саме ви могли відповісти мені, коли в усіх бібліотеках світу є тільки абстрактні розумування на цю тему?

Жук падає вдруге. Він насилу перевертається, знов спинається на лапки і втретє починає свій політ. Крильця в нього — ніби з полірованої криці. Сам він — прекрасний механізм, зразок доцільності, але світло для нього, як пляшка горілки для п'яниці.

Верніке виливає решту мозельського в чарки.

— Скільки ви були на війні?

— Три роки.

— Дивно!

Я не відповідаю, бо приблизно знаю, що він має на увазі і не хочу знов пережовувати все це.

— Ви думаєте, що розум належить до душі? — питає натомість Верніке.

— Цього я не знаю. Але невже ви вірите, що оті примітивні тварини, які бабраються у власному бруді в заграбованих приміщеннях, іще мають душу?

Верніке бере свою чарку.

— Для мене все це просто, — каже він. — Я людина науки. Я нічому не вірю, лише спостерігаю. Бодендік же, навпаки, вірить апіорі. А ви десь невпевнено пурхаєте посередині. Бачите от того жука?

Жук уже вп'яте штурмує лампочку. Він буде робити своє, аж поки не загине. Верніке вимикає світло.

— Ну от, ми йому допомогли.

Крізь відчинене вікно входить велична голуба ніч. Входить мерехтливими зірками й п'янким запахом землі та квіток. Усе, що я казав, відразу ж починає здаватися мені страшенно смішним. Жук ще якось мить гуде навколо лампочки, потім упевнено летить до вікна.

— Хаос, — каже Верніке. — А чи це справді хаос? Чи, може, нам тільки так здається? Ви ніколи не думали про те, яким би був для нас світ, коли б ми мали на одне чуття більше?

— Ні.

— А на одне чуття менше?

Я міркую.

— Ми тоді були б сліпі, або глухі, або не відчували б смаку. Звичайно, все здавалося б нам не таким, як тепер.

— А якби ми мали на одне чуття більше? Чому ми завжди повинні бути обмежені тільки п'ятьма чуттями? А може, в нас одного чудового дня розвинеться ще й шосте! Або їх буде аж вісім! Чи дванадцять! Хіба тоді світ не став би зовсім іншим? Можливо, вже з розвитком шостого чуття зникло б поняття часу. Або простору. Або смерті. Або страждання. Або моралі. І вже напевне — теперішнє поняття життя. Ми мандруємо через своє буття з досить-таки обмеженими органами. Собака чує краще за будь-яку людину. Кажан наосліп обминає всі перешкоди на своєму шляху. Метелик має в собі радіоприймач і летить за кілька кілометрів просто до своєї самиці. Перелітні птахи орієнтуються в просторі багато краще за нас. Змії чують шкірою. Природознавству відомі сотні таких прикладів. То як же ми можемо щось знати напевне? Вдосконалюється якийсь орган чуття чи розвивається новий — і світ міняється, і уявлення про бога теж міняються. За ваше здоров'я!

Я підіймаю свою чарку і п'ю. Вино терпке і пахне землею.

— Отже, краще чекати, поки в нас розвинеться шосте чуття, так? — кажу я.

— Не конче. Робіть що хочете. Але корисно знати, що якби в нас з'явилося ще одне чуття, всі наші висновки полетіли б до біса. І наш цілковитий брак гумору разом із ними. Ну, яке вино?

— Добре. А як там панна Терговен? їй краще?

— Гірше. Приїжджала її мати, і дівчина не впізнала її.

— Може, не хотіла впізнати?

— Це майже те саме: вона не впізнала матері. Почала кричати, проганяти її. Типовий випадок.

— Чому?

— Хочете прослухати довгу лекцію про шизофренію, батьківський комплекс, утечу від самого себе й дію шоку?

— Так, — відповідаю я, — сьогодні хочу.

— Цілу лекцію ви не прослухаєте. Тільки найнеобхідніше. Роздвоєння особистості — це звичайно бажання втекти від самого себе.

— А що таке "сам"?

Верніке дивиться на мене.

— Облишмо, це на сьогодні. Втеча в якусь іншу особистість. Або навіть у кілька. Здебільшого хворий періодично на більший чи менший час знов стає самим собою. А Жене-в'єва ні. І вже давно. Ви, наприклад, знаєте її зовсім де такою, яка вона насправді.

— Вона здається цілком розумною така, як тепер, — невпевнено кажу я.

Верніке сміється.

— А що таке розум? Логічне мислення?

Я саме думаю про двоє майбутніх чуттів і тому не відповідаю йому.

— Вона тяжко хвора? — нарешті питаю я.

— З нашого погляду тяжко. Але бувають випадки, коли такі хворі швидко і часто зовсім несподівано видужують*

— Видужують від чого?

— Від своєї хвороби. — Верніке запалює сигарету.

— Панна Терговен часто почуває себе цілком щасливою "Чому ви не залишите її такою, як вона є?"

— Бо її мати платить за лікування, — сухо відповідає Вер "ніке. — Крім того, вона нещаслива.

— Ви думаєте, що вона стала б щасливішою, якби ви її вилікували?

— Мабуть, ні. Вона вразлива, розумна і, певне, з багатою уявою та поганою спадковістю. Властивості, які не обов'язково дають щастя. Коли б вона була щасливою" то навряд чи захворіла б.

— То чому ж ви не дасте їй спокій?

— Так, чому? — каже Верніке. — Я часто сам собі ставлю таке запитання. Чому оперують хворого, коли відомо, що операція йому не допоможе? Хочете скласти список цих "чому"? Він вийде довгий. І одне з цих "чому" буде таке: чому ви не доп'єте свого вина й не стулите нарешті пельку? Чому ви милуетесь не ніччю, а своїм недозрілим розумом? Чому ви розводитеся про життя, замість того щоб його відчувати?

Він встає і потягається.

— Мені ще треба обійти замкнених. Хочете піти зі мною?

— Хочу.

— Накиньте білий халат. Я поведу вас в особливе відділення. Після цього ви або блюватимете, або питимете своє вино з глибокою вдячністю.

— Пляшка вже порожня.

— В мене в комірчині є ще одна. Може, вона нам знадобиться. Знаєте, що дивно?

Те, що ви, як на свої двадцять п'ять років, набачилися вже багато смерті, лиха й людського ідіотизму — і все-таки нічого не навчилися, ставите такі дурні запитання, що дурніших і не придумаєш. Але, мабуть, так уже ведеться на світі — коли ми, нарешті, справді чогось навчимося, то вже надто старі, щоб скористатись зі своєї науки. І так триває далі, приплив за припливом, покоління за поколінням. Жодне нічогісінько не вчиться від попереднього. Ходімо!

Ми сидимо в кав'ярні "Централь" — Георг, Віллі і я. Мені не хотілось сьогодні залишатися вдома самому. Верніке показав мені відділення будинку для божевільних, у якому я ще не був, — палати для жертв війни. Там тримають поранених у голову, засипаних на фронті землею, людей із зруйнованою психікою. В лагідному сьйві літнього вечора, серед співу соловейків це відділення здавалося якимось похмурим бліндажем. Війна, про яку скрізь уже майже забули, тут триває далі. У вухах цих нещасних усе ще лунає виття снарядів, у їхніх очах, як п'ять років тому, світиться жах, багнети раз у раз пронизують їхні животи, танки безжально підминають під себе поранених, що заходяться від крику, розплескують їх, як камбалу, гуркіт бою, вибухи гранат, тріск черепів, свист мін, хрипіння засипаних у бліндажах — усе тут збереглося, ніби з допомогою якоїсь страшної чорної магії, і безмовно бушує в цьому флігелі, оточеному трояндами й чарами літа. Тут дають накази і скоряються уявним командам, ліжка — це окопи й бліндажі, людей раз по раз засипає, і їх відкопують, убивають і душать, вони вмирають і задихаються, палатами тече газ, і, корчачись зі страху, люди ревуть, плазують, хриплять і ридають або, зненацька зіщулившись у клубочок, намагаються стати якнайменшими, забиваються в куток і туляться до стіни, сховавши обличчя...

— Встати! — гаркають раптом у нас за спиною кілька юнацьких голосів.

Дехто з відвідувачів схоплюється з-за столиків і стає струнко. Оркестр кав'ярні виконує "Німеччина, Німеччина понад усе". За сьогоднішній вечір це вже вчетверте. І не тому, що оркестр чи господар кав'ярні охоплені націоналістичним запалом. Усе через кількох юних розбишак, які надто багато про себе думають. Щопівгодини один із них підходить до оркестру й замовляє національний гімн із таким виглядом, ніби йде в наступ. Оркестр не наслідуюється відмовити, і тому замість увертюри з "Поета й селянина" звучить пісня про Німеччину.

— Встати! — лунає тоді з усіх боків, бо під час виконання національного гімну належить стояти, особливо після того, як з його допомогою було вбито два мільйони німців, програно війну й викликано інфляцію.

— Встати! — гукає мені шмаркач, якому немає ще сімнадцяти років, а на кінець війни не було й дванадцяти.

— Поцілуй мене в... — відповідаю я, — але спершу витри носа.

— Більшовик! — реве хлопець, хоч сам ще напевне не знає як слід, що це слово означає. — Тут є більшовики! — кричить він до своєї зграї.

Розбишаки хочуть улаштувати бійку. Вони знов і знов замовляють гімн, і щоразу частина відвідувачів не встає: надто ця комедія безглузда. Тоді до них кидаються

крикуни з палючими очима й намагаються зчинити сварку. В залі сидить кілька відставних офіцерів; вони диригують усім цим і почувають себе патріотами.

Біля нашого столика зібралось уже з десятків розбишак.

— Встати! А то буде вам непереливки!

— Як саме? — питає Віллі.

— Ось побачите як! Боягузи! Зрадники! Встати!

— Відійдіть від столика, — спокійно каже Георг. — Нам не потрібні накази шмаркачів.

Крізь натовп проштовхується чоловік років тридцяти.

— Ви не поважаєте національного гімну?

— Не в кав'ярні й не тоді, коли ним хочуть спровокувати бійку, — відповідає Георг.
— А тепер дайте нам спокій зі своїми дурницями.

— Дурницями? Ви звете священні почуття німця дурницями? Це вам так не минеться! Де ви були під час війни, шкурнику?

— На жаль, в окопах.

— Так кожен може сказати! Доведіть це!

Віллі підводиться. Він просто велетенський. Музика саме заговорила.

— Довести? — питає Віллі. — Ось! — Він повертається до чоловіка задом, ледь підіймає ногу, і в залі лунає немов постріл з гармати середнього калібру. — Це все, — докінчує він, — чого я навчився в армії. Раніше манери в мене були пристойніші.

Ватажок зграї мимохіть відскакує.

— Ви, здається, назвали нас боягузами? — питає Віллі, посміхаючись. — А самі наче злякалися!

Підходить господар із трьома кремезними офіціантами.

— Спокійно, панове, дуже прошу вас! Жодних сутичок у кав'ярні.

Оркестр грає "Дівчину зі Шварцвальда". Охоронці національного гімну, бурмочучи погрози, відступають. Можливо, на вулиці вони спробують напасти на нас. Ми оцінюємо становище: їх близько двадцяти і сидять вони поблизу дверей. Нам, мабуть, доведеться скрутно.

Але раптом з'являється несподівана допомога. До нашого столика підходить дуже худий, низенький чоловік. Це Бодо Ледергозе, торговець шкірою і старим залізом. Ми разом сиділи у Франції в окопах.

— Хлопці, — каже він, — я бачив, що сталося. Я тут зі своєю спілкою співаків. Он там, за колоною. Нас понад десяток. Ми допоможемо вам, якщо ті мармизи чіплятимуться. Домовились?

— Домовились, Бодо! Тебе нам сам бог послав.

— Не думаю. Але тут не місце для розважних людей. Ми зайшли сюди тільки випити по кухлю пива. На жаль, такого доброго пива, як тут, немає більше ніде в цілому місті, А от господар кав'ярні — безхарактерне гузно.

Я вважаю, що Бодо надто загнув, вимагаючи, щоб у такої примітивної частини людського тіла був ще й характер; та саме тому в цій вимозі є щось величне. В прогнилі

часи треба вимагати неможливого.

— Ми скоро йдемо звідси, — каже Бодо, — а ви?

— Ми також.

Ми розраховуємось і встаємо. Не встигаємо ми ще дійти до дверей, як охоронці національного гімну опиняються надворі. Якимось дивом у руках у них з'являються палиці, каміння й кастети. Бешкетники півколом оточують вхід.

Та ось з'являється Бодо. Він відпихає нас убік і разом зі своїми дванадцятьма товаришами виходить наперед.

— Ви чогось хотіли, шмаркачі? — питає він.

Охоронці національного гімну лупають очергма.

— Боягузи! — каже, нарешті, ватажок, що хотів з двадцятьма своїми спільниками напасти на нас трьох. — Ми вас іще десь спіймаємо.

— Безперечно, — погоджується Віллі.— Задля цього ми кілька років сиділи в окопах. Тільки глядіть, щоб вас завжди було в три або в чотири рази більше за нас. Перевага в силі додає патріотам упевненості.

Ми йдемо разом зі спілкою співаків Бодо Головною вулицею. На небі мерехтять зірки. Крамниці яскраво освітлені. Іноді, коли зустрічаєшся з фронтовими товаришами, все це й досі здається чимось дивним, цікавим, прекрасним і незбагненим: і що можна отак гуляти собі, і що ти вільний і живий. Я раптом починаю розуміти, що мав на думці Верні-ке, коли казав про вдячність. Це вдячність не комусь особисто: просто вдячність за те, що тобі на якийсь час пощастило уникнути смерті — тільки на якийсь час, бо ж остаточно уникнути її, звичайно, не може ніхто.

— Вам треба вибрати якусь іншу кав'ярню, — каже Бодо. — Може, нашу? Там не буває таких мавп-ревунів. Ходімо, ми вам покажемо її.

Ми заходимо подивитися на їхню кав'ярню. Внизу тут подають каву, зельтерську воду, пиво й морозиво, а нагорі розташовані приміщення для зібрань. Спілка Бодо — це спілка співаків. Місто тепер кишить різними спілками, кожна має свої приміщення для зібрань, свій статут, свої порядки денні, кожна вважає свою діяльність дуже важливою і надзвичайно поважно ставиться до неї. Спілка Бодо збирається на другому поверсі щочетверга.

— У нас чудовий чоловічий хор на чотири голоси, — каже Бодо. — Тільки перші тенори слабуваті. Смішно, але, мабуть, на війні вбито дуже багато перших тенорів. А в нашої зміни ще тільки ламається голос.

— Ось у Віллі перший тенор, — кажу я.

— Справді? — Бодо зацікавлено дивиться на Віллі.-г— Ану візьми оцю ноту!

Бодо заливається, як дрізд. Віллі наслідує його.

— Добрий матеріал, — каже Бодо. — Ану, цю!

Віллі долає і другу.

— Вступай до нашої спілки! — починає напосідати н^ нього Бодо. — Якщо не сподобається, ти завжди зможеш вийти.

Віллі трохи маніжить, але врешті, на наш подив, погоджується. Його відразу ж

вибирають скарбником спілки. З цього приводу він замовляє всім подвійну пайку пива й горілки, а крім того — горохову юшку та холодець. Спілка Бодо в політиці дотримується демократичних поглядів, тільки серед перших тенорів один, власник крамниці іграшок, — консерватор, а другий, швець, — співчуває комуністам, але до перших тенорів бути надто вимогливим не можна, бо їх і так мало. Замовивши третю пайку пива й горілки, Віллі розповідає, що знає одну жінку, яка теж може співати тенором і навіть басом. Члени спілки налягають на холодець, проте, видно, сумніваються. Тоді втручаємося ми з Георгом і підтверджуємо, що Рене де ла Тур справді може співати двома голосами. Віллі присягається, що в неї не справжній бас, а природжений тенор. Лунають гучні оплески. Рене відразу ж заочно вибирають спершу членом, а потім і почесним членом спілки. З цього приводу Віллі знов замовляє всім пиво й горілку. Бодо мріє про вставні номери, які буде виконувати загадкове сопрано, і про те, як інші спілки під час співочих свят дурітимуть із заздрощів, думаючи, що спілка Бодо має євнуха. Звичайно, Рене доведеться виступати в чоловічому вбранні, а то їхній хор змушений буде перейти в розряд мішаних.

— Я їй сьогодні ж і скажу, — обіцяє Віллі. — Ото буде реготати! На всіх регістрах!

Нарешті ми з Георгом виходимо з кав'ярні. Віллі стежить із другого поверху за майданом — він як колишній солдат гадає, що охоронці національного гімну влаштували десь засідку. Та їх і близько немає. Ринковий майдан спокійно розкинувся під зоряним небом. Вікна в пивницях навколо відчинені навстіж. З кав'ярні, де ми залишили спілку співаків, лине могутня пісня: "Хто тебе, чудовий лісе, насадив там на вершині?"

— Скажи-но, Георгу, — питаю я, коли ми завертаємо на Гакенштрассе, — ти щасливий?

Георг Кроль скидає капелюха перед чимось невидимим у темряві.

— Спитай про щось інше! — каже він. — Доки можна сидіти на вістрі голки?

XI

З неба ллє дощ. А з саду хвилями напливає туман. Літо захлинулося в потоках води, стало холодно, і долар коштує сто двадцять тисяч марок. Зі страхітливим гуркотом відвалюється частина ринви на даху, і вода перед нашим вікном ллється сірою скляною стіною. Я продаю двох порцелянових ангелів і вінок із безсмертників якійсь тендітній жінці: в неї померло від грипу двоє дітей. У сусідній кімнаті лежить Георг і кашляє. В нього також грип, але я дав йому випити чашку глінтвейну. Довкола нього валяється з десяток журналів, і він користується нагодою, щоб довідатись про останні одруження, розлучення і скандали у вищому світі — в Каннах, Берліні, Лондоні та Парижі. Заходить Генріх Кроль, як завжди, в смугастих штанах з велосипедними заціпками й підібраному до них темному дощовикові.

— Вам не важко буде записати кілька замовлень? — питає він з незрівнянним сарказмом.

— Анітрохи. Шкварте.

Він перераховує кілька надгробків з червоного сієніту, мармурову плиту, кілька

огорож — нічого особливого, будні смерті. Потім якусь мить нерішуче переступає з ноги на ногу, гріє зад біля холодної груби, роздивляється на взірці каменів, які вже двадцять років лежать на полицях у конторі, і нарешті бовкає:

— Коли ви й далі будете ставати мені на дорозі, то я не здивуюсь, якщо ми швидко збанкрутуємо!

Я не відповідаю, щоб подратувати його.

— Саме так, збанкрутуємо! — пояснює Генріх. — Я знаю, що кажу!

— Справді? — Я лагідно дивлюся на нього. — То чого ж ви виправдовуєтесь? Вам і так усі вірять.

— Виправдовуюсь? Мені не треба виправдовуватись! Але те, що сталося у Вюстрінгені...

— А що, може, знайшли вбивців столяра?

— Убивців? А нам яке діло? І до чого тут убивство? Просто нещасний випадок. Той йолоп сам був у всьому винен! Я маю на увазі інше. Як ви повелися зі старостою

Дебелінгом? А до всього ще й запропонували вдові столяра безкоштовний надгробок!

Я обертаюся до вікна й дивлюся на дощ. Генріх Кроль належить до тих людей, які ніколи не мають сумніву, що їхні погляди правильні,— від цього вони стають не тільки нудні, але й небезпечні. З них і складається та тупоголова маса в нашій любій вітчизні, яку завжди можна знов і знов гнати на війну. Їх ніщо не може навчити, вони народилися виструнченими по команді й пишаються, коли можуть так померти. Я не знаю, чи в інших країнах є люди цього типу, та якщо й є, то напевне не стільки.

За хвилину я знов чую голос цього дурня. Виявляється, він довго розмовляв зі старостою і все владнав. За це ми маємо дякувати тільки йому. Тепер ми знов можемо постачати надгробки у Вюстрінген.

— І що ж ми тепер повинні робити? — питаю я. — Молитися на вас?

Генріх люто позирає на мене.

— Бережіться, щоб ви не зайшли надто далеко!

— Аж куди?

— Надто далеко. Не забувайте, що ви тут тільки службовець.

— А я про це весь час забуваю. Коли б не забував, то вам довелося б давати мені потрібну платню: як художником ві, як завідувачеві контори і як завідувачеві реклами. Крім того, добре, що ми не на військовій службі, а то б ви змушені були стояти переді мною струнко. Зрештою, якщо хочете, я подзвоню вашим конкурентам — Гольман і Клоц відразу ж візьмуть мене до себе.

Двері відчиняються, і входить Георг у вогненно-червоній піжамі.

— Ти розповідаєш про Вюстрінген, Генріху?

— А про що ж?

— То стули свою пельку. Як тобі не соромно? У Вюстрінгені вбито людину! Урвалося людське життя! Для когось загинув весь світ. Кожне вбивство, кожний смертельний удар — це все одно що перше вбивство на землі. Каїн і Авель, знов і знов!

Якби ти й твої однодумці зрозуміли це колись, то на нашій благословенній планеті не лунало б Стільки закликів до війни!

— Тоді були б самі тільки раби й лакеї! Прислужники ганебної Версальської угоди!

— Версальської угоди! Ну звичайно! — Георг ступає крок уперед. Від нього дуже тхне глінтвейном. — А якби війну виграли ми, то, безперечно, італко любили б своїх противників і засипали б їх подарунками? Ти вже забув, як разом із такими, як сам, нахвалявся анексувати Україну, Бріє, Лонгві і весь рудний та вугільний басейн Франції? А в нас хіба забрали Рур? Ні, ми й далі володіємо ним! Може, ти ще скажеш, що наша мирна угода не була б удесятеро жорстокіша, коли б тільки ми могли диктувати її? Хіба я не чув, як ти пашекував про це ще сімнадцятого року? Франція, мовляв, повинна стати третьорядною державою, у Росії треба анексувати величезні території, хай усі противники платять контрибуцію і віддають реальні цінності до останнього! Це все казав ти, Генріху! А тепер горлаєш разом з усією ватагою про те, що з нами повелись несправедливо! Просто блювати хочеться від вашого скигління й вереску про помсту! Завжди винен хтось інший! Від вас, фарисеїв, аж смердить самовпевненістю! Хіба ви не знаєте, яка перша ознака справжньої людини? Вона відповідає за свої вчинки! А ви вічно вважаєте, що вас скривдили, і відрізняєтесь від бога тільки одним: бог знає все, а ви знаєте ще більше за нього.

Георг озирається, ніби щойно прокинувся. Обличчя в нього тепер таке саме червоне, як піжама, і навіть лисина порожевіла. Генріх злякано задкує. Георг підступає до нього— він страшенно розлючений. Генріх задкує далі.

— Ти заразиш мене! — кричить він. — Не дихай мені в обличчя своїми бацилами! Ти розумієш, що буде, коли ми обидва захворіємо!

— Тоді ніхто не матиме права помирати, — кажу я.

Я задоволено дивлюся на цю боротьбу двох братів. Гарна картина! Георг у сатиновій піжамі, спітнілий від люті, а Генріх у святковому костюмі, страшенно стурбований одним— як би не заразитися грипом. Крім мене, за цією сценою стежить ще й Ліза. Вона в халаті з вітрильниками і, незважаючи на дощ, мало не вся вихиляється з вікна.

У будинку, де живе Кнопф, двері відчинено навстіж. Перед ними повис дощ, ніби завіса зі скляних намистин. Усередині так темно, що дівчата вже ввімкнули світло. Здається, що вони там плавають, як дочки Рейну у Вагнера. Подвір'ям під величезною парасолею суне трунар Вільке, мов чорний гриб.

Генріх Кроль зникає, Георг буквально випихає його з контори.

— Полощіть горло соляною кислотою! — гукаю я йому вслід. — Для людей вашої комплекції грип смертельний!

Георг зупиняється й сміється.

— Який я ідіот! — каже він. — Наче таких бовдурів можна чогось навчити!

— Звідки в тебе ця піжама? — питаю я. — Ти що, вступив до комуністичної партії?

Знадвору чути оплески. Це Ліза виявляє Георгові своє схвалення — досить-таки нелояльний жест щодо Вацека, переконаного націонал-соціаліста і майбутнього

директора різниці. Георг кланяється, приклавши руку до серця.

— Іди лягай, — кажу я. — Ти бризкаєш потом, як водограй!

— Пітніти корисно! Поглянь на дощ! То пітніє небо. А он там навпроти — шматок життя в розхристаному халаті, з білими зубами, сповнений сміху! Що ми тут робимо? Чому ми не спалахуємо, як фейерверки? Коли б ми хоч раз по-справжньому зрозуміли, що таке життя, ми спалахнули б. Чому я торгую надгробками? Чому я не метеорит? Або не птах гриф, що ширяє над Голлівудом і викрадає з басейнів найвродливіших жінок? Чому ми повинні жити у Верденбрюці й зчиняти бійки в кав'ярні "Централь", замість лаштувати караван у Тімбукту і з носіями кольору червоного дерева вирушати у безкраї простори африканського сходу? Чому ми не тримаємо бордель у Йокогамі? Кажі! Мені необхідно знати це зараз же! Чому ми не плаваємо наввипередки з пурпуровими рибинками рожевими таїтянськими вечорами? Кажі!

Він бере пляшку хлібної горілки.

— Стривай, — озиваюсь я. — Є ще вино. Я його миттю підігрію на спиртівці. Ніякої горілки ти тепер не питимеш! У тебе гарячка! Треба пити підігріте червоне вино з прянощами Індії та Зондських островів!

— Гаразд! Грій. Але чому ми самі не на островах Надії і не спимо з жінками, які пахнуть корицею і очі в яких стають білими, коли ми їх запліднюємо під Південним хрестом і вони кричать, мов папуги й тигри? Кажі!

В сутінках контори синє полум'я спиртівки блимає, як голубий вогник пригод. Дощ шумить, як море.

— Ми пливемо, капітане, — кажу я і добре ковтаю горілки, щоб наздогнати Георга. — Каравела саме поминає Санта-Крус, Лісабон і Золотий Берег. Рабині араба Мухаммеда бен Гассана бен Вацека визирають зі своїх кают і махають нам руками. Ось ваш кальян!

Я даю Георгові сигару з коробки, яку ми тримаємо для своїх найкращих агентів. Він запалює її і пускає в повітря

бездоганно рівні кільця диму. На його піжамі проступають темні плями поту.

— Ми пливемо, — каже він. — Але чому ми ще не там?

— Ми там. Люди завжди і всюди там. Час — це омана. Ось у чому полягає таємниця життя. Ми тільки не знаємо цього. І завжди намагаємось кудись прибути.

— А чому ми не знаємо цього? — питає Георг.

— Час, простір і закон причинності — це покривало Майї, що заважає нам бачити безмежну далину.

— Чому?

— Це ті бичі, з допомогою яких бог не дає нам зрівнятися з ним. Цими бичами він проганяє нас крізь ліс ілюзій і через трагедію дуалізму.

— Якого дуалізму?

— Дуалізму людського "я" і світу. Буття і життя. Об'єкт і суб'єкт уже не складають собою єдності. А наслідок — народження і смерть. Ланцюг гримить. Хто розірве його, той розірве й коло народження і смерті. Спробуймо, раббі Кролю!

Вино парує. Воно пахне гвоздикою й цитриною. Я додаю до нього цукру, і ми п'ємо. По той бік бухти, з каюти рабовласницького судна, що належить Мухаммедові бен Гассану бен Юсуфові бен Вацеку, нам аплодують. Ми вклоняємось і ставимо чарки на стіл.

— Виходить, ми безсмертні? — гостро й нетерпляче питає Георг.

— Тільки гіпотетично, — відповідаю я. — В теорії, бо "безсмертний" — антитеза до "смертний", отже, це вже половина дуалізму. Тільки як цілком спадає покривало Майї, дуалізм летить під три чорти. Тоді стаєш самим собою, а не суб'єктом і об'єктом, — вони зливаються в одне, і всі запитання відпадають.

— Цього не досить!

— А що ще?

— Ми є, і годі.

— Знову ж таки частина пари: ти є, тебе немає. Однаково дуалізм, капітане! Нам треба якось вийти з нього!

— Як? Не встигнеш розтулити рота, як уже заплутався в якійсь іншій парі понять. Так далі тривати не може! Чи ми повинні оніміти?

— Це було б протилежністю до "не оніміти".

— Прокляття! Знов пастка. Що ж робити, штурмане?

Я мовчки підіймаю чарку. У вині спалахують червоні відблиски. Я показую на струмені дощу і беру з-поміж взірців каменів шматок граніту. Потім показую на Лізу, на відблиск у чарці — найскороминущіше в світі, на граніт — найстійкіше в світі, відсовую чарку й камінь убік і заплющую очі. По спині в мене раптом пробігають мурашки. Може, ми несвідомо напали на слід? Може, ми, п'яні, знайшли якийсь магічний ключ? Де раптом ділася кімната? Полинула у всесвіт? Де наша планета? Може, вже поминає Плеяди? А де червоний відблиск серця? Може, став Полярною зіркою, віссю і центром водночас?

Бурхливі оплески з того боку вулиці. Я розплющую очі. Якусь мить я не відчуваю перспективи. Все пласке й округле, далеке й близьке водночас і не має назви. Потім усе Ейхором повертається на своє місце, завмирає і знов стає тим, чим воно є згідно зі своєю назвою. Коли вже таке було? А було колись! Я звідкись про це знаю, але ніяк не пригадаю звідки.

Ліза вимахує пляшкою шоколадного лікеру. Тієї миті на дверях дзеленькає дзвінок. Ми квапливо даємо Лізі знак і зачиняємо вікно. Перш ніж Георг устигає зникнути, відчиняються двері і входить Ліберман, грабар міського кладовища, міцний вісімдесятирічний дідуган. Він кидає погляд на спиртівку, глінтвейн та Георгову піжаму й хрипить.

— День народження?

— Грип, — відповідає Георг.

— Вітаю!

— З чим тут вітати?

— Грип сприяє нашій справі. Я бачу по кладовищі, Набагато більше покійників.

— Пане Лібермане, — кажу я грабареві, якого у вісімдесят років ніякий грип не бере, — ми говоримо не про спра* ву. В пана Кроля важкий приступ космічного грипу, з яким ми оце героїчно змагаємося. Вам теж дати чарку ліків?

— Я п'ю лише горілку. А від вина тільки тверезішаю.

— Ми маємо й горілку.

Я наливаю йому повну чарку. Він надпиває її, потім бере свій наплечник і витягає з нього чотири форелі, загорнуті у великі зелені листки. Пахне річкою, дощем і рибою.

— Подарунок, — каже Ліберман.

Форель з осклілими очима лежить на столі — сіро-зелена, з червоними цятками. Ми дивимося на неї. Зненацька в кімнату, де щойно ширяло безсмертя, тихо влетіла смерть — нечутно, без жодного слова, тільки з німим докором оцієї мертвої істоти своєму вбивці — людині, яка поглинає все і яка, проголошуючи мир і любов, перерізує горло ягняті й душить рибу, щоб мати силу й далі просторікувати про мир і любов. Навіть Бодендік уміє бути водночас і слугою божим, і гладким м'ясоїдом.

— Добра вечера, — веде далі Ліберман. — Особливо для вас, пане Кролю. Легка, дієтична страва.

Я несу мертву рибу до кухні й передаю пані Кроль. Та оглядає її як знавець.

— Приготую її зі свіжим маслом, вареною картоплею й салатом, — каже вона.

Я оглядаюся довкола. Кухня сяє чистотою, в каstrулях відбивається світло. На сковороді щось шкварчить і приємно пахне. Кухні — завжди втіха. З очей форелі зникає докір. З мертвих створінь рибини раптом обертаються на їжу, яку можна приготувати різним способом. Майже здається, що вони тільки для цього й народились. Які ж ми все-таки зрадники своїх шляхетних почуттів, думаю я.

Ліберман приніс кілька адрес. Грип справді дається взнаки. Люди мруть, бо не мають сили опиратися хворобі. Вони й так уже ослабли з голоду під час війни. Я раптом вирішую знайти собі якусь іншу роботу. Я вже стомився мати справу зі смертю. Георг дістав свій купальний халат ядучо-зеленого кольору. Він сидить у ньому, як спітнілий Будда. Вдома Георг любить яскраві кольори. Тепер я знаю, про що нагадала мені наша сьогоднішня розмова, — про те, що я недавно чув від Ізабелли. Я вже добре не пам'ятаю всього, але вона, здається, казала мені, що речі облудні. Та чи справді речі дурили нас? Чи ми на якусь мить стали на сантиметр ближче до бога?

Келія поетів у "Валгаллі" — невеличка кімната з паркетною підлогою. На полиці з книжками стоїть бюст Гете, на стінах розвішано фотографії та гравюри німецьких класиків, романтиків і кількох сучасних письменників. Тут збираються члени клубу поетів і цвіт міської інтелігенції. Засідання відбуваються щотижня. Подеколи сюди заходить сам редактор щоденної газети, до якого або відверто підлещуються, або потаємно ненавидять його, в залежності від того, прийме він чи відхилить статтю. Та редактор не звертає на це жодної уваги. Він пропливає крізь хмару цигаркового диму, як ла* гідний дядечко, одні його лають, інші поважають, ще інші зводять на нього клепа, але всі сходяться на тому, що він зовсім не розуміється на сучасній літературі. За Теодором Штормом, Едуардом Меріке і Готфрідом Келлером для нього починається

велика пустеля.

Крім нього, тут бувають ще кілька радників крайового суду й службовців на пенсії, що цікавляться літературою, Артур Бауер і деякі його колеги, місцеві поети, кілька художників і музикантів, а інколи як гість хтось із сторонніх.

Біля Артура Бауера вже упадає підлабузник Матіас Грунд — він сподівається, що Артур видасть його "Книжку смерті" в семи частинах. Заходить Едуард Кноблох, засновник клубу. Він швидко озирає кімнату й веселішає. Дехто з його критиків і ворогів не прийшов. На мій подив, він сідає біля мене. Після вечора з куркою я цього не сподівався.

— Як справи? — питає він, до того ж цілком по-людсь* кому, не так, як у себе в ресторані.

— Блискуче, — відповідаю я, бо знаю, що це зіпсує йому настрої.

— Я хочу написати низку сонетів, — каже Едуард, більше не цікавлячись моїми справами. — Ти нічого не маєш проти?

— А що я можу мати проти? Сподіваюся, вони римовані?

Я маю перевагу над Едуардом, бо вже опублікував у щоденній газеті два сонети, а він — тільки два повчальні віршики.

— Це буде цикл, — каже він, на мій подив, трохи збентежено. — Річ у тому, що я хочу назвати його "Герда".

— Називай собі, як... — раптом я вражено зупиняюся на півслові. — Герда, кажеш? Чому Герда? Герда Шнайдер?

— Дурниці! Просто Герда.

Я підозріливо дивлюся на нього. Може, це гладке здоровило щось приховує?

— Що це має означати?

— Нічого. Просто поетична присвята. В сонетах ідеться про цирк. У загальних рисах, звичайно. Ти ж знаєш, що уява оживає, коли вона — хоча б теоретично — спрямована на щось конкретне.

— Облиш свої штуки, — кажу я. — Швидше поясни, що все це означає, шахраю?

— Шахраю? — вигукує він з удаваним обуренням. — Це ти шахрай, а не я! Хіба не ти хотів виставити Герду такою самою співачкою, як ота огидна приятелька Віллі?

— Ніколи я її такою не виставляв! Тобі тільки так здалося.

— Нічого собі здалося, — каже Едуард. — Та історія не давала мені спокою. Я стежив за Гердою і нарешті переконався, що ти брехав. Вона зовсім не співачка.

— А хіба ти чув від мене, що вона співачка? Хіба я не казав, що вона з цирку?

— Казав. Але ти так кднеш правду, що вона скидається на брехню. А їїотім ти ще гримнув на мене, як та співачка.

— Як же ти про це довідався?

— Зустрів випадково мадемуазель Шнайдер на вулиці і спитав її. Мав я право спитати чи ні?

— А якщо вона тебе обдурила?

Едуард мовчить. На його безвільному, як у дитини, обличчі з'являється бридка

самовдоволена посмішка.

— Слухай, — кажу я стривожено і тому дуже спокійно. — Цю даму сонетами не завоюєш.

Едуард пропускає повз вуха мої слова. Він відверто виявляє свою перевагу — перевагу поета, в якого, крім віршів, є ще й першорядний ресторан, а я бачив, що Перда така сама смертна істота, як усі.

— Ти, негіднику, — розлючено кажу я. — Ніщо тобі не допоможе. Ця дама через кілька днів їде звідси.

— Вона вже не їде, — заперечує Едуард і вперше, відколи я його знаю, щирить зуби. — Сьогодні їй продовжено контракт.

Я витріщаю на нього очі. Цей мерзотник знає більше за мене.

— То ти й сьогодні її зустрічав?

Едуард починає чомусь затинатися.

— Випадково зустрів... Саме сьогодні. Вперше...

На його ситому обличчі чітко написано, що він бреше.

— Он як! І ця зустріч відразу надихнула тебе на присвяту? — кажу я. — Так ти віддячуєш своїм вірним клієнтам, помийнику? Ударом кухонного ножа в пах?

— На біса мені такі клієнти... Ви вже мені...

— А ти часом не послав їй уже сонетів, ти, імпотентний павичу? — перебиваю я його. — Нічого відмовлятися! Я їх однаково побачу, ти, служнику біля чужої постелі!

— Що?

— Свої сонети, батьковбивцю! Хіба не я навчив тебе їх писати? Добра мені подяка! Хоч би в тебе було вистачило такту послати їй ритурнель або оду! А то ж ні, використовує мою власну зброю! Ну, Герда неодмінно покаже мені твою базгранину, щоб я розтлумачив її!

— Це було б... — белькоче Едуард, уперше втративши самовпевненість.

— Нічого не було б, — відповідаю я. — Жінки на таке здатні. Я знаю. Проте, цінуючи тебе як господаря ресторану, я розповім тобі одну річ. У Герди є брат, що береже родинну

честь. Він дужий, як Геркулес. Двох Гердиних залицяльників він уже зробив каліками. А надто любить він ламати ноги пласкостопим. А ти ж пласкостопий.

— Дурниці, — каже Едуард, але я бачу, що він усе-таки задумався над моїми словами.

Казати можна що завгодно, та коли наполягати на сказаному, воно завжди залишить якийсь слід — я переконався в цьому на прикладі Вацекового політичного кумира.

До нашої канапи підходить поет Ганс Гунгерман, автор неопублікованого роману "Кінець Вотана" та драм "Саул", "Бальдур" і "Магомет".

— Що поробляє мистецтво, друзі? — питає він. — Читали ту погань, яку Отто Бамбус опублікував учора в Теклен-бурзькій районній газеті? Слиняве патякання! Як той Бауер друкує такого партача!

Серед поетів нашого міста Отто Бамбус користується найбільшим успіхом. Ми всі заздriamo йому. Він пише ліричні вірші про романтичні куточки, про навколишні села, завулки у вечірню пору і про свою тужливу душу. Артур Бауер видав дві тоненькі книжечки його віршів — одну навіть другим виданням. Гунгерман, поет, що плідно творить у стилі старовинних рун, ненавидить Бамбуса, але пробує використати його зв'язки. Матіас Грунд зневажає його. Я ж користуюся в Отто особливим довір'ям. Він дуже хотів би піти колись до борделю, проте не зважується. Від цих відвідин Бамбус сподівається могутнього злету своєї дещо анемічної лірики. Побачивши мене, Бамбус відразу ж підходить до нас.

— Я чув, що ти знайомий з артисткою цирку! Цирк, оце я розумію! Ось де багатство вражень! У тебе справді є така знайома?

— Ні, Отто. То Едуард просто хвалився. Я тільки знаю дівчину, яка три роки тому продавала в цирку квитки.

— Квитки... Все-таки вона була там! У неї напевне щось залишилося від цирку. Запах хижих звірів, манежу. Чи не міг би ти колись познайомити мене з нею?

Герда справді має шанси увійти в літературу! Я дивлюся на Бамбуса. Це цибатий, блідий чоловік у пенсне. Підборіддя в нього немає, обличчя маленьке, зуби дрібні.

— Вона працювала в блошиному цирку, — кажу я.

— Шкода! — Бамбус розчаровано відходить. — Треба щось робити, — мурмоче він. — Я знаю, чого саме мені бракує, — крові.

— Отто, — кажу я. — А не влаштує тебе якась дівчина не з цирку? Якась гарненька повія?

Він хитає головою.

— Це не так просто, Людвігу. Про кохання я знаю все. Тобто про духовне кохання. І нічого більше до моїх знань додавати не треба. Мені потрібна тепер пристрасть, брутальна дика пристрасть. Пурпурове, шалене забуття! Любовна лихоманка!

Бамбус мало не скрегоче зубами. Він учителює в маленькому селі неподалік від міста, а там, звичайно, того, що йому хочеться, немає. В селі кожен бажає одружитися і гадає, що й Отто повинен одружитися з чесною дівчиною, яка вміла б добре куховарити й мала чималий посаг. Проте Отто цього не хоче. Він вважає, що як поет мусить спершу вдосталь натішитися життям.

— Найгірше те, що я не можу зазнати разом і небесного, й земного кохання, — похмуро пояснює він. — Кохання виходить у мене якесь спокійне, віддане, сповнене самопожертви й доброти. До того ж і статевий потяг стає теж спокійний, такий собі домашній. Розумієш — щовечора в суботу, щоб у неділю можна було виспатись. А мені потрібне почуття, яке було б тільки статевим потягом і більше нічим, таким, щоб хотілося вп'ястись зубами! Шкода, я чув, що в тебе є акробатка.

Я зацікавлено дивлюся на Бамбуса. Небесне й земне кохання! У нього теж! Здається, ця хвороба поширеніша, ніж я думав.

Отто випиває пляшку лимонаду, не зводячи з мене своїх безбарвних очей. Мабуть, він сподівався, що я зразу ж відмовлюся від Герди, щоб дати його мистецтву статеву

міць.

— Коли ми, нарешті, підемо в публічний дім? — жалібно питає він. — Ти ж мені обіцяв.

— Скоро. Але це не пурпуровий гріховний вир, Отто.

— У мене залишилося ще тільки два тижні відпустки. Потім треба знов повертатися в село, і всьому кінець.

— До того часу ми там побуваємо. Гунгерман теж хоче піти. Йому потрібне натхнення для драми "Казанова". Може, сходимо разом?

— Боронь боже! Щоб мене там хтось побачив! З моїм фахом!

— Саме тому й треба йти гуртом! Так наші відвідини скидатимуться на невинну екскурсію. На першому поверсі там є немовби пивниця. Туди заходить хто хоче.

— Звичайно, підемо, — каже Гунгерман у мене за спи*ною. — Всі разом. Це буде експедиція з дослідницькою ме*тою. Чисто наукова. Едуард також хоче піти.

Я повертаюся до Едуарда, щоб покропити зарозумілого кухаря сонетів підливою свого сарказму, але в цьому вже немає потреби. В Едуарда раптом з'являється такий вираз, наче він угледів перед собою гадюку. До нього підходить стрункий чоловік і плеще його по плечі.

— Едуарде, друже! — приязно каже він. — Як справи?. Радий, що живеш на світі?

Едуард стоїть, немов громом прибитий.

— У такі часи, — насилу вимовляє він.

Едуард зблід. Його плечі раптом опали, ситі щоки, губи, пасма волосся і навіть живіт обвисли. За одну мить він обернувся на товсту плакучу вербу.

Чоловіка, що спричинився до всього цього, звати Валентин Буш. Поряд зі мною й Георгом він — третя чума в Едуардовому житті, і не тільки чума, а чума, холера й тиф разом узяті.

— У тебе чудовий вигляд, хлопче, — ласкаво зауважує Валентин Буш.

Едуард глухо сміється.

— Що той вигляд! Людину з'їдають податки, відсотки, злодії...

Він бреше. Податки в часи інфляції — ніщо: їх платять один раз, після закінчення року, тобто все одно що зовсім нічого не платять. На той час вони вже давно втрачають вартість. А єдиний злодій, якого Едуард знає, — це він сам.

— В тобі хоч є що їсти, — усміхаючись, безжально каже Валентин. — Хробаки у Фландрії теж були такої думки, коли виповзали з землі, щоб узятися до тебе.

Едуард намагається відбутись якнайдешевше.

— Що тобі дати, Валентине? — питає він. — Пива? Пиво в спеку найкраще.

— Мені не гаряче. Але ти кажеш правду — треба випити найкращого вина, щоб відсвяткувати те, що ти ще живий. Дай пляшку "Йоганнісбергера Лангенберга" з виноградників Мумма, Едуарде.

— Його розпродано.

— Ні! не розпродано. Я питав твого винаря. Ти ще маєш його в льоху понад сто пляшок. Яке щастя, що це моє улюблене вино!

Я сміюся.

— Чого ти регочеш? — розлючено кричить на мене Едуард. — Якраз тобі нічого сміятися. П'явко! Всі ви п'явки! П'єте з мене кров! Ти, отой твій бонвіван, що торгує надгробками, і ти, Валентине! Всю кров хочете випити! Трійця дармоїдів!

Валентин підморгує мені, але вираз обличчя в нього поважний, майже врочистий.

— Оце така твоя дяка, Едуарде! Так ти дотримуєш свого слова! Якби я знав це тоді...

Він заковчує рукав і оглядає довгий зубцюватий шрам. 1917 року Валентин урятував Едуардові життя. Едуарда, що був унтер-офіцером на кухні, раптом чомусь замінили й послали на фронт. У перші ж дні, патрулюючи в нічній зоні, цей слон дістав кулю в литку, а потім другу і втратив багато крові. Валентин знайшов його, перев'язав і притяг назад в окоп. Поки він його тяг, йому самому влучило осколком у руку. Але він урятував Едуардові життя, без нього той би зійшов кров'ю. Сповнений подяки, Едуард тоді дав слово, що Валентин ціле своє життя зможе безкоштовно їсти й пити у "Валгаллі". Ударили по руках — Валентин лівою, здоровою. Ми з Георгом були свідками.

1917 року все це ще нікого не хвилювало. Верденбрюк був далеко, війна поряд, і хто тоді взагалі знав, чи Валентин та Едуард повернуться ще колись у "Валгаллу". Та вони повернулися: Валентин — після того, як його ще двічі поранило, а Едуард — гладкий і круглий, бо його знов забрали на кухню. Спочатку Едуард справді почував удячність і, коли приходив Валентин, пригощав його інколи навіть вивітраним німецьким шампанським. Але з роками його почуття пригасли. Тим паче, що Валентин перебрався до Верденбрю-ка. Раніше він жив у іншому місті, а тепер найняв кімнатку недалеко від "Валгалли" і день у день з'являвся на сніданок, на обід і на вечерю до Едуарда, який уже гірко каюся, що дав таку легковажну обіцянку. Валентин любив добре попоїсти, а надто тепер, коли в нього не було жодних турбот, їжі Едуард ще б, може, й не так жалкував, але Валентина вабила й чарка, і поступово в нього розвинувся смак до вин. Раніше він задовольнявся пивом, а тепер визнавав тільки витримані вина і, звичайно, завдавав цим Едуардові далеко більшого горя, ніж ми своїми мізерними абонементами.

— Ну гаразд, — сумно мовить Едуард, дивлячись на Валентинів шрам. — Але їсти й пити — це значить пити, коли їси, а не коли завгодно. Такого я не обіцяв.

— Глянь на цього жалюгідного крамаря! — каже Валентин, штовхаючи мене в бік. — Сімнадцятого року він був іншої думки. Тоді він благав: "Валентине, любий Валентине, врятуй мене, я віддам тобі все, що маю!"

— Неправда! Я так не казав! — фальцетом кричить Едуард.

— Звідки ти знаєш? Коли я тяг тебе до окопів, ти божеволів зі страху і сходив кров'ю.

— Я не міг такого сказати! Не міг! Навіть якби мені загрожувала негайна смерть! Не таку маю вдачу!

— Справді,—зауважую я, — такий скнара швидше здох би.

— От я ж і кажу, — хапається за мої слова Едуард — навіть вони здаються йому

допомогою. Він полегшено зітхає і витирає чоло. В нього аж волосся змокрило від поту, так налякав його Валентин. Він уже уявив собі, як у нього через суд забирають "Валгаллу". — Ну добре, хай уже цього разу буде так, — швидко каже він, щоб від нього не почали вимагати ще чогось. — Офіціанте, півпляшки мозельського!

— "Йоганнісбергера Лангенберга", цілу пляшку, — поправляє його Валентин і, обернувшись до мене, питає:— Вип'єш зі мною чарку?

— Ще б пак! — відповідаю я.

— Стривайте! — гукає Едуард. — Цього вже в угоді аж ніяк не було! Вона стосувалася тільки Валентина! Цей кровопивця з триклятими абонементами й так щодня об'їдає мене.

— Заспокойся, отруйнику, — кажу я. — Це ж чисто карматичний зв'язок. Ти вистрілив у мене своїми сонетами, а я за це обмию рану твоїм вином. Чи ти, може, хочеш, щоб я послав одній дамі дванадцятирядковий вірш у манері Аретіно, в якому б змалював цей випадок, о лихварю, що багатіє за рахунок свого рятівника?

Едуард захиляється з люті.

— Мені треба свіжого повітря, — бурмоче він. — Шантажисти! Сутенери! Невже вам не соромно?

— Нам соромно за інше, гірше, ніж це, о невинний лантуху з грошима!

Ми з Валентином цокаємося. Вино чудове.

— Ну, то як з відвідинами гріховного дому? — несміливо питає Отто Бамбус.

— Неодмінно підемо, Отто. Ми повинні піти туди задля мистецтва.

— Чому ми найбільше любимо пити в дощ? — питає Валентин, наливаючи знов чарки. — Мало б бути навпаки.

— Ти хочеш завжди мати на все відповідь?

— Звичайно, не хочу. А то про що б ми тоді розмовляли? Просто подумалось таке.

— Може, їх тягне одну до одної, Валентине. Рідину до рідини.

— Може. Але я й мочуся частіше, коли йде дощ. От що дивно.

— Ти мочишся тоді частіше тому, що більше п'єш. Що ж тут дивного?

— Ай справді,— Валентин з полегшенням киває головою. — Про це я не подумав. То й воєн тепер більше тому, що більше народжується людей?

XII

Бодендік суне в тумані, мов величезна чорна ворона.

— Ну як, — привітно питає він, — і далі поліпшуєте світ?

— Приглядаюся до нього, — відповідаю я.

— О, та ви філософ! Ну й що ж ви помічаєте?

Я дивлюсь на його веселе, рум'яне, мокре від дощу обличчя, що аж сяє під капелюхом з обвислими крисами.

— Помічаю, що при християнстві світ за дві тисячі років вробив не дуже великий поступ, — відповідаю я.

На мить з його обличчя зникає добродушний, зверхній вираз, та потім воно знов стає таким як було.

— Вам не здається, що ви ще занадто молоді для таких висновків?

— Здається. А ви не думаєте, що це сумнівний аргумент— дорікати комусь молодістю? Ви не маєте якогось іншого?

— Маю скільки завгодно, але не для того, щоб заперечувати такі дурниці. Хіба вам не відомо, що кожне узагальнення — ознака поверховості?

— Відомо, — втомлено погоджуюсь я. — Я й казав це тільки тому, що йде дощ. Та все ж таки в цьому щось є. Я вже кілька тижнів вивчаю історію, коли не можу заснути.

— Чому? Теж тому, що інколи йде дощ?

— Тому, що хочу вберегти себе від передчасного цинізму й доморощеного відчаю, — відповідаю я, не звертаючи уваги на його беззубу іронію. — Не кожен може задовольнитися простою вірою у святу трійцю й заплющувати очі на те, що ми готуємо нову війну після того, як програли вже одну, яку ви і ваші шановні колеги з різних протестантських церков благословили й освятили в ім'я бога і в ім'я любові до ближнього, — припускаю, що ви робили це не так ревно, трохи ніяково, зате ваші колеги дуже бадьоро, натягнувши мундири, побрязкуючи хрестами й палаючи жадобою перемоги.

Бодендік струшує краплі дощу зі свого чорного капелюха.

— На фронті ми давали смертельно пораненим останню розраду — про це ви начебто зовсім забули.

— Ви не повинні були допустити, щоб до цього дійшло! Чому ви не протестували? Чому не заборонили своїм парафіянам воювати? Ось який був ваш обов'язок. Але пора мучеників минула. Затє на фронті, коли мені доводилося ходити до відправи, я наслухався вдосталь молитов за перемогу нашої зброї. Як ви гадаєте, Христос молився за перемогу галілеян над філістимлянами?

— Мабуть, дощ викликає у вас підвищену емоційність і нахил до демагогії,— спокійно каже Бодендік. — Вам, певне, добре відомо, що з допомогою спритного тасування фактів, недомовок, перекручень і однобокого тлумачення можна напасти на все що завгодно.

— Відомо. Тому я й вивчаю історію. Нам завжди товкли в школі та на уроках закону божого про темні, примітивні, жорстокі дохристиянські часи. Я читаю тепер про це й переконуюся, що ми не набагато кращі. Щоправда, ми маємо успіхи в науці й техніці, але й їх головним чином використовуємо для того, щоб якомога більше вбивати людей.

— Коли людина хоче щось довести, вона може довести все, любий друже. І протилежне тому, що вона доводила, також. Для кожної упередженої думки знаходяться докази.

— Авжеж, — кажу я. — Церква блискуче продемонструвала це, коли вбивала гностиків.

— Гностиків! Що ви про них знаєте? — з образливим подивом питає Бодендік.

— Достатньо для того, щоб мати підозру, що вони були найтолерантнішою частиною християнства. А єдине, чого я досі навчився в житті,— це цінувати толерантність.

— Толерантність... — починає Бодендік.

— Толерантність! — наголошую я. — Повагу до інших. Розуміння інших. Уміння давати іншим жити, як їм подобається. Толерантність, для означення якої в нашій любій вітчизні немає навіть власного слова.

— Одне слово, анархія, — тихо, але раптом дуже гостро каже Бодендік.

Ми стоїмо перед каплицею. В ній уже горить світло, і різнобарвні шибки у вікнах заспокоїливо мерехтять крізь рухому завісу дощу. З відчинених дверей долинає ледь чутний запах ладану.

— Толерантність, пане вікарію, — кажу я, — не анархія, і ви знаєте, яка між ними різниця. Але не маєте права визнати толерантність, бо вашій церкві вона не властива. Ви єдині спроможні дати людині вічне блаженство! Ніхто не володіє небом, тільки ви! Ніхто не може відпустити гріхи, тільки ви! У вас монополія. Немає більше жодної релігії, тільки ваша! Ви — диктатура! Як же ви можете бути толерантними?

— А нам і не треба бути толерантними. З нами — правда.

— Звичайно. Он там! — кажу я, киваючи на освітлені вікна каплиці. — Розрада для тих, хто боїться життя. Ні про що не думай: я знаю для тебе все! Обіцянка неба й залякування пеклом, гра на найпростіших емоціях — що вона має спільного з правдою, ця фата моргана нашого мозку?

— Гучні слова! — мовить Бодендік, знов спокійний, са-мовпевнений і трохи глузливий.

— Так, єдине, що ми маємо, — це гучні слова, — кажу я, сердитий сам на себе. — У вас також немає нічого іншого, крім гучних слів.

Ми заходимо до каплиці.

— У нас є святі таїнства...

— Так...

— І віра, що тільки тупоголовим, яким їхній недорозвинений мозок псує травлення, здається дурницею і втечею від цього світу. Отак от, жалюгідний дощовий черв'яку на ниві тривіальності!

— Браво! — кажу я. — Нарешті й ви заговорили поетично. Щоправда, в яскраво вираженому стилі пізнього барокко.

Бодендік регоче.

— Любий мій Бодмере, — каже він. — За два тисячоліття свого існування церква вже з багатьох Савлів зробила Павлів. І бачила й перемагала за цей час більших карликів, ніж ви. Бадьоро повзіть собі далі. В кінці кожного шляху стоїть бог і чекає на вас.

Він зникає зі своєю парасолею в ризниці — вгодований чоловік у чорній сутані. Через півгодини він вийде звідти, вбраний химерніше, ніж гусарський генерал, і буде вже представником бога. Вся справа в мундирах, сказав Валентин Буш після другої пляшки "Йоганнісбергера", коли Еду-ард Кноблах поринув у меланхолію й думки про самогубство, — тільки в мундирах. Заберіть їх — і більше не буде жодної людини, що захотіла б стати солдатом.

Після відправи я гуляю з Ізабеллою по алеї. Дощ тут пробивається крізь листя тільки місцями, в окроплених ним деревах ніби причаїлися чорні привиди. Ізабелла одягнена в темний, застебнутий до самого підборіддя плащ, коси прикриті маленьким капюшоном, тільки профіль біліє в темряві, як серп місяця. Сьогодні холодно й вітряно, тому, крім нас, у парку немає нікого. Я вже давно забув і про Боден-діка, і про глухий гнів, що часом без жодної підстави так і б'є з мене брудним фонтаном. Ізабелла йде поряд. Я чую крізь шелест дощу її кроки, відчуваю її рухи, її тепло, і мені здається, що це єдине тепло, яке ще залишилось на світі.

Раптом вона зупиняється. Обличчя в неї бліде, рішуче, а очі здаються майже чорними.

— Ти замало мене кохаєш! — вигукує вона.

Я вражено дивлюся на неї й кажу:

— Як можу.

Якусь мить Ізабелла стоїть мовчки. Потім мурмоче:

— Замало. Завжди замало! Завжди, завжди замало!

— Так, — погоджуюсь я. — Мабуть, ніколи не любиш достатньо. Ніколи в житті й нікого. Мабуть, ми завжди любимо надто мало, і в цьому трагедія людства.

— Замало, — проказує Ізабелла так, ніби зовсім не чула моїх слів. — А то нас не було б і досі двоє.

— Ти хочеш сказати, що ми стали б чимось одним?

Вона киває головою.

Я згадую свою розмову з Георгом того дня, коли ми пили глінтвейн.

— Ми завжди повинні залишатись кожне собою, Ізабелло, — обережно кажу я. — Але ми можемо кохатись і вірити, що стали чимось одним.

— Ти гадаєш, що ми вже були колись чимось одним?

— Не знаю. Цього ніхто не може знати. В нас не зали*шилося б спогадів.

Ізабелла пильно дивиться на мене в темряві.

— Справді, Рудольфе, — шепоче вона. — Спогадів не залишається. Ні про що. А чому? Весь час чогось шукаєш. Чому все десь дівається? Було ж усього так багато! І тільки й знаєш, що воно було! А більше нічого. Чому більше нічого не відомо? Ти і я — чи ми вже колись були чимось одним? Кажи! Ну, кажи ж! Де тепер те одне ділось, Рудольфе?

Вітер жбурляє в нас хвилю дощу. Багато є такого, що здається, ніби воно вже колись існувало, думаю я. Часом воно з'являється знову, стоїть перед тобою, і ти знаєш, що таке вже колись було, таке самісіньке, і навіть якусь мить майже знаєш, що буде далі, та потім, коли хочеш затримати його, воно зникає, як дим або мертвий спогад.

— Ми не можемо пам'ятати себе, Ізабелло, — кажу я. — Ми — як дощ. Він теж виник із двох — з кисню й водню, двох газів, які тепер уже не знають, що були колись газами. Тепер вони — тільки дощ і не мають ніяких спогадів про те, чим були раніше.

— Або як сльози, — каже Ізабелла. — Але сльози повні спогадів.

Якийсь час ми йдемо мовчки. Я думаю про ті дивні хвилини, коли раптом здається,

ніби те, що ти вважав спогадом, мов дві краплі води, схоже на подію, яка відбувалася багато людських життів тому. Під ногами в нас рипить жорства. За парковим муром протягло сигналізує машина, ніби чекає на когось, хто хоче втекти звідси.

— Тоді воно — як смерть, — каже нарешті Ізабелла.

— Що?

— Кохання. Довершене кохання.

— Кому це відомо, Ізабелло? Я думаю, що цього ніхто не може знати. Ми ще знаємо щось, поки залишаємося кожне своїм "я". Коли б наші "я" злилися в одне, то з нами було б, як з дощем. Ми стали б новим "я" і не могли б більше пам'ятати про свої колишні окремі "я". Ми були б не поглибленим "я" через друге "я", а чимось іншим, що так відрізнялося б від попереднього, як дощ від повітря.

— А коли б кохання було таке довершене, що ми злилися б в одне, то це було б як смерть?

— Можливо, — нерішуче відповідаю я. — Але не як знищення. Ніхто не знає, що таке смерть, Ізабелло. Тому її ні з чим не можна порівняти. Але жодне з нас уже напевне не відчувало б себе самого. Знов виникло б інше, самотнє "я".

— Виходить, що кохання приречене бути недовершеним?

— Чому ж, воно досить довершене, — кажу я, проклинаючи себе за те, що через свою вчительську педантичність знов заліз у такі хащі.

Ізабелла хитає головою.

— Не викручуйся, Рудольфе. Воно приречене бути недовершеним, тепер я бачу. Коли б воно було довершене, то спалахнуло б, як блискавка, і більше нічого не залишилося б.

— Щось би залишилось — але поза нашою свідомістю.

— Так, як смерть?

Я дивлюся на неї.

— Хтозна, — кажу я обережно, щоб не хвилювати її ще дужче. — Може, смерть не відповідає своїй назві. Ми завжди бачимо її тільки з одного боку. Може, смерть — це довершена любов між нами і богом.

Вітер знов кидає хвилю дощу на листя дерев, які своїми невидимими руками жбурляють його далі.

Ізабелла хвилину мовчить, тоді питає:

— Тому кохання таке сумне?

— Воно не сумне. Кохання лише приносить нам сум, бо воно недовговічне і його не можна втримати.

Ізабелла зупиняється.

— Чому, Рудольфе? — палко вигукує раптом вона й тупає ногою. — Чому так має бути?

Я дивлюся на її бліде напружене обличчя.

— Це і є щастя, — кажу я.

— Щастя? — перепитує Ізабелла, вражено втупивши в мене очі.

Я киваю головою.

— Не може бути! Це горе, а не щастя!

Вона кидається мені на груди й починає схлипувати. Я міцно обіймаю її і відчуваю, як здригаються її плечі.

— Не плач, — кажу я, — що було б з людьми, якби вони через таке плакали?

— А через що ж плакати?

Справді, через що, думаю я. Через усе інше, через лихо на нашій проклятій планеті, тільки не через це.

— Це не горе, Ізабелло, — кажу я. — Це щастя. Ми тільки придумали для нього безглузді означення — "довершене", "недовершене".

— Ні, ні! — Вона жеаво хитає головою і невітішно плаче, припавши до мене, а я тримаю її в обіймах і відчуваю, що не я маю слухність, а вона, що саме вона не йде на жодні компроміси, що в ній ще горить перше і єдине "чому", не засипане сміттям буття, перше запитання пробудженого "я".

— Це не горе, — все ж таки кажу я. — Горе зовсім не в цьому, Ізабелло.

— А в чому?

— Горе не в тому, що ніколи не можна цілком злитися в одне. Горе в тому, що доводиться завжди втрачати одне одного, щодня, щогодини. Знаєш про це, а нічого не можеш удіяти, воно тече крізь пальці, найкоштовніше з усього, що в тебе є, і ти не здатен його втримати. Завжди хтось із двох помирає перший. Завжди хтось залишається.

Ізабелла дивиться на мене.

— Як можна втрачати те, чого не маєш?

— Можна, — сумно відповідаю я. — І ще й як можна! Є багато ступенів утрати, і кожен болісний, а багато страшних, як смерть.

Ізабелла перестає плакати.

— Звідки ти це знаєш? — питає вона. — Ти ж іще не старий.

Досить старий, думаю я. Якась частка мого ества постаріла, коли я повернувся з війни.

— Знаю, — кажу, — бо відчув це на собі.

Відчув це на собі, міркую я. Як часто доводилося мені втрачати дні, години, втрачати частку свого життя, і дерево у світлі ранкової зорі, і свої руки, і свої думки — і щоразу назавжди, а коли я повертався, то був уже інший. Можна багато всього втрачати, і завжди доводиться залишати все за собою, коли постаєш перед смертю; перед нею людина завжди гола. А коли витримаєш двобій зі смертю і знайдеш стежку назад, то треба наново здобувати все, що залишив.

Ізабеллине обличчя біліє в мокрому сутінку, і мене раптом заливає хвиля ніжності. Я знову відчуваю, в якій самотності вона живе, безстрашно, віч-на-віч зі своїми грізними видивами, віддана їм на поталу, не маючи сховку, куди можна було б утекти від них, живе у вічному напруженні, неспроможна позбутися його, беззахисна перед усіма бурями серця, живе, не маючи ні від кого допомоги, не нарікаючи й не жаліючи

себе самої. Кохана моя, думаю я, ніжна моя пташко, що рівно й неухильно простує до суті! Хай навіть тобі не щастить дійти до неї і ти блукаєш — та хто з нас не блукає? Хіба ми майже всі не відмовились давно від будь-яких спроб? Де кінчається блукання, дурість, боягузтво й де починається мудрість, найвища мужність?

Лунає дзвінок. Ізабелла лякається.

— Тобі час іти, — кажу я. — На тебе чекають.

— А ти підеш зі мною?

— Піду.

Ми рушаємо до будинку. Коли ми виходимо з алеї, нас огортає мокрий серпанок дрібного дощу. Вітер жене його короткими хвилями. Ізабелла тулиться до мене. Я дивлюся вниз на місто. Там нічого не видно. Туман і дощ відмежували нас від усього світу. Ніде не блимне світло, і ми зовсім самі. Ізабелла йде поряд зі мною, наче стала назавжди моєю, наче зовсім невагома, і мені знов здається, що вона й справді невагома, що для неї, як для постатей із казок і снів, існують свої закони, не такі, як у нашому буденному житті.

Ми зупиняємося біля дверей.

— Ходімо! — каже вона.

Я хитаю головою.

— Не можу. Сьогодні не можу.

Вона мовчки дивиться на мене, просто, ясно, без докору й розчарування, але щось у ній раптом наче гасне. Я опускаю очі. Мені стає важко на серці, ніби я вдарив дитину чи вбив ластівку.

— Сьогодні не можу, — знов кажу я. — Згодом. Завтра.

Вона мовчки обертається й заходить у вестибюль. Я бачу, як вона разом із сестрою підіймається сходами, і зненацька мене охоплює таке почуття, наче я безповоротно втратив те, що знаходять тільки раз у житті.

Я збентежено переступаю з ноги на ногу. Що ж мені було робити? І як я міг знов так далеко зайти? Я ж не хотів цього. Проклятий дощ!

Я повільно рушаю до головного корпусу. Звідти виходить Верніке в білому халаті і з парасолем.

— Ви відвели пану Терговен?

— Відвів.

— Гаразд. Приділяйте й надалі їй трохи уваги. Відвідуйте її інколи навіть удень, якщо матимете час.

— Навіщо?

— На це я не можу відповісти вам, — мовить Верніке. — Але скажу, що, побувши з вами, вона стає спокійніша. Для неї це добре. Вистачить із вас такого пояснення?

— Вона вважає мене за когось іншого.

— Нічого. Для мене важливо не те, як відчуває себе ви, а як відчувають себе мої хворі.— Верніке підморгує мені.— Бодендік сьогодні хвалив вас.

— Невже? Для цього в нього не було аж ніяких підстав!

— Він запевняє, що ви повертаєтесь назад до сповіді й причастя.

— Що він вигадав! — кажу я, щиро обурений.

— Не зневажайте мудрості церкви! Вона — єдина диктатура, що протрималася два тисячоліття.

Я спускаюся до міста. Крізь дощ сивими пасмами пливе туман. З думки мені не сходить Ізабелла. Я покинув її напризволяще: так вона тепер думає, я знаю. Не треба було взагалі більше ходити туди, міркую я. Це тільки бентежить мене, а я й так не маю спокою. Але що було б, якби Ізабелли раптом не виявилось там? Хіба я не почував би себе так, наче втратив найважливіше, те, що ніколи не зможе постаріти, набриднути, стати буденним, бо ним ніколи не володієш?

Я підходжу до будинку шевця Карла Бріля. З майстерні, де підшивають підметки, чути звуки грамофона. Сьогодні мене запрошено сюди на вечір у чоловічому товаристві. Це один із тих славетних вечорів, на яких пані Бекман показує своє акробатичне мистецтво. Якусь мить я вагаюся — в мене зовсім нема того настрою, — та потім таки заходжу. Саме тому, що нема настрою.

Мене зустрічає хвиля тютюнового диму й духу пива. Карл Бріль підводиться і, ледь заточившись, обіймає мене. Він такий самий лисий, як і Георг Кроль. Зате має густі, колючі, немов у моржа, вуса.

— Ви прийшли саме вчасно, — каже він. — Ми вже побилися в заклад. Тільки треба кращої музики, ніж цей безглуздий грамофон. Може, заграєте вальс "Дунайські хвилі", га?

— Добре, заграю.

Піаніно вже перетягли до майстерні, де пришивають підошви в присутності замовника. Воно стоїть спереду від машин. Взуття і шкіру відсунуто вбік, скрізь, де можна, розставлено стільці й кілька крісел. Я бачу барильце пива і рядок порожніх уже пляшок з-під горілки. Друга батарея чекає на прилавку. А ще на прилавку лежить великий, обмотаний ватою цвях і біля нього — важкий шевський молоток.

Я тарабаню на піаніно вальс "Дунайські хвилі". У хмарі чаду навколо мене тиняються, похитуючись, горілчані брати Карла Бріля. Вони вже всі добре нажлуктилися. Карл ставить на піаніно склянку пива й подвійну пайку горілки.

— Клара готується, — каже він. — Всього заклалися більше, як на три мільйони. Будемо сподіватися, що вона в найкращій формі, а то я майже збанкрутую. — Він підморгує мені. — Коли дійде до діла, заграйте щось запальне. Це її завжди дуже надихає. Вона страх як любить музику.

— Я заграю "Похід гладіаторів". А що, якби й я заклався на невелику суму?

Карл дивиться на мене.

— Любий пане Бодмере, — ображено каже він, — як же ви будете закладатися проти Клари? Хіба ви тоді змогли б переконливо заграти?

— Не проти неї. За неї. Чесний заклад.

— Скільки? — швидко питає Карл.

— Мізерні вісімдесят тисяч, — кажу я. — Це все, що я маю.

Карл хвильку міркує, тоді обертається до гостей.

— Може, хтось захоче закластися ще на вісімдесят тисяч? З нашим піаністом?

— Я закладаюся! — якийсь товстун виходить наперед, дістає пачку грошей з валізочки й ляскає ними по прилавку.

Я кладу поряд свої гроші й кажу:

— Хай мене береже злодійський бог. А то завтра мені доведеться тільки обідати.

— Ну, починаймо! — каже Карл Бріль.

Усім показують цвяха. Потім Карл підходить до стіни, приставляє до неї цвяха на рівні людського заду й на третину забиває його. Він добре замахується, але б'є не так дуже, як здається, коли дивитися на нього.

— Сидить глибоко й міцно, — каже він і вдає, ніби силкується витягти цвяха.

— А це ми зараз перевіримо.

Товстун, що заклався зі мною, виходить наперед. Він пробує цвяха й глузливо сміється.

— Карле, — каже він, — та я дмухну, і цей цвях випаде. Дай мені молоток.

— А ти спершу дмухни, та й побачиш.

Але товстун не дмухає. Він добре смикає цвяха, і той випадає.

— Рукою я можу забити цвяха в стіл по саму головку, — каже Карл. — А задом ні. Якщо ви ставите такі умови, то краще киньмо це діло.

Товстун не відповідає. Він бере молоток і забиває цвяха в іншому місці.

— Ось так, добре буде?

Карл Бріль пробує цвяха. Він стирчить зі стіни сантиметрів на шість-сім, не більше.

— Надто міцно сидить. Його й рукою не витягнеш.

— Або так, або ніяк, — каже товстун.

Карл іще раз пробує цвяха. Товстун кладе молоток на прилавок і не помічає, що кожного разу, коли Карл пробує, чи міцно сидить цвях, він його трохи розхитує.

— Я не можу за таких умов закладатися один до одного, — каже нарешті Карл. — Тільки один до двох, та й то, мабуть, програю.

Вони погоджуються на шести до чотирьох. На прилавку виростає ціла купа грошей. Карл іще двічі обурено смикає цвяха, щоб показати, як мало в нього надії виграти заклад. Я починаю грати "Похід глadiatorів", і незабаром у майстерню заходить пані Бекман. На ній шурхотить вільне яскраво-червоне китайське кімоно з півоніями і з феніксом на спині.

Пані Бекман — показна жінка. В неї голова бульдога, але гарного бульдога, густі кучеряві коси й блискучі, як вишні, очі, а все решта як у бульдога, особливо підборіддя. Тіло в неї могутнє, просто залізне. Тверді, як камінь, груди здіймаються, мов бастіон, далі йде відносно струнка талія і, нарешті, славетний зад, про який на цьому вечорі йдеться. Він величезний і також твердий, як камінь. Кажуть, що навіть коваль не зміг би вщипнути його, коли пані Бекман напружить. Швидше зламав би собі пальця. Карл Бріль і на цьому вже виграв не один заклад, щоправда, тільки в найвужчому колі приятелів. Оскільки сьогодні ввечері в майстерні присутній цей товстун, тут буде

проведений лише один дослід — виривання задом цвяха зі стіни.

Усе відбувається в спортивних, дуже галантних рамках: щоправда, пані Бекман вітається, проте вона стримана, майже неуважна. Вона дивиться на цей свій виступ тільки зі спортивно-ділового боку. Вона спокійно стає спиною до стіни за невисокою ширмою, робить кілька фахових рухів, потім завмирає на місці, виставивши вперед підборіддя, готова починати, поважна, як і годиться перед великим спортивним досягненням.

Я уриваю марш і на низьких нотах виконую дві трелі, що мають звучати, як барабанна партія під час смертельних стрибків у цирку Буша. Пані Бекман напружує м'язи, потім розпружується. Тоді ще раз напружується і ще раз. Карл Бріль починає нервуватися. Пані Бекман знов завмирає на місці, втупивши очі в стелю і зціпивши зуби. Далі щось брязкає, і вона відступає від стіни. Цвях лежить долі.

Я виконую "Молитву дівчини", один із її найулюбленіших номерів. Вона дякує, граціозно схиливши в поклоні дужу голову, мелодійним голосом прощається, щільніше загортає на собі кімоно й виходить.

Карл Бріль збирає гроші й подає мені мій виграш. Товстун оглядає цвяха й стіну.

— Диво дивне, — каже він.

Я граю "Гірські верхи зоря позолотила" та "Везерську пісню" — також дві улюблені мелодії пані Бекман. Їй з другого поверху чути мою гру. Карл гордо підморгує мені: зрештою, ці могутні кліщі належать йому. Пива, ялівцевої та хлібної горілки — ціле море. Я випиваю з гостями кілька чарок і граю далі. Сьогодні мені краще не бути самому. Хочеться про дещо подумати, і водночас я нізащо не хочу про це думати. Руки в мене сповнені небувалої ніжності, щось ніби ширяє в повітрі й намагається добутися до мого серця, майстерня зникає, я знов бачу дощ, туман, Ізабеллу й сутінки в парку. Вона не хвора, думаю я, а проте знаю, що вона хвора, — та якщо вона хвора, то ми всі ще хворіші за неї...

Отямлююсь я від гучної суперечки. Товстун не може забути тілес пані Бекман. Розпалений випитою горілкою, він зробив Карлові Брілю потрібну пропозицію: п'ять мільйонів за чаювання з пані Бекман, один мільйон за коротку розмову з нею тепер, під час якої він, може, запросить її на пристойну, без жодних фривольностей вечерю без Карла Бріля, і два мільйони, якщо йому дадуть кілька разів добре вщипнути за те анатомічне диво тут-таки, в майстерні, серед товаришів, у веселому товаристві, отже, за всіма правилами пристойності.

Але тепер уже виявляється Карлова вдача. Якби пані Бекман цікавила товстуна тільки зі спортивного погляду, йому б, може, й дали вщипнути її, досить було б уже закластися на якихось мізерних сто тисяч марок, — але якщо це просто цапина хіть, то саму думку про таке Карл приймає як тяжку образу.

— Свинство! — реве він. — Я думав, що тут зібралися самі кавалери!

— А я і є кавалер, — белькоче товстун. — Тому й пропоную такі гроші.

— Ви свиня!

— І свиня теж. А то який же я був би кавалер? Ви повинні пишатися, що така

дама... Невже у вас у грудях не серце, а камінь? Що я можу вдіяти, коли моя природа дибки стає? Чому ви образилися? Ви ж не одружені з нею!

Я бачу, як Карл Бріль здригається, ніби в нього вистрілили. Він живе на віру з пані Бекман, власне, вона в нього за господиню. Чому він не одружується з нею, ніхто не знає,— мабуть, через ту саму впертість, через яку він узимку прорубує ополонку, щоб поплавати в крижаній воді. І все-таки це його вразливе місце.

— Та я б такий діамант на руках носив, — белькоче товстун, — убирав би в шовки й оксамити... в червоні шовки... — Він майже хлипає і малює рукою в повітрі розкішні форми пані Бекман.

Біля нього стоїть порожня пляшка. Це трагічний випадок кохання з першого погляду. Я обертаюсь і граю далі. Уявити собі, як товстун носитиме на руках пані Бекман, я не здатний.

— Геть! — вигукує Карл Бріль. — Годі! Я страшенно не люблю виганяти гостей, але...

З глибини майстерні долинає жахливий зойк. Ми всі схоплюємося. Там танцює на одному місці якийсь низенький чоловічок. Карл кидається до нього, хапає ножиці й зупиняє машину. Чоловічок непритомніє.

— Хай би його чорти вхопили! Ну хто знав, що він на п'яну голову захоче погратися машиною! — лається Карл.

Ми оглядаємо чоловікову руку. З рани висить кілька ниток. Машина прихопила шкіру з м'ясом між великим і вказівним пальцями — і це його щастя. Карл поливає рану горілкою, і чоловічок опритомнює.

— Відрізало? — нажахано питає він, побачивши свою руку в Карлових лапах.

— Дурниці, рука твоя на місці.

Карл трясє чоловікову руку в нього перед очима, і той полегшено зітхає.

— Може, буде зараження крові? Га?

— Не буде. А от машина від твоєї крові заіржавіє. Ми вимиємо твою клешню алкоголем, змастимо йодом і перев'яжемо.

— Йодом? А не болітиме?

— Секунду пощипає. Наче твоя рука хильнула дуже міцної горілки.

Чоловічок вириває руку.

— Горілку я краще вип'ю сам.

Він дістає з кишені не дуже чисту носову хусточку, замотує нею свою лапу й хапає пляшку. Карл посміхається. Потім озирається довкола і стривожено питає:

— Де товстун?

Ніхто не знає.

— Може, так потоншав, що ми його не бачимо? — каже хтось і регоче, аж захлинається, зі свого дотепу.

Двері відчиняються, і в них з'являється товстун, зігнувшись мало не до землі і спотикаючись, а за ним іде в яскраво-червоному кімоно пані Бекман. Вона скрутила йому руки за спиною і штовхає його до майстерні. Наостанці вона дає товстунові

добрячого стусана, і він падає сторч головою між жіноче взуття. Пані Бекман стріпує руками, ніби обтрушує з них порошок, і виходить. Карл Бріль стрибає, як тигр, до товстуна й підводить його на ноги.

— Ох, руки! — стогне невдатний коханець. — Вона викрутила мені руки! А живіт! Ох, живіт! Ну й удар!

Усі без пояснень розуміють, що сталося. Пані Бекман — гідна супротивниця Карла Бріля, аматора зимового купання й першорядного гімнаста. Вона вже двічі ламала йому руку, не кажучи про те, що вона могла накоїти вазою або кочергою. Ще не минуло й півроку, як вона застукала вночі в майстерні двох злодіїв. Вони потім довго лежали в лікарні, а один, якого вона тріснула по голові залізним копилком, так і не оклигав до пуття. Він оглух на одне вухо й відтоді заговорюється.

Карл тягне товстуна до лампи. Він аж побілів із люті, але більше, вже нічого не може зробити — товстун готовий. Це було б те саме, що лупцювати тяжко хворого на тиф. Товстун, мабуть, дістав страхітливий удар у ту частину тіла, якою хотів учинити гріх. Ходити він нездатний. Карл не може його навіть вишпурнути надвір. Ми кладемо його в кутку майстерні на обрізки шкіри.

— У Карла тим гарно, що завжди так затишно, — каже котрийсь із гостей і пробує напоїти піаніно пивом.

Я йду Головною вулицею додому. В голові в мене все плутається: я забагато випив, але мені й хотілося цього. Світяться ще тільки поодинокі вітрини. Туман пливе повз них і снує золоте павутиння навколо ліхтарів. У вітрині м'ясної крамниці цвіте кущ альпійських троянд. Біля нього виставлене забите порося з цитриною в блідому рилі. Смачно, по-домашньому розкладено кільця ковбас. Картина сповнена настрою: в ній гармонійно поєднано красу й практичну мету. Я хвилину стою перед вітриною, потім рушаю далі.

На темному подвір'ї я наштовхуюсь у тумані на якусь тінь. Це старий Кнопф. Він знову стоїть перед чорним обеліском. Я наскакую на Кнопфа з розгону, і він, похитнувшись, хапається руками за обеліск, ніби хоче вилізти на нього.

— Вибачайте, що штовхнув вас, — кажу я, — але чого ви знов зупинились тут? Не можете справді зробити все, що треба, в себе вдома? Або стали б на розі вулиці, якщо ви вже так любите свіже повітря.

Кнопф відпускає обеліск.

— Чорт, тепер потекло в штани, — мурмоче він.

— Нічого вам не станеться. Ну, та вже кінчайте, коли почали.

— Пізно.

Кнопф, спотикаючись, суне до своїх дверей. Я підіймаюся сходами нагору. Дорогою я вирішую послати завтра Ізабеллі на виграні в Карла Бріля гроші букет квіток. Щоправда, для мене з такого заходу добра ніколи не виходить, але нічого іншого я не можу придумати. Я ще хвилину стою біля вікна, дивлячись у темряву, потім соромливо й дуже тихо починаю шепотіти слова й речення, які хотів би комусь сказати, проте не маю кому, окрім хіба Ізабелли, — але ж вона навіть не знає, хто я такий. Та хіба взагалі

хтось знає щось про іншого?

XIII

У нашій конторі сидить агент Оскар Фукс, на прізвисько Плаксивий Оскар.

— Що нового, пане Фуксе? — питаю я. — Як там у селах з грипом?

— Нічого особливого. Селяни добре харчуються. Не те що в місті. В мене є двоє замовлень, Гольман і Клоц, як видно, укладуть угоду. Пам'ятник, червоний граніт, полірований з одного боку, два цоколі з рельєфом, півтора метра заввишки, ціна два мільйони двісті тисяч марок, а другий менший, метр десять заввишки, за мільйон триста тисяч. Ціна добра. Якщо ви скинете сто тисяч, замовлення будуть ваші. Мої комісійні — двадцять відсотків.

— П'ятнадцять, — машинально кажу я.

— Двадцять, — наполягає Плаксивий Оскар. — П'ятнадцять я маю і в Гольмана та Клоца. То навіщо зраджувати їх?

Він бреше. Гольман і Клоц, у яких він працює, дають йому десять відсотків і сплячують витрати на дорогу. Витрати йому сплатять і так, отже, він хоче заробити в нас додатково десять відсотків.

— Плата готівкою?

— Це вже самі домовляйтеся. Замовники — люди заможні.

— Пане Фуксе, чом ви зовсім до нас не перейдете? — питаю я. — Ми платимо більше, ніж Гольман і Клоц, і нам потрібний першорядний агент.

Фукс підморгує мені.

— Так цікавіше. Я чутлива людина. Коли серджуся на старого Гольмана, то, щоб помститись, віддаю вам його замовлення. Якщо ж я буду працювати тільки на вас, то й сердитимусь на вас.

— В цьому щось є, — кажу я.

— Отож. Тоді я зраджував би вас Гольманові й Клоцу. Шукати клієнтів на надгробки — нудна робота. Доводиться хоч чимось пожвавлювати її.

— Нудна? Для вас? Ви ж щоразу влаштовуєте справжній спектакль!

Фукс усміхається, як Гастон Мюнх у міському театрі після того, коли зіграє Карла Гайнца в п'єсі "Старий Гай-дельберг".

— Робимо що можемо, — з убивчою скромністю мовить він.

— Ви, кажуть, зробили великий поступ. Досягаєте тих самих наслідків без допоміжних засобів. Чисто інтуїтивно. Це правда?

Оскар, який раніше користався сирою цибулею, коли заходив у дім, де лежав небіжчик, тепер запевняє, що може викликати в себе сльози коли захоче, як видатний артист. Це безперечно величезний поступ. Йому вже не треба входити в дім у сльозах, як було з цибуляною технікою. Раніше, якщо торг затягувався, сльози висихали, бо в присутності родичів померлого Оскар не міг удатися до цибулі. Тепер же, навпаки, він заходить з сухими очима і, розмовляючи про небіжчика, починає проливати сльози, що, певна річ, справляє зовсім інше враження. Ці сльози відрізняються від колишніх, як справжні перли від штучних. Оскар запевняє, ніби він плаче так переконливо, що

часто навіть родичі померлого заспокоюють і втішають його.

Зі своєї кімнати виходить Георг Кроль. Під носом у нього кадить справжня гаванська сигара, і весь він аж сяє від задоволення. Він зразу ж приступає до діла:

— Пане Фуксе, це правда, що ви можете плакати, коли вам треба, чи це тільки мерзотна пропаганда наших конкурентів?

Замість відповіді Оскар втуплює в нього погляд.

— Що з вами? — питає Георг. — Ви погано себе почуваєте?

— Хвилинку! Мені треба нав'язати на себе відповідний настрій.

Оскар заплющує очі, а коли знов розплющує їх, вони вже блищать вологою. Він і далі пильно дивиться на Георга, і за мить його голубі очі наповнюються слізьми. Ще хвилинка, і сльози котяться йому по щоках. Оскар дістає хусточку і обережно витирає їх.

— Ну як? — питає він і дивиться на годинник. — Рівно дві хвилини. А бува, впораюся й за одну, коли в домі лежить небіжчик.

— Чудово. — Георг наливає коньяку, який ми тримаємо для клієнтів. — Вам треба було б стати артистом, пане Фуксе.

— Я й сам уже думав про це. Але дуже мало таких ролей, де треба чоловічих сліз. Звичайно, Отелло, але, крім нього...

— Як ви цього домагаєтесь? Якимось трюком?

— Уявою, — скромно відповідає Оскар. — Можу уявити собі будь-яку картину.

— А що ж ви оце тепер уявляли?

Оскар-випиває чарку.

— Щиро казати, вас, пане Кролю. Що ви лежите з потрощеними руками й ногами, а ціла згряя паціюків повільно об'їдає вам лице. Ви ще живі, але не можете відігнати тварюк поламаними руками. Вибачте, але щоб так швидко викликати сльози, мені потрібен був дуже сильний образ.

Георг проводить рукою по обличчю. Воно ще ціле.

— Гольмана й Клоца ви теж такими уявляєте, коли працюєте на них? — питаю я.

Фукс хитає головою.

— Тоді я уявляю собі, що вони дожили до ста років, залишилися багаті й здорові і нарешті померли без мук, уві сні, від паралічу серця, — і в мене сльози течуть з люті.

Георг сплачує йому комісійні за дві його зради.

— Останнім часом я ще навчився майстерно хлипати, — каже Оскар. — Дуже діє. Прискорює торг. Люди почувають себе винними, бо думають, що все це від співчуття їхньому горю.

— Пане Фуксе, переходьте до нас! — палко вигукую я. — Ваше місце — у фірмі, де люди користуються мистецькими методами, а не там, де просто деруть гроші.

Плаксивий Оскар, приязно усміхаючись, хитає головою і прощається.

— Не можу. Мені потрібно хоч трохи зради, а то я буду просто плаксивою ганчіркою. Зрада врівноважує мене. Розумієте?

— Розуміємо, — каже Георг. — Дуже шкода, але ми поважаємо особистість понад усе.

Я записую адреси замовників на аркуші паперу й віддаю його Генріхові Кролю, який на подвір'ї помпує велосипедні шини. Генріх зневажливо дивиться на папірець. Він, як справжній нібелунг, вважає Оскара шахраєм, хоч залюбки користується його послугами, знову ж таки, як справжній нібелунг.

— Раніше нам не треба було так ганьбити себе, — каже він. — Добре, що мій батько не дожив до цього.

— Ваш батько був піонером торгівлі надгробками, і він би не тямився з радощів, коли б утнув таку штуку своїм конкурентам, — відповідаю я. — Я роблю такий висновок із того, що чув про нього. Він був справжній вояк — але не на полі честі, як ви, а в окопах нещадного ділового життя. Між іншим, чи скоро ми одержимо решту грошей за полірований з-усіх боків пам'ятник з хрестом, який ви продали ще в квітні? Ті двісті тисяч, які нам ще недоплатили? Ви знаєте, чого тепер ті гроші варті? За них не купите й самого цоколя.

Генріх щось бурмоче і ховає папірець з адресами. Я повертаюся до контори, задоволений, що трохи збив із нього пиху. Перед будинком стоїть шмат ринви, яку недавно зірвав із даху дощ. Бляхарі саме скінчили лагодити дах: вони приладнали замість відламаної ринви нову.

— А що робити зі старою? — питає майстер. — Вам вона не потрібна. Можна її забрати?

— Звичайно, — каже Георг.

Ринва стоїть прихилена до обеліска — Кнопфового пісуара на свіжому повітрі. Вона кілька метрів завдовжки і з одного кінця загнута під прямим кутом. Раптом мене осяває блискуча думка.

— Залиште ринву тут, — кажу я. — Нам вона ще буде потрібна.

— Навіщо? — питає Георг.

— На сьогоднішній вечір. Побачиш. Буде цікавий спектакль.

Генріх Кроль сідає на велосипед і їде. Ми з Георгом стоїмо перед дверима і п'ємо пиво, яке нам подала з кухні крізь вікно пані Кроль. День сьогодні дуже гарячий. Повз нас проходить трунар Вільке з двома пляшками в руках. Він щойно пообідав і їде спочивати у вистеленій стружками труні. Навколо пам'ятників з хрестами пурхають метелики. В перістої Кнопфової кішки скоро будуть кошенята.

— Як там долар? — питаю я. — Ти не дзвонив?

— Піднявся на п'ятнадцять тисяч від сьогоднішнього ранку. Коли так триватиме й далі, то ми зможемо оплатити Різенфельдів вексель вартістю одного маленького надгробка.

— Чудово. Шкода тільки, що нам від того нічого не печ репаде. Втрачаєш необхідний запал, правда ж?

Георг сміється.

— І необхідну ділову поважність. Звичайно, це не стосується Генріха. Що ти робитимеш сьогодні ввечері?

— Піду в божевільню, до Верніке. Там принаймні нічого не знають про поважність і

сміховинність ділового життя. Там ідеться лише про буття, про буття взагалі, про повноцінне існування, про життя, і тільки про життя. Крім цього, більше ні про що. Тому, хто пожив би там довше, наше безглузде гendлярство здалося б божевіллям.

— Браво! — вигукує Георг. — За цю нісенітницю ти заслуговуєш на ще один кухоль пива. — Він бере кухлі й передає їх крізь вікно. — Шановна пані, ще раз те саме, будь ласка.

У вікні з'являється сива голова пані Кроль.

— Може, дати вам маринованого оселедця та огірка?

— Неодмінно! І по шматку хліба. Це добрі ліки від будь-якого виду світової скорботи, — каже Георг, простягаючи мені кухоль. — А ти ж хворий на неї?

— У моєму віці кожна порядна людина хвора на світову скорботу, — спокійно відповідаю я. — Це право молодості.

— А я думав, що твою молодість украла армія.

— Таки вкрала. І я ще й досі шукаю її і ніяк не знайду. Тому в мене подвійна світова скорбота. Так, як подвійне відчуття болю у відрізаний нозі.

Пиво напрочуд холодне. Сонце пече нам у голови. І раптом, незважаючи на всю світову скорботу, для мене знов настає та мить, коли дивишся впритул у золотаво-зелені очі буття. Я побожно п'ю своє пиво. Мене зненацька охоплює таке почуття, ніби кожен мій м'яз прийняв сонячну купіль.

— Ми знов і знов забуваємо, що живемо на цій планеті лише короткий відтинок часу, — кажу я. — Тому в нас цілком хибний комплекс світової причетності — наче в людей, що живуть вічно. Ти помітив це?

— Ще б пак! Це основна хиба людства. З цієї причини цілком розважні люди залишають своїм жахливим родичам мільйони доларів, замість того щоб витратити їх самим.

— Ну гаразд. А що б ти робив, якби знав, що завтра помреш?

— Не уявляю собі.

— Гаразд, один день — мабуть, надто короткий строк. Щоб ти робив, якби знав, що тобі залишилося жити тільки тиждень?

— Однаково не уявляю собі.

— Ну, щось же робив би! А якби ти ще мав перед собою цілий місяць?

— Мабуть, жив би й далі так, як тепер, — каже Георг. — Крім того, мене б цілий місяць мучило препогане почуття, що моє життя досі було не таке як слід.

— Ти мав би ще місяць, щоб виправити його.

Георг хитає головою.

— Я мав би місяць, щоб жалкувати, що не так прожив його.

— Ти міг би продати весь наш товар Гольманові й Клоцу, поїхати в Берлін і прожити там місяць шаленим життям з артистками, художниками та елегантними повіями.

— Моїх грошей не вистачило б і на вісім днів. Що ж до жінок, то я мав би лише дівчат з бару. Крім того, я більше люблю читати про це. Уява не розчаровує. Ну, а ти? Щоб ти робив, якби знав, що за місяць помреш?

— Я? — питаю я збентежено.

— Еге ж, ти.

Я озираюся довкола. Сад, зелений, залитий гарячим сонячним промінням, виграє всіма барвами середини літа, над ним ширяють ластівки, вгорі — бездонна блакить неба, а з вікна навпроти витріщився на нас старий Кнопф у картатій сорочці й підтяжках. Він щойно прокинувся з похмілля.

— Мені треба подумати, — кажу я. — Так відразу я не можу відповісти. Тепер я тільки відчуваю, що не витримав би, якби вважав, що знаю це напевне.

— Не думай про це багато, а то нам ще доведеться відправити тебе до Верніке. Але не для того, щоб ти грав там на органі.

— Саме так, — кажу я. — Справді так! Якби ми могли знати напевне, коли помremo, то збожеволіли б.

— Ще по кухлю пива? — питає з вікна пані Кроль. — Є також малиновий компот. Свіжий.

— Врятований! — гукаю я. — Ви мене щойно врятували, шановна пані. Я стрілою мчав до сонця й до Верніке. Хвалити бога, все ще на місці! Ніщо не згоріло! Чарівне життя бавиться навколо нас метеликами й мухами, воно ще не розвіялося попелом, воно тут з усіма своїми законами, навіть тими, які ми йому накинули, як чистокровному скакунові зброю. Але все-таки, прошу вас, не давайте до пива малинового компоту! Замість нього дайте краще по шматку топленого гарцького сиру! Доброго ранку, пане Кнопфе! Чудова погода! Що ви думаєте про життя?

Кнопф витріщає на мене очі. Обличчя в нього сіре, під очима — набряки. Хвилину він стоїть нерухомо, потім сердито відмахується й зачиняє вікно.

— Ти нібито хотів йому ще щось сказати? — питає Георг.

— Хотів, але скажу аж ввечері.

Ми заходимо до ресторану Едуарда Кноблоха.

— Глянь, — кажу я і зупиняюся, ніби наскочив на дерево. — Видно, мною життя також бавиться! Цього й треба було сподіватися!

У тому кутку ресторану, де відвідувачам подають вино, біля столика, на якому стоїть букет крапчастих лілей, сидить Герда. Вона сама і якраз відрізає собі шматок печеної полядвиці з козулі. Полядвиця така завбільшки, як стіл.

— Що ти на це скажеш? — звертаюсь я до Георга. — Чи не пахне тут зрадою?

— А було що зраджувати? — замість відповіді питає Георг.

— Ні, не було. Але обдурене довір'я...

— А було довір'я?

— Годі тобі корчити з себе Сократа! — відповідаю я. — Хіба ти не бачиш, що до цього доклав свою ситу лапу Едуард?

— Це я бачу. Але хто тебе зрадив? Едуард чи Герда?

— Герда! А хто ж? Чоловік у таких випадках ніколи не винен.

— Жінка теж.

— А хто ж винен?

— Ти. Хто ж іще?

— Добре тобі казати. Тебе ніхто не обдурював. Ти сам обдурюєш.

Георг самовдоволено киває головою.

— Кохання — справа почуття, а не моралі,— повчає він мене. — А почуття не знає зради. Воно росте, зникає або міняється — де ж тут зрада? Почуття — не угода. Хіба ти йе набридав Герді своєю тугою за Ерною?

— Тільки спочатку. Вона була в "Червоному млині", коли я посварився з Ерною.

— То нічого тепер нарікати. Або відмовся від неї, або Дій.

Біля нас звільняється столик. Ми сідаємо. Офіціант Фрайданк забирає посуд.

— Де пан Кноблех? — питаю я.

Фрайданк оглядається.

— Не знаю, він весь час сидів біля столика он тієї дами.

— Ось до чого дійшло! Просто й швидко, га? — кажу я Георгові.— Я — звичайнісінька жертва інфляції. Знов залишаюсь ні з чим. Спершу втратив Ерну, тепер Герду. Може, мені судилося бути рогачем? З тобою такого не буває?

— Борись! — каже Георг. — Ще нічого не втрачено. Іди до Герди.

— Чим мені боротися? Надгробками? Едуард дає їй полядницю з козулі і присвячує вірші. На якості віршів вона не розуміється, а от на якості їжі, на жаль, розуміється, та ще й добре. І я, дурень, сам собі викопав яму! Це ж я привів сюди Герду й викликав у неї апетит! У буквальному значенні цього слова!

— То відмовся від неї,— радить Георг. — Навіщо боротися? Почуття однаково не можна завоювати.

— Не можна? Чому ж хвилину тому ти радив мені боротися?

— Тому що сьогодні вівторок. А ось і Едуард — у святковому сюртуку, з пуп'янком троянди в петельці. Ти загинув.

Помітивши нас, Едуард насторожується. Він скося зиркає на Герду і киває нам головою з поблажливістю переможця.

— Пане Кноблоху, — каже Георг, — правда, що вірність — душа честі, як проголосив наш любий фельдмаршал, чи неправда?

— Залежно від обставин, — обережно відповідає Едуард. — Сьогодні на обід битки по-кенігсберзькому з підливою і картоплею, Дуже смачні.

— Хіба може солдат стріляти в спину товаришеві? — незворушно питає знов Георг. — Брат братові? Поет поетові?

— Поети завжди нападають один на одного. Вони цим живуть.

— Вони живуть відвертою боротьбою, а не ударом кинджала в живіт, — зауважую я. Едуард широко усміхається.

— Перемога — переможцеві, любий Людвігу, catch as catch can Я ж не нарікаю, коли ви приходите з абонементами, які вже нічого не варті.

— Нарікаєш, — кажу я. — Ще й як!

Тієї миті Едуарда відштовхують убік.

— Хлопці, нарешті ви прийшли! — радісно вигукує Гер-да. — Пообідаймо разом! Я

сподівалася, що ви прийдете!

— Ти сидиш там, де подають вино, — єхидно зауважую я, — а ми п'ємо пиво.

— Я теж більше люблю пиво. Я пересяду до вас.

— Ти дозволяєш, Едуарде? — питаю я. — Catch as catch can? [31]— А чому він мав би не дозволити? — каже Герда. — Він тільки радіє, коли я обідаю з його друзями. Правда ж, Едуарде?

Ця змія зве його вже на ім'я.

— Авжеж, я нічого не маю проти, — белькоче Едуард. — Цілком зрозуміло, я дуже радий...

Я задоволено дивлюся на нього — він червоний, розлючений, губи скривлені в злій посмішці.

— Яка в тебе гарна троянда, — кажу я. — Тобі вже три кроки до нареченого? Чи це просто любов до природи?

— Едуард дуже чутливий до краси, — зауважує Герда.

— Це в нього є,— погоджуюсь я. — А ти їси звичайний обід? Тверді битки по-кенігсберзькому з якою-небудь несмачною німецькою підливою?

Георг сміється.

— Едуарде, покажи, що ти справжній кавалер! Дозволь мені запросити твоїх друзів на обід! Вони завжди кажуть, що ти страшенно скупий. Доведи їм, що це неправда. Ми маємо...

— Битки по-кенігсберзькому! — перебиває її Едуард. — Ну гаразд, запросимо їх на битки. Я подбаю, щоб якнайкраще приготували...

— Полядвизицю з козулі,— докінчує Герда.

Едуард сопе, як зіпсована парова машина.

— Це зовсім не мої друзі,— каже він.

— Що?

— Ми твої найближчі друзі, як і Валентин, — кажу я. — Ти ще не забув нашої останньої розмови в клубі поетів? Чи мені її відтворити вголос? Якою формою ти тепер віршуєш?

— Про що ж ви там говорили? — питає Герда.

— Ні про що, — швидко відповідає Едуард. — Вони обидва ніколи не кажуть жодного слова правди! Блазні, нудні блазні, ось вони хто! Вони уявлення не мають про те, яке життя суворе.

— А хто ж, крім грабарів і трунарів, більше знає про те, яке суворе життя, ніж ми? — кажу я. І раптом чую слова Герди, що лунають для мене, як грім з ясного неба:

— Та де там! Ви тільки знаєте, що смерть безглузда. І тому не можете зрозуміти, яке суворе життя.

Зовсім спантеличені, ми витріщаємо на неї очі. Це вже, безперечно, Едуардів стиль! Я відчуваю, що борюся на захопленій ворогом території, проте не складаю ще зброї.

— Від кого це ти, Сивілло над темним виром скорботи, набралася такого? — питаю

я.

Герда сміється.

— Ви за кожним життям завжди бачите надгробок. Інші не так ставляться до життя. Едуард, наприклад, — справжній соловей.

Сите Едуардове обличчя розквітає.

— Ну, то як з полядвицею? — питає його Герда.

— Та, врешті, чом би й не пригостити їх?

Едуард зникає. Я дивлюся на Герду.

— Браво! Чиста робота! Як нам сприймати твою люб'язність?

— Не так, ніби ти мій чоловік, — відповідає вона. — Просто радій, що живеш, та й годі.

— А що таке життя?

— Те, що цієї миті відбувається.

— Браво! — каже Георг. — Щиро дякую за запрошення. Ми справді дуже любимо Едуарда, тільки він нас не розуміє.

— Ти його теж любиш? — питаю я Герду.

Герда сміється.

— Він ще зовсім дитина, — каже вона Георгові. — Ви не могли б хоч трохи розтлумачити йому, що не все завжди

буде його власністю? А надто, коли він сам нічого не робитиме для цього?

— Я весь час намагаюся пояснити йому це, — відповідає Георг. — Але безліч перешкод, які він зве ідеалами, заважають йому зрозуміти мене. Він аж тоді виправиться, коли помітить, що це просто перелицьований егоїзм.

— А що таке перелицьований егоїзм?

— Юнацьке марнославство.

Герда регоче так, що аж столик дрижить.

— Мені це марнославство подобається, — каже вона. — Але його треба чимось урізноманітнювати, щоб не набридало. Від фактів ніде не дінешся.

Я не наважуюсь запитати, чи справді від фактів ніде не дінешся. Герда сидить навпроти мене, щира, спокійна, і, тримаючи в руці ножа, чекає ще на одну пайку полядвиці. Обличчя її покрутішало: погладшала на Едуардових харчах. Вона весело дивиться на мене й зовсім не бентежиться. Та й чого б вона мала бентежитись? Яке я маю право на неї? І хто кого цієї хвилини обдурює?

— Це правда, я обріс атавістичним егоїзмом, як скеля мохом, — погоджуюсь я. — *Mea culpa!* [32]

— Авжеж, любий, — каже Герда. — Втішайся життям і думай лише тоді, коли це необхідно.

— А коли це необхідно?

— Коли ти мусиш заробляти гроші або хочеш досягти успіху.

— Браво! — знов каже Георг.

Цієї миті приносять печену полядвицю з козулі, і розмова затихає. Едуард ходить

коло нас, як квочка біля курчат. Це вперше він не шкодує для нас їжі. На виду в нього грає якась нова, незрозуміла мені усмішка, повна ситої зверхності. Час від часу він потай посилає її Герді, як в'язень посилає з в'язниці записку. Проте Герда, коли Едуард не бачить, усміхається до мене так само, як і раніш, — відверто, невинно, як дитина, що йде до причастя. Я старший за Герду, та в мене таке почуття, ніби за своїм досвідом вона старша за мене принаймні років на сорок.

— Їж, хлопчику, — мовить вона.

Я їм, але мене мучить сумління й велике недовір'я, і полядвиця з козулі, цей делікатес із делікатесів, раптом перестає мені смакувати.

— Ще шматочок? — питає мене Едуард. — Чи, може, дати трохи брусничної підливи?

Я вражено дивлюся на нього й почуваю себе так, як почував би, коли б мій унтер-офіцер із солдатських часів запропонував мені, новобранцеві, поцілувати його. Георг також занепокоєний. Я знаю, потім він пояснюватиме неймовірну щедрість Едуарда тим, що Герда вже спала з ним, — але цього разу я маю рацію, а не він. Полядвицю з козулі вона діставатиме доти, доки не віддасться йому. А після того матиме тільки битки по-кенігсберзькому з німецькою підливою. І я певен, що Герда також знає це.

І все-таки я вирішую після обіду не йти звідси без неї. Довір'я довір'ям, проте в Едуарда в барі надто багато різних лікерів.

Над містом повисла тиха, всіяна зорями ніч. Я сиджу в себе в кімнаті біля вікна й чекаю на Кнопфа, для якого приготував ринву. Від мого вікна вона йде поверх брами до Кнопфової квартири й там під прямим кутом завертає на подвір'я. Але з подвір'я її не видно.

Чекаючи, я читаю газету. Долар піднявся ще на десять тисяч марок. Учора було тільки одне самогубство, зате аж два страйки. Після довгих переговорів службовцям, нарешті, підвищили платню, та за той час гроші вже так знецінились, що вони виграють від підвищення хіба що один літр молока на тиждень. А другого тижня — мабуть, тільки коробку сірників. Безробітних збільшилося ще на сто п'ятдесят тисяч. Заворушення поширюються по всій країні. Вихваляють нові рецепти використання недоїдків. Грип лютує дедалі дужче. Питання про підвищення пенсії старим та інвалідам передано на розгляд до комітету. Сподіваються, що через кілька місяців воно буде вирішене. А тим часом пенсіонери та інваліди жебрають або просять підтримки в родичів і знайомих, щоб не померти з голоду.

Надворі чути легку ходу. Я обережно визираю у вікно. Це не Кнопф: це якась пара закоханих пробирається навшпиньки подвір'ям у сад. Сезон саме в розпалі, тому наш сад потрібний закоханим як ніколи. Вільке правду казав: куди ж їм піти, щоб ніхто не заважав? Коли б вони спробували прокрастися в свої наймані кімнати, то господиня влаштувала б засідку і, як ангел з мечем, вигнала б їх в ім'я моралі й заздрощів, у громадських скверах і парках їх вилає або й затримає поліцей, а на кімнату в готелі немає грошей — куди ж їм дітися? На нашому подвір'ї їм ніхто не заважає. Більші пам'ятники ховають їх від інших пар: прихилившись до них, закохані можуть скільки

завгодно перешіптуватись і обійматися в затінку. Великі пам'ятники з хрестами, як і раніше, стають у пригоді палким коханцям у дощову погоду, коли не можна розташуватися на траві. Дівчата тоді, віддаючись коханим, міцно тримаються за хрест, по розпалених обличчях періщить дощ, котиться туман, чути уривчастий віддих, а голови в дівчат, в коси яких учепилися руками хлопці, задерті догори, наче в кобил, коли ті іржуть. Попередження, які я недавно повісив, нічого не допомагають. Хто думає про ноги, коли все ество охоплене полум'ям?

Раптом я чую в провулку ходу Кнопфа. Годинник показує пів на третю: отже, невтомний вояк, що вимуштрував не одне покоління нещасних новобранців, добре налигався. Я вимикаю світло. Він зразу ж простує до чорного обеліска. Я беруся за кінець ринви, притуляюсь губами до отвору й гукаю:

— Кнопфе!

З другого кінця, за спиною в Кнопфа, чути глухий поклик, ніби з могили. Кнопф обертається: він не знає, звідки долинає голос.

— Кнопфе! — знов гримаю я. — Тварюко! І тобі не соромно? Хіба я для того тебе створив, щоб ти пиячив і мочився на надгробки, свинюко?

Фельдфебель знов обертається.

— Що? — белькоче він. — Хто тут такий?

— Поганцю! — кажу я. Голос мій звучить таємниче й зловісно. — Ти ще й питаєш? Стій струнко, коли я звертаюся до тебе!

Кнопф вирячує очі на свій будинок, звідки долинає голос. Там усі вікна темні й зачинені. Двері теж замкнені. Ринви на стіні він не помічає.

— Стій струнко, негіднику! Ти забув свої обов'язки фельдфебеля! — гукаю я. — Хіба я для того дав тобі нашивки на комір і шаблю, щоб ти споганював камені, призначені для цвинтарів? — І ще суворішим тоном наказу сичу: — Струнко, мерзенний споганювачу надгробків!

Команда діє. Кнопф виструнчується. В його вирячених очах відбивається світло місяця.

— Кнопфе! — веду я далі зловісним голосом. — Коли я ще раз спіймаю тебе тут, то переведу в солдати! Ти ганьбиш честь німецького вояка і спілку відставних фельдфебелів!

Кнопф слухає, задерши голову, як собака, що виє на місяць.

— Кайзер? — шепоче він.

— Застебни штани і гайда звідси! — глухо наказую я. — І зятям: коли ти ще хоч раз наважишся на таке свинство, то будеш переведений у солдати й кастрований. Запам'ятай— кастрований! А тепер гайда звідси, брудна шкапо!

Збентежений Кнопф, спотикаючись, рушає до дверей. Відразу ж по тому з саду вискакують закохані, як пара наполоханих оленів, і чимдуж мчать на вулицю. Цього вже я, звичайно, не хотів.

XIV

Клуб поетів зібрався в Едуарда. Про екскурсію до публічного дому вже домовлено.

Отто Бамбус сподівається, що вона додасть сили його хирлявій ліриці. Ганс Гунгерман хоче отримати там імпульс для своєї поеми "Казанова" та для циклу задуманих верлібрів "Демонічна жінка", і навіть Матіас Грунд, автор книжки про смерть, гадає, що винесе звідти кілька цікавих деталей для "Останнього марення параноїка".

— А ти, Едуарде, чому не йдеш із нами? — питаю я.

— Нащо мені йти, — згорда відповідає він. — Я маю все, що мені треба.

— Невже? Так-таки й маєш?

Я знаю, на що він натякає, і знаю, що він бреше.

— Едуард спить з усіма покоївками свого готелю, — пояснює Ганс Гунгерман. — Якщо котрась відмовляється, він звільняє її. Він же справжній друг народу.

— З покоївками? Це ти спав би з покоївками! Вільні ритми, вільне кохання! А я ні! Та ще й у своєму домі! Це давнє моє правило.

— Аз гостями теж ні?

— З гостями? — Едуард зводить очі до неба. — Ну, з ними, звичайно, не завжди втримаєшся. Герцогиня Бель-Армін, наприклад... — він робить паузу.

— Що наприклад? — питаю я.

Кноблех маніжитья:

— Кавалер повинен бути скромним.

На Гунгермана раптом нападає кашель.

— Добра мені скромність! Скільки їй було років? Вісімдесят?

Едуард зневажливо посміхається — та раптом посмішка сповзає з його обличчя, як маска, коли лопне мотузок, що тримає її: до кімнати входить Валентин Буш. Він, хоч і непричетний до літератури, вирішив піти з нами до публічного дому. Йому хочеться бути присутнім при тому, як Отто Бамбус втрачатиме невинність.

— Як справи, Едуарде? — питає Валентин. — Чудово, що ти ще живий, правда ж? А то як би ти втішався з герцогинею?

— Звідки ти знаєш, що таке було? — вражено питаю я.

— Почув у коридорі, коли заходив сюди. Ви розмовляєте досить-таки голосно. Мабуть, багато вже всього випили. Проте я від щирого серця бажаю Едуардові герцогині. Як добре, що саме я врятував його для такої пригоди.

— То було давно, ще перед війною, — квапиться пояснити Едуард, відчуючи, що на його вино готується новий напад.

— Хай буде й так, — примирливо каже Валентин. — Але після війни ти теж не пас задніх і втішався як хотів.

— У такі часи?

— Саме в такі! Коли людині доводиться скрутно, вона як ніколи схильна до пригод. А якраз герцогиням, принцесам і графиням тепер доводиться вельми скрутно. Інфляція, республіка, кайзерівської армії вже немає — де тут не надломитися аристократичному серцю! Ну, як там із пляшкою доброго вина, Едуарде?

— Нема часу, — не розгублюється Едуард. — Даруй, Валентине, але сьогодні нічого не вийде. Ми всім клубом вирушаємо на екскурсію.

— Ти хіба також ідеш із нами? — питаю я.

— Звичайно! Мушу йти — адже я скарбник клубу! Аж тепер я згадав про це. Обов'язок є обов'язком.

Я сміюся. Валентин підморгує мені. Він не каже, що теж іде з нами. Едуард радіє, гадаючи, що заощадив пляшку вина. Отже, всі задоволені.

Ми виходимо надвір. Вечір сьогодні чудовий. Ми вирушаємо на Банштрассе, 12. У місті є два будинки розпусти, але цей, що на Банштрассе, трохи елегантніший. Він розташований на околиці, в маленькому будиночку, обсадженому тополями. Я його добре знаю, бо провів там частину своєї юності, не здогадуючись, що в ньому відбувається. Ми любили у вільний від уроків час ловити в струмочках і ставках за містом саламандр та рибу, а на луках — метеликів і жуків. Якось, коли спека особливо давалася взнаки, ми, шукаючи, де б напитися лимонаду, потрапили на Банштрассе, 12. Простора зала для відвідувачів була схожа на зали в усіх ресторанах. Там було прохолодно, і коли ми попросили зельтерської води, нам її дали. За хвилину до зали зайшло кілька жінок у халатах і квітчастих сукнях. Вони спитали, що ми тут робимо і в якому класі вчимося. Ми заплатили за воду, а другого гарячого дня зайшли знов, цього разу з книжками, які взяли з собою, щоб приготувати потім уроки на вільному повітрі біля струмка. Привітні жінки й тепер з'явилися в залі й були з нами по-материнському ласкаві. В будинку було прохолодно й затишно, а що в післяобідній час ніхто, крім нас, туди не заходив, то ми залишились у залі й почали готувати уроки. Жінки заглядали нам через плечі й допомагали, наче були нашими вчительками. Вони слідували, щоб ми виконували письмові завдання, перевіряли наші оцінки, вислуховували те, що ми мали вивчити напам'ять, і давали шоколаду, коли ми готували уроки як слід, а часом і легенького ляпаса, коли ми лінувалися. Ми ніколи не думали, хто вони такі, бо були ще в тому щасливому віці, коли жінками не цікавляться. Невдовзі ті дами, що пахли фіалками й трояндами, замінили нам матерів і виховательок: вони знали про всі наші справи, і як тільки ми приходили, кілька богинь у шовкових сукнях та лакованих черевичках схвильовано питали нас: "Ну, як там письмова робота з географії? Добре чи погано?" Моя мати тоді вже майже весь час лежала в лікарні, тож вийшло так, що частково своє виховання я отримав у верденбрюкському домі розпусти; можу лише сказати, що воно було суворіше, ніж те, яке я дістав би вдома. Ми ходили туди два літа, потім у нас почалися екскурсії і стало менше вільного часу; крім того, наша родина переїхала в інший район міста.

Під час війни я ще раз побував на Банштрассе — напередодні нашого від'їзду на фронт. Нам щойно минув вісімнадцятий, а декотрим не було навіть повних вісімнадцяти, і більшість із нас ще не знали жінки. Та ми не хотіли загинути, так і не визнавши цього, тому п'ятеро з нас вирушили на Банштрассе, відому нам з дитинства. Цього разу там було чимало гостей. Ми замовили собі горілки й пива і, добре випивши для хоробрості, вирішили спробувати щастя. Почав Віллі — найзухваліший серед нас. Він зупинив Фріці, найпринаднішу з дам.

— Може, підемо, золотко, га?

— А чого ж, — серед диму й галасу відповіла Фріці, навіть не розглядивши його як слід. — А гроші в тебе є?

— Більше ніж треба, — Віллі показав свою платню й ті гроші, які мати дала йому, щоб він замовив службу божу за щасливе повернення з війни.

— Ну добре! Хай живе батьківщина! — досить байдуже сказала Фріці і глянула в напрямку буфету, де продавалося пиво. — Ходи нагору!

Віллі встав і скинув шапку. Фріці зупинилась і вражено втупила очі в його вогненно-рудю чуприну. Чуб у Віллі був незвичайний — такий рудий, що аж полум'янів, і Фріці навіть після семи років упізнала його.

— Хвилиночку, — сказала вона. — Вас часом не Віллі звати?

— Так! — засяяв Віллі.

— А це не ти колись готував тут уроки?

— Авжеж я!

— Он як... І тепер хочеш піти зі мною в номер?

— Звичайно! Ми ж бо вже давно знайомі.

Віллі весь розцвів усмішкою. Наступної миті він одержав добрячого ляпаса.

— Ох ти ж, порося! — вигукнула Фріці. — Ти хочеш лягти зі мною в постіль? Світ не бачив такого нахабства!

— Чому? — пробелькотів Віллі. — Всі ж інші тут...

— Всі інші? А яке мені діло до інших? Хіба я перевіряла, як вони вивчили катехізіс? Чи писала за них твір? Чи стежила, щоб вони не застудилися, мерзенний шмаркачу?

— Але ж мені тепер сімнадцять з половиною...

— Стули пельку! Це те саме, що ти, йолопе, захотів би згвалтувати свою матір! Геть звідси, недоростку!

— Він завтра йде на війну, — втрутився я. — Невже у вас немає патріотичного почуття?

Тепер Фріці помітила й мене.

— А ти не той, що напустив був нам колись гадюк? Довелося закрити на три дні заклад, поки ми повиловлювали ту погань.

— Я не випускав їх, — почав боронитися я. — Вони самі повтікали.

Не встиг я ще щось сказати на своє виправдання, як Фріці дала й мені ляпаса.

— Шмаркачі! Геть звідси!

На галас прибігла господиня публічного дому. Обурена Фріці розповіла їй, у чім річ. Господиня відразу впізнала Віллі.

— Рудий! — насилу переводячи подих, вигукнула вона. Господиня важила сто двадцять кілограмів і від сміху дрижала, мов гора холодцю від землетрусу. — А ти? Тебе часом не Людвігом звати?

— Усе це так, — мовив Віллі. — Але тепер ми солдати й маємо право на задоволення своїх чоловічих потреб.

— Он як, ви маєте право! — Господиня знов затряслася зі сміху. — Ти ще не забула, Фріці, як рудий боявся, щоб батько не довідався про те, що він на уроці закону божого

кидав бомби зі смердючим газом? А тепер він має право на задоволення чоловічих потреб! Ха-ха-ха!

Проте Фріці все це не здавалося смішним. Вона була щиро обурена й ображена.

— Все одно що мій власний син...

Двоє чоловіків підхопили господиню під руки — вона з реготу не могла встояти на ногах. По обличчі в неї котилися сльози. В кутиках рота виступили пухирці слини. Живіт ходив ходором, і вона підтримувала його руками.

— Хіба не лимонад... не лимонад з маренки був вашим улюбленим напоєм? — ледве видавила з себе вона, захлинаючись сміхом.

— Тепер ми п'ємо горілку й пиво, — заперечив я. — Кожен стає колись дорослим.

— Дорослим! — Господиня знов зайшлася реготом. Два її доги, вирішивши, що ми хочемо напасти на неї, люто загарчали. Ми обережно відступили назад.

— Геть звідси, невдячні свині! — крикнула нам навздогін неблаганна Фріці.

— Гарзд, — сказав Віллі уже на дверях, — ми підемо на Рольштрасе.

Ми постояли надворі в мундирах, із зброєю і слідами від ляпасів на щоках. На Рольштрасе, до другого міського дому розпусти, ми не пішли. Туди було дуже далеко йти — цілих дві години, через весь Верденбрюк, і ми вирішили краще поголитися. Голилися ми теж уперше в житті, а оскільки ми ніколи ще не спалгі з жінкою, то різниця здалася нам не такою вже й великою, і ми відчули її аж згодом. Тим більше, що перукар теж образив нас, порекомендувавши витирати бороди шкільними гумками. Потім ми ще зустріли своїх знайомих і невдовзі так упилися, що забули про все. Ось чому ми поїхали на фронт невинними, і сімнадцятеро з нас загинуло, так і не пізнавши жінки. Віллі і я втратили потім свою невинність в Гутгульсті, у Фландрії, в якійсь пивниці. Віллі там заразився трипером, попав до лазарету й таким чином уникнув участі у фландрському бою, в якому й загинуло сімнадцять невинних, З цього ми вже тоді зробили висновок, що доброчесність не завжди винагороджується.

Ніч по-літньому тепла. Ми йдемо містом. Отто Бамбус тримається біля мене — єдиного, хто не відпирається, що знає дім розпусти. Інші також його знають, але вдають і? себе невинних, а єдиний, хто запевняє, що відвідує його майже щодня — драматург і творець епопеї "Адам" Пауль Шнеевайс, — бреше: він ніколи не був там.

Долоні в Отто мокрі від поту. Він сподівається зустріти там жриць насолоди, вакханок та демонічних хижачок і не зовсім упевнений, що його не відвезуть звідти в Едуардо-вому "опелі" з видертою печінкою або принаймні кастрованого. Я втішаю його.

— Поранення трапляються щонайбільше раз чи двічі на тиждень, Отто! Та й то не дуже страшні. Позавчора Фріці відірвала одному гостеві вухо, але, наскільки мені відомо, вухо можна пришити назад чи замінити целулоїдним, таким, що його й не відрізниш від справжнього.

— Вухо? — Отто зупиняється.

— Звичайно, є такі дами, що не відривають вух, — кажу я. — Але ти ж не з ними хочеш познайомитися. Тобі потрібна первісна жінка в усій своїй принадності.

Отто пітніє ще дужче.

— Вуха досить-таки велика жертва, — каже він і витирає скельця пенсне.

— Поезія вимагає жертв. З відірваним вухом ти став би справді повнокровним ліриком. Ходімо!

— Так, але ж вухо! Саме те, що відразу помітне!

— Якби мені довелося вибирати, — зауважує Ганс Гун-дерман, — я, щиро казати, краще дав би відірвати вухо, ніж залишився б кастрованим.

— Що? — Отто знов зупиняється. — Ви жартуєте! Такого не буває!

— Буває, — каже Гунгерман. — Пристрасть здатна на все. Але не хвилюйся, Отто: за кастрацію закон суворо карає. Жінка отримує за це щонайменше кілька місяців в'язниці — отже, ти будеш віддячений.

— Дурниці! — белькоче Бамбус, силувано всміхаючись. — Ви просто морочите мені голову своїми безглуздими жартами!

— Чого б ми тобі морочили голову? — кажу я. — Це було б підло. Я саме тому й раджу тобі Фріці. Вона обоює вуха. Коли її охоплює шал, вона обома руками судомно хапається за вуха партнера. І ти вже тоді цілком певний, що в тебе решта все буде ціле. Третьої ж руки в неї немає.

— Зате є ще ноги, — каже Гунгерман. — Ногами вони часом роблять дива. Навмисне відрощують нігті й загострюють їх.

— Усе це брехня, — з відчаєм у голосі каже Отто. — Годі вам вигадувати казна-що.

— Послухай, я не хочу, щоб тебе скалічили, — кажу я. — Емоційно ти від цього виграв би, але психічно дуже багато втратив би, та й твоя лірика постраждала б. Ось тут у мене є кишенькова пилочка для нігтів, маленька, зручна, призначена для тих джэнджиків, що завжди хочуть бути елегантними. Сховай її в кишеню. А йдучи в ліжку, візьми її в руку або застроми заздалегідь у матрац. Коли помітиш, що стає надто небезпечно, то досить буде легенько вколоти Фріці в стегно, і вона відпустить тебе. Не треба колоти так, щоб ішла кров. Кожна людина, навіть як її вкусить комар, хапається за те місце, де болить. Це основний закон життя. А тим часом ти втечеш.

Я витягаю червоний гаманець, у якому тримаю гребінець і пилочку для нігтів. Це ще подарунок зрадниці Ерні. Гребінець зроблено під черепаховий. Від погляду на нього мене заливає хвиля запізнілої люті.

— Дай мені й гребінець, — просить Отто.

— Гребінцем ти її не вколеш, невинний сатире, — каже Гунгерман. — Це не зброя в боротьбі статей. Він зламається об напружене тіло вакханки.

— Та я не для того прошу, щоб ним колоти. Я хочу потім причесатися.

Ми з Гунгерманом презираємося. Здається, Бамбус уже не вірить нам.

— Ти захопив із собою бинти? — питає мене Гунгерман.

— Навіщо? В господині їх повна аптечка.

Бамбус знов зупиняється.

— Усе це дурниці! А от як там із венеричними хворобами?

— Сьогодні субота. Всіх дам щосуботи оглядає лікар. Небезпеки немає, Отто.

— Ви що, геть усе знаєте?

— Ми знаємо те, що необхідно знати в житті,— відповідає Гунгерман. — Це здебільшого зовсім не те, чого навча*ють у школі та в різних учбово-виховних закладах. Тому ти такий унікальний, Отто.

— Мене виховували надто побожним, — зітхає Бамбус. — Я ріс під страхом пекла й сифілісу. То як я можу творити повнокровну, земну лірику?

— Ти можеш одружитися.

— Страх перед одруженням — мій третій комплекс. Моя мати звела в могилу батька. І знаєте чим? Слізьми. Правда ж, дивно?

— Ні,— кажемо ми з Гунгерманом одночасно і тому тиснемо один одному руку.

Це прикмета, яка означає, що ми проживемо ще сім років. А життя, погане воно чи добре, завжди є життям — помічаєш це аж тоді, коли доводиться ним ризикувати.

Перше ніж зайти в оточений тополями, затишний на вигляд будиночок із червоним ліхтарем біля брами й квітучими калачиками у вікнах, ми ковтаємо потроху горілки, щоб додати собі сили. Ми взяли з собою пляшку й пустили її по колу. Навіть Едуард, який приїхав своїм "опелем" раніше й чекав на нас, п'є разом з усіма: йому так рідко трапляється нагода пригоститися задарма, що він просто втішається нею. Горілка, яка нам тепер коштує десь близько десяти тисяч марок чарка, через хвилину в публічному домі коштуватиме сорок тисяч — тому ми й узяли з собою пляшку. Перед дверима ми ще заощаджуємо — а там попадаємо до рук мадам.

Спершу Отто дуже розчаровується. Він сподівався побачити там пишні декорації в східному стилі, з леопардовими шкурами, з люстрами, як у мечетях, і з важким запахом парфумів, а натомість потрапив у звичайну залу для гостей. Жінки теж, хоч вони й легко одягнені, більше скидаються на служниць.

Отто пошепки питає мене, чи немає тут негритянок або креолок. Я показую на худу жінку з чорними косами:

— Он у тієї в жилах тече кров креолів. Вона щойно вийшла з каторжної в'язниці. Вбила свого чоловіка.

Отто не вірить. Він підбадьорюється аж тоді, коли до зали входить Залізна Кобила. Вона справляє неабияке враження — у високих шнурованих черевиках, чорному трико, схожому на костюм приборкувачки левів, у шапці з сивого смушку і з повним ротом золотих зубів. Цілі покоління молодих поетів та редакторів складали в неї екзамен життя, тому наш клуб вибрав її й для Отто. Її або Фріці. Ми наполягли на тому, щоб Залізна Кобила вийшла в усьому параді, і вона не підвела нас.

Ми знайомимо її з Отто. Вона страшенно здивована — певне, сподівалася, що їй підкинуть щось свіжіше й молодше. А Бамбусові двадцять шість років, він блідий, ніби зліплений з паперу, худий, прищавий, з ріденькими вусиками. Крім того, він змокрів, як посолена редька. Залізна Кобила розтуляє золоту пащу в добродушній посмішці, штовхає переляканого Бамбуса в бік і лагідно каже:

— Ходімо, почастуєш коньяком.

— Скільки коштує коньяк? — питає Отто в офіціантки.

— Шістдесят тисяч.

— Скільки? — стривожено вигукує Гунгерман. — Сорок тисяч і ні на пфеніг більше!

— Пфеніг! — озивається господиня. — Давно вже я не чула цього слова!

— Сорок тисяч коньяк коштував учора, золотко, — пояснює Залізна Кобила.

— Не вчора, а сьогодні вранці. Я приходив сюди за дорученням комітету.

— Якого комітету?

— Комітету оновлення лірики через безпосередній досвід.

— Золотко, — мовить Залізна Кобила, — це було до підвищення курсу долара.

— Ні, після оголошення нового курсу об одинадцятій годині.

— Але до післяобіднього підвищення, — втручається господиня. — Не будьте такі скупі.

— Шістдесят тисяч — це вже ціна за післязавтрашнім курсом, — кажу я.

— За завтрашнім. З кожною годиною ти наближаєшся до нього. Заспокойся! Курс долара — як смерть. Його не минути. Тебе не Людвіг звати?

— Рольф, — рішуче відповідаю я. — Людвіг не повернувся з війни.

Гунгермана раптом охоплює погане передчуття.

— А такса? — питає він. — Яка такса? Ми зійшлися на двох мільйонах. З роздяганням і півгодинною розмовою після всього. Розмова для нашого кандидата дуже важлива.

— Три, — спроквола відповідає Залізна Кобила. — Це й так дешево.

— Друзі, нас зраджено! — гукає Гунгерман.

— А ти знаєш, скільки тепер коштують високі, по самі стегна, черевики? — питає Залізна Кобила.

— Два мільйони й ні на сантим більше. Коли вже навіть тут не дотримуються угод, то куди докотиться світ?

— Угод! Чого варті угоди, коли курс грошей хитається, мов п'яний?

Матіас Грунд, що, як автор книжки про смерть, досі, звичайна річ, мовчав, підводиться з місця.

— Це перший бордель, заражений націонал-соціалізмом, — люто каже він. — Для вас угоди нічого не варті, га?

— І угоди, і гроші, — незворушно відповідає Залізна Кобила. — А от високі черевики — це високі черевики, і чорна білизна — це чорна білизна. Ціна їхня скажена. Чому ви не знайдете для свого конфірманта якоїсь дами нижчого гатунку? Як на похороні — там можна найняти коней з плюмажем і без плюмажа. Для такого, як ваш приятель, досить і дами другого гатунку!

Проти цього нічого не скажеш. Суперечка досягає мертвої точки. Раптом Гунгерман помічає, що Бамбус випив крадькома не тільки свій коньяк, а й Залізної Кобили.

— Ми загинули, — каже він. — Доведеться заплатити стільки, скільки вимагають від нас ці уоллстрітські гієни. Не можна було так підводити нас, Отто! Тепер ми змушені будемо вводити тебе в життя скромніше. Без плюмажа і тільки з однією чавунною кобилою.

На щастя, тієї хвилини з'являється Віллі. В нього чисто спортивна цікавість до перетворення Отто в чоловіка. Не моргнувши оком, він доплачує різницю. Потім замовляє для всіх горілку й пояснює, що сьогодні заробив на своїх акціях двадцять мільйонів. Частину заробітку він хоче пропити.

— Ну, йди, хлопче, — підбадьорює він Отто, — і повертайся чоловіком.

Отто зникає.

Я сідаю біля Фріці. Колишнє давно забуто: вона вже не вважає нас за підлітків відтоді, як на війні загинув її син. Він був унтер-офіцером. Куля влучила його за три дні до перемир'я. Ми розмовляємо про довоєнні часи. Фріці розповідає, що її син навчався музики в Лейпцігу. Хотів стати гобоїстом. Біля нас дрімає товстенна господиня з песиком на колінах. Раптом згори долинає крик. Хвилину чути тільки якийсь гуркіт, потім вилітає Отто в самих підштанках. За ним женеться, б'ючи його бляшаним тазом, розлючена Залізна Кобила. Отто біжить, як справжній спортсмен. Він вискакує надвір, а ми втрюх перехоплюємо Залізну Кобилу.

— Поганець миршавий! — важко дихаючи, вигукує вона. — Штрикнув мене ножем!

— То був не ніж, — кажу я, здогадуючись, що сталося.

— А що? — Залізна Кобила обертається й показує червоний слід над чорним трико.

— Кров же не йде. То була тільки пилочка для нігтів.

— Пилочка? — Залізна Кобила вражено дивиться на мене. — Такого ще зі мною не бувало! Вколов мене, проклятий хирляк! Не я його, а він мене! Що мені, задарма хтось дає високі черевики? А колекція нагайок за спасибі дісталася? Я хотіла на додаток чесно пригостити його маленькою пайкою садизму й легенько, наче жартома, шмагнула нагайкою по його худих маслаках, а він накинувся на мене з пилочкою! Змія підступна! Садист! На дідька мені садисти? Мені, мрії мазохістів? Так образити мене!

Ми заспокоюємо її подвійною пайкою кминової горілки. Потім ідемо шукати Бамбуса. Він сховався за кущ бузку й обмацує голову.

— Виходь, Отто, небезпека минула! — гукає Гунгерман.

Бамбус відмовляється вийти й вимагає, щоб ми кинули йому костюм.

— Е, ні, — каже Гунгерман. — Три мільйони — це три мільйони! Ми заплатили за тебе.

— Заберіть гроші назад! Я не дам себе лупцювати.

— Кавалер ніколи не забирає в дами грошей назад. А ми зробимо з тебе кавалера, навіть якби довелося розвалити тобі голову. Залізна Кобила шмагнула тебе нагайкою просто з люб'язності. Вона садистка.

— Що?

— Ну, сувора масажистка. Ми забули попередити тебе. Ти повинен радіти, що тобі пощастило таке пережити. В маленьких містечках таке рідко трапляється.

— Для мене це ніяк не радість. Киньте мені мої речі.

Бамбус одягається за кущем, і нам'щастить знов заманути його в будинок. Ми даємо йому трохи випити, але з-за столика він нізачо не хоче вийти. Каже, що пропав

настрій. Кінець кінцем Гунгерман домовляється з Залізною Кобилою та мадам, що Бамбус ще раз прийде серед тижня, вже нічого не доплачуючи.

Ми п'ємо далі. Скоро мені впадає в т>ко, що Отто, незважаючи на все, раз по раз поглядає на Залізну Кобилу й зовсім не цікавиться іншими дамами. Віллі знов замовляє горілку. Трохи згодом Едуард зникає. Через півгодини він з'являється геть спітнілий і запевняє, що виходив погуляти. Горілка робить своє діло.

Зненацька Отто Бамбус дістає з кишені папір та олівець і щось крадькома записує. Я зазираю йому через плече. Там стоїть заголовок — "Тигриця".

— Ти не можеш трохи почекати з гімнами й вільними ритмами? — питаю я.

Він хитає головою.

— Перше, свіже враження — найважливіше.

— Але ж тобі тільки й дісталося, що нагайкою по сідни-цях та кілька разів тазом по голові — оце й усі твої враження. Що ж тут тигрячого?

— Це вже дозволь вирішувати мені! — Він цідить горілку крізь розкошлані вуса. — Тепер починається робота уяви. Я вже цвіту віршами, як трояндовий кущ. Та що там трояндовий кущ! Як орхідея в джунглях!

— Ти вважаєш, що маєш уже доволі досвіду?

Він кидає на Залізну Кобилу погляд, сповнений хтивості й жаху.

— Не знаю. Але на маленький томик в оправі напевне маю.

— То чого ж ти мовчиш! За тебе ж віддано три мільйони. Якщо не хочеш, то краще пропиймо їх.

— Ну, то пропиймо.

Бамбус знову вихиляє чарку. Це вперше ми бачимо його таким. Досі він боявся алкоголю, як чуми, і насамперед горілки. Його лірика розцвіла на каві й смородиновій наливці.

— Що ти скажеш про Отто? — звертаюсь я до Гунгер-мана. — Ось що зробили кілька ударів тазом по голові!

— То все дрібниці! — горлає Отто, що встиг випити ще подвійну пайку горілки.

Повз нього саме проходить Залізна Кобила, і він щипає її за стегно. На неї це діє, як грім з ясного неба. Вона зупиняється, повільно обертається до Бамбуса й оглядає його, мов якусь рідкісну комаху. Ми сподіваємось добрячого ляпаса й виставляємо руки, щоб трохи зменшити силу удару. Для дам у високих черевиках те, що зробив Отто, — непристойна образа. Але в короткозорих очах Отто світиться якась нетутешня усмішка. Він, хитаючись, підводиться з-за столика, обходить Залізну Кобилу і зненацька плескає її по чорному трико.

У залі стає тихо. Всі чекають, що зараз станеться вбивство. Проте Отто спокійнісінько сідає на своє місце, кладе голову на руки й миттю засинає.

— Ніколи не вбивай сплячого! — благально каже Гун-герман Залізній Кобилі.— Це одинадцята заповідь божа!

Вона роззявляє свою пащу й тихо усміхається, виблискуючи всіма золотими коронками. Потім гладить Отто по ріденькому м'якому чубові.

— Хлопці,— каже вона, — які ви ще можете бути молоді й дурні.

Ми вирушаємо додому. Гунгермана й Бамбуса Едуард відвозить до міста своєю машиною. Шелестять тополі. Гавкають доги. Залізна Кобила стоїть біля вікна на другому поверсі й махає нам смушевою шапкою. За борделем висить (блідий місяць. Раптом перед нами видряпується зі струмка Матіас Грунд, автор книжки про смерть. Він думав, що зможе перейти воду, як Христос Генісаретське озеро. Але в нього нічого не вийшло.

Поруч мене крокує Віллі.

— Що за життя! — мрійливо каже він. — Подумати тільки, людина справді заробляє гроші вві сні! Вранці долар підійметься знов, і акції полізуть за ним угору, як спритні мавпи!

— Не псуй нам вечора. Де твоя машина? Плодить тобі десь інші машини, як твої акції — мільйони?

— Вона в Рене. Стоїть перед "Червоним млином". В антрактах Рене катає своїх товаришок. Вони лускають із заздрощів.

— Ти одружуєшся з нею?

— Ми заручені,— пояснює Віллі.— Коли ти знаєш, що це таке.

— Уявляю собі.

— Смішно! — каже Віллі.— Вона й тепер часто нагадує мені вночі нашого обер-лейтенанта Гелле, того проклятого кровопивця, що мучив нас, поки ми не отримали дозволу героїчно померти. Саме так, я його згадую в темряві. Моторошна, але чудова втіха — уявляти собі, що ти хапаєш за петельки Гелле і гвалтуєш його. Ніколи не думав, що матиму від цього таку втіху, повір мені.

— Вірю.

Ми йдемо поміж темними квітучими садами. З них долинає запах невідомих квіток.

— Горби купаються у місячному сріблі,— виголошує хтось перед нами й підводиться, як примара, з землі.

Це Гунгерман. Він мокрий, як і Матіас Грунд.

— Що сталося? — питаю я. — В нас дощу не було.

— Едуард висадив нас із машини. Вирішив, що ми надто голосно співаємо. Аякже! Шановний господар готелю. А потім я хотів трохи освіжити Отто, і ми обидва впали в струмок.

— Ви також? А де Отто? Шукає Матіаса Грунда?

— Ловить рибу.

— Що?

— От чорт! — похоплюється раптом Гунгерман, — Хоч би не втонув! Він же не вміє плавати.

— Дурниці. Струмок не більше як метр завглибшки.

— Бамбус може і в калюжі втопитися. З любові до батьківщини.

Ми знаходимо Бамбуса біля струмка. Він міцно тримається за кладку й виголошує промову рибі.

— Тобі погано, святий Франціску? — питає Гунгерман,

— Авжеж, — відповідає Бамбус і хихотить, ніби сказа? щось страшенно смішне. Потім белькоче, цокаючи зубами: — Холодно. Я не звик жити на природі.

Віллі витягає з кишені пляшку кминової горілки.

— А хто тебе знову врятує? Передбачливий дядечко Віллі. Врятує від запалення легень і від холодної смерті.

— Шкода, що тут немає Едуарда, — каже Гунгерман. — Ви могли б і його врятувати й заснували б із паном Валентином Бушем "Товариство Едуардових рятівників". Це б його доконало.

— Облиште недоречні жарти, — озивається Валентин, що стоїть позад нього. — Хіба для вас капітал не священна річ? Чи ви, може, комуніст? Я ні з ким не ділюся ним. Едуард належить мені.

Ми п'ємо. В місячному світлі кминова горілка мерехтить, як жовтий самоцвіт.

— Ти ще кудись хочеш іти? — питаю я Віллі.

— Піду в спілку співаків Бодо Ледергозе. Ходімо зі мною. Обсохнете там.

— Чудово, — каже Гунгерман.

Нікому не спадає на думку, що простіше було б піти додому. Нікому, навіть поетові смерті. Здається, що сьогодні ввечері рідина набула величезної сили тяжіння.

Ми йдемо далі вздовж струмка. У воді віддзеркалюється місяць. Його можна випити — хто і коли таке сказав?

XV

Над містом нависла парота пізнього літа, курс долара піднявся ще на двісті тисяч марок, голод збільшився, ціни виросли. Все дуже просто: ціни ростуть швидше за платню, отже, частина населення, яка живе на платню, відсотки й Пенсії, дедалі глибше поринає в безпросвітні злидні, а інша частина купується в ненадійному багатстві. Уряд споглядає. Завдяки інфляції він позбувся своїх боргів, а того, що він одночасно втрачає народ, ніхто не бачить.

Склеп для пані Нібур готовий. Це бридка кам'яна буда з кольоровим склом, бронзовими ланцюгами й посиляними жорсткою стежечками, хоч і без скульптурних оздоб, які я змальовував удові. Але тепер пані Нібур раптом відмовляється від нього. Вона стоїть на подвір'ї зі строкатою парасолькою в руці, в солом'яному брилику з лакованими вишнями і з разком штучних перлів на шиї. Поруч із нею — якийсь тип у тісному картатому костюмі і в гетрах поверх черевиків. Грім відгримів, жалоби як і не було, пані Нібур уже заручена. Вона враз збайдужіла до пам'яті Нібура. Ім'я того типа, що прийшов із нею, — Ральф Леман, він відрекомендувався консультантом у справах промисловості. Костюм у нього, як на таке вишукане ім'я і фах, надто зношений. Зате краватка нова і оранжеві гетри також — мабуть, перші подарунки щасливої нареченої.

Бій іде з перемінним успіхом. Спершу пані Нібур каже, що взагалі не замовляла склепу.

— У вас є письмова угода? — переможно питає вона.

Георг поблажливо пояснює їй, що в нашій роботі письмові угоди не потрібні. Там,

де йдеться про смерть, ще вірять людям на слово. Крім того, в нас є понад десяток свідків. Пані Нібур уже в'їлася в печінки нашим каменярам, нашому скульпторові й нам самим своїми претензіями. До того ж вона дала завдаток.

— В тім-то й річ, — з неперевершеною логікою мовить пані Нібур. — Завдаток ми хочемо забрати назад.

— Отже, ви замовляли склеп?

— Я не замовляла його, а тільки дала завдаток.

— Що ви скажете на таке пояснення, пане Лемане? — питаю я. — Як консультант у справах промисловості?

— Буває й таке, — як кавалер стає він на допомогу пані Нібур і починає пояснювати, коли таке буває.

Але Георг перебиває його. Він каже, — що на завдаток теж немає ніякого документа.

— Що? — Ральф обертається до пані Нібур. — Еміліє, в тебе немає розписки?

— Я не знаю, — белькоче пані Нібур. — Хто ж міг сподіватися, що вони казатимуть, ніби я не платила грошей! Шахраї!

— Зробити таку дурницю!

Пані Нібур знічується під лютим поглядом Ральфа. Він раптом перестає бути кавалером. Боже, думаю я, раніше в неї був кит — тепер вона спіймала собі акулу,

— Ніхто не каже, що ви не давали грошей, — зауважує Георг. — Ми лише кажемо, що на завдаток так само немає документа, як і на замовлення.

Ральф підбадьорюється.

— Ну от.

— Врешті, ми згодні забрати склеп назад, — мовить Георг, — якщо він вам не потрібний.

— Ну от, — знов каже Ральф.

Пані Нібур жваво підтакує йому.

Я вражено дивлюся на Георга. Склеп стане другим охоронцем нашого складу, братом чорного обеліска.

— А завдаток? — питає Ральф.

— Завдаток, звичайно, залишається в нас, — кажу я. — ; Так завжди робиться.

— Що? — Ральф обсмикує жилет і набундючується.

Я помічаю, що штани в нього теж надто короткі й вузькі.

— Та це ж було б курям на сміх! — каже він. — Ні, з нами такого не вийде!

— З нами також. У нас клієнти завжди беруть те, що замовляли.

— Ми ж нічого не замовляли, — з новою відвагою втручається пані Нібур. Вишні на її брилику погойдуються. — До того ж ви надто дорого хотіли.

— Тихо, Еміліє! — гримає на неї Ральф.

Вона зіщулюється, злякана й щаслива, що він такий мужній.

— Є ще суд, — загрозливо додає Ральф.

— Сподіваємося, що є.

— Ви після одруження будете й далі тримати пекарню? — питає Георг Емілію.

Вона така налякана, що лише мовчки поглядає на свого нареченого.

— Аякже, — відповідає Ральф. — Звичайно, поряд із працею в промисловості. А вам навіщо?

— Булочки й пиріжки були там надзвичайно смачні,

— Дякую, — манірно каже Емілія. — То як із завдатком?

— Я вам ось що запропоную, — каже Георг і раптом стає надзвичайно люб'язний. — Посилайте нам безкоштовно протягом місяця по дванадцять булочок щоранку й по шість пиріжків з яблуками щовечора, і тоді наприкінці місяця ми повернемо вам завдаток, не вимагаючи, щоб ви брали sklep.

— Гаразд! — відразу погоджується пані Нібур.

— Тихо, Еміліє! — Ральф штовхає її в бік. — Ось чого захотіли! — сердито відповідає він Георгові. — Повернути гроші через місяць! А що тоді вони будуть варті?

— Ну, то беріть sklep, — кажу я. — Ми не заперечуємо.

Боротьба триває ще десь із чверть години. Нарешті ми домовляємося, що половину грошей повернемо зараз, а половину через два тижні. Булочки й пиріжки нам таки будуть посилати. Ральф нічого не може вдіяти. Нам раптом стає на допомогу інфляція. Для суду цифри є завжди цифрами, незалежно від того, що вони означають. Коли б Ральф захотів повернути завдаток через суд, Емілія, мабуть, одержала б його десь аж за рік — ту саму суму, тоді вже нічого не варту. Тепер я розумію Георга: ми вдало виплутуємося з цієї історії. Завдаток уже й так становить тільки невелику частину своєї колишньої вартості.

— Але де ж ми дінемо sklep? — питаю я Георга, коли заручені, нарешті, йдуть від нас. — Зробимо з нього собі приватну каплицю?

— Ми трохи переробимо дах. Курт Бах примостить на ньому скорботного лева або солдата при повній зброї, а коли буде треба, то й ангела чи постать зажуреної Німеччини. Двоє вікон виймемо й замінимо їх мармуровими плитами, на яких можна буде вибити прізвища, тоді sklep стане... — Георг замовкає.

— Скромним пам'ятником полеглим на війні, — докінчую я. — Але Курт Бах не зуміє зробити ні фігури ангела, ні солдата, ні зажуреної Німеччини. Найбільше, що він зможе, це виліпити їхній барельєф. Доведеться нам обмежитися своїм звичайним левом. Та для нього дах надто малий. Краще посадовимо там орла.

— Навіщо? Одна лєвова лапа може звисати на постамент. Тоді все буде гаразд.

— А може, взяти бронзового лева? Фабрики металевих виробів роблять бронзових звірів якого завгодно розміру.

— Гармату, — задумливо каже Георг. — Потрощено снарядами гармату. Це було б щось нове.

— Але тільки для села, з якого на війні загинули самі артилеристи.

— Послухай, — каже Георг, — дай болу уяві. Зроби кілька малюнків, якомога більших і, найкраще, кольорових. А там побачимо!

— А що, якби зробити композицію зі skleпу й обеліска? Так би ми вбили відразу

двох зайців.

Георг сміється.

— Якщо ти втнеш таку композицію, я тобі в нагороду поставлю цілий ящик "Рейнгартсгаузенера" врожаю тисяча дев'ятсот двадцять першого року. Про таке вино можна тільки мріяти.

— Краще було б, якби ти давав по одній пляшці наперед. Тоді швидше прийшло б натхнення.

— Гаразд, почнемо з однієї. Ходімо до Едуарда.

Едуард, як завжди, похмурніє, коли бачить нас.

— Радійте, пане Кноблоху, — каже Георг, виймаючи з кишені цілу жменю банкнот, — сьогодні ви одержите готівку.

Едуард веселішає.

— Справді? Ну звичайно, мало ж колись настати й таке. Сядете біля вікна?

В тому кутку, де подають вино, знов сидить Герда.

— Ти тут постійний відвідувач? — кисло питаю я.

Герда весело сміється.

— Я тут у справах.

— У справах?

— У справах, пане слідчий, — каже вона.

— Можна цього разу нам запросити вас на обід? — питає Георг і штовхає мене ліктем, щоб я не поведився, як віслик.

Герда дивиться на нас.

— Якби я запросила вас, то вдруге з цього напевне нічого не вийшло б, правда ж?

— Авжеж, — кажу я, але не втримуюсь і додаю: — Едуард краще розірвав би заручини.

Герда сміється і нічого не відповідає. Вона одягнена в дуже гарну шовкову сукню тютюнового кольору. Який я був йолоп, думаю я. Ось тут сидить саме життя, а я, засліплений своєю дурною манією величності, не розумів цього.

З'являється Едуард і знов похмурніє, побачивши нас біля Герди. Я помічаю, що він уже підраховує, скільки втратить на нас. Він гадає, що ми збрехали й ще раз хочемо попоїсти за його кошт.

— Ми запросили на обід панну Шнайдер, — пояснює Георг. — Ми святкуємо конфірмацію Людвіга. Він поступово дорослішає і стає чоловіком. Уже не вважає, що світ існує тільки для нього.

Едуард знову веселішає — Георг для нього більший авторитет, ніж я.

— Є чудові курчата! — Едуард складає губи так, ніби хоче свиснути.

— Дай нам зричайний обід, — кажу я. — В тебе завжди все чудове. І принеси пляшку "Рейнгартсгаузенера" врожаю тисяча дев'ятсот двадцять першого року!

Герда дивиться на мене.

— Вино на обід? Ви виграли в лотерею? То чому ж ви більше не ходите в "Червоний млин"?

— Нам випав тільки невеликий виграш, — відповідаю я. — А ти ще й досі там виступаєш?

— Ти хіба не знаєш? Ганьба! Едуард он знає. Правда, два тижні я не працювала, але з першого починаю новий ангажемент.

— Коли так, то ми прийдемо, — каже Георг. — Навіть якщо нам доведеться віддати в заставу склеп!

— Твоя приятелька вчора ввечері теж була там, — каже мені Герда.

— Ерна? Вона не моя приятелька. А з ким вона була?

Герда сміється.

— Яке тобі діло? Вона ж уже не твоя приятелька?

— Дуже велике, — відповідаю я. — Минає багато часу, поки людина перестане реагувати, навіть якщо вона реагує вже тільки механічно, як жаб'яча лапка на електричний струм. І аж як ти вже остаточно розлучишся з кимось, тебе починає цікавити все, що його стосується. Це один із парадоксів кохання.

— Ти надто багато думаєш. Це завжди шкодить.

— Він думає не так, як треба, — каже Георг. — У нього розум гальмує почуття, замість допомагати їм.

— Які ж ви, хлопці, страшенно розумні! — каже Герда. — А радості у вас хоч трохи є в житті?

Ми з Георгом презираємося. Георг сміється. Я спантеличений.

— Думати — це й є для нас радість, — відповідаю я, хоч знаю, що кажу неправду.

— Ох, бідолахи ви! То принаймні хоч їжте як слід.

"Рейнгартсгаузенер" знов рятує нас. Едуард сам відкорковує пляшку і куштує вино. Він удає з себе знавця, що перевіряє, чи вино не тхне корком. Для цього він наливає собі повну чарку.

— Excellent![33]—вигукує він по-французькому і смакує вино, кліпаючи очима.

— Справжньому знавцеві, щоб покуштувати вино, досить кількох крапель, — зауважую я.

— А мені не досить. Та ще й такого вина. Я ж хочу вибрати вам найкраще!

Ми нічого не відповідаємо: у нас у запасі є ще козир. За Гердин і за наш обід ми заплатимо своїми невичерпними талонами.

Едуард наливає вино.

— Ви не почастуйте й мене чаркою? — нахабно питає він.

— Потім, — кажу я. — Ми питимемо не одну пляшку. Під час обіду ти заважаєш, бо за кожним шматком дивишся в рот, як пес.

— Тільки тоді, коли ви, як паразити, приходите зі своїми талонами.

Едуард витанцьовує довкола Герди, як учитель танців у школі, коли навчає дівчат вальсів.

Герда насилу стримується, щоб не засміятись. Я штовхаю її під столом ногою, і вона відразу розуміє, що ми готуємо для Едуарда.

— Кноблеху! — гримить раптом могутній командирський голос.

Едуард підстрибує, ніби йому хтось дав стусана в зад. За спиною в нього, невинно усміхаючись, стоїть Рене де ла Тур. Едуард ледве стримується, щоб не вилятися.

— Завжди я попадаюся на це! — бурчить він.

— Не сердься, — кажу я. — Це в тобі промовляє справжня німецька кров. Найшляхетніша спадщина твоїх слухняних предків.

Дами вітаються, як два усміхнені поліцаї з карного розшуку.

— Яка гарна сукня, Гердо, — воркує Рене. — Шкода, що я не можу носити такої. Я надто тонка для цього фасону.

— Нічого, — відповідає Герда. — Мені теж торішня мода здається елегантнішою. А надто ті чудесні черевички з ящіркової шкіри, що ти носиш. З кожним роком я їх люблю все більше.

Я заглядаю під стіл. Рене справді взута в черевички з ящіркової шкіри. Як Герда сидючи зуміла побачити їх, важко збагнути. Це одна з одвічних загадок жіноцтва. Незрозуміло, чому цей їхній хист не використовують для якоїсь практичнішої мети — скажімо, в артилерії, щоб стежити за ворогом з прив'язаних аеростатів, чи для інших, таких самих культурних потреб.

Віллі перебиває їхній дует. Він сьогодні неперевершений — весь у світло-сірому: світло-сірі костюм, сорочка, краватка, шкарпетки, замшеві рукавички, а над усім цим, як вибух Везувію, — рудий чуб.

— Вино! — вигукує він. — Могильники бенкетують! Пропивають горе якоїсь родини! Мене теж запрошують?

— Ми своє вино заробили не на біржі, як ти, паразите на тілі народу, — відповідаю я. — Проте з мадемуазель де ла Тур ми залюбки поділимося ним. Ми раді кожному, хто може налякати Едуарда.

Мої слова викликають у Герди напад веселості. Тепер вона мене штовхає під столом. Я відчуваю, як її коліно притуляється до мого. По спині в мене пробігає гаряча хвиля. Ми раптом стаємо ніби двоє змовників.

— Ви сьогодні, звичайно, теж іще налякаєте його, — каже Герда. — Коли він прийде з рахунком. Я відчуваю це. Я вмію вгадувати чужі думки.

Усе, що вона каже, ніби за помахом чарівної палички починає звучати для мене якось особливо. Що сталося? Чи мене заливає хвиля кохання, чи це тільки одвічна радість від того, що ти відбиваєш в іншого дівчину? Ресторан уже не здається мені просякнутим запахом їжі балаганом — він з неймовірною швидкістю, ніби гойдалка, мчить у простір. Я виглядаю у вікно і здивовано бачу, що міська ощадна каса й досі стоїть на тому самому місці. Навіть без Герди-ного коліна її вже давно мала б змити інфляція. Проте камінь і бетон довговічніші за людські діла й за самих людей.

— Чудове вино, — кажу я. — А яке воно стане через п'ять років!

— Старіше, — каже Віллі, що зовсім не розуміється на винах. — Принеси ще дві пляшки, Едуарде.

— Навіщо відразу дві? Вип'ємо одну, потім замовимо другу.

— Гаразд. Пийте собі як хочете! А мені, Едуарде, якнайшвидше подай пляшку

шампанського!

Едуард мчить, ніби підосви йому намащено салом.

— Що сталося, Віллі? — питає Рене. — Ти думаєш, що не доведеться купувати мені хутро, коли ти мене впоїш?

— Ти дістанеш своє хутро! Шампанське я замовляю з вищою метою. З виховною! Ти не бачиш її, Людвігу?

— Ні. Я більше люблю вино, ніж шампанське.

— Ти справді нічого не бачиш? Он там, третій столик за колоною! Щетинясте свиняче рило, підступні очі гієни й гострі курячі груди! Вбивця нашої юності!

Я шукаю поглядом цю зоологічну химеру й відразу ж знаходжу. Це директор нашої гімназії — постарілий, облізлий, але все-таки він. Сім років тому він заявляв, що Віллі скінчить життя на шибениці, а на мене чекає довічна каторга. Директор теж помітив нас — він мружить у наш бік почервонілі очі. Тепер я розумію, навіщо Віллі замовив шампанське.

— Вистріли корком, Едуарде, і якнайгучніше! — наказує Віллі.

— Правила доброго тону цього не дозволяють.

— Шампанське п'ють не для того, щоб дотримуватись правил доброго тону, а щоб надати собі ваги.

Віллі бере в Едуарда пляшку і збовтує її. Корок вилітає з таким луском, ніби вистрілили з пістолета. На мить у залі западає тиша. Щетинясте свиняче рило витягається. Віллі стоїть біля столика на весь свій велетенський зріст і, тримаючи в правій руці пляшку, наливає келих за келихом. Шампанське піниться, чуб у Віллі полум'яніє, обличчя сяє. Він дивиться на Шімеля, нашого директора, і Шімеля, як загіпнотизований, втуплює очі у Віллі.

— Подіяло, — шепоче Віллі, — а я вже думав, що він зігнорує нас.

— Він же ревний апостол нотацій і не може зігнорувати нас, — відповідаю я. — Для нього ми залишимось учнями, навіть якщо нам буде по шістдесят. Глянь, як він роздирає ніздрі.

— Не поведіться, як дванадцятирічні, — каже Рене.

— Чому? — питає Віллі. — Постарітися ми завжди встигнемо.

Рене підіймає руки. На правій поблискує аметистовий перстень.

— Здаюся! І отакі захищали вітчизну!

— Думали, що захищають вітчизну, — кажу я. — Поки не побачили, що захищають тільки частину її — ту, яку годилося б послати під три чорти, а разом із нею й оте патріотичне свиняче рило, що сидить он за колоною.

Рене сміється.

— Не забувайте, що ви захищали країну поетів і мислителів.

— Країна поетів і мислителів не потребує нашого захисту — хіба що тільки від отого свинячого рила й таких, як воно, що садовлять поетів і мислителів у в'язниці, поки ті живі, а коли вони помирають — роблять із них для себе рекламу.

Герда нахиляється до мене.

— Сьогодні всі такі дотепні, правда ж?

І ще раз штовхає мене під столом. Я сповзаю з ораторської трибуни і знов опиняюся на гойдалці, що летить над землею. Ресторан стає частиною космосу, і навіть в Едуар-да, що дудлить шампанське, як воду, щоб збільшити рахунок, з'являється довкола голови тьмянний німб святого.

— Підеш потім зі мною? — пошепки питає мене Герда.

Я киваю головою.

— Іде! — захоплено шепоче Віллі.— Я знав, що він підійде!

Рило не витримує — підводиться і, лупаючи очима, підходить до нашого столика.

— Гомаєр, правда ж? — питає рило.

Віллі вже сидить.

— Прошу? — озивається він, не підводячись.

— Адже ви колишній учень Гомаєр! — каже Шімель, уже роздратовано.

Віллі неквапом ставить пляшку на стіл.

— Вибачте, баронесо, — звертається він до Рене. — Мені здається, що цей добродій має на увазі мене.

Він обертається до Шімеля.

— Чим можу бути корисний? Чого ви хочете, добродію?

На мить Шімель розгублюється. Він, певне, й сам не знає, що хотів сказати. Ревного апостола нотацій пригнала сюди нестримна хвиля щирого обурення.

— Келих шампанського? — люб'язно питає Віллі.— Хочете й собі скуштувати, як живуть інші?

— Що вам спало на думку? Я не розпусник!

— Шкода, — каже Віллі.— Але чого ж вам усе-таки треба? Хіба ви не бачите, що заважаєте нам?

Шімель люто витріщається на нього.

— Чи це аж так необхідно, — каркає він, — щоб колишні учні моєї гімназії серед білого дня влаштовували оргії?

— Оргії? — Віллі вражено дивиться на Шімеля. — Вибачте ще раз, баронесо, — звертається він до Рене. — Цей невихований чоловік — між іншим, це пан Шімель, я тепер упізнав його, — вишукано відрекомендовує він Шімеля Рене, — баронеса де ла Тур. — Рене поблажливо схиляє спою кучеряву голову. — Так от. цей неотесаний чолоєїк вважає, що випити келих шампанського на день вашого народження означає влаштовувати оргію.

Шімель бентежиться, наскільки він узагалі може бентежитись.

— День народження? — перепитує він рипучим голосом. — Ну добре... та однаково це маленьке місто... як колишній учень, ви могли б...

Скидається на те, що він, згнітивши серце, ладен пробачити нам нашу провину. Баронеса де ла Тур справила на старого обожнювача вищої касті відповідне враження. Віллі швидко вживає рішучих заходів.

— Як колишні ваші учні ми повинні були б ще вранці, разом із кавою, випивати

чарку горілки або й дві,— каже він, — щоб, нарешті, взнати, що означає слово "радість". Це, звичайно, ніколи не входило у ваш навчальний план, кате молоді! Ви, вірний лакузо обов'язку, так отруювали нам життя, що навіть солдатські казарми здалися нам визволенням! Пісний фельдфебелю письмових творів! Тільки через вас ми стали розпусниками! Тільки ви відповідаєте за все! А тепер гайда звідси, унтер-офіцере нудоти!

— Це... це просто... — белькоче Шімель. Він почервонів, як рак.

— Ідіть додому і вмийтесь як слід, помийниче життя!

Шімель хапає ротом повітря.

— Поліціє! — видавлює він із себе. — Така страшна образа... Я вам покажу...

— Нічого ви нам не покажете, — перебиває його Віллі.— Ви й досі думаєте, що ми ваші довічні раби. Єдине, що ви зробите, — це відповісте на Страшному суді за те, що викликали в серцях незчисленних поколінь юнаків ненависть до бога і до всього доброго й прекрасного! Я не хотів би бути на вашому місці, Шімелю, коли настане воскресіння мертвих! Скільки вам дістанеться від самого лише нашого класу! А потім, звичайно, вас чекає ще й смола та полум'я в пеклі! Ви ж так гарно вмієте його змальовувати!

Шімель захлинається з люті.

— Ви ще почуєте про мене! — вигукує він і повертається, як корвет у бурю.

— Шімелю! — гримить позад нього могутній голос.

Рене справляє враження, як завжди. Шімель миттю обертається на любий його серцю поклик команди.

— Що? Прошу? Хто?.,— його погляд перебігає по столиках.

— Ви не родич самогубця Шімеля? — щебече Рене.

— Самогубця? Що це означає? Хто мене кликав?

— Ваше сумління, Шімелю, — кажу я.

— Це ж просто...

Я вже чекаю, що на губах у Шімеля виступить піна. Радісно бачити, як цей вічний наш звинувач у всіх смертних гріхах раптом німіє.

Віллі наливає чарку і киває Шімелеві:

— За ваше здоров'я, хоробра шкільна гієно! І не пхайте більше свого носа до столика, де сидять чужі люди, та ще й дами.

Шімель зникає з якимось дивним звуком — ніби в ньому хтось відкоркував пляшку, тільки не з шампанським, а з зельтерською водою.

— Я знав, що він причепиться до нас, — мовить Віллі, страшенно задоволений.

— Ти був неперевершений! — кажу я. — Де в тебе раптом узялось таке натхнення?

Віллі усміхається.

— Цю промову я вже виголошував щонайменше сто разів! На жаль, завжди сам, без Шімеля. Тому я й знаю З напам'ять. За ваше здоров'я, діточки!

Едуард трясеться зі сміху.

— Ох, я не можу! "Помийниця життя!" Надто вже страшний образ! Навіть

шампанське стало раптом на смак як помій!

— Воно й раніше було таке, — не пасу задніх я.

— Які ж ви ще діти! — хитає головою Рене.

— Ми б хотіли ними й залишитись. Постарітись дуже просто, — сміється Віллі.—

Едуарде, рахунок!

Едуард приносить рахунки: один Віллі, другий нам.

Обличчя в Герди напружене. Вона чекає ще одного вибуху. Ми з Георгом дістаємо свої талони й кладемо на столик. Проте Едуард не вибухає — він усміхається.

— Нічого! — каже він. — Маючи такий виторг від вина, можна втратити на обіді.

Ми сидимо дуже розчаровані. Дами підводяться і обтрушуються, мов курки, що встали з піску. Віллі плескає Едуарда по плечі.

— Ви справжній кавалер! Інший зчинив би галас, що від нього прогнали клієнта.

Едуард усміхається.

— А я ні. Те мурмило з бамбуковим ціпком ще ніколи нічого не замовляло тут на порядну суму. Завжди чекає, щоб його хтось пригостив.

— Ходімо, — шепоче мені Герда.

Сукню тютюнового кольору кудись кинута. Черевички з темно-рудої замші стоять під стільцем. Один навіть перевернувся. Вікно відчинене. Крізь нього в кімнату заглядає листя дикого винограду. Знизу, з "Староміського двору", долинають приглушені звуки електричного піаніно. Грають вальс "Ковзанярі". Крізь музику час від часу проривається глухе гупання — то тренуються жінки-борці.

Коло ліжка стоять дві пляшки холодного, як крига, пива. Я відкорковую їх і даю одну Герді.

— Де ти так засмагла? — питаю я.

— На сонці. Воно вже пече кілька місяців. Ти не помічав?

— Помічав. Але в конторі не засмагнеш.

Герда сміється.

— Коли працюєш у нічному клубі, засмагнути легше. Цілий день вільний. Де ти був увесь цей час?

— Ніде, — кажу я і раптом згадую, що Ізабелла теж завжди зустрічає мене таким самим запитанням. — Я думав, що ти зійшлася з Едуардом.

— Хіба це причина, щоб не приходити?

— А хіба ні?

— Звичайно ні, дурненький. Це зовсім різні речі.

— Мені важко це зрозуміти, — кажу я.

Герда не відповідає. Вона потягається й ковтає пиво.

Я оглядаю кімнатку.

— Гарно тут. Наче ми лежимо на верхньому поверсі якоїсь пивниці на березі Тихого океану. І ти смаглява, як тубілка.

— А ти, виходить, білий торговець ситцем, скляним намистом, Бібліями й горілкою?

— Так, — здивовано відповідаю я. — Саме таким торговцем я завжди мріяв стати,

коли мені було шістнадцять років.

— А пізніше вже ні?

— Пізніше ні.

Я лежу біля неї, тихий і відпружений. У вікно між вигинами даху заглядає синій вечір. Я ні про що не думаю, нічого не хочу й намагаюся ні про що не питати. Мовчить заспокоєне тіло, життя просте, плин часу зупинився. Ми ніби опинилися поблизу якогось бога. Лежимо і п'ємо холодне, запашне пиво.

Герда віддає мені кухоль.

— Як ти гадаєш, Рене справді отримає хутро? — ліниво питає вона.

— А чому ж ні? Віллі тепер більйонер.

— Треба було мені спитати її, яке саме вона хоче. Мабуть, ондатрове чи боброве.

— Лисяче, — байдуже кажу я. — Або, про мене, хай навіть леопардове.

— Леопардове надто тонке на зиму. Котикове робить жінку старою. Хутро з чорно-бурої лисиці — дуже огрядною. Найкраще, звичайно, норкове.

— Справді?

— Еге ж. Хутро на ціле життя. Але страшенно дороге. Безбожно дороге.

Я ставлю свою пляшку на підлогу. Розмова стає трохи неприємною.

— Все це мені не до снаги. Я не можу купити навіть кролячого коміра.

— Ти? — вражено йтає Герда. — Хто ж про тебе каже?

— Я кажу. Кожен більш-менш вразливий чоловік за таких обставин прийняв би твої слова на свій рахунок. А я, як на теперішні часи, аж надто вразливий.

Герда сміється.

— Ти вразливий, мій хлопчику. Але я справді маю на думці не тебе.

— А кого ж?

— Едуарда. Кого ж іще?

Я підводжуся.

— Ти хочеш примусити Едуарда подарувати тобі хутро?

— Так, дурненький. Якщо тільки мені пощастить аж так приборкати його. Та, може, коли Рене вже матиме... Чоловіки такі...

— І ти розповідаєш мені про це, лежачи зі мною в ліжку?

— А чому ж ні? В такі хвилини мені спадають найкращі думки.

Я мовчу, зовсім приголомшений. Герда повертає до мене голову.

— Ти образився?

— Принаймні я спантеличений.

— Чого? Тобі слід було б образитись, якби я почала вимагати хутро від тебе.

— А так я повинен пишатися, що ти хочеш отримані його від Едуарда?

— Звичайно! Це ж означає, що ти не фраєр.

Я не знаю, що вона хоче цим сказати.

— А що таке — фраєр?

— Той, хто має гроші. І може витратити їх на інших. Едуард, наприклад.

— Віллі також фраєр?

Герда сміється.

— Наполовину. Для Рене.

Я почуваю себе досить-таки безглуздо і тому мовчу.

— Хіба я не правду кажу? — питає Герда.

— Правду? До чого тут правда?

Герда знов сміється.

— Ти наче таки образився. Яка ти ще дитина!

— Саме в таких справах я й хотів би лишитися дитиною, — кажу я. — А то...

— Що — а то?

— А то... — Я замислююсь. Я й сам не зовсім розумію свою думку, але все-таки пробую висловити її. — А то я сам собі здавався б мало не сутенером.

Тепер Герда вже регоче.

— Для цього тобі ще багато чого бракує, мій хлопчику.

— Сподіваюся, що бракуватиме й надалі.

Герда повертається до мене обличчям. Запітнілий кухоль вона тримає в себе на грудях, втішаючись його прохолодою.

— Бідний мій хлопчику, — каже вона, й далі сміючись, з неприємним, майже материнським співчуттям. — Тебе ще не раз обдурюватимуть!

От чорт, думаю я, куди подівся спокій тропічного острова? Тепер я раптом почуваю себе так, наче я голий і мавпи кидають у мене колючими кактусами. Кому приємно чути, що в майбутньому йому доведеться бути рогоносцем?

— Це ми ще побачимо, — кажу я.

— Ти думаєш, що бути сутенером так просто?

— Не знаю. Але безумовно не дуже почесно.

Герда глузливо пирхає.

— Почесно? Що ти ще вигадаш? Ми ж говоримо не про солдатів, а про жінок. А для жінок честь дуже нудна, бідний мій хлопчику.

Вона знов ковтає пива. Я дивлюся на її шию. Якщо вона ще раз назве мене своїм бідним хлопчиком, я мовчки виллю своє пиво їй на голову, доведу, що теж можу поводитись, як сутенер чи принаймні так, як вони, на мою думку, мають поводитись.

— Гарна розмова, — кажу я, — особливо тепер.

Здається, я маю хист, про який і сам не здогадувався, — смішити інших. Герда знов регоче.

— Розмова як розмова, — каже вока. — Коли люди лежать поряд, то однаково про що розмовляти. Кажеш те, що спадає на думку. Чи тут також є якісь правила, мій...

Я хапаю пляшку з пивом і чекаю слів "бідний хлопчику", проте в Герди є якесь шосте чуття — вона знов ковтає пива й замовкає.

— Може, не варто саме тепер розмовляти про хутра, сутенерів і рогоносців, — кажу я. — Для таких хвилин є й інші теми.

— Звичайно, — погоджується Герда. — Але ж ми й не розмовляємо про це.

— Про що?

— Про хутра, сутенерів і рогоносців.

— Ні? А про що ж?

Герда знов починає сміятися.

— Про кохання, солодкий мій. Але так, як про нього розмовляють розумні люди. А ти б чого хотів? Декламувати вірші?

Тяжко ображений, я знов хапаюся за пляшку. Та не встигаю підняти її, як Герда цілує мене. Губи в неї мокрі від пива, але поцілунок такий міцний і щирий, що я миттю знов опиняюся на тропічному острові. Адже тубілки теж п'ють пиво.

— А знаєш, що мені в тобі подобається? — каже Герда. — Те, що ти таке старосвітське ягня! І де ти тільки навчився всіх оцих дурниць? Ти ставишся до кохання, мов студент-корпорант, який озброївся шпагою і уявляє собі, що йдеться до дуелі, а не до танцю. — Герда тіпається зі сміху. — Ох ти ж, мій надутий німцю, — ніжно додає вона.

— Це знов образа? — питаю я.

— Ні, просто факт. Тільки ідіоти думають, що бувають нації кращі й гірші.

— А ти не надута німкеня?

— В мене мати чешка. Це трохи полегшує мою долю.

Я дивлюся на голе безтурботне створіння, що лежить поруч, і раптом у мене виникає бажання мати дві або принаймні одну бабусю чешку.

— Золотко, — каже Герда. — Кохання не має почуття гідності. Але я боюся, що ти навіть помочитись не можеш без певного світогляду.

Я беру сигарету й думаю: як жінка може таке казати?

Герда стежить за мною.

— Як жінка може таке казати, правда ж? — усміхається вона.

Я знизую плечима. Вона потягається й підморгує мені. Потім поволі заплющує одне око, а другим пильно дивиться на мене. І під цим поглядом я раптом здаюся собі якимось провінційним учителем. Герда каже правду — навіщо завжди до всього тулити принципи? Чом не сприймати все таким, як воно є? Яке мені діло до Едуарда? Що таке слова? І що таке норкове хутро? І хто кого обдурює? Едуард мене, чи я його, чи Герда нас обох, чи ми обидва Герду, чи ніхто нікого? Із нас трьох тільки Герда щира, а ми — хвальки й базіки, що виголошують заяложені фрази.

— Ти думаєш, що з мене ніколи не вийшло б сутенера? — питаю я.

Вона хитає головою.

— Жінки задля тебе не спатимуть із кимось іншим, щоб заробити тобі грошей. Але не журися: головне, що вони спатимуть із тобою.

Я вже хочу обережно скінчити цю розмову, проте не витримую.

— А Едуард?

— Нащо тобі Едуард? Я ж тобі вже все пояснила.

— Що пояснила?

— Що він фраєр. Людина, яка має гроші. В тебе ж їх нема. А мені вони потрібні.

Зрозумів?

— Ні.

— Тобі й не треба цього розуміти, дурненький. І заспокойся — ще нічого не сталося й довго не станеться. Як щось буде, я тобі сама скажу. А ти не роби з цього трагедії. Життя не таке, як тобі здається. Затям собі тільки одне: має рацію завжди той, хто лежить у постелі з жінкою. Знаєш, чого я хочу?

— Чого?

— Поспати ще з годинку, а тоді приготувати бараняче рагу з часником, щоб було багато часнику...

— А хіба ти можеш приготувати його тут?

Герда показує на стару спиртівку, що стоїть на комоді.

— Якщо треба, то я приготую на ній обід на шість осіб. Рагу по-чеському! Таке, що облизешся! До рагу ми візьмемо внизу бочкового пива. Це не суперечить твоїм ілюзіям про кохання? Чи, може, згадка про часник зачіпає ніжні струни твоєї душі?

— Ні,— відповідаю я і відчуваю себе підкупленим. А проте на серці в мене так легко, як давно вже не було.

XVI

— От несподіванка! — кажу я. — Так рано! Та ще й у неділю!

Спершу я подумав, що то якийсь злодій товчеться в конторі у ранковому сутінку, але, зійшовши вниз, побачив там Різенфельда з оденвальдських гранітних заводів — і це о п'ятій годині ранку!

— Ви, мабуть, помилилися, — кажу я. — Сьогодні ж день, присвячений господу богіві. Навіть біржа не працює. Тим паче ми, скромні безбожники. Чи, може, десь пожежа? Чи вам треба грошей для "Червоного млина"?

Різенфельд хитає головою.

— Просто дружні відвідини. В мене вільний день між Дене й Ганновером. Щойно приїхав. Навіщо так рано йти до готелю? Кава й у вас є. А що поробляє та чарівна дама, яка живе напроти? Вона рано встає?

— Он воно що! — кажу я. — Виходить, вас пригнала сюди жага! Ви ще такі молоді! Вітаю вас! Але вам не пощастило. В неділю її чоловік завжди дома. Він атлет і жонглює ножами.

— Чемпіон світу з жонглювання ножами — я, — незворушно відповідає Різенфельд. — Особливо як до кави мені Дадуть ще шматочок селянського сала й чарку горілки.

— Ходімо нагору. Правда, в моїй комірчині ще не прибрано, але там я зможу приготувати вам каву. А поки закипить вода, ви, якщо захочете, пограєте на піаніно.

Різенфельд відмахується.

— Я залишусь тут. Мені подобається така мішанина: середина літа, ранкова прохолода й надмогильні пам'ятники. Вона викликає апетит і додає життєрадісності. До того ж тут є й горілка.

— Нагорі в мене є багато краща.

— Мені досить і такої.

— Гаразд, як хочете, пане Різенфельде!

— Чого ви так кричите? — питає Різенфельд. — Я ж за цей час не оглух.

— Бо дуже радий, що бачу вас, пане Різенфельде, — відповідаю я ще голосніше й розкотисто сміюся.

Не можу ж я йому пояснити, що своїм криком сподіваюся збудити Георга й дати йому зрозуміти, що сталося. Наскільки мені відомо, різник Вацек поїхав учора на якийсь з'їзд націонал-соціалістів, і Ліза скористалася цією нагодою, щоб переспати ніч в обіймах свого коханця. Різенфельд, не знаючи того, сидить, наче вартовий, перед дверима спальні. Ліза може вибратися тільки крізь вікно.

— Гаразд, то я принесу вам каву сюди, — кажу я і біжу сходами нагору.

Там я беру "Критику чистого розуму", обв'язую її мотузкою, спускаю вниз і розгойдую перед Георговим вікном. Водночас пишу кольоровим олівцем на клаптику паперу: "Різенфельд у конторі", роблю в записці дірку і спускаю її мотузкою на том Канта. Кант кілька разів стукає у вікно, і незабаром звідти з'являється лиса Георгова голова. Він дає мені рукою знак. Ми розігруємо коротку пантоміму. Я показую йому на мигах, що ніяк не спекаюся Різенфельда. Просто ж викинути його з контори я не можу: надто залежить від нього наш хліб насущний.

Я тягну назад "Критику чистого розуму" і спускаю донизу свою пляшку горілки. Гарненька повна ручка випереджає Георга — вона ловить пляшку й затягує всередину. Хтозна, коли Різенфельд піде. А коханці тим часом дуже голодні після безсонної ночі. Тому я спускаю тим самим способом ще й масло, хліб та шматок ліверної ковбаси. Витягши нагору мотузку, я помічаю, що вона замащена на кінці губною помадою. В кімнаті Георга ніби хтось зітхає — то з пляшки вибивають корок. Ромео і Джульєтта на якийсь час урятовані.

Пригощаючи Різенфельда кавою, я поглядаю у вікно й бачу Генріха Кроля, що йде подвір'ям. Крім інших своїх вад, цей комерсант-патріот має ще й погану звичку рано вставати. Він називає це: "Підставляти груди вільній природі божій". Звичайно, бога він уявляє собі не якоюсь там лагідною казковою істотою з довгою бородою, а пруським фельдмаршалом.

Він жваво трясє Різенфельдові руку. Різенфельда зустріч не дуже тішить.

— Не затримуйтеся через мене, — каже він. — Я тільки вип'ю кави й подрімаю, поки треба буде йти.

— Ну, що ви! Такий дорогий гість! І так рідко буваєте в нас! — Генріх обертається до мене. — У нас немає свіжих булочок, щоб пригостити пана Різенфельда?

— Спитайте про це у вдови пекаря Нібура або в своєї матері, — відповідаю я. — Здається, в нашій республіці пекарні в неділю не працюють. Нечувана безладність! У кайзерівській Німеччині було інакше.

Генріх кидає на мене лютий погляд і коротко питає:

— Де Георг?

— Я не сторож вашому братові, пане Кролю, — відповідаю я біблійною фразою знову голосно, щоб повідомити Георга про ще одну небезпеку.

— Ви не сторож братові, але службовець моєї фірми! Тому прошу вас належним чином відповідати мені.

— Сьогодні неділя. А в неділю я не службовець. Тільки з власної волі, з палкої любові до свого фаху і з дружньої пошани до володаря оденвальдського граніту я спустився сюди сьогодні так рано. Навіть неголений, що ви, мабуть, помітили, пане Кролю.

— От бачите, — гірко мовить Генріх Різенфельдові. — Через це ми й програли війну. Через хистку інтелігенцію і через євреїв.

— І через велосипедистів, — докінчує Різенфельд.

— Чому через велосипедистів? — здивовано питає Генріх.

— А чому через євреїв? — у свою чергу питає Різенфельд.

Генріх збентежено дивиться на нього.

— А, ви жартуєте, — знехотя каже нарешті він. — Я збуджу Георга.

— Я б його не будив, — голосно зауважую я.

— Прошу не давати мені порад!

Генріх підходить до дверей. Я не тримаю його. Георг же не глухий і, мабуть, досі замкнувся на ключ.

— Нехай собі спить, — каже Різенфельд. — Мені не хочеться так рано заводити довгі розмови.

Генріх зупиняється.

— Чому б вам не прогулятися на вільну природу божу з паном Різенфельдом? — питаю я. — А коли повернетесь, усі вже встануть, на сковороді шкварчатиме яєчня з салом, для вас напечуть свіжих булочок, похмуре царство смерті буде оздоблене букетом свіжих гладіолусів, і Георг уже сидітиме тут, поголений і напахчений одеколоном.

— Боронь боже, — мурмоче Різенфельд. — Я краще залишусь тут і посплю.

Я безпорадно стискаю плечима. Мабуть, мені таки не пощастить спровадити його звідси.

— Про мене, то й залишайтеся, — кажу я йому. — А я тим часом піду славити господа.

Різенфельд позіхає.

— Я й не знав, що тут так шанують релігію. Бог та й бог, ви кидаєтесь ним, як камінцями.

— В тім-то й лихо! Ми всі стали з ним запанібрата. Бог завжди був найближчим приятелем кайзерів, генералів і політиків. А нам забороняли навіть вимовити його ім'я. Але я йду не молитись, а тільки грати на органі. Ходімо зі мною!

Різенфельд відмахується від мене. Більше я нічого не можу вдіяти. Хай Георг сам дає собі раду. Єдине, що я здатен зробити, це піти з дому — може, тоді й ці двоє підуть. Про Генріха я не турбуюся: Різенфельд якось уже спекається його.

Місто вmite россою. До початку відправи ще більше як дві години. Я повільно чвалаю вулицями. Так рано гуляти я не звик. Вітер теплий і такий ніжний, ніби долар

учора не піднявся, а впав на двісті п'ятдесят тисяч марок. Хвилину я стою, замислено втупившись очима у спокійну річку, потім переводжу погляд на вітрину фірми "Бок і сини", що випускає гірчицю. Гірчицю виставлено на вітрині в малесеньких барильцях.

Хтось плескає мене по плечу, і, отямившись, я обертаюся. Позад мене стоїть високий, худий чоловік із запухлими очима. Це Герберт Глум, на прізвище Чума.

Я сердито дивлюся на нього й питаю:

— Доброго ранку чи доброго вечора? Ви вже встали чи ще не лягали спати?

Герберт відригує таким сопухом, що в мене мало не виступають на очах сльози.

— Отже, ще не лягали, — роблю висновок я. — І не соромно вам? Яка ж причина була отак упиватися? Жарт? Чи щось поважне? Іронія? Чи звичайний розпач?

— Відзначали вступ до спілки, — каже Герберт.

Я не люблю кепкувати з прізвищ. Але Гербертові це подобається, тому я кажу:

— Це глум, а не причина!

— Вступ, — самовдоволено править своєї Герберт. — Мій вступ у члени спілки. Довелося пригощати керівників. — Якусь мить він мовчки дивиться на мене, потім переможно виголошує: — Спілки стрільців "Фронтіві товариші". Розумієте?

Я розумію. Герберт Глум — колекціонер спілок. Інші люди збирають поштові марки чи пам'ятки війни, а Герберт — спілки. Він уже член більше ніж десяти спілок — не тому, що йому треба так багато розваг, а тому, що він палко любить смерть і пов'язані з нею пишноти. Герберт має дивну примху: мріє, щоб після смерті йому влаштували найпишніший у місті похорон. Та оскільки він не може залишити на це доволі грошей і не має нікого, хто б оплатив такий похорон, то й вирішив стати членом усіх спілок, які лише можна знайти. Він знає, що кожна спілка, коли помирає її член, приносить вінок із написом — така його перша мета. Крім того, за домовиною завжди йде делегація від спілки зі своїм прапором — на це Герберт теж має надію. Він вирахував, що вже тепер може сподіватися на дві машини вінків, а це ж іще не кінець. Гербертові лише недавно минуло шістдесят, і він має досить часу, щоб вступити ще в якісь спілки. Він, звичайно, член спілки співаків Бодо Ледергозе, хоч не проспівав жодної ноти. Він не активний її член, а член-уболівальник, так само як і спілки шахістів "Слава коневі", спілки гравців у кеглі "Всі дев'ятки" і спілки аматорів тераріумів та акваріумів "Pterophyllum scalare", куди я його привів, сподіваючись, що за це він замовить собі в нас надмогильний пам'ятник. Та Герберт нічого не замовив. Тепер, видно, йому пощастило вступити і в спілку стрільців.

— Хіба ви були коли-небудь солдатом? — питаю я.

— Навіщо? Я член спілки, й цього досить. Що, чиста робота? Шварцкопф скажиться з люті, коли дізнається про це.

Шварцкопф — Гербертів конкурент. Два роки тому, довідавшись про Гербертову пристрасть, він жартома заявив, що хоче перевершити його. Глум щиро повірив цьому, і Шварцкопф задля розваги справді вступив у кілька спілок, щоб подивитись, як Герберт реагуватиме. Але з часом він попав у власні тенета: гонитва за спілками припала йому до вподоби, і тепер він сам збирає їх — не так відверто, як Глум, а

потаємно, так би мовити, з чорного ходу; така нечесна конкуренція завдає Глумові чималого клопоту.

— Шварцкопф не так зразу й казиться, — зауважую я, щоб подразнити Герберта.

— Цього разу скажиться! Адже тут "ідеться не тільки про вінок і прапор — за труною крокуватимуть члени спілки в мундирах...

— Мундири заборонено, — лагідно пояснюю я. — Ми програли війну, пане Глуме, ви хіба забули? Вам треба було вступити в спілку поліцаїв: їм ще дозволено носити мундир.

Я бачу, що Глум намотав собі на вус мої слова, і тому не здивуюся, як він через кілька місяців стане членом-уболі-вальником спілки поліцаїв "За міцні кайдани". Але поки що він заперечує мені:

— До того часу, як я помру, мундири давно вже буде дозволено носити. А то як же боронити інтереси вітчизни? Не будемо ж ми бічно поневолені!

Я дивлюся на його брезкле обличчя з полопаними жилками. Дивно, до чого тільки не можна приліпити слово "поневолені". Я гадаю, що був поневоленим, коли носив солдатський мундир.

— Крім того, — кажу я, — за труною цивільного, безперечно, не дозволять іти в парадній формі з шаблею, каскою і протигазом. Так проводжають на кладовище лише кадрових військових.

— За моєю труною теж ітимуть! Сьогодні вночі мені дано тверду обіцянку. Сам президент пообіцяв.

— Аякже! Чого п'яний не наобіцяє!

Герберт ніби не чує моїх слів.

— І не тільки це, — шепоче він. — Головне, що буде салют над могилою.

На його невиспаному обличчі — зловтішний тріумф.

Я сміюся йому у вічі.

— Салют? Чим? Пляшками з зельтерською водою? Адже в нашій любій вітчизні носити зброю також заборонено! За Версальською угодою, пане Глуме. Тож поставте хрест на свої мрії про салют.

Та Герберта ніщо не бере. Він хитро усміхається й хитає головою:

— Що ви там знаєте! В нас давно вже є таємна армія. Чорний рейхсвер! — Він хихотить. — Я матиму салют! Через кілька років однаково все буде, як і було. Загальна військова повинність і армія. А то як же нам жити?

Вітер приносить із-за рогу міцний запах гірчиці, а річка раптом ніби плескає на вулицю сріблом. Сходить сонце. Глум чхає.

— Шварцкопфа остаточно переможено, — самовдоволено каже він. — Президент спілки пообіцяв мені, що його ніколи не пустять до них.

— Він може вступити в спілку колишніх артилеристів, — кажу я. — Тоді над його могилою стрілятимуть з гармат.

Праве око в Глума нервово сіпається, але він махає рукою.

— Це все жарти. В місті є тільки спілка стрільців. Ні, Шварцкопфові каюк. Завтра я

зайду до вас, погляну на пам'ятники. Треба ж на чомусь зупинитися.

Він вибирає собі пам'ятник, відколи я працюю в Кролів. За це його й прозвали Чумою. Герберт — вічна пані Нібур. Він ходить від нас до Гольмапа й Клоца, а звідти до Штайн-маєра, торгується цілими годинами і все-таки нічого не купує. Ми вже звикли до таких типів: чимало людей, особливо жінок, відчують дивну втіху в тому, що за життя замовляють собі домовину, саван, купують місце на цвинтарі й пам'ятник, проте Герберт і серед них чемпіон. Місце на могилу він, нарешті, купив собі півроку тому — на піщаному сухому пагорку, з якого відкривається чудовий краєвид. Герберт буде там повільніше й пристойніше гнити, ніж у нижній, вогкій частині цвинтаря. І він пишається цим. Щонеділі після обіду він наливає в термос кави, бере складаний стільчик, пакунок тістечок і з великою приємністю просиджує там кілька годин, спостерігаючи, як росте плющ. Але замовленням на пам'ятник він ще й досі вимахує перед носом фірм, що торгують надгробками, як погонич морквиною перед мордою осла. Хоч як ми скачемо, а спіймати його не можемо. Герберт ніяк не вирішить. Він завжди боїться прогавити якусь чудову новинку — електричний дзвінок у домовині, телефон абощо.

Я неприязно дивлюся на нього. Швидко він відплатив мені за гармати!

— Ви нічого не дістали нового? — поблажливо питає він.

— Нічого, що могло б вас зацікавити... За винятком хіба... але його вже майже продано, — відповідаю я, запалившись раптом помстою і торговельним азартом.

Герберт клює на мій гачок.

— Що саме?

— Це не для вас. Грандіозна річ, але вважайте, що продана.

— Та що ж саме?

— Склеп. Видатний твір мистецтва. Шварцкопф надзвичайно зацікавився...

Глум сміється.

— У вас немає в запасі давніших вигадок?

— Ні. Така річ промовляє сама за себе. Це своєрідний посмертний клуб. Шварцкопф має намір заповісти в духівниці, щоб кожного року день його смерті відзначали у вузькому колі. Це буде ніби щороку новий похорон. Розмір склепу якраз розрахований на це: там є лавки, вікна засклено різнобарвним склом. Після молитви можна буде ще й трохи закусити. Що, важко буде перевершити Шварцкопфа? Вічні поминки, тим часом як на інші могили ніхто вже й не гляне!

Глум знову сміється, але вже не так зверхньо. Я не звертаю уваги на його сміх. Сонце кидає від річки до нас невагоме бліде срібло.

Глум перестає сміятися.

— То у вас є такий склеп? — питає він уже занепокоєно, як справжній колекціонер, що боїться прогавити чудову нагоду.

— Та забудьте ви про нього! Шварцкопф його майже купив. Краще гляньте на качок на річці! Яке в них барвисте пір'я!

— Я не люблю качок. Вони мають присмак болота. То я прийду подивлюся на ваш

склеп.

— Не поспішайте. Побачите його в природному оточенні — коли Шварцкопф поставить його на кладовищі.

Глум знову сміється, але цього разу вже трохи силувано. Я теж сміюся. Ми не віримо один одному, але кожен із нас ковтнув принаду: він — Шварцкопфа, а я — надію на те, що цього разу він, може, не вислизне вже з наших рук' "

Я йду далі. Зі "Староміського двору" тхне тютюном і вивітреним пивом. Я заходжу на заднє подвір'я. Переді мною — мирна картина. В промінні ранкового сонця хропуть ті, що до безтями напилися суботнього вечора. Навколо їхніх ротів дзижчать мухи. Над ними здіймається хмара сопуху з вишнівки, ялівцевої та хлібної горілки, наче віє запашний пасат з острова, де ростуть прянощі. З листя дикого винограду спускаються на павутинках павуки й гойдаються над їхніми обличчями, як акробати на трапеціях, а в бороді одного цигана, ніби в бамбукових заростях, заплутався жук. Ось він, утрачений рай, думаю я, бодай хоч уві сні, ось воно, велике братерство!

Я зиркаю на Гердине вікно. Воно відчинене.

— Рятуйте! — раптом каже хтось із тих, що сплять на землі.

Каже спокійно, тихо й безнадійно — не кричить, і саме тому цей голос вражає мене, ніби якийсь променевий удар. Мені спирає дух у грудях. Рятуйте, думаю я. Що ми ще гукаємо, як не це, — чутно, нечутно, завжди?

Відправа скінчилася. Старша сестра віддає мені платню. Вона така мізерна, що її не варто було б брати, але я не можу відмовитись: сестра образилася б.

— Я послала вам на сніданок пляшку вина, — каже сестра. — В нас немає більше нічого, щоб віддячити вам. Але ми молимося за вас.

— Дякую, — відповідаю я. — А звідки у вас таке чудове вино? Воно ж теж коштує гроші.

Усмішка освітлює її зморщене безкровне обличчя кольору слонової кістки — такі обличчя бувають у ченців і черниць, у в'язнів, хворих і шахтарів.

— Ми одержуємо його в подарунок. У місті є один побожний торговець винами. Його дружина довго лікувалася в нас. Відтоді він щороку посилає нам кілька ящиків вина.

Я не допитуюсь, чому він його посилає, бо згадую, що поборник бога Бодендік також снідає тут після відправи, і тому поспішаю, щоб урятувати хоч трохи вина.

Пляшка, звичайно, вже наполовину порожня. Верніке теж тут, але він п'є лише каву.

— Пляшку, з якої ваша велебність так щедро налили собі вина, послана мені в рахунок платні,— звертаюсь я до Бо-дендіка.

— Я знаю, — відповідає вікарій, — та хіба ви, завзятий безбожнику, не апостол толерантності? Тому дайте своїм друзям спокійно скуштувати краплю вина. Вам зашкодить, як ви самі вип'єте на сніданок цілу пляшку.

Я не відповідаю. Слуга церкви вважає, що загнав мене на слизьке, і відразу ж переходить у наступ.

— Ну, як там із страхом перед життям? — питає він, добре хильнувши вина.

— Що таке?

— Із страхом перед життям, що проступає з кожної клітинки вашого тіла, як...

— Як ектоплазма, — допомагає йому Верніке.

— Як піт, — докінчує Бодендік, що не довіряє представникові науки.

— Коли б я боявся життя, то став би щирим католиком, — кажу я і тягну до себе пляшку.

— Дурниці. Коли б ви були щирим католиком, то не боялися б життя.

— Те, що ви кажете, — звичайнісінька казуїстика отців церкви.

Бодендік регоче.

— Що ви знаєте, юний варваре, про витончену духовність наших отців церкви?

— Достатньо, щоб не слухати їх після того, як вони стільки років вели суперечку про те, чи був у Адама і Єви пуп, чи ні.

Верніке усміхається. Бодендік кривиться.

— Найпримітивніше нецтво й банальний матеріалізм, як завжди, йдуть у спілці, — кидає він у наш бік.

— Не зневажайте науки, — відповідаю я. — Що б ви робили, коли б у вас було гостре запалення сліпої кишки, а поблизу виявився б лише один лікар — першорядний, проте атеїст? Молилися б чи покликали б нехриста робити операцію?

— І те, й те — нехрист мав би нагоду прислужитися богові. Я бачу, ви ще початківець у діалектиці.

— Ви взагалі не повинні були б звертатися до лікаря, — кажу я. — Коли це божя воля, то ви мали б скоритися їй і померти, а не пробувати змінити її.

Бодендік махає рукою.

— Зараз почнеться розмова про свободу волі і всемогутність божу. Спритні гімназисти старших класів гадають, що можуть спростувати нею все вчення церкви.

Він підводиться — сама доброзичливість. Його обличчя пашисть здоров'ям. Верніке і я здаємося хирляками поряд із цим чванькуватим оборонцем віри.

— Смачного вам, — каже він. — Мені пора до інших своїх парафіян.

Ми не звертаємо уваги на слово "інших". Бодендік виходить, зашурхотівши сутанною.

— Ви помітили, що священники й генерали здебільшого доживають до глибокої старості? — питаю я Верніке. — їх не гризуть сумніви й турботи. Вони багато бувають на свіжому повітрі, при ділі до кінця життя, їм не треба думати. В одних є катехізис, а в других — військовий статут. Це зберігає їм молодість. До того ж і ті, й ті користуються великою пошаною. Одні мають доступ до бога, а другі — до кайзера.

Верніке запалює сигару.

— А чи помітили ви ще, яку перевагу має вікарій у суперечці? — питаю я. — Ми повинні поважати його віру, а він наше безвір'я — ні.

Верніке пускає дим у мій бік.

— Вій вас сердить, а ви його ні.

— Ото ж бо й є! — кажу я. — І це мене ще більше сердить.

— Він знає про це, тому й такий упевнений.

Я виливаю собі все вино. Його залишилося менше як півтори чарки — решту випив поборник бога. Вино добре — "Форстерезуїтенгартен" урожаю тисяча дев'ятсот п'ятнадцятого року. Таке вино треба пити тільки ввечері і з дамою.

— А вас він не сердить? — питаю я.

— Мене все це не стосується, — відповідає Верніке. — Я ніби регулювальник руху, що відбувається в духовному житті людей. Я пробую дати йому якийсь лад на цьому роздоріжжі, але за самий рух не відповідаю.

— А я завжди почуваю себе відповідальним за все на світі. Може, я психопат?

Верніке вибухає образливим сміхом.

— Ви, мабуть, хотіли б бути психопатом! Але це не так просто! Ви зовсім нецікаві. Цілком нормальна посередня людина.

Я виходжу на Головну вулицю. Від ринку повільно рухається колона демонстрантів. Чимало тих, що зібралися поїхати в неділю за місто, у світлих костюмах, із дітьми, пакуночками з їжею, велосипедами й різним яскравим мотлохом, іще розгублено метушаться, ніби чайки на тлі чорної хмари; та ось колона наблизилась і загородила всю вулицю.

Це демонстрація інвалідів війни, що протестують проти своїх жалюгідних пенсій. Спереду в колясці їде обрубок людини — тільки голова й тулуб, рук та ніг немає. Тепер уже не можна побачити, чи ця людина була колись висока на зріст, чи низька. Навіть по плечах не визначиш, бо руки ампутовано так високо, що нема до чого причепити протези. Голова в обрубка кругла, очі карі, жваві, він носить вуса. Хтось, мабуть, щодня піклується про нього: він поголений, волосся й вуса підстрижені. Його коляску — власне, просто дошку на коліщатах — тягне одnorукий. Обрубок сидить дуже рівно й пильнує, щоб не впасти. За ним їдуть по три в ряд коляски безногих — з великими колесами на гумових шинах, які інваліди крутять руками. Шкіряні фартухи, що прикривають місця, де мають бути ноги, сьогодні відстебнуті. Видно кукси. Штани довкола них старанно підкочені.

Далі йдуть інваліди на милицях. їхні химерні криві постаті часто можна побачити на вулиці: рівні милиці, а між ними трохи навскіс висить тіло. Ще далі рухаються сліпі та одноокі. Чути, як вони намагаються дорогу білими костурами. На руках у них жовті пов'язки з трьома чорними цятками. В зовсім сліпих ті самі знаки, що забороняють їхати проти руху або позначають глухі кути, — три чорні кружала. Багато інвалідів несе плакати. Сліпі теж несуть, хоч ніколи вже не прочитають їх. "Отак нам віддячилася батьківщина" — написано на одному. "Ми помираємо з голоду" — на другому.

Обрубкові в колясці засунуто за комір паличку з папірцем. На ньому написано: "Моя місячна пенсія дорівнює одній марці золотом". Між двома іншими колясками майорить біле полотнище: "У наших дітей немає молока, немає м'яса, немає масла. Хіба ми за це воювали?"

Інваліди — найстрашніші жертви інфляції. їхні пенсії так знецінилися, що на них

уже майже нічого не купиш. Час від часу уряд підвищує пенсії, але з таким запізненням, що того самого дня вони виявляються знову в кілька разів меншими. Долар росте божевільними темпами: він підіймається вже не на тисячі чи десятки тисяч марок щодня, а на сотні тисяч. Позавчора він коштував ще мільйон двісті тисяч, а вчора — мільйон чотириста тисяч. Сподіваються, що завтра він досягне двох мільйонів, а наприкінці місяця — десяти. Робітники отримують тепер платню двічі на день — вранці й після обіду, і щоразу їм улаштовують перерву на півгодини, щоб вони встигли побігти до крамниці; коли б вони чекали до вечора, то втратили б стільки, що їхні діти залишилися б голодні. Та й так вони набивають шлунки будь-чим, аби тільки не відчувати голоду.

Колона рухається набагато повільніше, ніж інші демонстрації. За нею збилися в купу машини аматорів недільних пікніків. Дивний контраст: сіра, майже безлика маса жертв війни мовчки суне вулицею, а за нею повільно повзуть машини тих, хто розбагатів завдяки війні. Машини гурчать, пирхають, нетерпляче наступають на п'яти вдовам убитих, що разом із дітьми замикають колону, — худі, голодні, обшарпані й злякані. А в машинах яскріють розкішні літні туалети — біле, як сніг, полотно, шовк. Ті, хто порозсідався там, — круглолиці, гладкі — ніяковіють від того, що вскочили в таку халепу. Пішоходам на тротуарах легше: вони просто відводять очі й тягнуть за собою дітей, які весь час

зупиняються і просять пояснити, що таке каліки. Хто може, звертає на бічні вулиці.

Сонце стоїть високо й пече немилосердно. Інвалідам стає парко. По їхніх безкровних обличчях котиться нездоровий кислий піт. Зненацька за ними лунає автомобільний сигнал. Один із власників машин не витримав: він хоче виграти кілька хвилин і пробує випередити колону тротуаром. Усі інваліди обертаються. Вони нічого не кажуть, а тільки розтягуються й перепиняють шлях. Тепер, щоб проїхати, машині довелося б давити їх. У ній сидить молодий чоловік у світлому костюмі та брилі й дівчина. Він кілька разів безглуздо, розгублено розводить руками й запалює сигарету. Кожен з калік, поминаючи машину, поглядає на нього. Не докірливо, ні, — він дивиться на сигарету, міцний запах якої вітер розгонить вулицею. То дуже дорога сигарета, а жоден із демонстрантів уже не може дозволити собі часто курити. Тому вони намагаються хоч нанюхатися, скільки вдасться, тютюнового диму.

Я йду слідом за колоною до Маріїнської церкви. Там стоять два нацисти в мундирах і тримають великий плакат: "Ходіть до нас, друзі! Адольф Гітлер допоможе вам!"

Колона обходить навколо церкви.

Ми сидимо в "Червоному млині". Перед нами пляшка шампанського. Вона коштує два мільйони марок — стільки, як безногий інвалід отримує пенсії на себе й на свою родину за два місяці. Шампанське замовив Різенфельд.

Він сів так, щоб було видно весь танцювальний майданчик.

— Я знав це з самого початку, — каже він, — але хотів побачити, як ви дуритимете мене. Аристократки не живуть навпроти маленьких контор, де торгують надмогильними пам'ятниками, та ще й у таких будинках!

— Для такої світської людини, як ви, це на диво помилковий висновок, — кажу я. — Ви ж повинні знати, що аристократи тепер майже тільки там і живуть. Їх довела до цього інфляція. Палацам настав кінець, пане Різенфельде. А хто й має ще палац, то винаймає його кімнатами. Гроші, які дістались у спадок, розтанули. Королівські величності живуть у мебльованих кімнатах, полковники, що колись бряжчали шаблями, тепер скрегочуть зубами, ставши страховими агентами, графіні...

— Годі! — перебиває Різенфельд. — Мені аж сльози навертаються на очі! Не треба більше нічого пояснювати.

Але про пані Вацек я знав із самого початку. Я тільки розважався, дивлячись на ваші незугарні спроби обдурити мене.

Він стежить за Лізою, що танцює з Георгом фокстрот. Я не нагадую йому про те, як він назвав Лізу французенкою з ходою стрункої пантери, — боюся, що оденвальдський Казанова тоді відразу порве з нами стосунки, а нам конче потрібна партія граніту.

— Зрештою, це не зменшує її принадності, — примирливо каже Різенфельд. — Навпаки, ставить її ще вище. Така породиста жінка, і з самої гущі народу! Ви тільки гляньте, як вона танцює! Ніби... ніби...

— Струнка пантера, — допомагаю я.

Різенфельд скоса позирає на мене.

— Ви часом трохи розумієтесь на жінках, — мурмоче він.

— Навчився від вас!

Він п'є за моє здоров'я. Мої слова полоскотали його марнославство, хоч він сам не здогадується про це.

— Я хотів би вас щось спитати, — кажу я. — У мене таке враження, що вдома, в Оденвальді, ви бездоганний, статечний громадянин і зразковий батько. Ви колись показували нам фотографії всіх трьох своїх дітей і обсадженого трояндами будинку, у стіни якого ви принципово не вклали жодного шматочка граніту, — як невдалий поет я ставлю це вам у велику заслугу, — то чому ж ви, тільки-но виїхавши з дому, обертаєтесь на такого собі короля нічних клубів?

— Щоб удома з тим більшою насолодою бути громадянином і батьком, — не задумуючись, відповідає Різенфельд.

— Поважна причина. Але навіщо вам такі манівці?

Різенфельд усміхається.

— Це мій злий дух. Роздвоєність людської вдачі. Ви про таке не чули?

— Не чув? Та я сам найкращий взірець такого роздвоєння!

Різенфельд образливо регоче, десь так, як уранці Верніке.

— Ви?

— Таке буває і на вищому духовному рівні, — пояснюю я.

Різенфельд ковтає вина й зітхає:

— Дійсність і фантазія! Вічна гонитва, вічний розлад! Або, — додає він з іронією, опанувавши себе, — у вас як у поета — звичайно, пристрасть і задоволення її, бог і тіло, космос і клозет...

На щастя, в оркестрі знов озиваються сурми. Георг із Лізою повертаються з танцювального майданчика. Ліза в крепдешині абрикосового кольору — як райське видиво. Різенфельд, після того як він дізнався про її плебейське походження, визначив нам кару — ми всі повинні бути його гістьми в "Червоному млині". Тепер він кланяється Лізі:

— Дозвольте запросити вас на танго, шановна пані, якщо ви не...

Ліза на голову вища за Різенфельда, і ми сподіваємося цікавого видовища. Проте, на наш подив, виявляється, що гранітний кайзер уміє чудово танцювати танго. І не тільки аргентинське, а й бразильське і, мабуть, ще кілька інших. Він робить піруети навколо розгубленої Лізи, як ковзаняр-фігурист.

— Як ти себе почуваєш? — питаю я Георга. — Не бери цього близько до серця. Мамона проти почуття! Кілька днів тому я також наслухався нотацій з цього приводу. Навіть ти мене вчив, і дуже пікантним способом. До речі, як Ліза вранці вибралася з твоєї кімнати?

— Нам довелося скрутно. Різенфельд вирішив улаштувати собі в конторі спостережний пункт. Хотів стежити за її вікном. Я гадав, що відлякаю його, коли признаюся, хто така Ліза. Та нічого не допомогло. Він повівся, як справжній чоловік. Нарешті мені пощастило витягти його на кілька хвилин до кухні пити каву. Ліза скористалася цим. Коли Різенфельд знов повернувся в контору, на свій спостережний пункт, вона вже ласкаво усміхалася зі свого вікна.

— У кімоно з чорногузами?

— Ні, з вітьками.

Я дивлюся на нього. Він киває головою.

— Виміняне за маленький надгробок. Треба було. І все ж таки Різенфельд, кланяючись, примудрився через вулицю запросити її на сьогодні в "Червоний млин".

— Він не зважився б на таке, коли б і досі вважав її за Рене де ла Тур.

— Він запросив її цілком пристойно. Ліза погодилася. Вона вважає, що таким чином допоможе нашим торговельним справам.

— А ти теж так вважаєш?

— Еге ж, — весело відповідає Георг.

Різенфельд і Ліза повертаються з танцювального майданчика. Різенфельд мокрий від поту, а Ліза свіжа, як монастирська лілея. На превеликий свій подив, я раптом помічаю в глибині бару, серед повітряних куль, знайому постать. Це Отто Бамбус. Вуї стоїть, трохи розгубившись у гармидері. Йому так личить тут бути, як личило б Бодендікові. Потім біля нього з'являється руда голова Віллі і звідкись до мене долинає генеральський бас Рене де ла Тур:

— Вільно, Бодмере!

— Отто, — отямившись, питаю я Бамбуса, — який вітер тебе заніс сюди?

— Не вітер, а я! — відповідає Віллі. — Я хочу прислужитися німецькій літературі. Отто незабаром повертається в село. Там у нього буде досить часу стругати вірші про грішний світ. А поки що хай він його побачить.

Отто лагідно усміхається, блимаючи короткозорими очима. Він трохи спітнів. Віллі влаштовується з Рене й Отто за сусіднім столиком. Між Лізою і Рене відбувається швидка, бурхлива дуель поглядами. Потім обидві, непереможені, гарні, усміхнені, обертають голови до своїх столиків.

Отто нахиляється до мене.

— Я закінчив цикл "Тигриця", — шепоче він. — Учора вночі. Тепер готую нову серію: "Багряна жінка". А може, назву її ще: "Апокаліптична з'ява". Потім перейду на вільні ритми. Це щось надзвичайне. На мене найшло натхнення.

— Гаразд, але що ж ти сподіваєшся взнати ще й тут?

— Усе, — відповідає Отто, сяючи з радощів. — Я завжди сподіваюся взнати все, краса тільки в тому і є, чого ще не знаєш. Між іншим, ти таки знайомий з дамою, що працює в цирку!

— Дами, з якими я знайомий, існують не для того, щоб із ними тренувалися такі новачки, як ти, — кажу я. — Ти, мабуть, справді-таки нічого ще не знаєш, наївний йолопе, а то не був би такий нахабний! Тому запам'ятай собі правило номер один: не зазіхай на чужих жінок — ти надто хирлявий для цього.

Отто кашляє.

— Овва! — каже він нарешті. — Міщанські забобони! Я ж маю на думці не заміжніх жінок.

— Я також, дурню. Для заміжніх жінок'правила не такі суворі. Звідки ти взяв, що ця дама з цирку? Я ж тобі вже казав, що вона лише продавала квитки в блошиному цирку.

— А Віллі розповів мені, що це неправда. Вона акробатка з цирку.

— Он як, Віллі! — Я дивлюся на руду голову, що, ніби гарбуз, пливе по морю танцюристів. — Слухай, Отто, — кажу я. — Це помилка. То дама Віллі працює в цирку. Ота,

що в блакитному капелюшку. І вона любить літературу. Ось де в тебе є шанси! Отже, сміливо вперед!

Бамбус недовірливо дивиться на мене.

— Я тобі правду кажу, недоумкуватий ідеалісте!

Різенфельд знов іде танцювати з Лізою.

— Що з нами діється, Георгу? — питаю я. — Он там твій колега намагається відбити в тебе даму, а тут у мене хочуть позичити Герду задля німецької поезії. Чи ми такі барани, чи наші дами такі принагідні?

— І те, й те. До того ж жінка, що належить іншому, вп'ятеро принагідніша за ту, яку маєш. Давній закон. Але в Лізи через кілька хвилин дуже заболить голова, вона вийде в гардероб по аспірин, а звідти пришле офіціанта сказати, щоб ми веселились без неї, бо вона змушена піти додому.

— Це для Різенфельда буде справжній удар. Він завтра нічого нам не продасть.

— Продасть іще більше. Тобі слід знати це. Саме тому й продасть. А де Герда?

— Її ангажемент починається аж за три дні. Отже, вона має бути в "Староміському дворі". Та боюся, що вона сидить у "Валгаллі" в Едуарда. Герда називає це

"заощаджувати на вечері". Що я можу вдіяти! В неї такі бездоганні докази, що мені треба на тридцять років постарішати, щоб заперечити їй. Краще пильнуй за Лізою. Може, в неї не заболить голова, щоб допомогти нам у торгівлі.

Отто Бамбус знов нахиляється до мене. Його очі за скельцями окулярів вирячені, як у наляканого оселедця.

— Як ти гадаєш, "Манеж" — добра назва для віршів про цирк? З ілюстраціями Тулуз-Лотрека.

— А чому не Рембрандта, Дюрера чи Мікеланджело?

— Хіба вони малювали цирк? — питає Отто, щиро зацікавлений.

Я втрачаю терпець.

— Пий, хлопче, і втішайся коротким життям, бо колись тебе вб'ють, — побатьківському напучую я його. — Із ревнощів, бовдуре!

Я бачу, що мої слова лестять йому. Він п'є за моє здоров'я і задумливо дивиться на Рене. Вона почепила собі на русьві кучері маленький, голубий, як пір'я у водомороза, капелюшок і справді скидається на приборкувачку звірів, що задля неділі вирішила розважитись.

Повертаються Ліза й Різенфельд.

— Я не знаю, що сталося, — каже вона, — але в мене раптом дуже заболіла голова. Піду вип'ю аспірин...

І не встигає Різенфельд схопитися з місця, як вона вже виходить із зали. Георг поглядає на мене й запалює сигару. Вираз обличчя в нього нестерпно самовдоволенний.

XVII

— Яке ніжне світло, — каже Ізабелла. — Чому воно слабшає? Тому що ми виснажуємось? Ми втрачаємо його щовечора. Коли ми спимо, весь світ зникає. Де ж тоді ми діваємось? А світ завжди повертається, Рудольфе?

Ми стоїмо біля виходу з парку й дивимось крізь ґратчасту браму на краєвид за нею. Над стиглими полями, що простягаються обабіч каштанової алеї аж до лісу, сідає сонце.

— Він завжди повертається, — кажу я і обережно додаю: — Завжди, Ізабелло.

— А ми? Ми теж повертаємось?

Ми, думаю я. Кому це відомо? Кожна година щось дає, щось забирає і щось міняє. Та я не кажу їй цього. Не хочу починати розмову, що несподівано заводить у безвихідь.

Повертаються пацієнти, які працюють у полі. Вони йдуть, як потомлені селяни, і на їхніх плечах лежать перші червоні відблиски вечора.

— Ми теж, — кажу я. — Завжди, Ізабелло. Ніщо з того, що вже існує, не може пропасти. Ніколи.

— Ти віриш цьому?

— Нам же нічого більше не залишається, як вірити.

Ізабелла обертається до мене. Тепер, раннього вечора,

в чистому золоті осені, розлитому в повітрі, вона здається надзвичайно вродливою.

— А то ми пропали б? — питає вона.

Я вражено дивлюся на неї. Потім кажу:

— Не знаю.

Пропали! До чого тільки не ліплять це слово. Геть до всього.

— А то ми пропали б, Рудольфе?

Я нерішуче мовчу.

— Так, — озиваюсь я нарешті.— Проте аж там і починається життя, Ізабелло.

— Чиє?

— Наше. Аж там усе й починається — мужність, співчуття, людяність, кохання і трагічна райдуга краси. Там, де, по-нашому, нічого вже не залишається.

Я дивлюся на її обличчя, осяяне призахідним сонцем. На мить плин часу зупиняється.

— Ми теж не залишимося? Ти і я? — питає Ізабелла.

— Так, ми теж не залишимося, — відповідаю я, диблячись повз неї в долину, на ліс і поля, що виграють блакитною, червоною й золотою барвами.

— Навіть якщо ми кохаємо одке одного?

— Навіть якщо ми кохаємо одке одного, — кажу я й нерішуче, дуже обережно додаю: — Мабуть, саме тому люди й кохають. Може, коли б не це, вони не могли б кохати. Кохання — це бажання передати далі те, що сам не можеш утримати.

— Що?

Я знизую плечима.

— Не знаю, як тобі сказати. Може, самих себе, щоб урятуватися. Або своє серце. Скажімо, своє серце. Або свою тугу. Ні, своє серце.

Пацієнти, що працювали в полі, підходять до брами. Сторожі відчиняють її. Раптом з-за дерева від муру, де він, мабуть, ховався, швидко вибігає якийсь чоловік, поминає нас, проштовхується крізь гурт робітників і кидається навтіки. Один із сторожів помічає його і, не дуже кваплячись, біжить навздогін. Другий сторож, немов нічого й не сталося, пропускає тих, що повернулися з поля. Потім зачиняє браму. Втікач мчить долиною до міста. Він біжить багато швидше за сторожа.

— Ви думаєте, що ваш колега наздожене його? — питаю я сторожа, що залишився коло брами.

— Повернуться вони неодмінно вдвох.

— Наче не видно, що він його спіймає.

Сторож знизує плечима.

— Це Гвідо Тімпе. Він щонайменше раз на місяць пробує втекти. І завжди біжить у ресторан "Форстгауз" випити пива. Ми щоразу знаходимо його там. Кудись далі або в інше місце він не біжить. Тільки щоб випити два-три кухлі пива. І п'є лише темне, — сторож підморгує мені.— Тому мій колега й не поспішає. Він тільки про всяк випадок не спускає його з ока. Ми даємо Тімпе досить часу, щоб він видудлив своє пиво. А чого ж не дати? Потім він повертається назад, покірний, як ягня.

Ізабелла прислухається до розмови. Тепер вона питає:

— Куди він побіг?

— Напитися пива, — кажу я. — Більше нікуди. В кого ще може бути така мета!

Ізабелла не слухає. Тільки не зводить з мене очей.

— Ти теж хочеш утекти?

Я хитаю головою.

— Втікати нема куди, Рудольфе, — каже вона. — І нема куди повертатись. Усі двері однакові. А за ними... — вона замовкає.

— Що за ними, Ізабелло? — питаю я.

— Нема нічого. Тільки двері. Завжди тільки двері, а за ними нема нічого.

Сторож зачиняє браму й запалює люльку. До мене долітає міцний запах дешевого тютюну й навіває чарівну картину: просте життя без проблем, скромний фах, добра, слухняна дружина, діти, чесно відбутий термін життя і чесна смерть. Усе сприймається як належне: трудовий день, вільний вечір, ніч, і тебе не мучать питання про те, що ж ховається за цим усім. На мить мене охоплює пекуча туга за таким життям і щось схоже на заздрість. Та потім я поглядаю на Ізабеллу. Вона стоїть коло брами, тримаючись руками за ґрати, припавши до них обличчям, і дивиться в поле. Вона довго стоїть так. Заграва на заході розгоряється, червоні й золоті барви густішають, ліс втрачає сині відтінки і стає чорний, небо над ним — ясно-зелене, мов яблуко, а по ньому ніби пливуть човни з рожевими вітрилами.

Нарешті Ізабелла обертається до мене. Її очі в присмерку здаються майже бузковими.

— Ходімо, — каже вона і бере мене за руку.

Ми йдемо до будинку. Ізабелла тулиться до мене.

— Ніколи не залишай мене.

— Я й не залишу тебе ніколи.

— Ніколи, — ще раз проказує вона. — Але ніколи таке коротке.

Із срібних кадильниць у служок струмує дим з ладану. Бодендік обертається. В руках у нього золота дароносиця. Сестри в чорному одязі вклякнули на своїх лавках, як темні згустки покори, прихиливши голови, вони б'ють себе руками в запнуті груди, яким не дозволено стати грудьми жінки, горять свічки, і в осяяну золотим світлом капицю сходить бог, втілений в облатку. Якась жінка підводиться, йде до лавки, де причащаються, і кидається там на підлогу. Більшість хворих нерухомо втупились у золоте диво. Ізабелли немає. Вона відмовилась ходити до церкви. Раніше ходила, а тепер уже кілька днів не хоче. Вона пояснила мені чому — не хоче більше дивитися на закривавленого бога.

Дві сестри підводять хвору, що впала і б'ється на підлозі. Я починаю ґрати "Tantum ergo" Бліді обличчя божевільних миттю повертаються до органа. Я витягаю реєстри гамб і скрипок. Сестри співають.

У повітрі тремтять білі хмарки диму. Бодендік ховає дароносицю в кіот. Полум'я свічок відбивається на парчевій ризі, на якій вишито великий хрест, а потім разом з ладаном лине до іншого великого хреста, на якому вже два тисячоліття висить, стікаючи кров'ю, Спаситель. Я машинально граю далі, а сам думаю про Ізабеллу й

про те, що вона сказала. Потім згадую те, що читав учора ввечері про дохристиянські релігії. Боги в Греції були веселі, вони мандрували з хмари на хмару, трохи шахраюваті, зрадливі й непослідовні, як і люди, що їм вони належали. Вони були втіленням життя в усій його повноті, жорстокості, безпосередності й красі, з усіма його крайнощами. Ізабелла правду каже: блідий бородатий чоловік із закривавленими руками й ногами, що висить наді мною, не такий. Дві тисячі років, думаю я, дві тисячі років, і весь час життя зі свічками, несамовитими вигуками, смертю й екстазом вирувало навколо кам'яних будівель, у яких були виставлені зображення блілого розп'ятого чоловіка, — похмурі, закривавлені, оточені мільйонами Бодендіків. І сіра тінь церкви розрослася над цілими країнами й задушила радість життя, а з Ероса, веселого Ероса, зробила потаємну, брудну, гріховну історію й нічого не простила, незважаючи на всі проповіді любові й прощення, бо прощати — це означає сприймати інших такими, які вони є, а не вимагати каяття, вірності й покори, перше ніж буде сказано "Ego te absolvo" [34].

Ізабелла чекає мене надворі. Верніке дозволив їй виходити вечорами в сад, якщо хтось гулятиме з нею.

— Що ти робив там, усередині? — неприязно питає вона. — Допомігав приховувати все?

— Я грав.

— Музика теж приховує. Більше, ніж слова.

— Є така музика, що оголює все, — кажу я. — Музика сурм і барабанів. Вона завдала багато лиха світові.

Ізабелла обертається.

— А твоє серце? Воно хіба не барабан?

Так, думаю я, барабан, повільний і тихий, але все ж таки він ще наробить чимало галасу й завдасть чимало горя. Може, я саме через нього не почую солодкого, безіменного поклику життя, який почули ті, хто не протиставляє свого набундюченого "я" життю й не вимагає пояснень, ніби він всевладний кредитор, а не перелітний мандрівник, що не залишає після себе сліду.

— Послухай моє серце, — каже Ізабелла. Вона бере мою руку і притуляє до тоненької блузки під грудьми. — Ти відчуваєш його?

— Відчуваю, Ізабелло.

Я забираю руку, але в мене таке відчуття, ніби я її не забрав. Ми обминаємо невеличкий водограй, що дзюрчить у присмерку, наче про нього забули. Ізабелла занурює руки в басейн і бризкає водою.

— А куди діваються сні вдень, Рудольфе? — питає вона.

Я дивлюся на неї.

— Мабуть, сплять, — обережно кажу я, бо знаю, куди вона може завести такими запитаннями.

Ізабелла знов занурює руки у воду. Вкриті маленькими бульбашками повітря, вони міняються сріблом, ніби якийсь невідомий метал.

— Як же вони можуть спати? — каже Ізабелла. — Адже вони самі живий сон. Їх

бачиш лише тоді, коли спиш. А де вони діваються вдень?

— Може, висять, як кажани, у великих підземних печерах або сидять, як совенята, у глибоких дуплах на деревах і чекають ночі.

— А якщо ніч не настає?

— Ніч завжди настає, Ізабелло.

— Ти певний?

Я дивлюся на неї.

— Ти питаєш, як дитина.

— А як діти питають?

— Так, як ти. Все питають і питають, аж поки дорослі вже не знають, що відповісти і бентежаться або починають сердитись.

— Чого ж вони сердяться?

— Бо зненацька помічають, що в них є щось страшенно фальшиве, й не хочуть, щоб їм про це нагадували.

— У тобі теж є щось фальшиве?

— Майже все, Ізабелло.

— А що це таке — фальшиве?

— Не знаю. Втім-то й річ. Коли б людина знала, що це, вона б уже не була така фальшива. Це можна тільки відчувати.

— Ох, Рудольфе, — каже Ізабелла, і голос її раптом стає низький і ніжний. — Ніщо не буває фальшиве.

— Не буває?

— Звичайно, не буває. Що фальшиве, а що справжнє, відомо тільки богам. Але як він бог, то для нього не існує фальшивого й справжнього. Все — бог. Фальшиве було б лише те, що існувало б поза ним. Та коли щось може існувати поза ним або всупереч йому, то це якийсь обмежений бог. А обмежений бог — не бог. Отже, або все справжнє, або немає ніякого бога. Бачиш, як просто?

Я вражено дивлюся на неї: те, що вона каже, справді здається простим і зрозумілим.

— То виходить, що немає також диявола й пекла? — кажу я. — А якщо вони є, то немає бога.

Ізабелла киває головою.

— Звичайно, немає, Рудольфе. В нас так багато слів. Хто їх тільки навидумував?

— Навіжені люди, — відповідаю я.

Вона хитає головою і показує на церкву.

— Оті! Вони й ув'язнили його там. Він не може вийти звідти, — шепоче вона. — А хотів би. Але вони прибили його до хреста.

— Хто?

— Священики. Вони міцно тримають його.

— То були інші священики, — кажу я. — Дві тисячі років тому. Не ці.

Ізабелла прихиляється до мене.

— Вони завжди ті самі, Рудольфе, — шепоче вона біля самого мого вуха. — Ти хіба не знаєш? Він хоче вийти, але вони стережуть його. Він стікає кров'ю і хоче злізти з хреста, а вони не пускають. Вони міцно тримають його у в'язницях із високими баштами, обкурюють ладаном, моляться йому, проте не випускають звідти. А ти знаєш, чому?

— Ні, не знаю.

Блідий місяць висить на попелясто-блакитному небі над самим лісом.

— Тому, що він дуже багатий, — шепоче Ізабелла. — Страшенно багатий. А вони хочуть утримати в себе його багатство. Коли б він вийшов із в'язниці, то відібрав би його в них, і вони б раптом усі збідніли. Так само, як і з тими, кого замикають у цій лікарні: інші забирають їхнє майно і роблять із ним що хочуть. Живуть, як багатії. Так само, як і зі мною.

Я пильно дивлюся на неї. Обличчя в неї напружене, але на ньому нічого не можна прочитати.

— Що ти хочеш цим сказати? — питаю я.

Ізабелла сміється.

— Усе, Рудольфе. Ти й сам знаєш, що! Мене привезли сюди, бо я їм стояла на заваді. Вони хочуть утримати моє майно. Якби я вийшла, їм би довелося повернути його. Хай беруть, воно мені не потрібне.

Я й далі не зводжу з неї погляду.

— Коли тобі нічого не треба, то ти могла б пояснити їм це. Нащо ж їм було б тримати тебе тут?

— Тут чи десь-інде — хіба не однаково? Хай уже тут. Тут хоч їх немає. Вони як комарі! А кому хочеться жити з комарами? — Ізабелла нахиляється вперед і пошепки додає: — Тому я й прикидаюся.

— Ти прикидаєшся?

— Звичайно. Хіба ти не знаєш? Треба прикидатися, а то вони розіпнуть на хресті. Але вони дурні. їх можна обдурити.

— Ти й Верніке обдурюєш?

— Хто це?

— Лікар.

— Д, той, що хоче одружитися зі мною! Він такий, як і всі. Тут так багато в'язнів, Рудольфе, а ті, що за мурами, бояться їх. Та розп'ятого на хресті вони бояться найдужче.

— Хто боїться?

— Усі, хто використовує його і живе з нього. їх безліч. Вони запевняють, що вони добрі. Але роблять дуже багато зла. Хто просто злий, той може мало нашкодити. Люди бачать, що він злий, і остерігаються його. А от добрі — чого тільки вони не чинять! Ох, які вони кровожерні!

— Так, вони кровожерні, — погоджуюсь я, сам якось див-що схвилюваний цим голосом, що жебонить у темряві. — Вони страшенно багато нашкодили. Хто вважає, що

правда тільки на його боці, той безжальний.

— Не йди більше туди, Рудольфе, — шепче далі Ізабелла. — Вони повинні його звільнити. Того, що на хресті. Він теж хотів би посміятися, поспати, потанцювати.

— Ти так думаєш?

— Кожен хотів би, Рудольфе. Але він для них надто небезпечний. Він не схожий на них. Він найнебезпечніший з усіх — він найдобріший.

— Тому вони його й тримають?

Ізабелла киває головою. Я відчуваю в себе на щоді її подих.

— А то їм довелося б знов прибити його до хреста.

— Так, — кажу, — я теж так думаю. Вони б його знов убили, ті самі, що сьогодні моляться йому. Вони б убили його, як убили безліч людей в його ім'я. В ім'я справедливості й любові до ближнього.

Ізабеллу, видно, морозить.

— Я більше не ходжу туди, — мовить вона й показує на каплицю. — Вони завжди кажуть, що людина повинна страждати. Чорні сестри. А чому, Рудольфе?

Я мовчу.

— Хто робить так, що нам доводиться страждати? — питає вона і тулиться до мене.

— Бог, — гірко кажу я. — Якщо він є. Бог, який створив усіх нас.

— А хто його покарає за це?

— Що?

— Хто покарає бога за те, що він змушує нас страждати? Тут, серед людей, коли хтось таке зробить, його ув'язнюють або вішають. А хто повісить бога?

— Я про це не думав, — кажу я. — При нагоді спитаю вікарія Бодендіка.

Ми повертаємось алеєю назад. У темряві пролітають кілька світлячків. Раптом Ізабелла зупиняється.

— Ти чув? — питає вона.

— Що?

— Землю. Вона стрибнула, як кінь. Малою я завжди боялася, що вві сні кудись упаду. Я просила, щоб мене прив'язували до ліжка. Чи можна покладатися на силу тяжіння?

— Можна. Так само, як і на смерть.

— Не знаю. Ти ще ніколи не літав?

— У літаку?

— У якому там літаку, — зневажливо каже Ізабелла. — Так кожен може. Вві сні!

— Літав. А хіба вві сні не кожен може літати?

— Ні, не кожен.

— Мабуть, кожній людині хоч раз, та снилося, що вона літає. Це один із найпоширеніших снів.

— От бачиш! — каже Ізабелла. — А ти покладаєшся на силу тяжіння! А що, як її колись не стане? Що тоді? Ми будемо літати, як мильні бульбашки! Хто тоді буде кайзером? Той, хто прив'яже до ніг найбільше свинцю, чи той, хто матиме найдовші

руки? І як тоді можна буде злізти з дерева?

— Не знаю. Але тоді й свинець не допоможе. Він також стане легкий, як повітря.

Зненацька вона веселішає. Місяць заглядає їй у очі, і здається, що в них спалахує бліде полум'я. Вона відкидає коси, що в холодному місячному світлі здаються зовсім безбарвними.

— Ти тепер ніби відьма, — кажу я. — Молода й небезпечна відьма.

Ізабелла сміється.

— Відьма, — шепоче вона. — Ти аж оце помітив? Довго ж тобі треба було приглядатися до мене!

Ізабелла рвучко розстібає синю широку спідницю, що погойдується, мов дзвін, навколо її стегон, спідниця сповзає, і вона переступає через неї. Тепер вона стоїть у самих лише черевичках і коротенькій білій розстебнутій блузці, тонка і біла, схожа більше на хлопця, ніж на дівчину. Коси її в темряві здаються бляклими, очі також.

— Ходи, — шепоче вона.

Я озираюся. Хай йому чорт, що як зараз надійде Боден-дік! Або Верніке, або котрась із сестер! Я серджусь на себе, що думаю про це. Ізабелла ніколи не думала б. Вона стоїть переді мною, як дух, що прибрав постать людини, але готовий щомиті знов полинути в простір.

— Тобі треба одягтися, — кажу я.

Ізабелла сміється.

— Треба, Рудольфе? — глузливо питає вона, ніби на неї зовсім не діє сила тяжіння, а на собі я відчуваю весь тягар світу.

Ізабелла повільно підступає до мене, хапає мене за краватку і стягує її. Губи в неї безбарвні, а коли на них падає місячне світло — здаються сіро-синіми, зуби білі, як крейда, і навіть голос утратив свої відтінки.

— Скинь це! — шепоче вона, розстібаючи мені комірець і сорочку.

Я відчуваю в себе на грудях її холодні руки. Ці руки не м'які — вони вузькі, тверді й міцно вчепилися в мене.

Мені мороз пробігає поза шкірою. В Ізабеллі раптом прорвалося назовні щось таке, чого я ніколи не гадав побачити в ній, я відчуваю його, як раптовий подмук вітру або як поштовх, воно надходило здалека, скупчувалось у ній і тепер стало могутньою силою, як легенький вітерець широких рівнин обертається в ущелині в раптову бурю. Я пробую схопити її за руки і знов озираюсь. Але вона виривається. Вона вже не сміється: на обличчі в неї проступає смертельна поважність істоти, для якої кохання — додаткова ozdoba, яка знає тільки одну мету і, не замислюючись, піде на смерть, аби лише її досягти.

Я не можу втримати її. В неї звідкись береться потуга, яку я міг би зламати тільки насильством. Щоб уникнути цього, я притягаю Ізабеллу до себе. Так вона безпорадніша, але тепер вона ближче до мене, її груди притиснуті до моїх, я відчуваю її в своїх обіймах і мимоволі ще міцніше пригортаю до себе. Не можна, думаю я, вона хвора, це насильство, та хіба все, що ми завжди робимо, — не насильство? Її очі — біля

самого мого обличчя, порожні очі, в яких немає і сліду свідомості, застигли, прозорі.

— Боїшся, — шепоче Ізабелла. — Ти завжди боїшся!

— Я не боюся, — мурмочу я.

— Чого? Чого ти боїшся?

Я не відповідаю. Страх раптом зникає. Ізабеллині сіро-сині холодні губи притискаються до мого обличчя, вся вона — як шматок криги, мене трусить холодна лихоманка, стягує шкіру, лише голова палає. Я відчуваю Ізабеллині зуби, вона — стрункий звір, що зіп'явся на задні ноги, привид, дух, зітканий із місячного світла й жаги, живий мрець із холодною шкірою і холодними губами. В мені борються жах і недозволена хіть. Нарешті я силоміць відриваю її від себе й відштовхую так, що вона падає...

Ізабелла не підводиться. Вона зіщулилась на землі, як біла ящірка, і сичить у вічі мені прокльони й образи — цілий потік брудної лайки візників, солдатів і повій, лайки, яку я навіть не всю знаю, образ, що вражають, як удар ножом чи нагайкою. Я й гадки не мав, що вона знає такі слова, — на них відповідають тільки кулаками.

— Заспокойся, — кажу я.

Ізабелла регоче.

— "Заспокойся", — передражнює вона мене. — Це все, що ти вмієш! "Заспокойся"! Іди під три чорти! — сичить вона раптом голосніше. — Геть звідси, нікчемо! Євнуху!..

— Цить, — сердито кажу я, — а то...

— Що — "а то"? Та спробуй же! — Вона безсоромно вигинається дугою, впершись руками в землю і зневажливо скрививши рота.

Я дивлюся на неї. Я мав би відчути відразу, проте не відчуваю. Незважаючи на цю непристойну позу, на все, що вона робить і каже, Ізабелла не здається розпусною. В ній є щось відчайдушне, дике й невинне, я кохаю її, мені хочеться взяти її на руки, як дитину, й віднести звідси, але я не знаю куди. Підіймаю свої руки — вони важкі, мов налиті свинцем. І я почуваю себе розгубленим, безпорадним провінційним міщанином.

— Забирайся геть! — шепоче Ізабелла, й далі лежачи на землі. — Геть звідси! Геть! І ніколи більше не приходь! Посмій тільки прийти, немічне опудало, церковний підмітальнику, плебею, кастрате! Геть звідси, телепню, дурню, крамарський виродку! Спробуй тільки прийти ще раз сюди!

Вона стоїть уже навпочіпки й дивиться на мене. Губи в неї стали вузьенькі, сірі й лихі. Раптом вона схоплюється, наче невагома, хапає свою синю спідницю і швидко виходить з алеї на освітлене місце. Вона ступає легенько, наче її стрункі ноги не торкаються землі, гола танцівниця, що вимахує синьою спідницею, мов прапором.

Мені кортить побігти за нею, покликати її, пригорнути, але я не рушаю з місця. Я не знаю, що вона зараз зробить, — і мені спадає на думку, що тут не вперше в двері заходить хтось голий. І найчастіше жінки.

Я повільно йду назад алеєю, застібаючи сорочку. Я почуваю себе винним, сам не знаю чому.

Пізно ввечері я чую, як повертається Кнопф. З його ходи видно, що він добре

налигався. Сьогодні в мене нема настрою лякати його, та саме тому я підходжу до ринви. Кнопф зупиняється під брамою і як бувалий солдат спершу оглядає місцевість. Довкола панує тиша. Він обережно наближається до обеліска. Я й не сподівався, що відставний фельдфебель після одного попередження відмовиться від своєї звички. Ось він уже стоїть наготові біля надгробка й вичікує. Потім ще раз обережно озирається довкола. Далі як досвідчений тактик робить спритний маневр: опускає руки, ніби хоче починати неподобство. Але все це тільки омана, він дослухається. Переконавшись, що тиші ніщо не порушує, він з переможною посмішкою під ніцшевськими вусами прилаштовується й робить своє діло.

— Кнопфе! — приглушено реву я в ринву. — Ти, свинюко, знов тут? Хіба я не попереджав тебе?

Я з приємністю спостерігаю, як міняється в нього вираз обличчя. Я досі не вірив, що налякана людина витріщає очі, мені здавалося, що вона мала б примружити їх, щоб краще бачити; але Кнопф справді витріщив очі, як наляканий вибухом важкого снаряда кінь. Він навіть водить ними.

— Ти не гідний бути відставним фельдфебелем саперного полку, — глухо кажу я. — Цим я позбавляю тебе звання! Переводжу в солдати другого розряду, свинюко! Можеш іти!

Із Кнопфового горла виринається щось схоже на хрипкий гавкіт.

— Ні, ні! — хрипить він, шукаючи місця, з якого озивається бог.

Це куток між брамою і стіною його будинку. Там немає ні вікна, ні будь-якого отвору, і він не може збагнути, звідки йде голос.

— Віднині забудь про шаблю, кашкет з кокардою і нашивки! — шепчу я. — Забудь про парадний мундир! Відтепер ти солдат другого розряду, свинюко!

— Ні! — виє Кнопф, тяжко вражений. Щирий тевтонець краще дав би собі пальця відтяти, ніж позбутися звання. — Ні! Ні! — шепче він, здіймаючи лапи до місяця.

— Застебнися як слід! — наказую я і раптом згадую, що мені кричала Ізабелла. Від цієї згадки я враз відчуваю тупий біль під грудьми, і на мене лавиною насувається розпач.

Кнопф застібається.

— Тільки не це! — хрипить він знов, задерши голову до осяяних місяцем кучерявих хмаринок. — Не це, пане!

Він стоїть, як центральна постать у групі Лаокоона, борючись із невидимими зміями безчестя й приниження. Раптом мені спадає на думку, що він стоїть так, як стояв я сам годину тому, і в мене знов починає боліти під грудьми. Несподівано мені стає шкода і Кнопфа, й себе. Подобрішавши, я шепчу:

— Ну гаразд, даю тобі ще раз нагоду виправитись, хоч ти й не заслуговуєш на це. Я переводжу тебе тільки в єфрейтори, та й то лише для випробування. Якщо ти до кінця вересня ходитимеш до вітру, як кожна цивілізована людина, то переведу тебе в унтер-офіцери, до кінця жовтня — в сержанти, до кінця листопада — в молодші фельдфебелі, а на різдво ти знову станеш кадровим ротним фельдфебелем у відставці. Зрозумів?

— Зрозумів, пане... пане... — Кнопф шукає відповідного звертання.

Я відчуваю, що він вагається між величністю та богом, і вчасно перебиваю його:

— Це моє останнє слово, єфрейторе Кнопфе! І не думай, свинюко, що після різдва ти зможеш почати все наново! Тоді стане холодно, і ти не змиєш своїх слідів. Мороз збереже їх. І якщо ти ще хоч раз станеш у потребі коло обеліска, то матимеш електричний удар і таке запалення простати, що тобі ноги покорчить! А тепер іди геть, купо гною з галунами!

Кнопф напрочуд швидко зникає в темних сінях свого будинку. З контори чути тихий сміх. То Ліза й Георг дивляться виставу.

— Купа гною з галунами, — хрипко хихотить Ліза.

Хтось із них з гуркотом перекидає стільця, і нарешті двері до Георгової кімнати зачиняються.

Різенфельд якось подарував мені пляшку голландської ялівцевої горілки й порадив уживати її, коли буде тяжко на серці. Тепер я дістаю її. На чотиригранній пляшці блищить етикетка: "Фрізька ялівцева горілка ван П. Бокма, Леуварден". Я відкорковуюю її і наливаю собі добру чарку. Горілка міцна, пахуча. Ось хто не буде ображати мене.

XVIII

Трунар Вільке вражено дивиться на відвідувачку.

— А чому вам не взяти дві маленькі? — питає він. — Вони коштують не багато дорожче.

Жінка хитає головою.

— Вони повинні лежати разом.

— Але ж ви можете поховати їх в одній могилі,— втручаюся я. — Тоді вони й лежатимуть разом.

— Ні, це не те.

Вільке чухає потилицю.

— Що ви на це скажете? — питає він мене.

Жінка втратила двох дітей. Обоє померли того самого дня. Вона хоче не тільки поставити їм спільний надгробок, але й поховати їх у спільній — так би мовити, подвійній — домовині. Тому я й покликав до контори Вільке.

— Для нас це справа проста, — кажу я. — Надгробки з двома написами трапляються дуже часто. Бувають навіть родинні надгробки з шістьма-вісьмома іменами.

Жінка киває головою.

— Саме так я й хочу! Вони повинні лежати разом. Вони завжди були разом.

Вільке виймає з кишені теслярського олівця.

— Це буде якась химерна труна. Надто широка. Майже квадратова — діти ж бо дуже малі. По скільки їм років?

— По чотири з половиною.

Вільке малює олівцем труну.

— Виходить квадратова скринька, — каже нарешті він. — А ви ж не хочете...

— Ні,— перебиває його жінка, — вони повинні лежати разом. Вони близнята.

— Можна й близням зробити гарні маленькі домовинки, покриті білим лаком. Форма буде краща. А така коротка труна на двох здаватиметься незграбною.

— Байдуже, — вперто каже жінка. — У них була колиска на двох, візочок на двох, а тепер має бути й труна на двох. Вони повинні лежати поряд.

Вільке знов малює. Але й тепер виходить тільки квадратові скринька, хоч Вільке й оздоблює віко пагонами плюща. Якби труна була для дорослих, можна було б її видовжити. А діти надто малі. Вільке вдається до останнього аргументу.

— Я навіть не знаю, чи таку труну дозволять, — каже він.

— А чому її можуть не дозволити?

— Та якась вона незвичайна.

— А хіба звичайно, щоб двоє дітей помирало того самого дня? — питає жінка.

— Це правда, особливо коли вони ще й близнята. — Вільке раптом зацікавлюється.
— В них і хвороба була та сама?

— Так, — суворо відповідає жінка. — Та сама. Вони народилися після війни, коли нічого було їсти. Близнята — а в мене й на одного не вистачало молока...

Вільке нахилиється вперед.

— Та сама хвороба! — Очі його спалахують. У ньому прокидається цікавість дослідника. — Кажуть, що з близнятами таке буває частіше. За астрологією...

— Ну, то як з труною? — питаю я.

Видно, що жінка не має ніякого бажання провадити далі розмову на тему, яка так захопила Вільке.

— Я можу спробувати, — каже трунар. — Але не знаю, чи таке дозволено. Як на вашу думку? — питає він мене.

— Можна спитати в конторі кладовища.

— А що скаже священник? Діти як охрещені?

Жінка якусь мить вагається, потім каже:

— Один католиком, а другий лютеранином. Ми так домовилися. Мій чоловік католик, а я лютеранка. Тому ми й вирішили поділити близнят.

— Тобто як — одну дитину хрестив католик, а другу лютеранин? — перепитує Вільке.

— Еге ж.

— Того самого дня?

— Того самого дня.

Така химерність людської долі викликає у Вільке нову хвилю цікавості.

— Звичайно, в двох різних церквах?

— Звичайно, — нетерпляче кажу я. — А як же? Тепер...

— А як ви їх розрізняли? — перебиває мене Вільке. — Вони ж були схожі одне на одного?

— Схожі,— відповідає жінка. — Як дві краплі води.

— Я так і думав! Як же їх можна розрізнити, особливо малими? Ви могли? Надто в

перші дні, коли й не близнят легко переплутати?

Жінка мовчить.

— Тепер уже однаково, — кажу я і даю Вільке знак кінчати розпитування.

Проте Вільке охоплений науковою цікавістю і тому не зважає на почуття.

— Не однаково, — заперечує він. — Їх же треба поховати! Одного по-католицькому, а другого — по-лютеранському. Ви знаєте, котрий із них католик?

Жінка мовчить. Вільке ще більше розпалюється.

— Ви думаєте, що вам дозволять ховати їх одночасно? Якщо буде подвійна труна, то має бути й одночасний похорон. Тоді треба кликати двох священиків — католика й лютеранина! А вони напевне відмовляться! Вони дужче ревнують бога, ніж ми своїх дружин.

— Вільке, це вас зовсім не стосується, — кажу я, наступаючи йому під столом на ногу.

— А близням як! — вигукує Вільке, не звертаючи на мене уваги. — Католик буде водночас похований по-лютеранському, а лютеранин — по-католицькому! Ви уявляєте собі, яка це буде плутанина? Ні, в подвійній труні їх ховати не можна. Треба робити дві окремі. Тоді кожна релігія матиме свою труну. Священики зможуть стати один до одного спиною і освятити могилу.

Вільке, певне, вважає, що одна релігія — отрута для іншої.

— Аз священиками ви вже домовилися? — питає він.

— Чоловік пішов домовлятися, — відповідає жінка.

— Мені справді дуже цікаво...

— То ви зробите подвійну труну? — перебиває його жінка.

— Та зроблю, але кажу ж вам...

— Скільки вона коштуватиме?

Вільке чухає потилицю.

— А коли вона має бути готова?

— Якнайшвидше.

— Отже, її треба зробити позачергово. Доведеться працювати цілу ніч.

— Скільки вона коштуватиме? — знов питає жінка.

— Я вам скажу, аж як труна буде готова. Задля науки я дорогого не візьму. Але й не прийму її назад, коли вам не дозволять так ховати.

— Дозволять.

Вільке вражено дивиться на жінку.

— Звідки ви знаєте?

— Коли священики не захочуть освятити могилу, ми поховаємо без них, — суворо каже вона. — Діти завжди були вкупі й повинні залишитися вкупі.

Вільке киває головою.

— Отже, домовилися. Труну я вам привезу. Але назад її не візьму.

Жінка дістає з торбинки чорний шкіряний гаманець з нікельованим замочком.

— Візьмете завдаток?

— Та вже так заведено. На дошки.

Жінка очікувально дивиться на нього.

— Мільйон, — трохи зніяковіло каже Вільке.

Жінка відлічує йому згорнуті в кілька разів банкноти.

— Запишіть адресу...

— Я піду з вами, — перебиває її Вільке. — Зніму мірку. Хочу, щоб вийшла гарна домовина.

Жінка киває головою і переводить погляд на мене.

— А надгробок? Коли ви його привезете?

— Коли хочете. Взагалі їх ставлять через кілька місяців після похорону.

— А тепер не можна?

— Чому ж ні? Але краще почекати. За якийсь час могила осяде, і тоді його однаково доведеться переставляти.

— Он як, — каже жінка. Зіниці в неї немов починають тремтіти. — Все-таки ми хотіли б отримати надгробок тепер. А не можна... не можна поставити його так, щоб він не осів?

— Для цього довелося б робити спеціальний фундамент під нього. Ще до похорону. Ви згодні?

Жінка киває головою.

— Нехай на могилі будуть їхні імена. Щоб вони не лежали просто так. Краще, щоб відразу були вибиті на пам'ятнику імена.

Вона лає мені номер місця на цвинтарі.

— Я хотіла б також відразу розрахуватися, — каже вона. — Скільки він коштує?

Жінка знов дістає шкіряного гаманця. Трохи зніяковівши, як і Вільке, я називаю ціну.

— Тепер усе рахують на мільйони й мільярди, — додаю я.

Дивно: інколи з того, як людина складає гроші, можна побачити, чесна вона чи ні. Жінка розгортає банкноту за банкнотою і кладе їх на стіл біля взірців граніту й вапняку.

— Ми відкладали гроші їм на школу, — каже вона. — Тепер їх уже давно не вистачило б... а на похорон іще якраз стане...

— Про це не може бути й мови! — каже Різенфельд. — Ви взагалі уявляєте собі, скільки коштує чорний шведський граніт? Його привозять зі Швеції, юначе, і платять за нього не векселями в німецьких марках, а іноземною валютою! Шведськими кронами! В нас його залишилося лише кілька брил, для друзів! Останні! Вони серед інших каменів — усе одно, що блакитні діаманти серед самоцвітів. Один я даю вам за вечір, проведений з пані Вацек, але два! Ви збожеволіли? З таким самим успіхом я міг би вимагати від Гінденбурга, щоб він став комуністом!

— Чудова думка.

— Отож! Будьте скромні й не намагайтеся витягти з мене більше, ніж ваш господар. Оскільки ви одночасно й кур'єр фірми, і начальник контори, то вам нічого

дбати про підвищення.

— Безперечно, нічого. Я роблю це тільки з любові до граніту. Навіть з платонічної любові. Сам я не буду вже його продавати.

— Не будете? — перепитує Різенфельд, наливаючи собі чарку горілки.

— Не буду. Я надумав змінити фах.

— Знов? — Різенфельд ставить своє крісло так, щоб бачити Лізине вікно.

— Цього разу насправді.

— Підете вчителювати?

— Ні,— кажу я. — Стільки наївності в мене вже немає. І самовпевненості також. Ви часом не знаєте якогось місця? Ви ж скрізь буваєте.

— Якого саме? — байдуже питає Різенфельд

— Та однаково. Аби десь у великому місті. Хай навіть кур'єром у газеті.

— Залишайтеся тут, — каже Різенфельд. — Вам личить ця робота. Мені бракуватиме вас. А чому ви хочете втекти звідси?

— Я й сам не можу пояснити. Коли б міг, то не відчував би, що конче мушу виїхати звідси. І я й не завжди відчуваю це, тільки час від часу. Але тоді вже відчуваю так гостро, що хай йому чорт.

— А тепер воно у вас є?

— Тепер є.

— Боже мій! — каже Різенфельд. — Вас іще тягтиме сюди, ось побачите.

— Безперечно. Тому я й хочу виїхати.

Різенфельд раптом здригається, ніби схопився мокрою рукою за електричний провід. Це Ліза вмикає в своїй кімнаті світло й підходить до вікна. Вона, мабуть, не бачить нас у темній конторі і спокійно скидає блузку. Під блузкою на ній немає нічого.

Різенфельд гучно сопе.

— О небо, які груди! Можна спокійно поставити на них кухоль пива, і він не впаде!

— Теж непогана думка! — кажу я.

Очі в Різенфельда палають.

— Пані Вацек завжди з'являється в такому вигляді?

— Вона досить-таки безтурботна. Адже її звідси ніхто не бачить, крім нас, звичайно.

— Слухайте! — каже Різенфельд. — І ви хочете відмовитись від такого місця? Не будьте йолопом.

— Хочу, — кажу я.

Різенфельд, ніби індіанець у Вюртемберзькому театрі, скрадається до вікна, тримаючи в одній руці чарку, а в другій — пляшку з горілкою.

Ліза розчісує коси.

— Я колись хотів бути скульптором, — каже Різенфельд, не зводячи погляду з вікна.
— Для такої варто було б! От чорт, чого ми тільки не прогавлюємо в житті!

— Ви хотіли б бути скульптором на граніті?

— До чого тут граніт?

— Бо коли працювати з гранітом, модель швидше постаріє, ніж ви зробите

скульптуру, такий він твердий, — кажу я. — З вашим темпераментом ви могли б працювати хіба що з глиною. А то після вас залишилися б тільки незакінчені твори.

Різенфельд аж стогне. Ліза скинула спідницю, але відразу ж вимкнула світло і вийшла до другої кімнати. Господар оденвальдських заводів ще якийсь час стоїть біля вікна, потім обертається.

— Добре вам! — бурчить він. — У вас не сидить демон. А щонайбільше ягня.

— Мерсі, — кажу я. — У вас також сидить не демон, а цап! Що ви ще скажете?

— Ви не передасте від мене листа? — питає Різенфельд.

— Кому?

— Пані Вацек! А кому ж?

Я мовчу.

— Я пошукаю для вас місця, — каже цей невдалий претендент у скульптори, що аж трохи спітнів від хвилювання.

Я мовчки дивлюся на нього. Я залишусь вірним Георгові, як нібелунг, коли навіть це коштуватиме мені майбутнього.

— Я пошукав би його для вас і задарма, — лицемірно каже Різенфельд.

— Я знаю. Але навіщо вам писати листа? — кажу я. — Листи ніколи не допомагають. До того ж ви сьогодні їдете. Відкладіть цю справу до других своїх відвідин.

Різенфельд допиває горілку.

— Може, вам мої слова здадуться смішними, але такі речі ніхто не любить відкладати.

Раптом двері Вацекового будинку відчиняються, і на вулицю виходить Ліза. На ній вузький чорний костюм і черевички на височезних підборах. Таких підборів я ще ніколи не бачив. Різенфельд помічає її одночасно зі мною. Він хапає зі столу свого капелюха й кидається надвір.

— Яка нагода!

Я бачу, як він вилітає на вулицю. За мить він уже галантно крокує побіч Лізи, тримаючи капелюха в руках. Ліза двічі озирається навколо. Потім обоє зникають за рогом. Я міркую, чим усе це скінчиться. Георг Кроль, звичайно" потім розповість мені. Можливо, цей улюбленець долі вимантачить у Різенфельда ще один пам'ятник зі шведського граніту.

Подвір'ям іде трунар Вільке.

— Може, посидимо сьогодні ввечері в мене? — гукає він у вікно.

Я погоджуюсь, бо й сподівався, що він запросить мене.

— Бах також буде? — питаю я.

— Аякже. Я оце йду йому по сигарети.

Ми сидимо в майстерні Вільке серед стружок, домовин, горщиків з калачиками і бляшанок з клеєм. Пахне смолою і ялиновим деревом. Вільке теше віко на домовину близнятам. Він вирішив безкоштовно вирізати на ній гірлянду квіток і навіть покрити сухозлотицею. Коли його щось зацікавлює, то він не дбає про заробіток. А випадок із

близнятами зацікавив його.

Курт Бах сидить на лакованій чорній труні, окованій під бронзу, а я — на дорогій домовині з натурального мореного дуба. В нас є пиво, ковбаса, хліб і сир. Ми вирішили пересидіти у Вільке відьомську пору. Трунаря десь між дванадцятою і першою годиною опановує смуток, дрімота і страх. Це для нього найважча пора. Важко повірити, але він тоді починає боятися духів, і канарка, що живе в нього у великій клітці над верстатом, не може замінити йому людське товариство. Вільке впадає у відчай, говорить про даремність людського життя й налягає на чарку. Ми вже не раз знаходили його вранці п'яного в майстерні, у вимощеній стружками великій труні, з якою йому чотири роки тому дуже не пощастило. Цю труну зроблено для велетня з цирку Бляйх-фельда, що під час гастролів у Верденбрюці помер наглою смертю, наївшись на вечерю лімбурзького сиру, італійської сухої ковбаси, крутих яєць із солдатським хлібом та добре хильнувши горілки, — тільки здалося, що помер, бо поки Вільке, незважаючи на духів, цілу ніч майстрував йому труну, той раптом, зітхнувши, підвівся зі свого смертного ложа і, замість того щоб, як годилося б, відразу повідомити Вільке, допив горілку й ліг спати. Другого дня він заявив, що не має грошей, а крім того, не замовляв собі труни. Проти цього доказу годі було заперечити. Цирк поїхав, домовина так і залишилась у Вільке, бо ніхто не признався, що замовляв її. Після того Вільке на якийсь час зробився ще більшим песимістом. Найдужче сердився трунар на молодого лікаря Вюльмана, вважаючи, що то він у всьому винен. Вюльман був на фронті два роки військовим лікарем і ^відтоді став трохи авантюристом. Йому доводилося лікувати в лазареті стільки напівмертвих і на три чверті мертвих піхотинців, не відповідаючи ні перед ким за їхню смерть та за їхні криво зрослі кістки, що він, урешті, набув цікавого досвіду. Тому вночі він ще раз прокрався до велетня і зробив йому якийсь укол — адже він у лазареті не раз бачив, що мертві воскресали, — і велетень справді відразу ж ожив. Відтоді Вільке перейнявся до Вюльмана мимовільною антипатією, яку той пізніше не міг перемогти навіть тим, що завжди посилав родичів померлих пацієнтів до Вільке. Для Вільке труна велетня стала постійною пересторогою, і мені здається, що він тільки через це пішов із матір'ю близнят до неї додому: трунар хотів сам побачити, чи діти часом не ожили й не катаються вже на своїх дерев'яних конях. Вільке остаточно втратив би самоповагу, якби, крім непроданої труни велетня, у нього залишилася ще й квадратові домовина близнят, як своєрідна виставка трунарського цеху. Найбільше він сердився на Вюльмана за те, що йому так і не пощастило побалакати по щирості з велетнем. Він усе пробачив би йому, коли б міг одержати інтерв'ю про потойбічний світ. Адже велетень кілька годин був як мертвий, а Вільке — тому, що він любить науку, й тому, що боїться духів, — багато чого віддав би за відомості про потойбічний світ.

Куртові Баху, дитині природи, все це байдуже. Він і досі ще член берлінської громади не приналежних до церкви, яка взяла собі за девіз слова: "Втішайся цим життям, як можеш, бо потойбічне — лиш мана". Дивно, що, незважаючи на це, Курт Бах став скульптором для потойбічного світу — витісує ангелів, смертельно пораних левів та орлів. Правда, раніше він мав іншу мету. Коли він був молодший, то вважав

себе ніби родичем Мікеланджело.

Канарка співає. Світло не дає їй заснути. Вільке шарудить рубанком. У відчинене вікно заглядає ніч.

— Як ви себе відчуваєте? — питаю я Вільке. — Духи ще не стукають до майстерні?

— Та ось-ось почнуть. Ще ж тільки пів на дванадцятю. В цю пору я відчуваю себе дуже неприємно, так, ніби в мене густа борода, а я гуляю по вулиці в декольтованій жіночій сукні.

— Станьте моністом, — радить Курт Бах. — Коли людина ні в що не вірить, вона ніколи не відчуває себе дуже погано. І не відчуває себе смішною.

— Але й не відчуває себе добре, — каже Вільке.

— Можливо. Але вже безперечно не так, ніби має густу бороду, а гуляє по вулиці в декольтованій жіночій сукні. Так я відчуваю себе тільки тоді, коли вигляну вночі у вікно — а там небо з зірками та мільйонами світлових років, і я маю вірити, що над ним сидить якась вища істота, ніби надлюдина, і для неї дуже важливо, що вийде з Курта Баха.

Дитина природи спокійно відрізує собі шмат ковбаси й починає наминати його. Вільке стає ще неспокійніший. Скоро північ, а в цей час він не любить таких розмов.

— Холодно, правда ж? — питає він. — Уже осінь.

Я бачу, що він хоче зачинити вікно, й кажу:

— Не чіпайте вікна. Однаково не допоможе, духи проходять і крізь скло. Гляньте краще на акацію надворі! Це справжня Ліза Вацек серед інших акацій. Чуєте, як у ній шумить вітер? Як вальс у шовкових спідницях молодої жінки. Та колись її зрубають, і ви будете робити з неї труни...

— Акація на труни не годиться. Труни роблять із дуба, ялини, червоного дерева...

— Ну гаразд, гаразд, Вільке! Є ще там у пляшці трохи горілки?

Курт Бах подає мені пляшку. На лампочку налітає жук. Вільке здригається і мало не врізує собі пальця.

— Що то було? — злякано питає він.

— Заспокойся, Альфреде, — кажу я. — Це не посланець із того світу. Просто буденна драма з життя тварин. Жук-гнойовик, що пнеться до сонця, — воно втілене для нього в лампочці на сто свічок, яка горить у флігелі на Гакенштрассе, три.

Між нами домовлено, що десь від пів на дванадцятю до першої ми звемо Вільке на "ти". Він тоді відчуває себе безпечніше. Після першої ми знов переходимо на "ви".

— Не розумію, як можна жити без релігії, — каже Вільке Куртові Баху. — Що ж тоді робити, коли вночі прокинешся під час грози?

— Влітку?

— Звичайно, влітку. Взимку ж не буває грози.

— Випити чогось холодненького, — відповідає Курт Бах, — і спати далі.

Вільке хитає головою. Опівночі він не тільки боїться духів, а й стає дуже побожний.

— Я знав чоловіка, що, коли починалась гроза, вирушав до борделю, — кажу я. — Його саме в такі хвилини й тягло туди. Взагалі він був імпотент — тільки під час грози

все мінялося. Коли він помічав грозову хмару, то миттю хапав телефонну трубку, щоб попередити Фріці. Літо двадцятого року було найкращою порою в його житті, тоді грози набігали майже щодня. А часом і по чотири-п'ять разів на день.

— А що він тепер робить? — питає Вільке, в якого відразу прокидається наукова цікавість.

— Його вже немає,— кажу я. — Помер під час останньої великої грози в жовтні двадцятого року.

Вітер стукає дверима в будинку навпроти. Дзигарі на вежах б'ють дванадцятую. Вільке прикладається до пляшки.

— А чи не піти нам погуляти на цвинтар? — каже безбожник Бах. Іноді він буває досить-таки безжальний.

Від страху вуса у Вільке наїжаються. У вікно завіває вітер.

— І це називаються друзі! — докірливо каже він. І раптом знову злякано питає: — Що то було?

— То надворі пробігла пара закоханих. Відпочинь трохи, Альфреде. Попоїж. Духи не люблять, коли люди їдять. У тебе немає шпротів?

Вільке поглядає на мене, мов собака, якого вдарили, коли він скорявся покликові природи.

— Знайшов час нагадувати мені про це! Про мої невдачі в коханні, про самотність у розквіті сил!

— Ти жертва свого фаху, — кажу я. — Не кожен може це сказати про себе. Починаймо супе! Так у вищому світі називають вечерю.

Ми беремося до ковбаси та сиру й відкорковуєм пляшки з пивом. Канарка отримує листок салату й заливається радісним щебетом, не думаючи про те, чи вона в щось вірить, чи ні. Курт Бах задирає вгору своє землистого кольору обличчя і принохується.

— Пахне зірками, — каже він.

— Що? — Вільке ставить пляшку в стружки. — Що ти знов вигадав?

— Опівночі світ пахне зірками.

— Облиш свої жарти! І як тільки людина може жити, коли вона ні в що не вірить та ще й базикає таке?

— Хочеш повернути мене в свою віру? — питає Курт. — Ти, мисливцю за царством небесним?

— Ні, ні! Або, про мене, таки хочу. Там, здається, щось зашаруділо?

— Так, — каже Курт. — Кохання.

Знадвору знов чути обережні кроки. Ще одна пара закоханих зникає серед лісу надгробків. Видно тільки, як біліє в темряві сукня дівчини.

— Чому люди так міняються, коли помирають? — питає Вільке. — Навіть близнята.

— Тому, що вони тоді вже не спотворені,— відповідає Курт.

Вільке перестає жувати.

— Чим?

— Життям, — каже моніст.

Вільне опускає вуса і жує далі.

— І нащо б я ото базікав у такий час! Невже для вас немає нічого святого?

Курт Бах тихо сміється.

— Бідолохо! Завжди тобі треба за щось триматися.

— А тобі?

— Мені також.

Його очі на сірому, наче виліпленому з глини обличчі блищать, мов скляні. Курт Бах завжди замкнутий, скромний скульптор зі скромними мріями, але часом із нього прориваються прообрази тих мрій, якими вони були двадцять років тому, і тоді він раптом стає фавном із багатою уявою, що спізнився народитись.

На подвір'ї знов чути шурхіт, шепіт і легку ходу.

— Два тижні тому в саду відбулася справжня баталія, — каже Вільке. — Якийсь слюсар забув вийняти з кишені інструмент, і вони так невдало розташувалися, що в найбурхливішу мить дама вкололася шилом. Вона зірвалася на ноги, схопила з хреста бронзовий вінок і торохнула ним свого механіка по голові. Хіба ви не чули? — питає він мене.

— Ні.

— Вінок насунувся йому аж на вуха, він ніяк не міг його скинути. Я ввімкнув світло і спитав, що сталося. Переляканий хлопець чкурнув навітки з бронзовим вінком на голові, ніби римський сановник. Ви не помітили, що одного вінка бракує?

— Ні.

— Ну от. Він помчав, ніби за ним гнався осиний рій. Я вийшов у сад. Дівчина ще стояла й дивилася на свою руку. "Кров! — вигукнула вона. — Він уколов мене! У таку хвилину!" Я побачив на землі шило і зметикував, що сталося. "Так недовго дістати й зараження крові, — сказав я і підняв шило. — А це вже біда! Палець можна перев'язати, а от зад не перев'яжеш. Навіть якщо він такий гарний". Дівчина почервоніла...

— Як ти міг побачити в темряві, що вона почервоніла? — питає Курт Бах.

— Було місячно.

— При місяці теж не можна побачити, як хтось червоніє.

— Зате можна відчути, — каже Вільке. — Отже, дівчина почервоніла. Вона стояла і тримала сукню так, щоб не торкатися до неї тілом. Сукня була ясного кольору, а криваві плями важко вибавляти, "В мене є йод і пластир, і я вмію мовчати, — мовив я. — Ходімо!" Вона пішла зі мною до майстерні й зовсім не злякалася. — Вільке обертається до мене. — Цим ваш сад і гарний, — захоплено каже він. — Хто здатний любитися серед надгробків, той не боїться й домовини. Отак і вийшло, що після йоду, пластиря і чарки портвейну домовина велетня знадобилася ще для чогось.

— Стала альтанкою кохання? — питаю я, щоб з'ясувати все до кінця.

— Кавалер утішається й мовчить, — відповідає Вільке.

З-за хмари визирає місяць. Білі мармурові пам'ятники на подвір'ї сяють у його світлі, полискують чорні гранітні хрести, а поміж них ми бачимо чотири пари закоханих — дві на мармуровому ложі, а дві на гранітному. Несподівано освітлені, вони

на мить завмирають на місці — їм залишається тільки або втекти, або цілком ігнорувати зміну обставин. Утеча не зовсім безпечна: хоч можна миттю опинитися на вулиці, зате є загроза отримати такий нервовий шок, що станеш імпотентом. Я знаю це від одного єфрейтора, якого молодший фельдфебель саперних військ застукав у лісі з куховаркою — той єфрейтор навіки втратив чоловічу снагу, і дружина через два роки розлучилася з ним.

Закохані роблять найрозумніше. Вони озираються, задерши голови, як олені, потім спиняють погляд на єдиному освітленому вікні — нашому, хоч воно вже й до цього було освітлене, і завмирають, наче їх там витесав Курт Бах. Тепер вони — втілення невинності, щонайбільше смішне, як і Бахові скульптури. Зненацька хмара заступає місяць так, що та частина саду поринає в темряву, тількиobelіск іще освітлений. Але хто це там стоїть, що то за блискучий фонтан? То негідник Кнопф знов мочиться, ніби брюссельська статуя, яку знає кожний солдат, що отримував у Бельгії відпустку.

Нічого йому не зробиш, надто далеко. Та й бажання в мене сьогодні такого немає. Навіщо сваритися з Кнопфом за його паскудство, як хатня господиня. Адже я сьогодні після обіду вирішив кинути цю роботу і тому відчуваю тепер потік життя з подвійною силою, відчуваю його скрізь: у запаху стружок, у місячному сяйві, у ході й шарудінні в саду, в чарівному слові "вересень", у своїх руках, що можуть рухатись і брати все, в очах, без яких усі музеї світу були б порожні, в привидах і духах, у всьому минушому, в нестримному бігові землі повз Кассіопею і Плеяди, у мріях про безмежні чужі сади під чужими зірками, про посади у великих невідомих газетах і про рубіни, що тепер у землі зростаються у червоне сяйво, — я відчуваю його, і це не дає мені шпурнути в Кнопфа з його тридцятисекундним фонтаном порожньою пляшкою з-під пива.

Тієї миті на башті починають бити дзигарі. Перша година. Час духів минув, ми знов можемо звертатися до Вільне на "ви" і або пити далі, або пірнути в сон, як у шахту, в якій є і вугілля, і трупи, і білі соляні палаци, і засипані діаманти.

XIX

Вона сидить у своїй кімнаті, в кутку біля вікна.

— Ізабелло, — кажу я.

Вона не відповідає. Її вії тремтять, ніби крильця в метелика, коли його, живого, діти наколюють на голку.

— Ізабелло, я прийшов по тебе.

Вона злякано здригається і тулиться до стіни, напружена, як струна.

— Ти вже не впізнаєш мене? — питаю я.

Вона не рухається. Тільки не зводить із мене очей — насторожених, потемнілих.

— Тебе прислав той, що вдає з себе лікаря, — шепоче Ізабелла.

Це правда. Мене прислав Верніке.

— Він не прислав мене, — кажу. — Я прийшов сюди потай. Ніхто не знає, що я тут...

Вона поволі відхиляється від стіни.

— Ти теж мене зрадив.

— Я не зраджував тебе. Я просто не міг дістатися до тебе. Ти ж не виходила.

— Я не могла вийти, — шепоче Ізабелла. — Вони стояли надворі й чекали на мене. Хотіли схопити мене. Вони дізналися, що я тут.

— Хто?

Ізабелла дивиться на мене й не відповідає. Яка ж вона худенька, думаю я. Яка худенька й самотня в цій порожній кімнаті! Вона не має навіть себе самої, свого визначеного "я". Вона — як граната, розірвана на тисячу осколків серед чужої, грізної місцевості, сповненої незбагненого жаху.

— Ніхто не чекає на тебе, — кажу я.

— Чекає.

— Як ти знаєш?

— А голоси? Хіба ти їх не чуєш?

— Ні, не чую.

— Голоси знають усе. Невже ти не чуєш їх?

— То вітер, Ізабелло.

— Хай, — покійно погоджується вона. — Про мене, хай буде вітер. Якби тільки від цього не було так боляче.

— Від чого?

— Від того, що тебе пиляють. Могли б же різати, так було б швидше. А вони пиляють — тупо, повільно, так повільно, що все зростається знов. Тоді вони починають усе спочатку, і так без кінця. Пиляють тіло, а воно зростається, і тому все починається спочатку.

— Хто пиляє?

— Голоси.

— Голоси не можуть пиляти.

— Ці можуть.

— Де вони пиляють?

Ізабелла сіпається, ніби їй страшенно боляче. Потім кладе руки на таз.

— Вони хочуть випилати це місце. Щоб у мене ніколи не було дітей.

— Хто?

— Ті, що надворі. Вона каже, що народила мене. І тепер хоче повернути назад у себе. Пиляє й пиляє. А він міцно тримає мене. — Ізабелла тремтить. — Він... той, що в ній...

— У ній?

Ізабелла стогне.

— Тільки не кажи нікому... Вона хоче вбити мене... Я не повинна знати про це...

Я підходжу до неї, обминаючи крісло з малюнком із бляклих троянд, імітацію щасливого життя, яка в цій порожній кімнаті здається особливо недоречною.

— Про що ти не повинна знати?

— Вона хоче вбити мене. Мені не можна спати. Чому нікого немає коло мене? Все доводиться робити самій. Я так стомилася, — скаржиться вона, беззахисна, як пташка. — Мене пече, і я не можу спати. Я така стомлена. Та хіба може спати людина, коли так

пече й немає нікого поруч? І ти теж мене залишив.

— Я не залишав тебе.

— Ти розмовляв із ними. Вони підкупили тебе. Чому ти не тримав мене? Блакитні дерева й срібний дощ. Але ти не хотів. Ніколи не хотів І А міг би врятувати мене.

— Коли? — питаю я і відчуваю, як щось у мені тремтить. Я не хочу, щоб воно тремтіло, та воно тремтить, кімната вже не здається стійкою і надійною, стіни теж ніби тремтять 1 складаються вже не з цегли, цементу й тиньку, а з коливань, сконцентрованих коливань більйонів ниток, що тягнуться від обрію до обрію, а ось тут скупчилися й утворили Чотирикутну в'язницю, сплетену зі страшних мотузок та зашморгів від шибениць, у якій б'ється пучка туги і страху Перед життям.

Ізабелла знов обертається обличчям до стіни.

— Ох, усе пропало! І так давно — відтоді вже минуло не одне життя.

У вікно раптом заглядає присмерк і завішує його майже невидимим сірим серпанком. Усе надворі залишається таким, як було й досі,— світло, зелень, жовті алеї, дві пальми у великих майолікових горщиках, всіяне хмарами небо, да-декі сірі й червоні дахи в місті за лісом — і водночас усе вже не таке, присмерк відокремив усе те одне від одного, покрив лаком минучості, приготував на вечерю тіням — вовкам ночі, як господиня печеню з оцтом. Тільки Ізабелла ще тут, прикута до останньої смуги світла, але й її та смуга вже втягує в драму вечора, яка ніколи не була драмою і тільки тепер стає нею, бо ми знаємо, що ім'я її — зникнення. Тільки відколи ми знаємо, що мусимо померти, і саме тому, що знаємо це, ідилія обертається в драму, круг — у спис, виникнення — в зникнення, крик — у страх, а втеча — в приреченість.

Я міцно тримаю Ізабеллу в обіймах. Вона, тремтячи, дивиться на мене, горнеться до мене, ми сидимо поряд — двоє чужих людей, які нічого не знають одне про одного, а обнялися тому, що не розуміють одне одного і вважають одне одного не за того, ким той є насправді, а проте знаходять короткочасну втіху в цьому нерозумінні, в подвійному, потрійному, безмежному нерозумінні; і все ж таки це єдине, що, мов веселка, здається містком там, де містка не може бути, — відображення одне в одному двох дзеркал, які безліч разів повторюються, віддаляючись у безмежну порожнечу.

— Чому ти не кохаєш мене? — шепоче Ізабелла.

— Я кохаю тебе. Все в мені кохає тебе.

— Не дуже. Вони ще й досі тут. Якби ти мене дуже кохав, то повбивав би їх.

Я й далі тримаю її в обіймах і дивлюся поверх її голови в парк, де з видолинків і алеї аметистовими хвилями котяться тіні. Думка моя чітко працює, і водночас я почуваю себе так, ніби стою дуже високо на маленькому прискалку над бурхливою прірвою.

— Ти не стерпів би, щоб я жила десь поза тобою, — шепоче Ізабелла.

Я не знаю, що відповісти. Коли вона так каже, мене завжди хвилюють її слова — ніби в них схована якась глибша правда, ніж та, що я можу осягти, ніби вона лежить по той бік речей, де вже немає назв та імен.

— Ти відчуваєш, як стає холодно? — питає вона біля мого плеча. — Вночі все

помирає. Серце також. Вони розпилюють його.

— Ніщо не помирає, Ізабелло. Ніколи.

— Помирає. Кам'яне обличчя розпадається на шматки. А вранці знов десь береться. Ох, це не обличчя! Як ми брешемо своїми жалюгідними обличчями. Ти теж брешеш...

— Так, — погоджуюсь я. — Але я не хочу брехати.

— Тобі доводиться терти обличчя, аж поки від нього нічого не залишається. Тільки гладенька шкіра. Більше нічого. Та потім воно знову з'являється. Наростає. Коли б усе спинилося, то не було б і болю. Чому вони хочуть відпиляти мене від усього? Чому вона хоче ввібрати мене назад у себе? Адже я нічого не зрадила?

— Що ж ти могла б зрадити?

— Те, що цвіте. Воно повне багна. Воно тече з каналів.

Ізабелла знову тремтить і тулиться до мене.

— Вони заліпили мені очі. Клеєм. А потім прокололи голками. Та я однаково не можу відвести очей.

— Від чого?

Вона відштовхує мене.

— Вони й тебе підіслали! Я нічого не зраджу! Ти шпигун. Вони підкупили тебе! Якщо я скажу, вони вб'ють мене.

— Я не шпигун. І чому це вони повинні тебе вбити, якщо ти скажеш мені все? Вони ж могли б убити тебе й так, навіть іще швидше. Коли б я знав усе, їм довелося б убити й мене. Бо тоді б уже знало двоє.

Мої слова начебто переконують Ізабеллу. Вона знов дивиться на мене і зважує їх. Я сиджу, затамувавши подих. І відчуваю, що ми стоїмо перед дверима, за якими має бути воля. Те, що Верніке зве волею. Повернення з парку для божевільних до нормальних вулиць, будинків і стосунків. Я не впевнений, що та воля буде багато краща, але не можу розмірковувати про таке, коли бачу перед собою це змучене створіння.

— Коли ти мені все поясниш, вони дадуть тобі спокій, — кажу я. — А якщо не дадуть, то я покличу когось на допомогу.

Поліцію, газети. Тоді вони будуть боятися, а не ти, Ізабелло.

Вона стискає руки.

— Це ще не все, — каже нарешті вона.

— А що ж іще?

Її обличчя миттю стає впертим і замкнутим. З нього наче хто стер муку й нерішучість. Рот стає маленький, губи тонкі, підборіддя випнуте. Вона тепер нагадує худу, злу стару дівку-пуританку.

— Годі, — каже Ізабелла.

Голос у неї теж змінився.

— Як годі, то й годі. Мені не треба нічого знати.

Я чекаю. Її очі тьмяно поблискують, як мокра черепиця в сутінку. В них ніби скупчилися всі сірі барви вечора. Ізабелла дивиться на мене зневажливо й глузливо.

— А хотів би, еге ж? Але тобі не пощастило, шпигуне!

Мене хтозна-чому охоплює лють, хоч я знаю, що вона хвора й що зміни в свідомості в неї настають блискавично.

— Хай тобі чорт! — сердито кажу я. — Яке мені діло до всього цього!

Я бачу, що її обличчя знов міняється, але швидко виходжу з кімнати, сповнений незрозумілого хвилювання.

— Ну? — питає Верніке.

— Оце й усе. Навіщо ви послали мене до неї? їй не стало від цього краще. Я не здатен піклуватися про хворих. Ви ж бачите — замість обережно поговорити з нею, я нагрімав на неї і втік.

— Це краще, ніж ви думаєте.

Верніке дістає з-за книжок пляшку та дві чарки.

— Коньяк, — каже він, наливаючи чарки. — Хотів би я тільки знати, як вона відчула, що приїхала мати.

— Її мати тут?

Верніке киває головою.

— Від позавчорашнього дня. Женев'єва ще не бачила її. Навіть із вікна.

— Чому ж вона не могла її побачити?

— Для цього їй треба було б висунутись далеко з вікна і бачити, як у стереотрубу. — Верніке дивиться, як міниться в чарці коньяк. — Але часом такі хворі, як вона, відчують це. А може, вона й здогадалась. Я наводив її на таку думку.

— Навіщо? — кажу я. — Адже вона тепер хворіша, ніж будь-коли.

— Ні,— заперечує Верніке.

Я відставляю чарку й переводжу погляд на товсті томи в його бібліотеці.

— Вона така нещасна, що боляче дивитися на неї.

— Нещасна, але не хворіша.

— Вам треба було залишити її такою, як вона була влітку. Тоді вона була щаслива, а тепер... її стан жахливий.

— Так, жахливий, — погоджується Верніке. — Ніби все, що вона собі уявляє, відбувається насправді.

— Вона сидить там, немов у катівні.

Верніке киває головою.

— Там, за стінами божевільні, думають, що такого вже не існує. А воно ще існує. Тут, де кожен має свою власну катівню в голові.

— Не тільки тут.

— Не тільки, — відразу погоджується Верніке і ковтає коньяку. — Але тут таких багато. Хочете переконатись? Одягайте халат. Скоро почнеться вечірній обхід.

— Не треба. Я ще пам'ятаю те, що бачив останнього разу.

— То було відділення, де й досі йде війна. А хочете побачити інші?

— Ні. Про них я також пам'ятаю.

— Ви ж бачили тільки деякі з них.

— З мене вистачить і цих.

Я згадую ті створіння, що тижнями стоять скорчені, задерев'янілі по кутках, або невпинно бігають попід стінами, перелазять через ліжка, або з побілілими очима кричать і хриплять у гамівних сорочках. Над ними гримлять нечутні громи хаосу, їх за нутрощі, за статеві органи, за хребет хапає знизу черв'як, пазур, луска, драглисте, безноге, ковзке прабуття, існування плазуна, якого ще не осяяла думка, життя падла — хапає, щоб стягти їх назад, у сірий розпад початку, до вкритих лускою тіл та безокого поглинання, і вони з вереском, ніби налякані мавпи, рятуються на останніх голих гілках свого мозку, стиснуті зміїними кільцями, що сягають дедалі вище, кричать з найтяжчого, сліпого страху, не зі страху розуму, а гірше — зі страху клітки перед загибеллю, кричать найбільшим криком з найбільшого страху з усіх, які тільки є, зі смертельного страху не індивідуума, а жил, крові, несвідомих мозкових центрів, що німо керують печінкою, залозами, кровообігом і тим полум'ям, яке палає під черепом.

— Гаразд, — каже Верніке. — То пийте коньяк. Облиште свої екскурси в підсвідомість і хваліть життя.

— Чому? Тому, що все так химерно влаштоване? Тому, що одна жива істота з їдає іншу, а потім саму себе?

— Та тому, що ви живете, наївний пророче. Для проблеми співчуття ви ще занадто молоді й недосвідчені. Коли ж матимете достатній для цього вік, то помітите, що її не існує.

— Я маю деякий досвід.

Верніке махає рукою.

— Не пишайтеся тим, що були на війні! Те, що ви знаєте, не стосується метафізичної проблеми співчуття, а лише загального ідіотизму, властивого людській природі. Велике співчуття починається десь-інде і кінчається теж десь-інде — поза такими скигліями, як ви, і поза такими торговцями розрадою, як Бодендік...

— Ну добре, надлюдино, — кажу я. — Але хіба це дає вам право викликати, коли вам заманеться, у головах тих, що тут сидять, муки пекла, чистилища чи повільної смерті?

— Право? — каже Верніке з безмежною зневагою. — Наскільки приємніший чесний убивця за такого поборника права, як ви! Що ви знаєте про право, сентиментальний схоластику? Ще менше, ніж про співчуття!

Він підіймає чарку, посміхається і спокійно дивиться в темне вікно. Золотаве електричне світло, падаючи на темно-руді та барвисті спинки книжок, стає ще золотавішим. Воно ніде не здається таким коштовним і символічним, як тут, нагорі, де ніч — це ще й полярна ніч свідомості.

— Ні те, ні те не передбачене еволюцією світу, — кажу я. — Та я не можу з цим змиритися, і якщо ви вважаєте це ознакою людської неповноцінності, то я б хотів залишитись таким на все життя.

Верніке підводиться, бере з вішалки капелюха, надягає його, потім скидає і розкланюється переді мною. Тоді вішає капелюха і знов сідає до столу.

— Хай живе добро і краса! — вигукує він. — Саме це я мав на увазі. Ну, а тепер

гайда звідси! Мені пора починати вечірній обхід.

— Ви не можете дати Женев'єві Терговен якогось снадійного? — питаю я.

— Можу, але воно її не вилікує.

— Чому ви хоч сьогодні не дасте їй трохи відпочити?

— Я дам їй відпочити. І снадійне дам. — Він підморгує мені. — Сьогодні ви допомогли їй більше, ніж цілий консилиум лікарів. Широ дякую.

Я недовірливо дивлюся на нього. Хай йому біс із його дорученнями! Хай йому біс із його коньяком! Хай йому

біс із його сентенціями, які він виголошує, наче сам господь бог!

— Сильного снадійного, — кажу я.

— Найкращого, яке тільки є. Ви коли-небудь були на Сході? В Китаї?

— Як я міг бути в Китаї?

— А я був, — каже Верніке. — До війни. Саме коли там була повідь і голод.

— Так, — кажу я. — Можу собі уявити, що ви тепер скажете, і тому нічого не хочу слухати. Я вже доволі начитався про це. Ви зараз же підете до Женев'єви Терговен? У першу чергу?

— У першу чергу. І заспокою її. — Верніке сміється. — А натомість трохи потурбую її матір.

— Чого тобі треба, Отто? — питаю я. — Сьогодні я не маю настрою сперечатися про розмір од! Іди до Едуарда!

Ми сидимо в келії поетів. Я прийшов сюди, щоб не думати про Ізабеллу, але раптом усе тут стає мені огидним. Кому потрібна ця гра в рими? Світ сходить страхом і кров'ю. Це страшенно банальний висновок, я знаю, та, крім того, й хибний, проте я вже стомився без кінця ловити себе на драматизованих банальностях.

— Ну, що таке? — питаю я.

Отто Бамбус дивиться на мене, як сова, що наїлася сколотин.

— Я був там, — докірливо каже він. — Ще раз. Спершу ви туди женете людину, а потім не хочете й чути ні про що!

— Так завжди буває в житті. Де ж ти був?

— На Банштрассе. В борделі.

— Ну то й що? — питаю я неухважно. — Ми були там усі й заплатили за тебе, а ти втік. Що ж нам, пам'ятник тобі за це поставити?

— Я був там ще раз, — каже Отто. — Сам. Та вислухай же нарешті мене!

— Коли?

— Після вечора в "Червоному млині".

— Ну і як? — байдуже питаю я. — Ти знов відступив перед фактами життя?

— Ні, — каже Отто, — цього разу не відступив.

— Моє шанування! Це була Залізна Кобила?

Бамбус червоніє.

— Хіба не однаково?

— Навіщо ж ти завів про це мову? — кажу я. — Ніби ти єдиний спізнав таке. Багато

чоловіків на світі сплять із жінками.

— Ти не розумієш мене. Справа в наслідках.

— У наслідках? Я певен, що Залізна Кобила не хвора. Люди зразу уявляють собі бозна-що, особливо спочатку.

Отто болісно кривиться.

— Та я не про те! Ти ж розумієш, чому я пішов туди. В мене з обома циклами все було добре, а надто з "Жінкою в багряноту", але я думав, що мені треба ще більшого натхнення. Хотів закінчити цикл, поки повернуся в село. Тому й пішов ще раз на Банштрассе. Цього разу все було як слід. І уяви собі, відтоді мене як зурочили! Не можу писати ні рядка! Наче хтось замовив! А я ж сподівався, що буде навпаки!

Я сміюся, хоч мені сьогодні зовсім не до сміху.

— Така доля митців, хай їй біс!

— Добре тобі сміятися, — схвилювано каже Бамбус. — А мені біда! Одинадцять сонетів цілком готові, а на дванадцятім отаке лихо! Просто нічого не виходить! Немає уяви! Кінець! Що хочеш, те й роби!

— Це прокляття кожного, задоволеного бажання, — зауважує Гунгерман, підходячи до нас. Він, мабуть, знає, про що йдеться. — Потім уже нічого не лишається. Голодний мріє про їжу, а для ситого вона огидна.

— Він знов зголодніє, і мрії повернуться, — кажу я.

— У тебе повернуться, а в Отто ні, — мовить Гунгерман, дуже задоволений. — Ти поверхова, нормальна людина, а Отто — глибока натура. Він замінив один комплекс на інший. Не смійся, йому як поетові, мабуть, кінець. Це, так би мовити, похорон у домі терпимості.

— Я спустошений, — безнадійно каже Отто. — Спустошений як ніколи. Я підірвав себе. Де мої мрії? Задоволення бажання — ворог самого бажання. Я повинен був про це знати!

— Напиши про це, — раджу я.

— Непогана думка! — Гунгерман дістає нотатника. — Між іншим, вона вже в мене була. Та й тема ця не для Отто. В нього стиль не досить суворий.

— Він може втілити її в елегію або в ламентацию. Космічна скорбота, зірки падають, мов золоті сльози, сам бог схлипує, бо це ж він так безглуздо створив світ, осінній вітер, ніби арфа, награв реквієм...

— Який збіг думок, — каже Гунгерман і швидко пише. —

Саме це і майже такими словами я говорив тиждень тому. Моя дружина може посвідчити.

Отто нашорошує вуха.

— Та ще й боїшся, що, може, заразився, — каже він. — Через скільки це можна помітити?

— Коли трипер, то через три дні, а коли люес, то через місяць, — швидко відповідає зразковий чоловік Гунгерман.

— Нічим ти не заразився, — кажу я. — Сонети не заразиш люесом. Але ти можеш

використати свій настрій. Спрямуй кермо у протилежний бік! Коли не можеш оспівувати кохання — ганьби його! Замість гімну жінці в багряному й пурпуровому напиши саркастичну скаргу. З зірок капав гній, Йов — мабуть, перший сифілітик — лежить весь у виразках на уламках всесвіту, кохання — дволикий Янус: з одного боку на обличчі солодка усмішка, а з другого — роз'їдений хворобою ніс...

Я бачу, що Гунгерман знову записує.

— Ти це теж говорив дружині тиждень тому? — питаю я.

Він, сяючи, киває головою.

— То навіщо ж ти записуєш?

— Бо знов забуду. Я часто забуваю раптові думки.

— Добре вам глузувати, — ображено каже Бамбус. — Але я не можу писати щось проти чогось. У мене хист до гімнів.

— Напиши гімн проти кохання.

— У гімнах можна тільки щось оспівувати, — повчає мене Отто, — а не розвінчувати.

— Тоді пиши гімн про доброчесність, чистоту аскетичного життя й самотність, про заглиблення у найближче й найдалше з усього, що тільки є на світі,— у своє "я".

Отто якусь мить слухає, задерши голову, наче мисливський собака.

— Я вже пробував, — сумно каже він. — Це також не в моєму стилі.

— Хай йому чорт, твоєму стилеві! Надто вже ти вередливий!

Я підводжуся й виходжу до сусідньої кімнати. Там сидить Валентин Буш.

— Ходімо вип'ємо пляшку "Йоганнісбергера", — каже він. — Хай Едуард посердиться.

— Сьогодні я не хочу нікого сердити, — відповідаю я і йду далі.

Я виходжу надвір. Там уже стоїть Отто Бамбус і жалібно дивиться на гіпсових валькірій, що оздоблюють вхід до "Валгалли".

— Отака халепа... — править він своєї.

— Не скигли, — кажу я, щоб відчепитися від нього. — Ти, мабуть, із тих митців, що рано закінчують свій творчий шлях. А Клейст, Бюргер, Рембо, Бюхнер належать до найкращих світил на поетичному небі. Тож немає тобі чого так побиватися.

— Але ж вони й померли рано і

— Померти й ти зможеш, якщо захочеш. Та й Рембо ще довго жив після того, як перестав писати. Шукав пригод в Абіссинії. Може, й ти пішов би його слідом, га?

Отто дивиться на мене, як сарна, що їй перебили ногу. Потім знов переводить погляд на товсті стегна й пишні груди гіпсових валькірій.

— Слухай, — нетерпляче кажу я. — То напиши цикл "Спокуса святого Антонія". Тут у тебе буде все: і пристрасть, і зречення, і ще ціла купа всіляких тем.

Обличчя в Отто оживає. Потім відразу ж стає зосереджене, настільки воно може бути зосереджене в такого астрального барана з претензіями на хтивість. Мабуть, німецька література поки що врятована, бо Отто на очах втрачає до мене цікавість. Він байдуже киває мені головою і чимдуж кидається додому — до свого рідного письмового

столу. Я заздрісно дивлюся йому вслід.

— А коли людина стає дорослою?

Ліза на мить задумується.

— Тоді, коли починає думати більше про себе, ніж про інших, — хрипить вона і з гуркотом зачиняє вікно.

Я кидаю на вулицю ще один сніп акордів, цього разу зменшених септим. Але мені від цього не легшає. Я стуляю пельку піаніно і знову спускаюся сходами вниз. У Вільке ще світитися. Я видряплюсь до нього.

— Ну, як скінчилася справа з близнятами? — питаю я.

— Якнайкраще. Мати перемогла. Близнят буде поховано в одній труні. Правда, на міському кладовищі, а не на католицькому. Смішно, але мати спершу купила місце на католицькому, мала б же знати, що з того нічого не вийде, коли один близнюк лютеранин. Тепер у неї те перше місце зайве.

— Те, що на католицькому кладовищі?

— Еге ж. Чудове місце, сухе, піщане, на невеличкому пагорку, — хай радіє, що має його.

— Навіщо воно їй? Для себе й для чоловіка? Але ж тепер вона й сама захоче лежати, коли помре, на міському кладовищі, біля своїх дітей.

— Та ні, це вкладення капіталу, — нетерпляче пояснює Вільке. Моя тупість дратує його. — Місце на кладовищі в наші часи — чудове вкладення капіталу, це кожен розуміє. Вона вже тепер могла б заробити кілька мільйонів, якби захотіла продати його. Реальні цінності дорожчають божевільніми темпами.

— Справді. Я й забув про це. А чому ви й досі в майстерні?

Вільке показує на труну.

— Та роблю он домовину для Вернера, банкіра. Крововилив у мозок. їм грошей не шкода — справжнє срібло, найкраще дерево, натуральний шовк, доплата за нічну роботу. Поможете мені трохи? Курта Баха немає вдома. А за те завтра вранці продасте для нього пам'ятник. Ніхто ще нічого не знає: Вернер помер після закінчення робочого дня.

— Сьогодні не можу. Страшенно стомився. А ви десь перед дванадцятою годиною підіть у "Червоний млин", посидьте там до першої, а потім працюватимете до ранку. От проблему відьомської пори буде й розв'язано.

— Непогана порада, — трохи подумавши, каже Вільке. — А туди не треба смокінга?

— Який там смокінг?

Вільке хитає головою.

— Однаково нічого не вийде. Там година коштуватиме мені більше, ніж я зароблю за цілу ніч. Але я можу піти до якоїсь пивниці. — Вільке вдячно дивиться на мене. Потім додає: — Запишіть адресу Вернера.

Я записую. Дивно, думаю, за сьогоднішній вечір уже друга людина слухається моєї поради, тільки собі я нічого не можу порадити.

— Смішно, що ви так боїтесь духів, — кажу я. — Ви ж поміркований вільнодумець.

— Тільки вдень. А вночі ні. Хто вночі буває вільнодумцем?

Я показую вниз на комірчину Курта Баха. Вільке махає рукою.

— Добре бути вільнодумцем, коли ти ще молодий. А в мої роки, з паховою грижею і закритою формою сухот...

— То верніться до церкви. Вона любить покаюючих грішників.

Вільке стискає плечима.

— Де ж тоді була б моя самоповага?

Я сміюся.

— А вночі її у вас немає, еге ж?

— А в кого вночі вона є? Може, у вас?

— Ні. Хіба що тільки в нічних сторожів. Або в пекарів, що печуть уночі хліб. А вам обов'язково потрібна самоповага?

— Звичайно. Адже я людина. Тільки в тварин і в самогубців її немає. Уже від самого цього розладу моторошно стає. І все-таки я піду сьогодні вночі до пивниці "Квітка". Пиво там чудове.

Я повертаюся назад темним подвір'ям. Перед обеліском щось мріє. Це Лізин букет. Вона поклала його сюди, коли йшла до "Червоного млина". Якусь мить я нерішуче стою біля квіток, потім забираю їх. Страшно навіть подумати, що Кнопф може споганити букет. Я несу його до себе в кімнату і ставлю в теракотову вазу, яку беру з контори. Квітки відразу заповнюють усю кімнату. І ось я сиджу з брунатними, жовтими й білими хризантемами, які пахнуть землею і кладовищем, ніби мене поховано. Та хіба й справді я не поховав чогось?

Десять близько півночі я вже не витримую цього запаху. Побачивши, що Вільке пішов до пивниці, щоб пересидіти там відьомську пору, я беру букет і йду до нього в майстерню. Боягузливий трунар залишив двері відчинені й не вимкнув світла, щоб не страшно було повертатися назад. На труні велетня стоїть пляшка з пивом. Я випиваю пиво, ставлю пляшку й кухоль на підвіконня і відчиняю вікно, щоб скидалося на те, ніби якомусь духові захотілося пити. Потім розкидаю хризантеми від вікна до незакінченої труни банкіра Вернера, а на додачу кладу ще й жменю нічого не вартих банкнот по тисячі марок. Хай Вільке думає собі що хоче. А що труна для Вернера не буде через це докінчена, не велике горе, — банкір, користуючись інфляцією, пограбував у десятків дрібних домовласників їхнє убоге майно.

XX

— Хочеш побачити одну річ, що хвилює майже так само, як картина Рембрандта? — питає Георг.

— Ну що ж, показуй!

Георг розгортає хусточку, і на стіл, брязнувши, щось падає. Я не відразу пізнаю, що то. Ми схвилювано дивимося на нього. Це золота монета в двадцять марок. Востаннє я бачив таку ще до війни.

— От були часи! — кажу я. — Панували мир і безпека, за образу його величності ще садовили до в'язниці, "Сталевого шолома" ніхто й не знав, наші матері носили корсети

й блузки з високими коміrcями на китовім вусі, банк ретельно сплачував відсотки, марка була недоторканна, як сам господь бог, чотири рази на рік люди собі спокійно стригли купони державних позик, а їхню вартість сплачували золотом. Дай я поцілую тебе, о блискучий символ минулих літ!

Я зважую на долоні золоту монету. На ній зображено Вільгельма Другого, що тепер у Голландії пиляє дрова й відпускає собі еспаньйолку. На монеті він ще з хвацько підкрученими вусами, які тоді називалися "Мету досягнуто". І Я справді досягнуто.

— Звідки вона в тебе? — питаю я.

— Від однієї вдови, що отримала в спадок цілу скриньку таких монет.

— Господи милосердний! Скільки ж така монета тепер коштує?

— Чотири мільярди паперових марок. Невеличкий будинок або десяток розкішних жінок. Цілий тиждень у "Червоному млині". Восьмимісячна пенсія інваліда війни.

— Годі...

Входить Генріх Кроль у смугастих штанах з велосипедними заціпками.

— Це, певне, звеселить вашу вірнопідданську душу, — кажу я і підкидаю в повітря золоту монету.

Генріх підхоплює її і дивиться на неї вологими очима.

— Його величність... — схвильовано мурмоче він. — Які були часи! Ми мали власну армію!

— Для кого добрі, а для кого й погані, — зауважую я.

Генріх кидає на мене обурений погляд.

— Не будете ж ви заперечувати, що тоді було краще, ніж тепер?

— Можливо!

— Не можливо, а безперечно! У нас був лад, тверда валюта, не було безробітних, економіка процвітала, ми були народом, який усі поважали. Чи ви і з цим не згодні?

— Цілком згоден,

— Ну от! А що ми тепер маємо?

— Безладдя, п'ять мільйонів безробітних, дуту економіку, до того ж ми переможений народ, — відповідаю я.

Генріх спантеличений. Він не думав, що я так легко погоджуся з ним.

— Ну от, — знов каже він. — Тепер ми сидимо в лайні, а тоді купались, як сир у маслі. Висновки з цього ви, мабуть, можете зробити й самі?

— Не впевнений. Які ж саме?

— З біса прості! Треба, щоб у нас знов був кайзер і солідний національний уряд!

— Стривайте! — кажу я. — Ви забули одне дуже важливе слово: "тому". А в ньому все лихо. Саме через нього сьогодні мільйони людей, схожих на вас, задерши хоботи, трублять таку нісенітницю. Коротке слово "тому".

— Що? — питає Генріх, нічого не розуміючи.

— "Тому"! — ще раз кажу я. — Вся справа в слові "тому"! Ми маємо п'ять мільйонів безробітних, інфляцію і нас переможено тому, що до того в нас був обожнюваний вами національний уряд! Тому, що той уряд, охоплений манією величності, розпочав війну!

Тому, що він ту війну програв. Отож ми й сидимо тепер у лайні! Тому, що той уряд складався з ваших улюблених бовдурів і опудал у мундирах! І не повертати їх треба, щоб усе налагодилось, а, навпаки, пильнувати, щоб вони не повернулися, тому що вони знову втягнуть нас у війну і посадять у лайно. Ви й ваші однодумці кажете: колись було добре, а тепер погано, повернімо колишній уряд! А насправді нам тепер погано тому, що ми мали такий уряд, отже, його треба послати під три чорти! Зрозуміло? Вся справа в слові "тому"! А ваші однодумці радо забувають про це! Тому!

— Дурниці! — розлючено реве Генріх. — Ви комуніст!

Георг вибухає шаленим реготом.

— Для Генріха кожен, хто не належить до крайніх правих, — комуніст.

Генріх випинає груди, готуючись до відсічі. Зображення кайзера додало йому сили. Але тієї миті заходить Курт Бах.

— Пане Кролю, — звертається він до Генріха, — ангел має стояти з правого чи з лівого боку від напису: "Тут спочиває бляхар Кварц"?

— Що?

— Ангел на пам'ятнику для Кварца.

— Звичайно, з правого, — каже Георг. — Ангели завжди стоять з правого боку.

Генріх із національного пророка знову стає торговцем надмогильними пам'ятниками.

— Я йду з вами, — невдоволено каже він і кладе золоту монету на стіл.

Курт Бах бачить її і бере в руки.

— От були часи, — мрійливо каже він.

— І для вас також, — зауважує Георг. — Чим же вони для вас були гарні?

— То ж були часи вільного мистецтва! Хліб коштував пфеніги, чарка горілки — п'ять пфенігів, життя було сповнене ідеалів, а якщо ти ще мав у кишені кілька отаких монет, то міг собі поїхати в обітовану землю Італію, не боячись, що, коли повернешся, вони вже нічого не будуть варті.

Бах цілує орла на монеті, кладе її на стіл і знов стає старший на десять років.

Вони з Генріхом зникають. Виходячи, Генріх надає своєму ситому обличчю загрозливого виразу й вигукує:

— Шо покотяться голови!

— Що він сказав? — здивовано питаю я Георга. — Це ж улюблена фраза Вацек! Чи, може, ці два родичі з двох ворожих таборів побраталися?

Георг задумливо дивиться вслід Генріхові.

— Можливо, — каже він. — Але якщо так, то це вже небезпечно. І знаєш, що найгірше? Вісімнадцятого року Генріх був завзятим противником війни. А тепер він забув геть усе, що спонукало його засуджувати війну, і вона знов стала для нього веселою пригодою. — Георг ховає золоту монету в кишеню жилета. — Все пережите стає пригодою. Аж гидко, як подумаєш про це! І чим жахливішим воно було, тим привабливішим здається згодом. Правду про війну могли б сказати лише мертві: тільки вони пережили її до кінця.

Він дивиться на мене.

— Пережили? — перепитую я. — Перемерли!

— Вони і ті, хто не забуває про це, — веде він далі. — Але таких мало. Наша проклята пам'ять — як решето. Вона хоче вижити. А вижити можна, тільки про все забувши. — Він надягає капелюха. — Ходімо, побачимо, які часи нагадає золота монета Едуардові Кноблоху.

— Ізабелло! — здивовано вигукую я.

Вона сидить на терасі перед корпусом для невиліковних хворих. Від тієї тремтливої, змученої істоти, яку я бачив останнього разу, не залишилося й сліду. Очі в неї ясні, обличчя спокійне, вона ще кіколи не здавалася мені такою вродливою, як тепер, — хоч, може, це тому, що останнього разу все було навпаки.

Після обіду випав дощ, і сад виблискує росою та сонцем. Над містом, на тлі чистого, як на середньовічній картині, неба пливуть хмари, і цілі ряди вікон обернулися на дзеркальні галереї. Хоч іще день, Ізабелла одягнена у вечірню сукню з дуже м'якої чорної матерії і взута в золоті черевички. На правій руці в неї — смарагдовий браслет, що, певне, коштує більше, ніж уся наша фірма, рахуючи склад із надгробками, будівлі й прибуток за п'ять наступних років. Вона ще ніколи не надягала його. Сьогодні день коштовностей, думаю я. Спершу золота монета з Вільгельмом Другим, а тепер — смарагди! Але браслет так не зворушує мене, як монета.

— Ти чуєш їх? — питає Ізабелла. — Вони напилися, досхочу напилися й тепер глухо, задоволено гудуть, як мільйони бджіл.

— Хто?

— Дерева й кущі. Хіба ти не чув, як вони вчора кричали, коли було сухо?

— А вони можуть кричати?

— Звичайно. Ти справді їх ніколи не чуєш?

— Ні,— кажу я, дивлячись на браслет, що поблискує, як зелені очі.

Ізабелла сміється.

— Ох, Рудольфе, як ти мало чуєш! — ніжно каже вона. — Твої вуха заросли, наче самшитом. Крім того, ти зчиняєш такий галас — тому й не чуєш нічого.

— Я зчиняю галас? Як це?

— Не словами. А взагалі — ти зчиняєш страшенний галас, Рудольфе. Часто стаєш просто нестерпний. Зчиняєш більший галас, ніж гортензії, коли вони хочуть пити, а гортензії ж такі крикливі.

— Що ж у мені галасує?

— Усе. Твої бажання. Твоє серце. Твоє невдоволення. Твоє марнославство. Твоя нерішучість...

— Марнославство? Я не марнославний.

— Звичайно, марнославний.

— Анітрохи, — заперечую я, хоч знаю, що кажу неправду.

Ізабелла швидко цілує мене.

— Не стомлюй мене, Рудольфе! Завжди ти чіпляєшся до назв. А тебе ж, власне, теж

звати не Рудольф, правда? Як же тебе звати?

— Людвіг, — здивовано кажу я. Це вперше вона питає мене про ім'я.

— Ага, Людвіг. Ти ніколи не стомлювався від свого імені?

— Стомлювався. І навіть від самого себе.

Вона киває головою, ніби це найзвичайніша річ у світі.

— То зміни його. Чому ти не хочеш бути Рудольфом? Або кимось іншим. Поїдь звідси в якусь іншу країну. Кожне ім'я — інша країна.

— Мене назвали Людвігом. Як я можу змінити ім'я? Всі ж знають, що я Людвіг.

Ізабелла, мабуть, не слухає мене.

— Я теж скоро поїду звідси, — каже вона. — Я відчуваю це. Я стомлена і змучена своєю втомою. Все вже стає якимось порожнім, сповненим прощання, туги й очікування.

Я дивлюся на неї, і мене охоплює раптовий страх. Що вона має на увазі?

— Адже кожне з нас змінюється, — кажу я.

Ізабелла дивиться вниз на місто.

— Я маю на увазі не це, Рудольфе. Мені здається, що є ще якась зміна. Більша. Така, як смерть. Може, це і є смерть. — Ізабелла киває головою, не дивлячись на мене. — Все нею пахне, — шепоче вона. — Навіть дерева й туман. Уночі вона капає з неба. Тіні сповнені нею. А в усьому тілі — втома. Вона закралася туди. Я вже не хочу гуляти,

Рудольфе. З тобою було добре, хоч ти й не розумів мене. Принаймні ти був біля мене. А то я почувала б себе зовсім самотньою.

Я не знаю, що вона має на увазі. Це якась дивна мить. Довкола стає дуже тихо, жоден листок не ворухнеться на дереві, тільки Ізабеллина рука з довгими пальцями гладить спинку плетеного крісла, і ледь чутно подзенькує браслет із зелених каменів. Призахідне сонце надає їй обличчю такого теплого кольору, що сама думка про смерть здається безглуздою, — проте, незважаючи на це, мене охоплює таке почуття, ніби холод справді здійснюється хвилиною, як нечутний страх, ніби може трапитись таке, що Ізабелли не стане, коли знов повіє вітер. Та раптом справді здійснюється вітер, він шумить у верховіттях дерев, марення зникає, Ізабелла випростується й усміхається.

— Є багато способів смерті, — каже вона. — Бідний Рудольфе! Ти знаєш лише один. Щасливий Рудольфе! Вставай, ходімо в будинок.

— Я кохаю тебе, — кажу я.

Вона сміється ще дужче.

— Називай це як хочеш. Що таке вітер і що таке тиша? Вони зовсім різні, і все-таки це те саме. Я просто каталася на розмальованих конях каруселі і в золотих гондолах, оббитих синім оксамитом, які не лише крутяться, а й гойдаються вгору і вниз. Тобі не подобаються гондоли, правда ж?

— Не подобаються. Я колись волів сидіти на лакованих оленях і левах. Але з тобою я катався б і в гондолах.

Ізабелла цілує мене.

— Музика! — тихо скрикує вона. — І світло каруселі в тумані! Де ділася наша

юність, Рудольфе?

— Справді, де? — кажу я, і на очах у мене, сам не знаю чому, виступають сльози. — А вона в нас була?

— Хтозна!

Ізабелла підводиться. В листі над нами чути шарудіння. В червоному світлі призахідного сонця я бачу, що якийсь птах капнув мені на піджак — з лівого боку, там, де серце. Ізабелла помічає це й заходиться сміхом. Я легенько витираю хусточкою слід глузливої берестянки.

— Ти моя юність, — кажу я. — Тепер я знаю. Ти все, що з нею пов'язане. Геть усе. Навіть те, що починаєш розуміти аж тоді, коли втрачаєш його.

А хіба я втрачаю її? Що це я кажу? Хіба вона коли-небудь була моя? І чому я маю втрачати її? Тому, що вона так сказала? Чи тому, що зненацька з'явився цей холодний, нечутний страх? Вона ж не раз уже казала таке, і мене так часто охоплював страх.

— Я кохаю тебе, Ізабелло, — знов кажу я. — Кохаю більше, ніж сам гадав. Моє почуття як раптовий вітер, про який думаєш, що це тільки грайливий подмук, аж поки раптом серце не зігнеться від нього, як верба в бурю. Я кохаю тебе, серце мого серця, єдиний затишку серед всесвітнього неспокою, я кохаю тебе за те, що ти чуєш, як квітки хочуть пити і як час стомлюється, ніби мисливський собака, що набігався за день, я кохаю тебе, і кохання струмує з мене, як із щойно відчиненої брами, за якою ховається невідомий сад. Я ще не зовсім розумію своє почуття, я здивований ним і ще трохи соромлюся гучних слів, та вони самі лунають, ніби хтось невідомий мені говорить замість мене, я не збагну хто: чи якийсь третьорядний автор, чи моє серце, що вже не має страху...

Ізабелла раптом зупиняється. Ми стоїмо на тій самій алеї, якою вона колись поверталася до палати гола, але тепер тут зовсім інакше. Алея залита червоним вечірнім світлом, сповнена непрожитої юності, туги й щастя, що виливається то плачем, то нестримною радістю. І це вже не алея з двох рядів дерев, це алея з примарного світла. Дерев в ній схиляються одне до одного, ніби темні віяла, щоб утримати те світло, а ми стоїмо в ньому, наче невагомі, напоєні ним, немов приготовані на новорічний вечір коропи — духом рому, в якому вони плавають і яким так просякли, що аж розпадаються.

— Ти кохаєш мене? — шепоче Ізабелла.

— Я кохаю тебе і знаю, що більше нікого не кохатиму так, як тебе, бо ніколи більше не буду таким, як тепер, цієї миті, яка минає, поки я кажу про неї, і яку я не міг би затримати, навіть коли б віддав за неї життя...

Ізабелла дивиться на мене широко розплющеними променистими очима.

— Нарешті ти зрозумів це! — шепоче вона. — Нарешті ти відчув його — щастя без назви, смутку, і мрію, і подвійність обличчя! Це райдуга, Рудольфе, і по ній можна йти. Але той, хто сумнівається, — падає! Тепер ти, нарешті, віриш цьому?

— Так, — мурмочу я і знаю, що вірю цьому, й що хвилину тому теж вірив, і що вже не зовсім вірю.

У парку ще видно, але кутки вже затягує сірий серпанок, темні плями більшають, повільно підступають ближче до нас, і разом із ними насувається хвороба думок, тільки залікована, але не вилікувана. Диво пролетіло повз мене, зачепило мене, але не змінило: я й досі маю те саме ім'я і знаю, що, мабуть, тягтиму його за собою до самої смерті, я не фенікс, мені не судилося відродитись, я пробував злетіти, але впав назад на землю, на колючий дріт, як засліплена курка.

Ізабелла уважно дивиться на мене і втішає:

— Не сумуй.

— Я не можу ходити по райдузі, Ізабелло, — кажу я. — Але дуже хотів би. А хто може?

— Ніхто, — шепоче вона мені на вухо.

— Ніхто? А ти також не можеш?

Ізабелла хитає головою.

— Ніхто не може, — знов каже вона. — Але досить уже й того, що хочеться піти по ній.

Довкола швидко сутеніє. Колись уже все це було, думаю я, проте не можу згадати, коли саме. Я відчуваю Ізабеллу біля себе і зненацька обіймаю її. Ми цілуємось відчайдушно, як прокляті, як ті, кого розлучають навіки.

— Я все прогавив, — кажу я, насилу переводячи подих. — Я кохаю тебе, Ізабелло.

— Мовчи! — шепоче вона. — Не кажи нічого...

Вхід до алеї, що блідою плямою вирізняється в рамі темних дерев, починає рожевіти. Ми йдемо туди й зупиняємося коло брами парку. Сонце вже сховалось, і поля втратили барви, але над лісом іще палає червона заграва, а вулиці міста ніби охоплені полум'ям.

Хвилину ми стоїмо мовчки.

— Яка це зарозумілість — вважати, що життя має початок і кінець! — каже раптом Ізабелла.

Я не відразу розумію її.

Парк позад нас уже готується зустріти ніч, але перед нами, по той бік ґрат, палає, кипить усе в бурхливому алхімічному процесі. Початок і кінець? Я раптом починаю розуміти, що вона має на думці: це зарозумілість — викроювати й виділяти з того кипіння й шумовиння своє коротке буття й робити свою мізерну свідомість суддею його тривалості, хоч воно в тому кипінні — щонайбільше сніжинка, яка лине короткий час, поки не розтане. Початок і кінець — вигадані слова для вигаданого поняття часу, марнославність амеб'ячої свідомості, яка не хоче гинути, не хоче бути поглинута чимось більшим.

— Ізабелло, — кажу я, — мила моя, люба, життя мое! Мені здається, я нарешті відчув, що таке кохання! Це життя,

тільки життя, найвищий злет хвилі до вечірнього неба, до збляклих зірок і до себе самого, злет, що знов і знов виявляється даремним, злет смертного до безсмертного, — але часом небо опускається назустріч хвилі, і на мить вони зливаються, і тоді більше не

існує піратства одного і зречення іншого, не існує нестачі й надмірності, не існує фальсифікації їх поетами, це...

Я замовкаю на півслові.

— Я сам не знаю, що кажу, — озиваюся я нарешті.— Слова ллються з мене, і, може, в них є й брехня, але це тому, що слова завжди брехливі і намагатися щось віддати ними — це все одно що намагатися кухлями перехопити водограй. Але ти розумієш мене і без слів, усе це ще таке нове для мене, що я не можу його висловити. Я не знав, що мій подих може кохати, і мої нігті можуть кохати, і навіть моя смерть може кохати, і навіщо турбуватися, чи довго це кохання триватиме, чи ні, і чи я можу його затримати, чи ні, чи можу його висловити, чи ні...

— Я розумію, — каже Ізабелла.

— Розумієш?

Вона киває головою, очі в неї сяють.

— А я вже боялася за тебе, Рудольфе.

Чого вона могла боятися? Я ж не хворий.

— Боялася? — перепитую я. — Чого ж ти боялася?

— Боялася, — каже вона. — Але тепер уже не боюся. Прощай, Рудольфе.

Я дивлюся на неї і міцно тримаю її за руки.

— Чому ти хочеш іти? Я сказав щось не так?

Ізабелла хитає головою і намагається звільнити руки.

— Справді не так! — вигукую я. — Це була зарозумілість, гучні слова, порожня балаканина...

— Не руйнуй його, Рудольфе! Навіщо ти, коли щось прагнеш мати, завжди руйнуєш його, як воно вже в тебе є?

— Так, — кажу я. — Навіщо?

— Це вогонь без диму й попелу. Не руйнуй його. Прощай, Рудольфе.

Що це? Ми ніби граємо на сцені, думаю я. Та хіба нам до гри? А може, це прощання? Але ж ми вже так часто прощалися, кожного вечора!

Я міцно тримаю її за руки.

— Ми залишимося разом, — кажу я.

Ізабелла киває, кладе голову мені на плече й раптом починає плакати.

— Чого ти плачеш? — питаю я. — Адже ми щасливі!

— Так, — каже вона. Потім цілує мене і вислизає з моїх обіймів. — Прощай, Рудольфе.

— Чого ти прощаєшся? Ми ж не розлучаємося! Завтра я знов прийду.

Ізабелла дивиться на мене.

— Ох, Рудольфе, — довірливо мовить вона, ніби знов не може мені щось пояснити. — А як же помирати, коли не можна прощатися?

— Справді, як? — кажу. — Я теж не розумію. Ні як можна помирати, ні як можна прощатися.

Ми стоїмо біля флігеля, в якому вона живе. У вестибюлі немає нікого. На

плетеному кріслі висить чиясь строката хустка.

— Ходи сюди, — каже раптом Ізабелла.

Якусь мить я вагаюсь. Але я нізачо в світі не можу сказати їй тепер "ні", тому йду за нею сходами нагору. Ізабелла, не оглядаючись, простує до своєї кімнати. Я зупиняюся на порозі. Вона швидким рухом скидає золоті черевички й лягає на ліжку.

— Ходи сюди, Рудольфе! — каже вона.

Я сідаю біля неї, бо не хочу знов розчаровувати її, хоч і не знаю, що робити й що буде, коли зайде сестра або Вер-ніке.

— Ходи, — каже Ізабелла.

Я лягаю на край ліжка, і вона кладе голову мені на руку.

— Нарешті, Рудольфе, — мурмоче вона, хвилину лежить, глибоко дихаючи, потім засинає.

У кімнаті поночіє. Тільки вікно вирізняється в темряві блідою плямою. Я чую, як дихає Ізабелла і як час від часу хтось тихо мурмоче в сусідній кімнаті.

Раптом Ізабелла прокидається. Вона відштовхує мене від себе, і я відчуваю, як тіло її напружується. Вона затамовує подих.

— Це я, — кажу, — Рудольф.

— Хто?

— Я, Рудольф. Я залишився в тебе.

— Ти тут спав?

Голос у неї змінився — став тонкий і здавлений.

— Я залишився тут, — відповідаю я.

— Іди звідси! — шепоче вона. — Зараз же йди!

Я не знаю, чи вона впізнає мене.

— Де тут умикач? — питаю я.

— Не треба світла! Не треба! Іди звідси! Йди!

Я підводжусь і навпомацки шукаю двері.

— Не бійся, Ізабелло, — кажу я.

Вона ворухиться, ніби хоче натягти на себе ковдру.

— Іди ж! — шепоче вона високим, чужим голосом. — А то вона побачить тебе, Ральфе! Швидше!

Я зачиняю за собою двері і спускаюся сходами вниз. У вестибюлі сидить чергова сестра. Вона знає, що я маю дозвіл відвідувати Ізабеллу.

— Вона спокійна? — питає сестра.

Я мовчки киваю головою і виходжу в парк, до брами, якою заходять відвідувачі. Що це знов було з нею? Хто такий Ральф? Вона ще ніколи не називала мене так. І чого вона боялася, щоб мене хтось не побачив? Я ж увечері не раз уже бував у її кімнаті.

Я йду вниз до міста. Кохана, думаю я, і пригадую всі свої гучні слова. Мене охоплює нестерпна туга і невиразний страх, хочеться втекти від усього цього, і я майже біжу назустріч містові з його світлом і теплом, з його вульгарністю і вбогістю, з його буденністю і здоровою неприязню до загадковості й хаосу, хоч би ми як там його

називали.

Уночі мене будять чийсь голоси. Я відчиняю вікно й бачу, що фельдфебеля Кнопфа несуть додому. Досі такого не бувало: він завжди повертався сам, навіть коли напивався до нестями. Кнопф голосно стогне. У деяких вікнах сусідніх будинків спалахує світло. З одного з них лунає пронизливий крик:

— Триклятий п'яниця!

Це вдова Конерсман, найбільша пліткарка на нашій вулиці. Вона не має чого робити й веде спостереження за всіма сусідами. Я маю підозру, що вона вже давно стежить за Георгом і Лізою.

— Стуліть пельку! — відповідає їй з темної вулиці невідомий герой.

Я не маю уявлення, чи він знає вдову Конерсман. У кожному разі після миті німого обурення на вулицю виливається такий потік прокльонів йому, Кнопфові, звичаям нашого міста, нашої держави і всього людства, що аж луна йде поміж будинками. Нарешті вдова замовкає, пообіцявши наостанці донести на невідомого героя Гінденбургові, єпископові, поліції і тому, в кого він служить.

— Стуліть пельку, бридка відьмо! — відповідає їй чоловік, якому темрява надає, мабуть, незвичайної сміливості.— Пан Кнопф тяжко захворів. Краще б вас була схопила якась чума.

Вдова відразу ж починає нову атаку, вдвічі завзятіше, ніж досі, хоч, здавалося б, куди вже можна завзятіше. Присвічуючи ліхтариком, вона силкується розглядіти грішника з вікна, проте світло надто слабе.

— Я знаю, хто ви! — горлає вона. — Ви — Генріх Брюге-ман! Не минути вам в'язниці за те, що ображаєте беззахисну вдову! Вбивце! Ще ваша мати...

Далі я не слухаю. У вдови й так вистачить публіки. Тепер уже майже всі вікна відчинені. Дехто сердито бурмоче, а дехто підтримує вдову. Я сходжу вниз.

Кнопфа вже принесли на подвір'я. Він блідий, обличчя йому заливає піт, ніщевські вуса прилипили до губ. Раптом він, скрикнувши, виривається з рук, хитаючись, ступає кілька кроків і зненацька кидається до обеліска. Він охоплює його руками й ногами, як жаба, падає на нього й починає вити.

Я озираюся. Позад мене стоїть Георг у своїй пурпуровій піжамі, за ним стара пані Кроль, без вставної щелепи, в синьому халаті і з папільйотками на голові, а ще далі — Генріх, на мій подив, у піжамі, без сталевого шолома та орденів. Але все-таки піжама в нього імперських кольорів — у чорну й білу смужку.

— Що сталося? — питає Георг. — Знов *delirium tremens*? [35]

Гарячка вже була в Кнопфа кілька разів. Він тоді бачив

білих слонів, що виходили зі стіни, й дирижаблі, що проникали крізь замкову шпарку.

— Гірше, — відповідає чоловік, що витримував напад удови Конерсман. Це справді Генріх Брюгеман, слюсар-сан-технік. — Печінка й нирки. Кнопф думає, що вони полопали.

— То чого ж ви принесли його сюди, а не в Маріїнську лікарню?

— Він не хоче в лікарню.

З'являється Кнопфова родина. Попереду пані Кнопф, за нею три дочки, всі чотири розпатлані, заспані й перелякані. Кнопф знов починає вити.

— Ви подзвонили лікареві? — питає Георг.

— Ще ні. Ми насилу дотягли його сюди. Він хотів стрибнути в річку.

Кнопфові дружина й дочки обступають старого, як хор плакальниць. Генріх теж підходить до Кнопфа й намзгає-ться вмовити його як чоловіка, бойового товариша, солдата й німця, щоб він залишив обеліск і йшов спати, тим більше, що обеліск хитається під його вагою. Не тільки Кнопфові загрожує небезпека від обеліска, пояснює Генріх, а й обеліскові від нього; коли б з обеліском щось сталося, фірмі довелося б притягти до відповідальності Кнопфа. Адже це коштвна річ, прекрасно відполірований з усіх боків граніт, і, падаючи, він, безперечно, пошкодився б.

Кнопф не розуміє Генріха: він ірже, витріщивши очі, як кінь, що побачив привида. Я чую, як Георг дзвонить із контори лікареві. На подвір'я заходить Ліза у вечірній сукні з гофрованого білого сатину. Вона пашисть здоров'ям і дуже тхне кминою горілкою.

— Щире вітання від Герди, — каже вона мені.— Заглянь якомсь до неї.

Цієї миті з-поміж хрестів вигулькує пара закоханих і вибігає за браму. Виходить Вільке в нічній сорочці й дощовику, за ним іде ще один вільнодумець, Курт Бах, у чорній піжамі й сорочці, підперезаний поясом. Кнопф виє далі.

На щастя, лікарня недалеко. Невдовзі приходить лікар. Йому поспіхом пояснюють, що сталося. Відірвати Кнопфа від обеліска неможливо. Тому фельдфебелеві друзі стягають йому з кістлявого заду штани, лікар, що звик на війні ще й не до таких випадків, витирає шкіру намоченою в спирті ватою, подає Георгові маленького ліхтарика і вганяє в яскраво освітлену сідницю шприца. Кнопф трохи обертає голову, гучно випускає повітря і сповзає з обеліска додолу. Лікар відсахується, ніби Кнопф вистрілив у нього.

Друзі підводять Кнопфа. Навіть лежачи на землі, він ще міцно тримається руками за обеліск, проте опір його зломлено. Я розумію, чому Кнопф, охоплений страхом, кинувся до обеліска: він провів тут чимало приємних безтурботних хвилин, коли в нього не кололо ще в нирках.

Кнопфа несуть до кімнати.

— Цього й слід було сподіватися, — каже Георг Брюгеманові.— Як усе сталося?

Брюгеман хитає головою.

— Не маю уявлення. Він саме виграв заклад у якогось чоловіка з Мюнстера. Вгадав, що одну горілку взято із "Шпатенброя", а другу — з пивниці "Квітка". Чоловік із Мюнстера привіз горілку в машині. Я був свідком. Коли він уже витягав гаманця, Кнопф раптом зблід і вкрився потом. За хвилину він уже лежав на землі, корчився, блював і вив. Решту ви бачили самі. І знаєте, що найгірше? Той тип із

Мюнстера в метушні накивав п'ятами, не заплативши програшу. І ніхто його не знає, а ми так заморочилися, що не подивились на номер його машини.

— Жахлива, звичайно, подія, — каже Георг.

— Як на чий погляд. Доля, я б сказав.

— Доля, — втручаюся я. — Коли ви, пане Брюгемане, хочете якось запобігти своїй долі, то не повертайтеся назад по Гакенштрассе. Вдова Конерсман стежить за рухом на вулиці з позиченим для цієї мети ліхтариком в одній руці і з пляшкою, замість зброї, в другій. Правда ж, Лізо?

Ліза жваво підтакує мені.

— І то не порожня пляшка, а з пивом. Коли вона лусне у вас на голові, ваш запал відразу охолоне.

— От чорті — каже Брюгеман. — А як звідси вийти? Це не глухий кут?

— На щастя, ні, — відповідаю я. — Можна вийти садками на Бляйбтройштрассе. Раджу вам якнайшвидше забиратися звідси, бо починає світати.

Брюгеман зникає. Генріх Кроль оглядає, чи не пошкоджений обеліск, і теж іде спати.

— Отака людина, — узагальнює Вільке, киваючи на Кнопфові вікна й на сад, де зник Брюгеман, і рушає сходами назад до своєї майстерні. Мабуть, цієї ночі він там просто ночує, а не працює.

— У вас знов був спіритичний сеанс із квітками? — питаю я.

— Ні, але я замовив собі книжки про це явище.

Пані Кроль давно втекла, бо раптом похопилася, що забула вставити свою щелепу. Курт Бах пасе очима знавця Лізині голі засмаглі плечі, але, не побачивши з її боку заохочення, нарешті йде геть.

— Старий помре? — питає Ліза.

— Мабуть, — відповідає Георг. — І так диво, що він і досі живий.

Із Кнопфової квартири виходить лікар.

— Ну, що в нього? — питає Георг.

— Печінка. Вона давно відслужила йому. Не думаю, що цього разу старий викрутиться. Це вже кінець. День-два, більше він не протягне.

У дверях з'являється пані Кнопф.

— Отже, ні краплі алкоголю! — каже їй лікар. — Ви обшукали його спальню?

— Аякже, пане лікарю, і я, і дочки. Ми знайшли ще дві пляшки цього чортового пійла. Ось.

Вона показує пляшки, відкорковує їх і хоче вилити горілку.

— Стривайте, — кажу я. — Це вже зайве. Головне, аби вони не потрапили до Кнопфа, правда, пане лікарю?

— Авжеж.

Від пляшок лине міцний запах доброї горілки.

— Що ж мені з ними робити? — каже пані Кнопф. — Вія скрізь знайде їх. У нього ж нюх, як у собаки.

— Ми вас звільнимо від цього клопоту.

Пані Кногіф вручає мені й лікареві по пляшці.

Лікар поглядає на мене.

— Що одному ліки, те іншому смерть, — каже він і прощається з нами.

Пані Кнопф зачиняє двері. На подвір'ї залишаємося тільки ми втріох — я, Ліза й Георг.

— Лікар також вважає, що він помре? — питає Ліза.

Георг киває головою. В темряві його пурпурова піжама здається чорною. Ліза щупиться від холоду, але не йде додому.

— Ну, бувайте, — кажу я і залишаю їх самих.

Згори я бачу вдову Конерсман, що, ніби тінь, стовбичить біля свого будинку. Вона й досі чигає на Брюгемана. За хвилину я чую, як унизу хтось тихо причиняє двері. Я дивлюся у темряву і думаю про Кнопфа. Потім згадую Ізабеллу. Вже зовсім сонний, я помічаю, що вдова Конерсман перетинає вулицю. Вона, певне, думає, що Брюгеман сховався, і шукає його з ліхтариком на нашому подвір'ї. На підвіконні в мене й досі лежить стара ринва, якою я раніше лякав Кнопфа. Тепер я вже майже жалкую, що так пожартував із ним, але, побачивши, як подвір'ям кружляє пучок світла, не витримую. Я обережно нахиляюся до ринви.

— Хто тут турбує мене? — глухо кажу я й зітхаю.

Вдова Конерсман зупиняється, мов укопана. Потім тремтливий промінь починає швидко кружляти подвір'ям і по надгробках.

— Хай змилосердиться господь і над твоєю душею! — шепочу я.

Я б залюбки побалакав із нею так, як Брюгеман, але стримуюся, бо на те, що я їй тепер сказав, вдова Конерсман не зможе нікому поскаржитись, якщо й збагне, в чім річ.

Та вона нічого не може збагнути. Вона скрадається попід стіною на вулицю і там уже чимдуж мчить до своїх дверей. Я ще чую, як вона гикає з переляку. Потім знову стає тихо.

XXI

Я обережно спроваджую колишнього листоношу Рота — низенького чоловіка, що під час війни розносив у нашому кварталі листи. Рот був людиною вразливою і дуже журився, що йому тоді часто доводилося бути вісником лиха. Поки був мир, люди завжди зустрічали його радісно, коли він приносив пошту; та ось почалася війна, і його поява стала лякати людей. Рот приносив повістки тим, кого брали в армію, і конверти зі страшним повідомленням: "Загинув на полі бою". Що далі тривала війна, то частіше Рот приносив їх, і його поява викликала горе, прокльони й сльози. А коли йому якось випало вручити страшний конверт самому собі, а через тиждень іще один, листоноша не витримав і збожеволів. У нього було тихе божевільня, і поштовому управлінню довелося виплачувати йому пенсію. Отже, в роки інфляції Рот, як і багато інших, був приречений на голодну смерть, бо пенсії завжди підвищували надто пізно.

Якісь знайомі подбали про самотнього старого, й через кілька років Рот знову почав виходити надвір, хоч так і залишився божевільним. Рот думає, що він і досі листоноша, й ходить вулицями у своїй старій поштарській кепці, розносячи людям вісті. Але після всіх тих страшних повідомлень він вирішив приносити тільки добрі вісті. Рот, де лише

може, збирає старі конверти й листівки і потім каже, що то листи з російських таборів військовополонених. Усі, кого вважали померлими, виявилися живими, каже він, вручаючи такого листа. Вони не вбиті. І скоро повернуться додому.

Я розглядаю листівку, яку він щойно тицьнув мені в руку. Це якесь допотопне друковане запрошення взяти участь у прусській багаторозрядній лотереї. Тепер, у часи інфляції, таке запрошення здається безглуздим жартом. Рот, певне, знайшов його десь на смітнику. Запрошення адресоване якомусь різникові Заку, що давно вже помер.

— Широ дякую, — кажу я. — Це для мене велика радість.

Рот киває головою.

— Тепер уже скоро наші солдати повернуться з Росії.

— Авжеж.

— Усі повернуться. Звичайно, треба трохи почекати, Росія така велика.

— Ваші сини, сподіваюся, теж повернуться.

Згаслі Ротові очі оживають.

— Так, мої теж. Я вже отримав повідомлення.

— Ще раз широко дякую, — кажу я.

Рот усміхається, не дивлячись на мене, і йде далі.

Спочатку поштове управління намагалось утримати Рота від таких мандрів і навіть хотіло, щоб його замкнули в божевільню, але ті, хто знав старого, заступилися за нього, і йому врешті дали спокій. Правда, в одній пивниці, де збираються члени правих партій, кільком постійним відвідувачам спала блискуча думка — посилати через Рота своїм політичним противникам листи з непристойною лайкою, а самотнім жінкам — з різними натяками. їм це здавалося надзвичайно дотепним. Генріх Кроль також вбачав у цих витівках прояв соковитого народного гумору. В пивниці, серед своїх однодумців, Генріх був зовсім іншою людиною, ніж з нами, там його вважали навіть дотепним.

Рот, звичайно, давно вже забув, у яких родинках були вбиті на війні. Він роздавав листівки будь-кому, і коли навіть за ним ішов хтось із патріотів-пиворізів і стежив, щоб образливі листи попадали за адресою, показуючи Ротові квартиру й потім ховаючись, однаково часом бували помилки, і Рот переплутав кілька листів. Так лист, адресований Лізі, потрапив до вікарія Бодендіка. В ньому їй пропонували прийти о першій годині ночі в кущі за церквою Богоматері за винагороду в десять мільйонів марок. Бодендік, мов індіанець, вистежив тих, що чекали на Лізу, і, несподівано з'явившись перед ними, двох зіштовхнув лобами, а третьому, який хотів накивати п'ятами, так дав у зад, що той аж підлетів угору й ледве втік. Лише після цього Бодендік, що був майстром домагатися від грішників швидкої сповіді, почав випитувати своїх полонених, частуючи їх добрячими ляпасами. Відчувши на собі його велетенську селянську лапу, ті не забарилися з відповіддю, а що обидва були католиками, Бодендік з'ясував їхні прізвища й наказав, щоб вони або завтра ж прийшли до нього сповідатися, або він заявить про все в поліцію. Ті, звичайно, вибрали сповідь. Бодендік дав їм *ego te absolvo*, але вчинив із ними так, як колись зі мною соборний пастор: на покуту звелів їм цілий тиждень нічого не пити, а потім знову прийти на сповідь. Оскільки ті боялися, що їх відлучать

від церкви, то через тиждень прийшли до Бодендіка, а він безжально й суворо наказав їм щотижня сповідатися й перестати пити. Таким чином він зробив із них взірцевих, тверезих християн, хоч вони зубами скреготіли з люті.

Бодендік так ніколи й не дізнався, що третім був майор

Волькенштайн і що йому після вікарієвого стусана довелось пройти курс лікування простати, внаслідок чого він став іще войовничішим і кінець кінцем перейшов до нацистів.

Двері в будинку Кнопфа відчинені навстіж. Цокотять швацькі машинки. Вранці привезли сувій чорної матерії, і тепер мати з дочками шиють собі жалобні сукні. Фельдфебель іще не помер, проте лікар сказав, що це питання кількох годин, щонайбільше кількох днів. Стан у Кнопфа безнадійний. Репутації родини було б завдано великої шкоди, якби жінки зустріли його смерть у ясних сукнях, тому вони так поспішають. Тієї миті, коли Кнопф віддасть богові душу, дружина й дочки будуть при повній зброї: у чорних сукнях, густих чорних панчохах і навіть у чорних капелюшках, а пані Кнопф натягне ще й чорний серпанок. Вимоги міщанської пристойності буде задоволено.

Лиса Георгова голова, ніби головка сиру, пропливає повз саме підвіконня. З ним іде Плаксивий Оскар.

— Який курс долара? — питаю я, коли вони з'являються в конторі.

— Сьогодні о дванадцятій годині — рівно мільярд, — відповідає Георг. — Якщо хочете, можна відсвяткувати ювілей.

— Можна. А коли ми збанкрутуємо?

— Коли все розпродамо. Що ви питимете, пане Фуксе?

— Що є. Шкода, що у Верденбрюці немає російської горілки.

— Російської горілки? Ви були під час війни в Росії?

— Ще б пак! Навіть служив комендантом кладовища. Чудові були часи!

Ми вражено дивимося на Оскара.

— Чудові часи? — дивуюся я. — І це кажете ви, такий чутливий, що можете навіть плакати на вимогу?

— Так, чудові часи! — твердо каже Плаксивий Оскар і нюхає хлібну горілку, наче боїться, що ми хочемо його отруїти. — Тж скільки влізе, пий що хочеш, від фронту далеко— чого ще треба? А до смерті людина звикає, як до вразної хвороби.

Він церемонно куштує горілку. Ми трохи спантеличені глибиною його філософії.

— Є люди, що звикають до смерті, як до четвертого партнера у грі в скат, — зауважую я. — Як от грабар Ліберман. Для нього копати могилу — все одно що обкопувати дерева на цвинтарі. Але такий митець, як ви!

Оскар поблажливо усміхається.

— Ну, це зовсім не те! Ліберманові не вистачає справжнього метафізичного чуття до одвічної правди мудрих слів: "Уми і відродись".

Ми з Георгом збентежено презираємося. Може, Плаксивий Оскар поет, із якого нічого не вийшло?

— І давно це у вас? — питаю я. — Оце "умри і віродись"?

— Та так собі. Принаймні підсвідомо вже давно. А хіба у вас, панове, немає такого чуття?

— У нас воно з'являється лише інколи, — відповідаю я. — Здебільшого перед тим, як сідаємо їсти.

— Якось нам оголосили, що приїде його величність, — мрійливо згадує Оскар. — Боже, який зчинився переполох! На щастя, поблизу було ще двоє кладовищ, і ми змогли в них дещо позичити.

— Що позичити? — питає Георг. — Надгробки? Чи квітки?

— Та з квітками й надгробками було все гаразд. Чисто по-армійському, розумієте? Ні, позичити трупів.

— Трупів?

— Авжеж, трупів! Певна річ, не самих трупів, а того, чим вони колись були. Рядових, звичайно, на кожному кладовищі було скільки завгодно, ефрейторів, унтер-офіцерів, фельдфебелів і лейтенантів також, а от із вищими чинами виникли труднощі. Мій колега з сусіднього кладовища мав, наприклад, трьох майорів, а я не мав жодного. Зате в мене було два підполковники й один полковник. От я й виміняв у нього за одного підполковника двох майорів. І ще й одержав ситу гуску на додачу — такою ганьбою здавалося моему колезі не мати жодного підполковника. Він просто не уявляв собі, як погляне у вічі його величності, коли в нього не буде жодного підполковника.

Георг затуляє обличчя рукою.

— Мені навіть тепер страшно подумати, що то була б за ганьба.

Оскар киває головою і запалює тонку сигару.

— Усе це ще дрібниці у порівнянні зі становищем коменданта третього кладовища, — неквапливо веде він далі. — Там узагалі не було нічого путнього. Лейтенантів, звичайно, безліч, але хоч би один майор! Комендант був у розпачі. Я ж мав багатий вибір і врешті поміняв одного з майорів, отриманих за підполковника, на двох капітанів і одного кадрового фельдфебеля, звичайно, більше з люб'язності. Капітанів я мав і своїх досить, лише кадрові фельдфебелі траплялися рідко. Ви ж знаєте, ці свині завжди тримаються якнайдалі від передової і майже ніколи не йдуть під кулі, тому вони й ставляться до солдатів, як шкуродери... Отже, я взяв собі цих трьох, щоб зробити ласку своєму колезі, до того ж мені було приємно мати кадрового бовдура, який уже не міг горлати на своїх підлеглих.

— А генерала у вас не було? — питаю я.

Оскар махає рукою.

— Де там! Убитий генерал — така сама дивина, як... — він шукає порівняння. — Ви збираєте жуків?

— Ні,— відповідаємо ми з Георгом в один голос.

— Шкода, — зауважує Оскар. — То от, це така сама дивина, як величезний жук-рогач, Ісаяпів сегуиз, або, якщо ви збираєте метеликів, — як мертва голова. Якби вбивали генералів, то хіба війни були б? Навіть мій полковник, і той не буй убитий на

фронті, а помер від крововиливу. Але цей полковник... — Плаксивий Оскар раптом усміхається. Ця усмішка справляє дивне враження: річ у тому, що від частого плачу його обличчя геть укрилося зморшками і стало як у лягавого собаки, навіть таке саме сумовито-врочисте. — Бачите, третьому комендантові, звичайно, треба було мати ще й штабного офіцера. Він пропонував мені за нього що завгодно. Та в мене був повний комплект, я навіть мав кадрового бовдура, якому дав чудову могилу, на видному місці. Кінець кінцем я погодився на обмін — за тридцять шість пляшок чудової російської горілки. Правда, довелося віддати за них полковника, а не підполковника. Але ж тридцять шість пляшок! Тому, панове, я й досі більше люблю російську горілку. Але тут її, звичайно, ніде не роздобудеш.

Замість неї Оскар погоджується випити ще чарку хлібної горілки.

— Навіщо ви стільки вовтузилися з тими трупами? — питає Георг. — Це ж треба було їх усіх викопувати та переносити. Поставили б краще кілька хрестів з вигаданими прізвищами та званнями, і годі! Так ви могли б похвалитися навіть генерал-лейтенантом.

Оскар шокований.

— Що ви, пане Кролю! — каже він з лагідним докором. — Це ж була б підробка. А може, навіть наруга над мертвими...

— Наруга була б лише тоді, якби ви з мертвого майора зробили, скажімо, капітана, — зауважую я. — А коли б ви на якийсь там день підвищили солдата до генерала, нічого страшного не було б.

— Або поставили б хрести на порожніх могилах, — додає Георг. — Тоді про наругу не могло б бути й мови.

— Однаково це була б підробка, і її могли б виявити, — заперечує Оскар. — Скажімо, ляпнули б щось грабарі. Що тоді? Та й до ^того ж — підроблений генерал? — Він аж здригається. — Його величність, безперечно, знав усіх своїх генералів.

Ми не уточнюємо цього питання. Оскар також.

— І знаєте, що було найсмішніше? — питає він.

Ми мовчимо. Його запитання явно риторичне й не потребує відповіді.

— За день до відвідин стало відомо, що його величність узагалі не приїде. А ми посадили ціле море примул і нарцисів.

— А покійників ви повернули назад один одному? — питає Георг.

— Це була б надто велика морока. Та й у паперах уже все було поміняне. І родичам послали повідомлення про те, що покійників перенесено. Таке траплялося часто. Попаде кладовище в зону вогню, і починай усе спочатку. Лише комендант, що виміняв за горілку полковника, не тямився з люті. Він навіть пробував удертися до мене зі своїм шофером, щоб забрати назад ящики з горілкою. Але я їх добре сховав. У порожній могилі. — Оскар позіхає. — Так, гарні були часи! Я тоді мав під рукою кілька тисяч могил. А сьогодні, — він витягає з кишені папірець, — два надгробки з мармуровими плитами, і це, на жаль, усе, пане Кролю.

Смеркає. Я йду парком божевільні. Ізабелла сьогодні вперше після довгої перерви

слухала відправу. Я шукаю її, але ніяк не можу знайти. Натомість зустрічаю Бодендіка. Від нього пахне ладаном і тютюном.

— Ви хто сьогодні? — питає він. — Атеїст, буддист, скептик чи, може, вже стоїте на шляху до бога?

— Кожен завжди стоїть на шляху до бога, — відповідаю я. Мені набридли ці словесні сутички. — Все залежить від того, як його розуміти.

— Браво, — каже Бодендік. — Між іншим, вас шукає Верніке. Чому, власне, ви так завзято опираєтесь такому простому почуттю, як віра?

— Тому, що на небі радіші одному скептикові, що опирається вірі, ніж дев'яноста дев'ятьом вікаріям, які з дитинства співають осанну, — відповідаю я.

Бодендік посміхається. Я не хочу сперечатися з ним, бо пам'ятаю його подвиги в кущах за церквою.

— Коли я побачу вас на сповіді? — питає він.

— Як тих двох грішників, спійманих за Маріїнською церквою?

Він здивовано зводить на мене очі.

— Он як, ви знаєте про це? Ні, не так. Ви прийдете самі! Тільки не зволікайте.

Я нічого не відповідаю йому. Ми щиро прощаємось, і я рушаю до Верніке. З дерев спадає листя і тріпоче в повітрі, ніби кажани. Пахне землею і осінню. Де поділося літо? Промайнуло, ніби його й не було, думаю я.

Верніке відсуває вбік стос паперів.

— Ви бачили панну Терговен? — питає він.

— Тільки в каплиці.

Він киває головою.

— Поки що вам не треба піклуватися про неї.

— Чудово, — кажу я. — Будуть іще якісь накази?

— Не вдавайте з себе наївного. Ніякі це не накази. Я роблю те, що вважаю за потрібне для своїх хворих. — Він пильно приглядається до мене. — А ви часом не закохані?

— Закоханий? У кого?

— У панну Терговен. А в кого ж? Вона таки гарненька. От чорт, я навіть не подумав раніше про таку можливість.

— Я також. Про яку можливість?

— Ну, то все гаразд. — Він сміється. — До того ж вам би це не зашкодило.

— Он як? — кажу я. — Досі я думав, що тут лише Бодендік заступає бога. А тепер бачу, що й ви теж. Ви так добре знаєте, що кому шкодить, а що не шкодить.

Хвилину Верніке мовчить.

— Отже, таки закохані, — каже нарешті він. — Ну що ж! Шкода, що я не міг підслухати! Саме вас! То, певне, були чудові діалоги ідіотів. Беріть сигару. Ви помітили, що вже осінь?

— Так, — кажу я. — Щодо осені, то я з вами згоден.

Верніке простягає мені скриньку з сигарами. Я беру одну, бо коли відмовлюся, то

він скаже, що це теж ознака моєї закоханості. Мені раптом стає так тяжко на душі, що хоч вішайся. Та все-таки я запалюю сигару.

— Я, мабуть, повинен дати вам деякі пояснення, — каже Верніке. — Причина в матері! Вона знов приїздила сюди на два дні. І нарешті все розповіла. Чоловік помер давно; мати молода і вродлива; приятель дому, в якого дочка теж закохалася; мати і приятель дому необережні; дочка ревнуй; вона застає їх у дуже інтимній ситуації, а може, Гі давно вже стежила за ними, — розумієте?

— Ні,— кажу я. Все це мені таке саме огидне, як і його смердюча сигара.

— Отже, дійшло до цього, — смакуючи, веде він далі.— Звідси ненависть дочки, відраза, комплекс, пошуки рятунку в роздвоєнні особистості, саме в тому її різновиді, коли уникають будь-якої реальності й живуть у світі мрій. Згодом мати ще й одружується з приятелем дому, і це призводить до кризи — тепер ви розумієте?

— Ні.

— Але ж це так просто, — нетерпляче каже Верніке. — Важко було добратися до головної причини, а тепер... — Він потирає руки. — До того ж, на наше щастя, другий материн чоловік, колишній приятель дому, Ральф, чи Рудольф, чи якось так, тепер уже не стоїть на дорозі. Три місяці тому вони розлучилися, а ДЕа тижні тому він попав у автомобільну катастрофу й помер, отже, причину хвороби усунено, шлях вільний — тепер ви вже нарешті збагнули?

— Так, — кажу я, і мені хочеться заткнути пельку цьому радісному дослідникові ганчіркою, змоченою у хлороформі.

— От бачите! Тепер справа розв'язується. Мати, яка перестала бути суперницею, старанно підготована зустріч — я вже цілий тиждень улаштовую її,— і все йде якнайкраще. Ви ж бачили, що панна Терговен сьогодні ввечері знов була в каплиці...

— Ви вважаєте, що навернули її до віри? Ви, атеїст, а не Бодендік?

— Дурниці! — каже Верніке, трохи сердитий, що я такий тупак. — Не про це ж мова! Я маю на увазі те, що вона стає розкутіша, відвертіша, вільніша, — хіба ви не помітили цього, як були тут останнього разу?

— Помітив.

— От бачите! — Верніке знов потирає руки. — Після першого сильного шоку це був дуже втішний наслідок...

— А сам шок теж був наслідком вашого лікування?

— Він був одним із методів лікування.

— Вітаю, — кажу я і згадую сцену в Ізабеллиній кімнаті.

Верніке такий захоплений, що не помічає моєї іронії.

— Перша коротка зустріч з матір'ю і її поведінка, звичайно, звели все нанівець — але відтоді в мене з'явилася велика надія. Ви розумієте, що мені тепер не треба нічого, що б могло відвертати...

— Розумію. Не треба мене.

Верніке киває головою.

— Я знав, що ви зрозумієте! У вас є щось від цікавості гауковця! Якийсь час ваша

присутність була дуже корисна, але тепер... Що з вами? Вам гаряче?

— Це від сигари. Надто вона міцна.

— Навпаки! — заперечує невтомний науковець. — Ці бразильські сигари тільки здаються міцними, а насправді вони легші, ніж будь-які.

Про що тільки не скажеш так, думаю я, відкладаючи сигару вбік.

— Людський мозок! — майже мрійливо вигукує Верні-ке. — Колись я хотів стати матросом, мандрівником, дослідником предковічних лісів — просто смішно! Адже найбільші пригоди тут! — Він стукає себе по лобі. — Я вже, здається, колись казав вам про це.

— Так, — відповідаю я, — і не раз.

Під ногами в мене шурхотить зелене лушпиння з каштанів. Закоханий, як дурень, думаю я. Що розуміє про це той нудний раб фактів? Коли б усе було так просто! Я завертаю до брами і мало не зачіпаю жінку в хутряній накидці, що повільно йде мені назустріч. Це не пацієнтка з закладу. Я вдивляюся в темряві у її бліде невиразне обличчя. Від неї пахне парфумами.

— Хто це? — питаю я сторожа біля входу.

— Якась дама до доктора Верніке. Вона вже кілька разів була тут. Здається, хтось із її родичів лікується в нас.

Мати, думаю я, сподіваючись у душі, що це неправда. Вийшовши за браму, я зупиняюсь і дивлюся на заклад. Мене охоплює лютя, гнів від того, що я опинився в такому смішному становищі, якимсь жалюгідне співчуття до самого себе, — але врешті все це минає і залишається тільки безпорадність. Я прихиляюся до каштана, відчуваючи всім тілом його холодний стовбур, і не знаю, чого я хочу й до чого прагну.

Потім рушаю далі, і від швидкої ходи мені легшає. Нехай вони собі базикають, Ізабелло, думаю я, нехай глузують із нас, як з дурних! Люба моя, солодка, життя моє, вільна крилата істота, що впевнено ступаєш там, де інші тонуть, і тихо линеш там, де вони гупають солдатськими чобітьми, але заплутуєшся в павутинні, якого інші не бачать, і оббиваєш до крові душу об непомітні їм межі, — чого вони хочуть від тебе? Навіщо вони так жадібно прагнуть знов затягти тебе до свого світу, до нашого світу, чому вони не дають тобі пурхати метеликом по той бік причин і наслідків, часу і смерті? З ревнощів? Чи тому, що нічого не знають? Чи, може, правду каже Верніке, що він повинен тебе врятувати від чогось іще гіршого, від безіменного страху, який ще настав би, більший за той, що він сам викликав у твоїй душі, врятувати від животіння в безпросвітному ідіотизмі? Та хіба він упевнений, що зможе тебе врятувати? Хіба він упевнений, що своїми спробами врятувати не занапастить тебе або не штовхне передчасно до того, від чого хоче врятувати? Кому це відомо? Що знає цей розумник, цей збирач метеликів про лет і про вітер, про небезпеку й про чари днів і ночей без простору й часу? Хіба він уміє передбачати майбутнє? Хіба він пив коли-небудь місяць? Хіба йому відомо, що рослини можуть кричати? Він сміється з усього цього. Для нього це тільки захисна реакція на брутальну подію, свідком якої стала пацієнтка. Але хіба він пророк, який передбачає, що має статися? Хіба він бог, який знає, що буде далі? Що

він знає хоч би про мене? Що було б добре, якби я трохи закохався? А що я сам знаю про це? Ось почуття моє прорвалось, і тече, і не має кінця, а хіба я сподівався, що таке станеться? Як можна бути комусь таким відданим? Адже я ніколи не дозволяв собі цього в часи, які тепер стали такі самі далекі, як недосяжний схід сонця на обрії. Але чого я нарікаю? Чого боюся? Хіба не може все скінчитися гаразд? Ізабелла одужає і...

На цьому я спотикаюся. Що тоді? Хіба вона не поїде звідси? Хіба не з'явилась тут раптом мати — в хутряній накидці, з ледь чутним запахом парфумів, із ріднею десь на задньому плані і з претензіями на свою дочку? Хіба Ізабелла тоді не буде втрачена для мене, людини, яка не здатна навіть зібрати грошей на костюм? Може, я тому так і хвилююся? З тупого егоїзму, а все інше — тільки декорація?

Я заходжу до пивниці. Там сидять кілька шоферів, у хвилястому дзеркалі коло буфету я бачу видовжений відбиток свого обличчя, а в заскленій вітрині — з півдесятка черствих булочок із сардинами, які вже так висохли, що в них аж хвости позадиралися вгору. Я почуваю себе так, ніби в животі в мене бездонна, невситима прірва. Я випиваю чарку хлібної горілки, з'їдаю булочки з сардинами, потім беру ще кілька бутербродів із давнім засохлим швейцарським сиром; на смак він огидний, але я запихаю його в рот і заходжуюсь біля ковбасок, таких червоних, що, здається, вони ось-ось заіржуть, — та від цього я стаю тільки ще нещасніший і голодніший. У мене таке почуття, що я з'їв би весь буфет.

— Ну й апетит у вас, чоловіче добрий, — зауважує господар.

— Еге ж, — кажу я. — У вас ще є що-небудь?

— Горохова юшка. Густа горохова юшка, а коли ще накришити в неї хліба...

— Гаразд, давайте її сюди.

Я поглинаю юшку, і господар з власної волі приносить мені на додачу окраєць хліба, намащений смальцем. Я уминаю й хліб і почуваю себе ще голоднішим і нещаснішим, ніж був. Шофери зацікавлено дивляться на мене.

— Я колись знав чоловіка, який міг з'їсти за одним разом три десятки крутих яєць, — каже котрийсь із них.

— Не може такого бути. Він би зразу помер, це доведено наукою, — заперечує другий.

Ще один апостол науки! Я люто поглядаю на нього й питаю:

— А ви самі бачили, щоб хтось помер від цього?

— Це й так ясно.

— Нічого не ясно. Наукою доведено тільки те, що рано помирають шофери.

— Чому це?

— Від випарів бензину. Повільне отруєння.

Господар з'являється із чимось схожим на італійський салат. Досі він був сонний і млявий, а тепер запалився спортивною цікавістю. Звідки він узяв салат із майонезом — незрозуміло. Салат навіть свіжий. Мабуть, господар пожертвував частиною власної вечері. Я з'їдаю ще й салат і виходжу з пивниці. У шлунку в мене пече, він ніби й досі порожній, і на серці теж не полегшало.

Вулиці сірі, тьмяно освітлені. І скрізь стоять жебраки. Це не ті жебраки, що були колись, — це інваліди, хворі на трясучку, безробітні і старі, тихі люди, обличчя в яких ніби зліплені з безбарвного зім'ятого паперу. Мені раптом стає соромно, що я так безглуздо наживався. Коли б я все те, що поглинув у пивниці, віддав двом чи трьом із них, вони б хоч один вечір були наїдені, а я однаково не відчував би себе голоднішим, ніж тепер. Я дістаю з кишені решту грошей і роздаю жебракам. Їх залишилось у мене небагато, та я й не збіднію від цього: завтра о десятій годині ранку оголосять новий курс долара, і вони стануть на четвертину дешевші, ніж сьогодні. Восени скоротечні сухоти в німецької марки розвиваються вдсятеро швидше. Жебраки знають це і відразу зникають, бо дорога кожна хвилина: ціна тарілки юшки може за годину підскочити на кілька мільйонів марок.

Усе залежить від того, чи господареві завтра треба буде знов закупляти продукти, чи ні, — і ще від того, чи він ділок, чи й сам жертва інфляції. Коли господар жертва, то для ще дрібніших жертв він просто манна небесна, бо завжди запізнюється підвищувати ціни.

Я йду далі. З міської лікарні виходить кілька чоловік. Вони ведуть жінку, в якій права рука покладена в лубок і високо забинтована. Від жінки тхне ліками. Лікарня стоїть у темряві, ніби фортеця світла. Світяться майже всі вікна: мабуть, кожна палата заповнена. Під час інфляції вмирає багато людей. Нам це теж відомо.

На Головній вулиці я завертаю ще до бакалійної крамнички, яка часто буває відчинена довше, ніж інші. У нас угода з господинею крамнички. Ми поставили їй чоловікові надгробок середньої величини і за це маємо право набрати в її крамниці на шість доларів товарів, розраховуючись за них марками за курсом долара на друге вересня. Це продовжена форма товарообміну. Зрештою, обмін уже давно в моді. Міняють старі ліжка на канарок і різні дрібнички, порцеляну на ковбасу, коштовності на картоплю, меблі на хліб, піаніно на шинку, використані леза для гоління на лущиння з овочів, старі хутра на перешиті військові шинелі, речі померлих на харч. Георг місяць тому мав нагоду придбати майже новий смокінг, коли продавав надломлену мармурову колону на постаменті, але з важким серцем відмовився від нього тільки через свою забобонність: він думає, що в речах померлого довгий час залишається щось від колишнього господаря. Вдова запевняла його, що віддавала смокінг у хімічну чистку і пара хлору вигнала з кожної згортки все, що залишилось від небіжчика. Георг довго вагався, бо смокінг був саме на нього, але все ж таки відмовився.

Я натискую на ручку. Крамниця замкнена. Ну звичайно, думаю я і. голодними очима дивлюся на виставлені у вітрині товари. Потім стомлено рушаю додому. На подвір'ї лежить шість невеликих плит з пісковіку. Вони ще незаймані, на них не видовбано імен. Їх виготовив Курт Бах. Правда, це образа для його хисту — виконувати звичайну каменярську роботу, та поки що в нас немає замовлень на левів і на пам'ятники полеглим, тому Курт виготовляє на запас маленькі дешеві плити, які нам завжди потрібні, а надто тепер, восени, коли, як і навесні, люди мертимуть, як мухи.

Про це подбають грип, голод, погана їжа й нестача сили опору в організмі.

За дверима Кнопфової квартири приглушено цокотять машинки. Крізь скляні шибки в дверях із кімнати, де шиють жалобні сукні, видно світло. Вікно в кімнаті старого Кнопфа темне. Мабуть, він уже помер. Треба було б поставити йому на могилу чорний обеліск, думаю я, цей зловісний кам'яний палець, що показує на небо. Для Кнопфа він був другою вітчизною, а продати цього чорного звинувача не могли вже два покоління Кролів.

Я йду в контору.

— Заходь сюди! — гукає Георг зі своєї кімнати, зачувши мої кроки.

Я відчиняю двері і вражено зупиняюся. Георг, як завжди, сидить у кріслі, розіклавши перед собою ілюстровані журнали. "Літературний гурток елегантного світу", членом якого він є, саме прислав йому нову пайку споживи. Та це ще не все. Георг сидить у смокінгу, в накрохмаленій сорочці і навіть у білому жилеті — достоту малюнок з журналу "Неодружений джентльмен".

— Он як! — кажу я. — Жадоба розваг заглушила в тобі голос інстинкту. Смокінг від удови!

— Зовсім ні! — Георг самовдоволено потягається. — Все, що ти бачиш тут, — тільки доказ того, що жінки багато винахідливіші за нас. Це інший смокінг. Удова виміняла його за свій у якогось кравця й таким чином заплатила мені, не вразивши моєї делікатності. Дивися — смокінг удови мав сатинову підшивку, а цей — із чистого шовку. І сидить він на мені краще, не тисне під пахвами. Через інфляцію обидва смокінги коштують у золотих марках однаково, проте цей елегантніший. Так у виняткових випадках делікатність навіть винагороджується.

Я оглядаю його. Смокінг добрий, але теж не зовсім новий. Я не хочу бентежити Георга й тому не кажу йому, що ця річ теж, певне, від небіжчика. Але що в нас, врешті, не від небіжчиків? Наша мова, наші звички, наші знання, наші сумніви — хіба не від них? Правда, на війні, особливо останнього року, Георг носив стільки мундирів з мертвих, часом із бляклими плямами від крові й залатаними дірками від куль, що тепер у ньому озивається не лише підвищена чутливість, а й протест і бажання миру. А символом миру для нього є змога не носити більше вбрання з небіжчиків.

— Що поробляють кіноакторки Женні Портен, Ерна Морена і незрівнянна Лія де Путті? — питаю я.

— У них ті самі турботи, що й у нас, — відповідає Георг. — Вони намагаються якомога швидше обернути гроші в реальні цінності: в машини, хутра, тіари, у собак, у будинки, акції і у власників кінофабрик. їм тільки легше це зробити, ніж нам.

Він любовно розглядає фотографію з життя Голлівуда — зображення надзвичайно елегантного бенкету. Чоловіки на фотографії, як і Георг, у смокінгах або в фраках.

— Коли в тебе буде фрак? — питаю я.

— Після того, як я побуваю в смокінгу на своєму першому бенкеті. Задля цього я поїду в Берлін. На три дні! Коли-небудь, як скінчиться інфляція і гроші знов стануть грошима, а не водою. Поки що ж, як бачиш, я готуюся до цього.

— Тобі бракує лакованих черевиків, — кажу я, роздратований, на свій подив, його світською самовдоволеністю.

Георг витягає з кишені жилета золоту монету в двадцять марок, підкидає її вгору, ловить і мовчки ховає назад. Я стежу за ним із пекучою заздрістю. Ось він сидить переді мною, не переобтяжений турботами, з кишені на грудях у нього стирчить сигара — вона не здаватиметься йому гіркою, мов жовч, як здавалась мені бразильська сигара Верніке, навпроти живе Ліза, і вона до безтями закохана в нього просто тому, що він син людей, які вже мали своє підприємство, коли її батько перебивався випадковими заробітками. Ліза дівчинкою захоплювалась Георгом, бо він носив білий виложистий комірець і матроський кашкетик на кучерявій іще на той час голові, а сама вона ходила в сукенці, перешитій зі старої матеріної спідниці, — і це захоплення залишилося в Лізи й досі. Георгові нічого більше не треба робити, щоб скорити її. Ліза, певне, навіть не помічає, що він лисий, — для неї він усе ще той самий міщанський принц у матроському костюмчику.

— Добре тобі, — кажу я.

— Я й заслужив, щоб мені було добре, — відповідає Георг і складає до купи журнали модного літературного гуртка. Потім дістає з підвіконня бляшанку шпротів і показує на окраєць хліба та грудку масла. — Ти не проти скромної вечері з краєвидом на нічне життя невеличкого міста?

Це ті самі шпроти, дивлячись на які у крамниці на Головній вулиці, я ковтав слину. А тепер раптом відчуваю, що не можу їх бачити.

— Ти дивуєш мене, — кажу я. — Чому ти вечеряєш дома? Чому не йдеш, маючи таке вбрання, їсти кав'яр та устриці в колишній готель "Гогенцоллерн", а теперішній "Рейхс-гоф"?

— Я люблю контрасти, — відповідає Георг. — А то як би я міг жити — торговець надгробками в маленькому місті, з тугою за великим світом?

Він стоїть біля вікна у всій своїй пишноті. Раптом із того боку вулиці долинає хрипкий вигук захоплення. Георг обертається анфас і закладає руки в кишені штанів, щоб краще було видно білий жилет. Ліза тане, наскільки вона взагалі здатна танути. Вона загортається в кімоно, виконує щось схоже на арабський танець, скидає кімоно і раптом зупиняється гола, вирізняючись темним обрисом проти лампи, потім знов накидає на себе кімоно, ставить лампу поруч і стає, як була, теплою, смаглявою, оздобленою журавлями. На її жадібних устах з'являється білозуба усмішка, ніби вона тримає в роті гарденію.

Георг, як паша, приймає поклоніння і дозволяє мені, мов євнухові, якого не беруть до уваги, бути присутнім при цьому. За цю єдину мить його становище знов стало таким самим міцним, як було в дитинстві, коли він, хлопчик у матроському костюмчику, страшенно імпонував обідраному дівчиськові. До того ж Лізу, яка серед спекулянтів "Червоного млина" почуває себе як дома, смокінгом не здивуєш; але смокінг на Георгові — це, звичайно, щось зовсім інше. Чисте золото.

— Добре тобі, — знов кажу я. — І так усе просто! Хай Різенфельд перекушує собі

жили, пише вірші чи навіть зруйнує свій завод — він однаково не досягне того, чого ти досяг у ролі манекена.

Георг киває головою.

— Це таємниця. Та тобі я її відкрию. Ніколи не шукай складних шляхів там, де є й проста дорога. Це одне з най-мудріших життєвих правил. Але його дуже важко застосовувати. А надто інтелігентам і романтикам.

— І що ще?

— Більше нічого. Проте ніколи не роби з себе Геркулеса думки, якщо того самого наслідку можна досягти новими штаньми. Так ти не дратуєш свого партнера, йому не треба силкуватися, щоб дотягтись до тебе, ти залишаєшся спокійним, незворушним, і те, до чого ти прагнеш, саме падає тобі, образно кажучи, в руки.

— Не закапай шовкових вилог, — кажу я. — Зі шпротів тече олія.

— Твоя правда. — Георг скидає смокінг. — Не треба ніколи зловживати своїм щастям. Це ще одне варте уваги правило.

Він знов береться до шпротів.

— Чому б тобі не написати серію гасел для календарів? — питаю я. Легковажний виголошувач життєвої мудрості починає мене дратувати. — Шкода, що такі банальності йдуть на вітер.

— Я дарую їх тобі. Для мене вони стимули, а не банальності. Хто від природи меланхолік, та ще й має такий фах, той мусить робити все можливе, щоб підбадьорити себе, й не повинен бути перебірливий. Це ще одне правило.

Я бачу, що не впораюся з ним, і тому, як тільки шпроти в бляшанці кінчаються, іду до своєї кімнати. Але й тут не можу вилити свої почуття, навіть за піаніно — адже у флігелі помирає або вже помер фельдфебель, — а жалобних маршів, які мені тільки й можна тепер грати, у мене й так повна голова.

XXII

У спальні старого Кнопфа з'являється раптом привид. Минає добра хвилина, поки я крізь вікно, у шибках якого віддзеркалюється полудневе сонце, впізнаю, що то сам фельдфебель. Отже, він живий і дочкавав від ліжка до вікна. Сіра голова, сіра нічна сорочка, очі втупились у світ за вікном.

— Глянь, — кажу я Георгові, — він не бажає померати там, де його поклали. Старий бойовий кінь хоче востаннє подивитися в той бік, де розташовані верденбрюкські гуральні.

Ми спостерігаємо за Кнопфом. Вуса його звисають з-під носа віхтями. Очі зблякли. Він ще якусь мить дивиться надвір, потім відвертається.

— Це був його останній погляд, — кажу я. — Кого не зворушить, що навіть такий черствий живолуп хоче ще раз поглянути на світ, перше ніж залишити його назавжди. Тема для Гунгермана, громадського поета.

— Кнопф кидає ще один погляд на світ, — каже Георг.

Я залишаю ротатор "Престо", на якому розмножую каталог для агентів нашої фірми, й підходжу до Георга. Фельдфебель знов стоїть біля вікна. Крізь блискучу шибку

видно, як він щось підіймає вгору і п'є.

— Ліки, — зауважую я. — Як навіть найжалюгідніша руїна чіпляється за життя! Ще одна тема для Гунгермана.

— То не ліки, — заперечує Георг, у якого зір гостріший, ніж у мене. — Ліків не продають у горілчаних пляшках.

— Що?

Ми відчиняємо вікно. Тепер блискуча шибка не заважає, і я бачу, що Георг не помилився: старий Кнопф п'є щось справді з горілчаної пляшки.

— Це його дружині спала чудова думка давати Кнопфові воду в пляшках з-під горілки, щоб йому легше було пити, — кажу я. — Адже в кімнаті горілки більше немає, її всю обшукали.

Георг хитає головою.

— Якби то була вода, Кнопф давно вже шпурнув би пляшку у вікно. Наскільки я знаю старого, він водою лише умивався, та й то неохоче. Це горілка, яку йому десь таки пощастило заховати від обшуку, і ти, Людвігу, маєш перед собою величне видовище: людина мужньо крокує назустріч своїй долі. Старий фельдфебель хоче загинути на полі бою, вчепившись рукою ворогові в горло.

— Може, покликати його дружину?

— Ти гадаєш, що вона зможе відібрати в нього пляшку?

— Ні.

— Лікар сказав, що він проживе щонайбільше кілька днів. То хіба не однаково?

— Як для кого. Одна справа для християнина, а інша — для фаталіста. Пане Кнопфе! — гукаю я. — Пане Кнопфе!

Я не знаю, чи Кнопф почув мене, але він робить такий рух, ніби вітає нас пляшкою. Потім знов прикладається до неї.

— Пане Кнопфе! — кричу я. — Пані Кнопф!

— Пізно! — каже Георг.

Кнопф перестає пити й ще раз описує коло пляшкою. Ми чекаємо, що він упаде. Адже лікар сказав, що кожна крапля алкоголю для Кногіфа смертельна. За мить він зникає в глибині кімнати, як труп, що повільно занурюється У воду.

— Чудова смерть, — зауважує Георг.

— Треба сказати про це його дружині й дочкам.

— Дай їм спокій. Старий був для них карою божою. Вони раді, що все вже скінчилося.

— Це ще хтозна. Відданість інколи трапляється там, де її й не сподіваєшся. Вони могли б попросити лікаря, щоб йому промили шлунок.

— Кнопф так пручався б, що не витримали б або серце, або печінка. Але, щоб заспокоїти своє сумління, зателефонуй лікареві.

Я телефоную Гіршманові.

— Старий Кнопф щойно випив невелику пляшку горілки, — кажу я йому. — Ми бачили з вікна.

— Одним духом?

— Ні, за два заходи. А яке це має значення?

— Ніякого. Я питаю просто з цікавості. Пером йому земля.

— А нічого не можна зробити?

— Не можна, — відповідає Гіршман. — Йому так чи так кінець. Дивно, що він узагалі дожив до сьогодні. Поставте йому пам'ятник у формі пляшки.

— Ви черства людина, — зауважую я.

— Не черства, а цинічна. Ви повинні знати різницю між цими словами. Ви ж також працюєте в тій самій царині, що й я! Цинізм — це щиросердя зі знаком мінус, якщо це вас утішить. Випийте чарку за помин душі п'яного квача, яка полетіла на небо.

Я кладу трубку.

— Мабуть, Георгу, мені давно вже час кинути цю роботу, — кажу я. — Надто від неї дичавієш.

— Від неї не дичавієш, а тупішаєш.

— Ще гірше. Це не робота для члена верденбрюкської академії поетів. Хіба може в людини лишитися подив, жах, глибока пошана до смерті, коли оцінюєш її на гроші або на пам'ятники?

— На тебе ще стане і подиву, і жаху, і глибокої пошани, — каже Георг. — Але я розумію тебе. А тепер ходімо до Едуарда й мовчки вип'ємо чарку за впокій душі старого вояки.

Надвечір ми повертаємось додому. Через годину в помешканні Кнопфів зчиняється галас.

— Земля йому пером, — каже Георг. — Ходімо, скажемо, як годиться, слово втіхи.

— Сподіваюся, вони дошили свої жалобні сукні. Це єдине, що їх може втішити цієї миті.

Двері не замкнені. Ми відчиняємо їх, не дзвонячи, і зупиняємось на порозі, вражені несподіваною картиною. Серед кімнати стоїть Кнопф — одягнений, з ціпком у руці. За трьома швацькими машинками збилися в купу його дружина й дочки. Кнопф, люто крекчучи, лупцює їх ціпком. Однією рукою він тримається за шийку найближчої машинки, щоб мати добру опору, а другою орудує своєю зброєю. Сили у Кнопфа в руках мало, але він робить що може. Довкола на підлозі розкидані жалобні сукні.

Зрозуміти, в чім річ, дуже легко. Горілка, замість убити, так оживила фельдфебеля, що він одягся і, мабуть, налаштувався у свій звичайний обхід пивниць. Оскільки йому ніхто не сказав, що він смертельно хворий, а дружина зі страху перед ним не покликала священика приготувати його до вічного царства, Кнопфові й на думку не спадало, що він може померти. Він уже витримав стільки нападів, що цей для нього був тільки один із багатьох. Тому його лють цілком зрозуміла: хто б зрадив, побачивши, що родина вже зарахувала його до мертвих і витрачає останні гроші на жалобне вбрання?

— Кляте кодро! — хрипить Кнопф. — Мабуть, раді, правда? Я вас провчу!

Він не влучив у дружину і аж сичить з люті. Дружина схопилася за ціпок і тримає його.

— Але ж, старий, ми повинні були приготуватися, лікар...

— Твій лікар — ідіот! Пустити ціпок, сатано! Пустити, кажу тобі, тварюко!

Маленька, опасиста пані Кнопф і справді випускає з рук ціпок. Кнопф сичить, як качур, і знов замахується на дружину, проте влучає в дочку. Жінки могли б легко роззброїти немічного фельдфебеля, але він тримає їх у покорі, як колись своїх рекрутів. Тепер за ціпок схопилися дочки і з сльозами на очах намагаються щось пояснити батькові. Та Кнопф не хоче й слухати.

— Пустіть ціпок, диявольське кодрло! Я вам покажу, як розтринькувати гроші, викидати їх на вітер!

Ціпок знову вільний. Кнопф замахується, проте ні в кого не влучає і, втративши рівновагу, падає на коліна. Під ніц-шевськими вусами в нього виступає піна, він підводиться, щоб, згідно з заповіддю Заратустри, лупцювати й далі свій гарем.

— Тату, ви помрете, як будете так хвилюватися! — кричать крізь сльози дочки. — Заспокойтеся! Ми раді, що ви живі! Приготувати вам кави?

— Кави? Я вам покажу каву! Я вас повбиваю, диявольське насіння! Розтринькати стільки грошей...

— Але ж, тату, все це можна знову продати!

— Продати? Я тебе напродаю, стерво!

— Але ж, старий, за них іще не заплачено! — кричить У розпачі пані Кнопф.

Це діє. Кнопф опускає ціпок.

— Що?

Ми підходимо ближче.

— Пане Кнопфе, — каже Георг, — моє шанування!

— Поцілуйте мене знаєте куди? — відповідає фельдфебель. — Не бачите, що мені не до вас?

— Ви перевтомлюєтесь.

— А вам яке діло? Тут моя родина хоче пустити мене з торбами...

— Ваша дружина залагодила вигідну справу! Коли вона завтра продасть жалобне вбрання, то, завдяки інфляції, заробить на ньому кілька мільярдів — особливо, якщо за матерію ще не заплачено.

— Ні, ми ще нічого не платили! — вигукує в один голос квартет.

— Ну, то радійте, пане Кнопфе! За час вашої хвороби курс долара піднявся. І ви, самі про те не здогадуючись, уві сні заробили на цьому вбранні.

Кнопф насторожується. Про інфляцію він знає, бо горілка дедалі дорожчає.

— Отже, заробив... — мурмоче він. Потім обертається до своїх чотирьох розпатланих жертв. — А надгробок ви теж купили для мене?

— Ні, не купили! — полегшено вигукує квартет, благально дивлячись на нас.

— Чому не купили? — люто кричить Кнопф.

Жінки витріщають на нього очі.

— Дурепи! — горлає він. — Ми ж могли б тепер його продати! І заробили б, правда? — питає він Георга.

— Тільки тоді, коли б за нього було заплачено. Інакше ми, на жаль, просто забрали б його назад.

— Дулю б ви забрали! Ми продали б його Гольманові й Клоцу і вже потім розраховалися б із вами. — Фельдфебель знов обертається до свого приплоду. — Дурепи! Де гроші? Якщо ви не платили за матерію, то вони у вас ще є! Давайте їх сюди!

— Ходімо, — каже Георг. — Емоційна частина скінчилася. А ділова нас не стосується.

Він помиляється. За чверть години Кнопф з'являється в конторі. Його хмарою оточує міцний дух горілки.

— Я дізнався про все, — каже він. — Брехня вам не допоможе. Моя жінка призналася. Вона купила у вас надгробок.

— Вона не заплатила за нього. Тому забудьте про це. Він вам тепер однаково вже не потрібний.

— Вона купила його, — загрозово наполягає фельдфебель. — При свідках. Не пробуйте викручуватись! Купила чи ні?

Георг поглядає на мене.

— Ну, добре. Ваша дружина не купила надгробка, але приходила домовлятися.

— Купила чи ні? — горлає Кнопф.

— Ми давні знайомі, пане Кнопфе, тому, якщо хочете, можете взяти надгробок, — каже Георг, аби заспокоїти старого.

— Отже, купила. Давайте мені квитанцію.

Ми з Георгом презираємося. Старе трухляччя швидко зметикувало все й хоче нас ошукати.

— Навіщо вам квитанція? — кажу я. — Заплатіть гроші й беріть надгробок.

— А ви мовчіть, дурисвіте! — накидається на мене Кнопф. — Квитанцію! — хрипить він. — На вісім мільярдів. Такі гроші за уламок каменя!

— Коли ви хочете мати надгробок, то повинні зараз же заплатити за нього, — кажу я.

Кнопф бореться героїчно і здається аж через десять хвилин: витягає з кишені вісім мільярдів, які відібрав у своїх жінок, і віддає нам.

— Ну, а тепер давайте квитанцію, — бурчить він.

Ми виписуємо йому квитанцію. Крізь вікно я бачу його жінок, що стовпилися на порозі. Вони злякано дивляться на нас і показують щось на мигах. Кнопф відняв у них геть усі гроші до останнього мізерного мільйона.

Тим часом фельдфебель отримує квитанцію.

— Так, — каже він Георгові. — А скільки ви тепер заплатите мені за камінь? Я продаю його.

— Вісім мільярдів.

— Що? Шахраї! Вісім мільярдів я сам заплатив вамі А де ж інфляція?

— Інфляція ніде не ділася. Сьогодні надгробок коштує вісім з половиною мільярдів. Я порахував вам вісім як купівельну ціну, хоч півмільярда нам треба було б заробити на

продажу.

— Що? Лихварі! А я? Де ж мій заробіток, га? Ви привласнили його?

— Пане Кнопфе, — кажу я. — Коли ви купляєте велосипед, а через годину перепродуєте його, то не одержуєте навіть тих грошей, які самі заплатили. Так ведеться і в роздрібній торгівлі, і в оптовій, і серед покупців, на цьому тримається наша економіка.

— Чхати мені на економіку! — каже відважний фельдфебель. — Куплений велосипед — то вже вживана річ, навіть коли на ньому ніхто не їздив. А мій надгробок цілком новий.

— Теоретично він теж уживаний, — кажу я. — З погляду економіки. Крім того, не можете ж ви вимагати, щоб ми втрачали тільки тому, що ви залишилися живі.

— Шахрайство! Справжнісіньке шахрайство!

— А ви не продавайте надгробок, — радить Георг. — Це чудова реальна цінність. Колись він вам ще знадобиться. Немає безсмертних людей.

— Я продам надгробок вашим конкурентам Гольмановій Клоцу, коли ви зараз же не дасте мені за нього десять мільярдів!

Я знімаю телефонну трубку.

— Ходіть сюди, ми полегшимо вам роботу. Ось телефон, дзвоніть. Номер шістсот двадцять чотири.

Кнопф нерішуче дивиться на мене й відмахується.

— То такі самі шахраї, як і ви. А скільки надгробок коштуватиме завтра?

— Можливо, на мільярд дорожче. Або й на два чи на три мільярди.

— А через тиждень?

— Пане Кнопфе, — каже Георг, — коли б ми знали курс долара наперед, то не сиділи б отут і не торгувалися б із вами за надгробок.

— Цілком можливо, що через місяць ви станете більйонером, — додаю я.

Кнопф зважує мої слова.

— Я залишаю камінь собі, — буркає він нарешті. — Шкода, що я вже заплатив за нього.

— Ми завжди можемо відкупити його.

— Он чого захотіли! Без зиску я його не продам. Залишу собі й спекулюватиму ним. Поставте його в гарному місці, — Кнопф занепокоєно виглядає у вікно. — А то ще піде дощ.

— Надгробки не бояться дощу.

— Що ви верзете! Тоді вони вже не нові. Я вимагаю, щоб мій ви поставили під дах. На соломі.

— А чом би вам не поставити його собі в помешкання? — питає Георг. — Узимку він був би захищений і від холоду.

— Ви збожеволіли?

— Анітрохи. Є багато поважних людей, які навіть домовини тримають у помешканнях. Переважно святі і жителі Південної Італії. А чимало людей цілими

роками використовують їх як ліжко. Он Вільке завжди спить у труні велетня, коли напивається так, що не може дійти додому.

— Нічого не вийде, — вирішує Кнопф. — Ті відьми не дадуть! Камінь залишиться тут! І щоб йому не було ніякої шкоди! Ви відповідаєте. Застрахуйте його! На свій кошт!

Мені набридає його фельдфебельський тон.

— А що, якби ви кожного ранку влаштовували огляд своєму надгробкові? — питаю я. — Чи він гаразд відполірований, чи рівняється на свого сусіда, чи добре втягує цоколь, чи кущі навколо нього стоять струнко. І, коли б ви наполягли на цьому, Генріх Кроль міг би щоранку, надягти мундир, доповідати вам, що надгробок готовий до огляду. Це б для нього напевне була втіха.

Кнопф похмуро дивиться на мене.

— На світі краще б велося, якби в нас дужче трималися прусської дисципліни, — відповідає він і гучно відригує.

Дух горілки з гуральні Ротша заповнює всю кімнату. Фельдфебель, мабуть, кілька днів нічого не їв. Він відригує ще раз, уже тихіше й мелодійніше, пронизує нас безжальним поглядом кадрового фельдфебеля у відставці, обертається, мало не падає, але все-таки втримується на ногах, упевнено перетинає подвір'я, виходить на вулицю й повертає ліворуч — до найближчої пивниці. В кишені в нього останні мільярди, які ще мала родина.

Герда стоїть біля спиртівки й підігріває голубці. Вона гола, тільки на ногах у неї зелені розтоптані капці й через праве плече перекинутий кухонний рушник у червону клітинку. Пахне капустою, смальцем, пудрою і парфумами, за вікном звисає червоне листя дикого винограду, а в кімнату заглядає голубими очима осінь.

— Як добре, що ти ще раз прийшов, — каже вона. — Завтра я вибираюся звідси.

— Вибираєшся?

Герда стоїть собі далі перед спиртівкою, невимушена й упевнена в принадності свого тіла.

— Еге ж, — відповідає вона. — А тебе цікавить це?

Вона обертається й дивиться на мене.

— Цікавить, Гердо, — кажу я. — І куди ж ти переїздиш?

— До готелю "Валгалла".

— До Едуарда?

— Так, до Едуарда.

Герда перевертає голубці.

— Ти маєш щось проти? — питає вона по хвилі.

Я дивлюся на неї. Що я можу мати проти? Я б хотів щось мати проти! На мить мені хочеться збрехати — проте я знаю, що Герда бачить мене наскрізь.

— У "Червоному млині" ти теж більше не виступатимеш? — питаю я.

— Я вже давно не виступаю в "Червоному млині". Ти просто не цікавишся цим. Ні, там я теж не виступатиму. З нашими заробітками можна з голоду померти. Я залишаюся у місті.

— В Едуарда, — кажу я.

— Так, у Едуарда, — підтверджує Герда. — Він доручає мені бар. Працюватиму там.

— І мешкатимеш у "Валгаллі"?

— Так, мешкатиму у "Валгаллі", в кімнатці на горищі, и працюватиму у "Валгаллі".

Я вже не така молода, як тобі здаюся, мені треба подбати про якесь постійне місце, поки не дійшло до того, що я вже ніде не зможу знайти ангажементу. З цирком теж нічого не виходить. Це була остання спроба.

— Ти ж іще багато років можеш діставати ангажемент, Гердо, — кажу я.

— Ти в цьому нічого не тямиш. Я знаю, що роблю.

Я дивлюся на червоне листя винограду, що погойдується за вікном, і почуваю себе дезертиром, хоч для цього. й немає підстав. Мої стосунки з Гердою були не глибші, як пригода дівчини з солдатом, що приїхав у відпустку, проте для одного з двох вони, мабуть, завжди важать трохи більше.

— Я хотіла тобі сама сказати це, — мовить Герда.

— Ти хотіла сказати, що між нами все скінчено?

Герда киває головою.

— Моя гра чесна. Едуард єдиний запропонував мені щось реальне — місце, і я знаю, що це таке. Я не хочу обдурювати його.

— Чому ж... — починаю я і замовкаю.

— Ти хочеш спитати, чому я сьогодні ще спала з тобою? — каже Герда. — А ти хіба не знаєш, що всі мандрівні артисти сентиментальні? — Вона раптом сміється. — Прощання з молодістю. Сідай до столу, голубці готові.

Герда ставить на стіл тарілки. Я поглядаю на неї, і мені раптом стає сумно.

— А що поробляє твоє велике небесне кохання? — питає вона.

— Нічого, Гердо. Нічого.

Вона кладе на тарілки голубці.

— Коли ти знову знайдеш собі якусь дівчину, не розповідай їй про свої інші зальоти. Розумієш?

— Так, — відповідаю я. — Пробач мені, Гердо.

— Ради бога, не патякай, а їж!

Я дивлюся на Герду. Вона їсть спокійно, діловито, обличчя в неї ясне й рішуче, вона змалку звикла бути незалежною, вона знає, чого їй можна сподіватися від життя, і змирилася з цим. Герда має все, чого бракує мені, я хотів би кохати її, хотів би, щоб життя було ясне й зрозуміле, хотів би знати про нього все, що треба, — не все до кінця, але те, що вже незаперечне.

— Знаєш, мені багато не треба, — каже Герда. — Малою мене дуже били, а потім я втекла з дому. Тепер мені остогид мій фах, і я хочу десь осісти. Едуард — не найгірше з того, що мені може трапитись.

— Він марнославний і скупий, — кажу я і відразу ж починаю сердитись на себе, що бовкнув таке.

— Коли думаєш одружитися з кимось, то краще хай він буде такий, ніж

розхристаний і марнотратний.

— Ви думаєте одружитися? — вражено питаю я. — Ти справді віриш йому? Він використає тебе, а потім одружиться з дочкою якогось власника готелю, що має гроші.

— Він нічого мені не обіцяв. Я просто підписала з ним контракт на три роки. Працюватиму в барі. За три роки він помітить, що не зможе обійтися без мене.

— Ти змінилася, — кажу я.

— Дурнику! Просто мені треба було на щось зважитися.

— Скоро ти разом з Едуардом лятимеш нас, бо ми ще й досі маємо ті дешеві талони.

— Скільки їх у вас іще є?

— На півтора місяця.

Герда сміється.

— Я не лятиму. До того ж ви свого часу заплатили за них стільки, як вони були варті.

— Це була наша єдина вдала біржова операція.

Герда забирає зі столу тарілки. Я дивлюся на неї й кажу:

— Я віддам абонементи Георгові. А сам більше не ходитиму до "Валгалли".

Герда обертається. Вона сміється, проте очі в неї не сміються.

— Чому не ходитимеш? — питає вона.

— Не знаю. Так мені здається. А може, й ходитиму.

— Звичайно, ходитимеш! Чому не ходити?

— Еге ж, чому? — сумно кажу я.

Знизу долинають приглушені звуки електричного п'ані-но. Я встаю й підходжу до вікна.

— Як швидко минув цей рік, — кажу я.

— Еге ж, — погоджується Герда і пригортається до мене. — Так завжди буває. Сподобається жінці хтось, і неодмінно виявиться, що він такий, як ти, — не підходить їй. — Вона відштовхує мене від себе. — Ну, а тепер іди до свого небесного кохання. Що ти розумієш у жінках!

— Нічого.

Герда сміється.

— І не намагайся зрозуміти щось, хлопчику. Так краще. А тепер іди! Стривай, візьми ось це.

Герда виймає медальку й дає мені.

— Що це? — питаю я.

— Чоловік, що переносить людей через воду. Він дає щастя.

— А тобі він дав щастя?

— Щастя? — перепитує Герда. — Щастям можна багато що назвати. Може, й дав. А тепер іди.

Вона випихає мене з кімнати й замикає за мною двері.

Я спускаюся сходами. На подвір'ї мені трапляються назустріч дві циганки. Вони

тепер беруть участь у програмі ресторану. Жінки-борці давно вже поїхали.

— Поворожити, юначе? — питає молодша. Від неї тхне часником і цибулею.

— Ні,— кажу я. — Сьогодні не треба.

У майстерні Карла Бріля всі напружені до краю. На столі лежить купа грошей. Там їх, певне, більйони. В чоловіка, що заклався з Карлом, голова, як у тюленя, й маленькі ручки. Він щойно перевірів, чи міцно забитий у стіну цвях, і вертається до столу.

— Ще двісті мільярдів, — каже він дзвінким голосом.

— Згода, — відповідає Карл Бріль.

Супротивники викладають гроші.

— Ще хтось хоче закластися? — питає Карл.

Ніхто з гостей не озивається. Для всіх їх заклад надто високий. На обличчі в Карла прозорими перлинами блищить піт, але він певний своєї перемоги. Заклалися вони на сорок проти шістдесяти. Спершу заклад був п'ятдесят проти п'ятдесяти, та потім тюлень отримав дозвіл іще раз легенько вдарити молотком по цвяхові, і заклад змінили на сорок проти шістдесяти на Карлову користь.

— Може б, ви заграли "Вечірній спів пташок"? — просить мене Карл.

Я сідаю до піаніно. Невдовзі з'являється пані Бекман у своєму яскраво-червоному кімоно. Сьогодні вона не така незворушна, як завжди. Гори її грудей двигтять, наче під ними скаженіє вулкан, очі теж інакші. Вона не дивиться на Карла Бріля.

— Кларо, — каже Карл, — ти знаєш усіх цих добродіїв, крім пана Швайцера. — Він вишукано змахує рукою, відрекомендовуючи гостя: —Пан Швайцер.

Тюлень кланяється. Вигляд у нього вражений і трохи стурбований. Він скося позирає на гроші, тоді зводить очі на цю кубічну Брунгільду. Цвях обмотують ватою, і Клара стає за ширму спиною до стіни. Я виконую дві трелі і уриваю музику. Всі мовчать.

Пані Бекман стоїть спокійна й зосереджена. Потім по її тілу двічі пробігає тремтіння. Раптом вона кидає на Карла Бріля лютий погляд.

— Дуже шкода, — каже вона крізь зуби. — Не можу.

Вона відступає від стіни й виходить з майстерні.

— Кларо! — кричить Карл.

Вона не відповідає. Тюлень сито регоче й починає рахувати гроші. Карлові горілчані брати сидять, ніби громом прибиті. Карл Бріль, стогнучи, кидається до цвяха й вертається назад.

— Хвилиночку! — Каже він тюленеві.— Хвилиночку, ми ще не скінчили! Коли ми закладалися, то домовились про три спроби. А їх було тільки дві!

— Їх було три.

— Ви не можете знати, скільки їх було, бо це для вас новина. їх було дві!

Тепер уже піт по обличчю в Карла тече дзюрком. До горілчаних братів вернулася мова.

— Так, їх було дві,— підтверджують вони.

Спалахує суперечка. Я не дослухаюся до неї. Мені здається, що я опинився на

якійсь чужій планеті. Це навальне, страхітливе почуття триває лише коротку мить, і я радію, коли до мене повертається здатність чути їхні голоси. Тюлень використовує ситуацію: він погоджується на третю спробу, якщо умови закладу будуть змінені,— тридцять проти сімдесяти на його користь. Карл, умиваючись потом, пристає на все. Наскільки я розумію, він закладається на половину своєї майстерні, разом із машиною для швидкісного підшивання підметок.

— Допоможи мені! — пошепки звертається він до мене. — Ходімо зі мною нагору! Треба вмовити її! Вона навмисне не витягла цвяха.

Ми вибираємося сходами нагору. Пані Бекман чекає на Карла. Вона лежить у кімоно з феніксом на ліжку, схвильована, дивовижно гарна для тих, хто любить дебелих жінок, готова до боротьби.

— Кларо! — шепче Карл. — Навіщо ти так зробила? Ти навмисне здалася!

— Он як? — озивається пані Бекман.

— Безперечно! Я знаю! Присягаюсь тобі...

— Він ще й присягається! Ти, поганцю, спав із касиркою в готелю "Гогенцоллерн"! Гидотна свинюко!

— Я? Це підла брехня! Звідки ти довідалась?

— Бачиш, ти признаєшся!

— Я признаюся?

— Щойно признався! Спитав, звідки я довідалась. А як я могла б довідатись, якби цього не було?

Я співчутливо дивлюся на завзятого плавця Карла Бріля. Він не боїться найхолоднішої води, але тепер він, безперечно, пропав. На сходах я радив йому не встрявати в суперечку, а впасти навколішки й просити в пані Бекман пробачення, ні в чому, звичайно, не признаючись. А він замість того починає дорікати їй явимось паном Клетцелем. У відповідь вона гатить йому кулаком по перенісцю. Карл відсахується і хапається рукою за свій дишель, щоб пересвідчитись, чи не йде кров. Потім люто скрикує і як досвідчений борець пригинається, щоб за коси стягти пані Бекман з ліжка, стати їй ногою на потилицю і своїм замашним паском відшмагати її по могутніх сідницях. Я даю йому середньої сили штурхана в зад. Він обертається, ладен накинутись на мене, бачить мої очі, в яких світиться пересторога, бачить мої підняті руки, мої уста, що нечутно промовляють до нього, й отямлюється. В його карих очах знов з'являється людський глузд. З носа в нього хлющить кров. Він ледь киває мені головою, знов обертається, стає навколішки перед ліжком пані Бекман і вигукує:

— Кларо! Я нічим не завинив, але вибач мені!

— Порося! — кричить вона. — Двічі поросся! Заплямив моє кімоно!

Вона відсмикує своє дороге запинало. Тепер кров летиться на простирadlo.

— Кляте брехло! — лається вона. — І ще й цю мені шкоду зробив!

Я помічаю, що Карл як чесний, щирий чоловік сподівався негайної винагороди за своє стояння навколішки, і тепер його знов охоплює лютя. Якщо він, заюшений кров'ю, почне боротьбу, все пропало. Пані Бекман ще, може, й пробачить йому касирку з

"Гогенцоллерна", а зіпсоване кімоно — ніколи в світі. Я ззаду наступаю йому на ногу, стискаю рукою його плече й кажу:

— Пані Бекман, він не винен! Він пожертвував собою задля мене.

— Що?

— Задля мене, — ще раз кажу я. — Серед фронтових побратимів таке буває...

— Що? Знаю я вас із вашим проклятим фронтовим побратимством, брехуни, шахраї... І ви хочете, щоб я вам повірила?

— Так, пожертвував! — правлю я своєї. — Він познайомив мене з касиркою, та й годі.

Пані Бекман випростується, очі в неї палають.

— Як? Ви хочете мене переконати, що такий юнак, як ви, поласився на таке старе дрантя, як оте падло з "Гогенцоллерна"?

— Не те щоб поласився, добродійко, — кажу я. — Але в полі й хрущ м'ясо. Коли людина дуріє з самоти...

— Такий юнак, як ви, міг би найти щось краще!

— Юнак, та без шеляга за душею, — відповідаю я. — В наш час жінки хочуть, щоб їх водили до барів. І коли вже про це зайшла мова, зважте самі: якщо ви не вірите, що та касирка могла привабити мене, самотного, неодруженого, закинутого у вир інфляції, то смішно навіть подумати, що на неї сквапився б Карл Бріль, який користується ласкою найкращої і найцікавішої жінки на весь Верденбрюк, правда, не-заслужено...

Ці останні мої слова діють.

— Він мерзотник! — каже пані Бекман. — А що він користується моєю ласкою незаслужено, то ви маєте слухність.

Карл подається до неї.

— Кларо, ти моє життя! — глухо виє він у закривавлені простирадла.

— Я твій банковий рахунок, каменю нечулий! — сердито відповідає пані Бекман і обертається до мене. — І я сам було з тією недорізаною козою з "Гогенцоллерна"?

Я махаю рукою.

— Ніяк! У нас нічого не вийшло. Я погидував.

— Я б вам наперед сказала, що так буде! — задоволено каже вона.

Бій закінчено. Ми, хай ще й не зовсім мирно, відступаємо. Карл обіцяє Кларі кімоно кольору морської води з квітками лотосу й капці на лебединому пуху. Потім виходить промити носа холодною водою. Пані Бекман підводиться.

— На скільки вони заклалися? — питає вона.

— На багато, — відповідаю я. — На більйони.

— Карле! — гукає вона. — Виділи пайку панові Бодме-рові. Двісті п'ятдесят мільярдів.

— Ну звичайно, Кларо!

Ми спускаємося сходами в майстерню. Там сидить тюлень під охороною Карлових приятелів. Ми дізнаємося, що він, поки нас не було, спробував зшахрувати, проте Карлові горілчані брати вчасно видерли в нього з рук молоток. Пані Б "кман

зневажливо усміхається, і через півхвилини цвях лежить на підлозі. Я граю "Гірські верхи зоря позолотила", і під ці звуки вона велично виходить з майстерні.

— Побратим є побратим, — розчулено каже мені після всього Карл Бріль.

— Справа честі! А нащо вам була та касирка?

— Ну що вже вдієш? — відповідає Карл. — Ви самі знаєте, як часом увечері буває важко на серці! Але я ніколи не думав, що те стерво ще й почне плескати язиком! Більше я з такими не буду лигатися. А ви, любий друже, вибирайте, що хочете! — Він показує на шматки шкіри. — Сам зроблю вам у подарунок черевики на мірку, найвищої якості, які виберете: опойкові — чорні, темно-руді, жовті, — або лаковані, або замшеві.

— Лаковані, — кажу я.

Я заходжу на своє подвір'я і бачу там якусь темну постать. Це знову старий Кнопф. Він щойно повернувся зі свого рейду і, наче не його вважали вже мертвим, лаштується споганити обеліск.

— Пане фельдфебелю, — кажу я і беру його за плече. — У вас тепер для своїх дитячих вибриків є власний надгробок. Користуйтеся ним.

Я підводжу його до пам'ятника, якого він купив, і чекаю біля дверей, щоб він не повернувся до обеліска.

Кнопф витріщає на мене очі.

— Мій власний надгробок? Ви збожеволіли. Скільки він тепер коштує?

— За сьогоднішнім вечірнім курсом дев'ять мільярдів.

— І щоб я на нього мочився?

Якусь мить Кнопф водить очима, потім, бурмочучи й похитуючись, рушає до своїх дверей. Того, чого ніхто не міг домогтися, досягає просте поняття власності. Фельдфебель користується тепер своїм туалетом. І хтось ще й балакає про комунізм! Власність породжує схильність до порядку!

Я ще хвилю стою надворі і думаю про те, що природі потрібно було мільйони років, щоб з амеби, через рибину, жабу, хребетну тварину й мавпу, створити Кнопфа, істоту, наповнену фізичними й хімічними дивами, з геніальною системою кровообігу, з серцевим механізмом, на який можна тільки молитися, з печінкою і нирками, проти яких концерн німецької аніліново-фарбової промисловості — просто сміховинна артіль; і все це диво, яке зветься кадровим фельдфебелем Кнопфом, дбайливо вдосконалювалось мільйони років тільки для того, щоб воно короткий час на землі безжально муштрувало нещасних сільських хлопців, а потім, отримавши велику державну пенсію, віддавалося пияцтву! Справді, бог часом витрачає багато зусиль нінащо!

Все ще дивуючись, я вмикаю світло в своїй кімнаті і дивлюся в дзеркало. Ось іще одне диво природи, яке теж добре не знає, що йому з собою робити. Я вимикаю світло і роздягаюсь уже навпомацки.

XXIII

Алеєю назустріч мені йде молода жінка. Сьогодні неділя, і я вже бачив її в каплиці. На ній ясно-сірий, гарно пошитий костюм, маленький фетровий капелюшок, сірі замшеві черевички. Звати її Женев'єва Терговен, і вона мені якось дивно чужа.

Вона була з матір'ю в каплиці. Я бачив її, бачив Бодендіка, а також Верніке, який аж світився радістю, що досяг такого успіху. Я обійшов весь парк і вже був перестав сподіватися, і раптом Ізабелла сама йде мені назустріч уже майже безлистою алеєю. Я зупиняюся. Вона тендітна, легенька, елегантна, і з нею до мене зненацька повертається вся моя туга, моє щастя і вогонь у крові. Я не можу вимовити й слова. Я знаю від Верніке, що вона одужала, що тіні розвіялись, та й сам відчуваю це. Вона раптом опинилася тут, переді мною, не така, як колись, але вся тут; між нами вже не стоїть хвороба, з моїх рук і очей струмує кохання, а з серця до мозку нечутним вихором здійснюється хвиля запаморочення.

Вона поглядає на мене.

— Ізабелло, — кажу я.

Вона знов поглядає на мене, і між бровами в неї з'являється маленька зморшка.

— Прошу?

Я не відразу розумію, в чім річ. Мені здається, що їй треба нагадати про все.

— Ізабелло, — ще раз кажу я. — Ти не впізнаєш мене? Я ж Рудольф.

— Рудольф? — перепитує вона. — Рудольф? Так ви сказали?

Я вражено дивлюся на неї.

— Ми з вами часто розмовляли, — кажу я нарешті.

Вона киває головою.

— Так, я тут довго була. І багато чого забула, пробачте. Ви теж давно тут?

— Я? Я ніколи не жив тут, у вас. Я тільки грав на органі. А потім...

— Он як, на органі,— ввічливо мовить Женев'єва Терговен. — У каплиці. Так, я пам'ятаю. Даруйте, що не зразу пригадала. Ви чудово грали. Щиро дякую.

Я стою, мов дурень, і не розумію, чому не йду звідси. Женев'єва, певне, теж не розуміє.

— Пробачте, — каже вона. — Мені ще треба багато чого зробити, бо я скоро їду.

— Скоро їдете?

— Еге ж, — здивовано відповідає вона.

— І ви ні про що не пам'ятаєте? Навіть про імена, що вночі відпадають, і про квітки, що вміють говорити?

Ізабелла, нічого не розуміючи, стискає плечима. Потім усміхається:

— А, це вірші. Я завжди любила вірші. Але їх так багато! Усіх не запам'ятаєш.

Я складаю зброю. Сталося так, як я й передчував. Вона одужала, і я вислизнув з її рук, як газета з рук сонної селянки. Вона вже нічого не пам'ятає. Вона ніби прокинулась після наркозу. Ті місяці, які вона прожила тут, у лікарні, зникли з її пам'яті. Вона все забула. Вона знов Женев'єва Терговен і не знає, хто така була Ізабелла. Вона не прикидається, я бачу. Я боявся, що втрачу її, бо вона походить з інших верств, ніж я, і повернеться туди. А втратив її гірше— остаточно і безнадійно. Вона вмерла. Вона ще живе й дихає, вона така сама вродлива, як і була, але тієї миті, коли інша істота зникла в ній разом із хворобою, вона вмерла, втонула назавжди. Ізабелла, з її крилатим, квітучим серцем, утонула в Женев'єві Терговен — добре

вихованій дівчині з вищого кола, що, мабуть, колись вийде заміж за багатого чоловіка й навіть буде доброю матір'ю.

— Мені треба йти, — каже вона. — Ще раз дякую вам за гру на органі.

— Ну? — питає Верніке. — Що ви скажете про це?

— Про що?

— Не вдавайте з себе дурника. Про панну Терговен. Не будете ж ви заперечувати, що за ці три тижні, відколи ви її не бачили, вона стала зовсім інша. Цілковитий успіх!

— І це ви називаєте успіхом?

— А як же інакше? Вона повертається до життя, з нею тепер уже все гаразд, те, що було, розвіялось, як поганий сон. Вона знову стала людиною. Чого ви ще хочете? Ви ж бачили її. Ну?

— От і я кажу: ну?

Сестра з червоним селянським обличчям приносить пляшку вина й чарки.

— Чи ми ще матимемо щастя бачити і його велебність вікарія Бодендіка? — питаю я. — Я не знаю, чи панна Терговен католичка, але, мабуть, так, бо вона ж з Ельзасу. Тому його велебність теж буде в захваті, що вам пощастило виловити з безмежного хаосу овечку для його отари!

Верніке всміхається.

— Його велебність уже висловив своє задоволення. Панна Терговен цілий тиждень відвідує службу божу.

Ізабелло, думаю я. Колись ти знала, що бог і досі висить на хресті й що його мучили не тільки невірні. Ти знала це і зневажала ситих вірних, які з його мук зробили собі вигідну синекуру.

— Вона вже й сповідалася? — питаю я.

— Можливо. Цього я не знаю. А хіба людина повинна сповідатися в тому, що вона зробила, коли була психічно хвора? Для мене, темного протестанта, це дуже цікаве питання.

— Все залежить від того, кого вважати психічно хворим, — гірко зауважую я і дивлюся, як цей монтер людських душ вихиляє чарку "Рейнгартсгаузенера". — У нас безумовно неоднакові погляди на це. До речі, як можна сповідатися в тому, що ти забув? Адже панна Терговен, мабуть, багато що раптово забула.

Верніке наливає собі й мені.

— Випиймо, поки нема його велебності. Може, запах ладану й священний, але він псує букет такого вина, як оце. — Верніке надпиває чарку, заковчує очі й веде далі:—Раптово забула? Хіба це було так раптово? Ознаки цього з'явилися вже давно.

Він правду каже. Я сам помічав це. Бували хвилини, коли Ізабелла начебто не впізнавала мене. Я згадую останню нашу зустріч і люто випиваю вино. Сьогодні воно мені не смакує.

— Це як землетрус, — спокійно провадить далі певний свого успіху Верніке. — Землетрус на морі. Одні острови й навіть цілі континенти зникають, а натомість з'являються інші.

— А якщо на морі трапиться ще один землетрус? Тоді все стане навпаки?

— Може статися й таке. Але це майже завжди буває в інших випадках — коли разом із шизофренією розвивається ідіотизм. А хіба ви цього бажаєте панні Терговен?

— Я бажаю їй усього найкращого.

— Отож-бо!

Верніке виливає в чарки решту вина. Я згадую нещасних хворих, що стоять чи лежать по кутках у своїх палатах, заслинені, у власному бруді.

— Звичайно, я бажаю, щоб вона ніколи не хворіла, — кажу я.

— Думаю, що все буде гаразд. Це один із тих випадків, коли хворого можна вилікувати, усунувши причини хвороби. Все скінчилось якнайкраще. В матері і в дочки таке почуття, яке іноді з'являється в схожій на їхню ситуації після чиеїсь смерті: їх наче обдурено, наче вони осиротіли й тому стали ближчі одна одній, ніж були раніше.

Я вражено дивлюся на Верніке, бо ще ніколи не чув, щоб він говорив так поетично. А втім, він каже це напівжартома.

— Сьогодні ви матимете змогу переконатися в цьому, — додає Верніке. — Мати й дочка вийдуть до столу.

Я хочу піти, але щось змушує мене залишитись. Коли людині випадає нагода помучити себе, вона не так легко відмовиться від неї.

З'являється Бодендік. Він сьогодні напрочуд людяний. Потім приходять мати з дочкою, і починається банальна розмова цивілізованих людей. Матері близько сорока п'яти років. Це досить огрядна, не дуже вродлива жінка, що так і сипле легкими округлими фразами. В неї на все готова відповідь.

Я спостерігаю за Женев'евою. Іноді на коротку мить мені здається, ніби крізь її риси, проступає інше обличчя — тієї, що втонула в ній, кохане, натхненне, розгублене, але його відразу ж заливають хвилі розмови про санаторій, збудований за вимогами сучасної медицини, — обидві жінки називають лікарню тільки санаторієм, — про чудовий краєвид і старовинне місто, про різних дядьків і тіток у Страсбурзі та в Голландії, про важкі часи, про необхідність сіри, про якість лотарінгських вин і красу Ельзасу. Жодного слова про те, що колись так вражало і хвилювало мене. Все це потонуло, ніби його ніколи й не було.

Я скоро прощаюся.

— До побачення, панно Терговен, — кажу я. — Я чув, що ви цього тижня їдете.

Вона киває головою.

— Хіба ви не прийдете ввечері ще раз? — питає мене Верніке.

— Прийду, до вечірні.

— То прошу до мене на чарку вина. Сподіваюся, що ви теж завітаєте, шановні пані?

— Залюбки, — відповідає Ізабелліна мати. — Ми однаково прийдемо до вечірні.

Увечері я почуваю себе ще гірше, ніж удень. Тьмяне світло облудне. Я бачив у каплиці Ізабеллу. Над її косами тремтіло сяйво свічок. Вона майже не рухалась. Коли озивався орган, обличчя хворих оберталися вгору і ставали наче бліді пласкі місяці. А Ізабелла молилася: вона була здорова.

Після вечірні теж не легшає. Мені щастить перехопити Женев'єву на порозі каплиці, і я виходжу з нею в парк. Ми йдемо алеєю. Я не знаю, про що говорити. Женев'єва щільніше загортається в пальто.

— Як стало холодно вечорами.

— Так. Ви їдете цього тижня?

— Хотілося б. Я вже давно не була вдома.

— Ви раді?

— Звичайно.

Говорити більше нема про що. Але я не можу втриматися, це ж та сама хода, те саме обличчя в темряві, ті самі ніжні риси.

Ми наближаємося до кінця алеї.

— Ізабелло, — кажу я.

— Пробачте, що ви сказали? — здивовано питає вона.

— Ох, я просто назвав одне ім'я.

Вона на мить уповільнює крок.

— Ви помиляєтесь, — каже вона. — Мене звати Женев'єва.

— Так, звичайно. Ізабеллою звали іншу. Ми інколи говорили про неї.

— Он як? Можливо. Про що тільки не говориш у житті, — немов вибачаючись, каже вона. — Тож і не дивно, коли дещо забуваєш.

— О, так.

— Це була якась ваша знайома?

— Майже знайома.

Вона тихо сміється.

— Як романтично. Пробачте, що мені не відразу спало на думку. Тепер я вже пригадую.

Я дивлюся на неї. Вона нічого не пригадує, я бачу. Вона бреше, щоб не здаватися неввічливою.

— Останніми тижнями стільки всього сталося, — каже вона невимушено і трохи зверхньо. — І через те все в голові трохи переплуталось. — І, щоб загладити свою неввічливість, питає: — А що з нею було далі?

— З ким?

— З Ізабеллою, про яку ви щойно говорили.

— А, з нею! Нічого не було. Вона померла.

Женев'єва злякано зупиняється.

— Померла? Як шкода! Пробачте, я не знала...

— Нічого. Ми недовго були знайомі.

— Померла раптово?

— Так, — відповідаю я. — Але навіть не помітила, що помирає. Це теж чогось варте.

— Звичайно. — Женев'єва подає руку. — Мені справді дуже шкода.

Рука в неї міцна, вузька й холодна. У ній не чути більше жару. Це рука молодій дами, що трохи була схибила, але знов виправилась.

— Гарне ім'я — Ізабелла, — каже вона. — Своє ім'я я раніше ненавиділа.

— А тепер уже ні?

— Ні,— привітно відповідає Женев'єва.

Вона залишається такою й надалі — привітною і ввічливою. Це та прикра ввічливість, з якою в маленькому місті ставляться до людей, що їх мимохідь зустрічають і відразу ж знов забувають. Я раптом відчуваю, який поганий на мені костюм, що його кравець Зульцблік перешив із моєї старої солдатської форми. Женев'єва, навпаки, одягнена дуже гарно. Вона завжди гарно одягалася, але мені це ніколи не впадало так в око.

Женев'єва і її мати вирішили спершу поїхати на кілька тижнів до Берліна. Мати — сама люб'язність.

— Театри! Концерти! Просто оживаєш, коли приїздиш до великого міста. А крамниці! А нові моди! — Вона ласкаво поплескує Женев'єву по руці.— Ми вже там порозкошуємо. Правда ж?

Женев'єва киває головою. Верніке аж сяє. Вони вбили її, думаю я. Але що саме вони вбили в ній? Може, воно є в кожному з нас — засипане, сховане? І що воно таке насправді? Може, воно і в мені є? І його теж убили? Чи його ніколи й не випускали на волю? І чи воно є тільки тепер, чи було до мене і буде після мене, важливіше, ніж я сам? Чи все це — просто безладдя, яке здається глибоким, а насправді воно — зміщення почуттів, ілюзія, нісенітниця, що скидається на глибокодумність, як запевняє Верніке? Але чому ж тоді я кохав його, чому воно захопило мене зненацька, як леопард бика, чому я не здатен забути його? Хіба мені, всупереч теоріям Верніке, не здавалося, ніби в замкненій кімнаті відчинилися двері, і крізь них на мить стало видно дощ, блискавиці й зірки?

Я встаю.

— Що з вами? — питає Верніке. — Ви нервуєтесь, як... — він замовкає, потім додає:— Як курс долара.

— Ох, цей мені долар! — каже Женев'євина мати й зітхає.— Справжнє лихо! На щастя, дядько Гастон...

Я вже не слухаю, що зробив дядько Гастон. Я раптом опиняюся надворі і пам'ятаю тільки, що сказав Ізабеллі: "Дякую за все", — а вона здивовано спитала: "За що?"

Я повільно спускаюся з пагорба. На. добраніч, кохане, неприборкане серце, думаю я. Прощай, Ізабелло! Ти не втонула, я раптом зрозумів це. Ти не загинула, не вмерла. Ти тільки пішла, полетіла. Ні, навіть не так: ти зненацька стала невидима, як стародавні боги. Просто змінилася довжина хвилі, на якій їх бачили. Ти ще є, але тебе вже не спіймаєш, ти завжди є, ніколи не загинеш, все завжди є, ніщо ніколи не гине, над ним лише пропливають світло й тіні, але він завжди тут — той обрис, що існував до нашого народження й існуватиме після нашої смерті. Іноді він прозирне крізь те, що ми вважаємо життям, на мить засліпить нас — і ми стаємо раптом не такі, як були раніше.

Я помічаю, що йду швидше. Потім, важко дихаючи, починаю бігти. Геть мокрий від поту, добігаю до брами й вертаюся назад. Я й далі охоплений тим самим почуттям, це

ніби почуття раптового звільнення, всі осі світу враз проходять крізь моє серце. Народження і смерть — тільки слова, та й годі, дикі гуси летять наді мною, відколи стоїть світ, немає більше ні запитань, ні відповідей! Прощай, Ізабелло! Вітаю тебе, Ізабелло! Прощай, життя! Вітаю тебе, життя!

Аж згодом я помічаю, що йде дощ. Я підставляю йому обличчя й ловлю ротом краплі. Потім рушаю до брами. Там маячить постать, від якої тхне вином і ладаном. Ми разом проходимо в браму. Сторож зачиняє її за нами.

— Ну? — питає Бодендік. — Звідки це ви? Шукали бога?

— Ні, я вже знайшов його.

Він недовіжливо поглядає на мене з-під капелюха.

— Де? У природі?

— Я навіть не знаю де. А хіба його можна знайти в якомусь певному місці?

— Біля вівтаря, — мурмоче Бодендік і показує праворуч. — Мені в цей бік. А вам?

— В усі боки, пане вікарію, — кажу я. — В усі боки.

— Ви ж нібито не такі вже й п'яні,— трохи здивовано бурчить він мені вслід.

Я повертаюся додому. За брамою на мене раптом хтось нападає.

— Нарешті я спіймав тебе, негіднику!

Я струшую з себе незнайомця, гадаючи, що це якийсь жарт. Та він миттю схоплюється на ноги і б'є мене головою під груди. Я падаю на обеліск, але встигаю ще дати йому стусана в живіт. Удар не дуже замашний, бо я завдав його, вже падаючи. Незнайомиць знов кидається на мене, і я впізнаю в ньому різника Вацека.

— Ви що, збожеволіли? — питаю я. — Не бачите, на кого нападаєте?

— Ще й як бачу! — Вацек хапає мене за горло. — Дуже добре бачу, падлюко! Але тепер тобі каюк!

Я не знаю, чи він п'яний, — мені просто ніколи думати про це. Вацек нижчий за мене, проте м'язи в нього, як у бика. Мені щастить перевернутись і притиснути його до обеліска. Він трохи послаблює обійми. Рвонувшись разом із ним убік, я стукаю його головою об цоколь. Тепер він зовсім випускає мене. Про всяк випадок, я завдаю йому ще удару плечем у підборіддя, встаю, підходжу до брами і вмикаю світло.

— Що все це означає? — питаю я.

Вацек поволі підводиться. Він ще не отямився як слід і тільки трясє головою. Я не спускаю його з очей. Раптом він знов кидається вперед, намагаючись влучити головою мені в живіт. Я відскакую вбік, підставляю йому ногу, і він ще раз глухо гепає на обеліск, тепер уже на полірований ріг цоколя. Інший на його місці знепритомнів би, а Вацек тільки заточується. Він обертається до мене й витягає з-за халяви ножа. Це довгий, гострий різницький ніж. Лезо його виблискує в світлі електричної лампочки. Вацек затискає ножа в руці й кидається на мене. Я не прагну до зайвого героїства: у двобої з різником, який майстерно володіє ножем, це було б самогубством. Я відскакую за обеліск, Вацек біжить за мною. На щастя, я спритніший за нього.

— Ви з глузду з'їхали? — сичу я. — Хочете, щоб вас повісили за вбивство?

— Я тобі покажу, як спати з моєю жінкою! — хрипить Вацек. — Я з тебе кров

вищіджу!

Тепер я, нарешті, дізнаюся, в чім річ.

— Вацеку! — кричу я. — Ви хочете вбити невинного!

— Стерво! Я тобі зараз горлянку переріжу!

Ми бігаємо навколо обеліска. Мені не спадає на думку покликати когось на допомогу, бо все відбувається надто швидко. Та й хто б мені справді міг допомогти?

— Вас обдурили! — кричу я здавленим голосом. — Нащо мені ваша жінка!

— Ти спиш із нею, сатано!

Ми бігаємо далі — то в той бік, то в той. Вацекові в чоботях важче, ніж мені.

От чорт, думаю я, де Георг? Мене тут через нього хочуть зарізати, а він собі милується з Лізою у себе в кімнаті.

— Спитайте в своїй жінки, ідіоте! — кажу я, ледве переводячи подих.

— Я тебе уколошкаю!

Я дивлюся, чим би й собі озброїтись. Проте поблизу немає нічого. А поки я встигну підняти невеличкий надгробок, Вацек переріже мені горлянку. Зненацька я помічаю, що на підвіконні біліє шматок мармуру завбільшки з кулак. Я хапаю його і, стрибаючи навколо обеліска, шпурляю ним Вацекові в голову. Камінь влучає в ліву брову, і око різникові відразу заливає кров. Тепер він бачить лише правим оком.

— Вацеку, ви помиляєтесь! — кричу я. — Я нічого не мав із вашою жінкою! Присягаюся!

Вацек трохи зменшує темп, але він іще небезпечний.

— Отак скривдити фронтового товариша! — сичить він. — Мерзотнику!

Він наставляє на мене голову, як бик на арені. Я відскакую вбік, знов хапаю шматок мармуру і вдруге шпурляю в нього. На жаль, цього разу не влучаю, камінь падає в кущ бузку.

— Начхати мені на вашу жінку! — кричу я. — Розумієте? Начхати!

Вацек мовчки ганяється за мною далі. Із лівої брови в нього цебенить кров, тому я тікаю ліворуч: так він погано бачить мене, і вирішальної хвилини мені щастить добре турнути його ногою в коліно. Тієї самої миті він пробує штрикнути мене ножем, але зачіпає тільки мою підшву. Удар у коліно допомагає. Вацек зупиняється, закривавлений, тримаючи ножа наготові.

— Послухайте! — кажу я. — Не рушайте з місця! Давайте укладемо на хвилину перемир'я! А потім знов кидайтесь на мене, і я виб'ю вам друге око! Та слухайте ж, йолопе! — Я втуплююсь у Вацека поглядом, ніби хочу його загіпнотизувати. Я колись читав, що це допомагає. — Я ні-чо-го не мав із ва-шо-ю жін-ко-ю! — скандую я повільно й виразно. — Вона не цікавить мене! Стійте! — сичу я, побачивши, що Вацек знов рушає з місця. — У мене в самого є дівчина!

— Тим гірше, клятий жеребе!

Вацек кидається вперед, проте, надто круто повернувшись, чіпляється за цоколь і мало не падає. Скориставшись цим, я знову б'ю його ногою, цього разу в гомілку. Хоч він і в чоботях, удар діє. Вацек зупиняється, широко розставивши ноги, проте ножа з

рук не випускає.

— Послухайте, бовдуре! — кажу я наполегливим голосом гіпнотизера. — Я кохаю зовсім іншу жінку! Стривайте! Я вам її покажу! У мене є з собою фото!

Вацек мовчки подається вперед, і ми оббігаємо нових півкола. Мені щастить витягти з кишені гаман. Герда на прощання дала мені свою фотокартку. Я похапцем пробую намацати її. На землю падає кілька яскравих банкнот по мільярду марок. Нарешті фото у мене в руках.

— Ось! — кажу я і обережно простягаю його з-за обеліска, але так, щоб Вацек не дістав моєї руки. — Хіба це ваша жінка? Гляньте! І прочитайте, що там написано!

Вацек скоса зиркає на мене здоровим оком. Я кладу зображення Герди на цоколь обеліска.

— Бачите! Хіба це ваша жінка?

Вацек незграбно пробує спіймати мене.

— Телепню! — кажу я. — Гляньте лишень на фото! Хіба той, хто має таку дівчину, бігатиме за вашою жінкою?

Я переборщив. Ображений Вацек робить нову спробу спіймати мене. Потім зупиняється й нерішуче каже:

— Із нею хтось спить!

— Дурниці! — кажу я. — Ваша дружина вірна вам!

— То що ж вона тут завжди робить?

— Тут!

— Не розумію, про що ви говорите! — кажу я. — Може, вона кілька разів приходила сюди дзвонити по телефону. Жінки люблять телефонні розмови, а надто коли їх надовго залишають самих. Поставте їй телефоні

— Вона й уночі буває тут! — каже Вацек.

Ми стоїмо один проти одного, розділені обеліском.

— Вона недавно приходила сюди на кілька хвилин, коли принесли додому тяжко хворого Кнопфа, — відповідаю я. — А взагалі вона працює вночі в "Червоному млині".

— Про це вона казала, але...

Ніж опускається. Я беру Гердину фотокартку, виходжу з-за обеліска й підступаю до Вацека.

— Ось так, — кажу я. — Тепер коліть мене скільки заманеться. А можна й поговорити. Чого ви хочете? Зарізати невинного?

— Ні, цього я не хочу, — помовчавши, відповідає Вацек. — Але ж...

Виявляється, що його нацькувала на мене вдова Конерсман. Те, що в цьому будинку вона вважає тільки мене здатним на таке, трохи тішить моє самолюбство.

— Чоловіче добрий, — кажу я. — Якби ви знали, чим у мене заклопотана голова, то не підозрювали б мене! А ще погляньте на її поставу. Нічого не помічаєте?

Вацек втуплює очі в Гердину фотокартку. На ній стоїть напис: "Коханому Людвігові від Герди". Що він може там ще помітити одним оком?

— Така сама, як у вашої дружини, — кажу я. — До речі, чи немає в неї широкого, як

накидка, плаща іржаво-червоного кольору?

— Є,— відповідає Вацек, знову трохи загрозливо. — Звичайно, є, а що?

— Моя дама теж має такого плаща. Їх можна купити якого завгодно розміру в крамниці Макса Кляйна на Головній вулиці. На них саме тепер мода. Ну, а стара Конерсман підсліпувата. От вам і розгадка.

У старої Конерсман очі, як у яструба, але чому тільки не повірить чоловік-рогач, коли хоче повірити!

— Вона просто переплутала їх, — веду я далі.— Ця дама, що на картці, справді приходила до мене кілька разів. Має вона право прийти чи ні?

Я полегшую Вацеків завдання. Йому треба тільки сказати "так" або "ні". Навіть досить кивнути головою.

— Отож-бо, — кажу я. — І за це людину мало не заколюють уночі.

Вацек стомлено опускається на східці.

— Друже, мені від тебе теж добре перепало. Ось, глянь.

— Око ціле.

Вацек мацає загуслу чорну кров.

— Якщо ви й далі будете викидати такі коники, то скоро попадете на каторгу, — кажу я.

— Що я вдію? Така в мене вдача.

— Заколить себе, коли вже вам так кортить когось колоти. Це врятує вас від багатьох неприємностей.

— Часом я й ладен би штрикнути себе ножом. Друже, що мені робити? Я до нестями люблю свою жінку, а сам їй осоружний.

Його слова зворушують мене. Я теж відчуваю втому й опускаюся на східці побіч нього.

— Це все через мою роботу, — з відчаєм каже Вацек. — Вона ненавидить запах крові, друже. Та коли весь час ріжеш коней, то й тхнеш кров'ю.

— А хіба у вас немає іншого костюма? Щоб переодягтися, коли ви йдете з різниці?

— Не можна переодягатися. Інші різники подумують, що я хочу бути кращим за них. Та й однаково запах залишиться. Його нічим не вибавиш.

— А якщо митися після роботи?

— Митися? — питає Вацек. — Де? У міській лазні? Вона ж зачинена, коли я о шостій ранку повертаюся з різниці.

— А в різниці немає душі?

Вацек хитає головою.

— Тільки шланг, щоб змивати долівку. А митися під шлангом уже надто холодно.

Я погоджуюся. Крижана вода в листопаді — невелика втіха. От коли б Вацек був Карлом Брілем, то не мав би такого клопоту. Карл узимку прорубує кригу на річці і плаває в ополонці разом зі своїми товаришами з клубу.

— А якби ви спробували користуватися туалетною водою? — питаю я.

— Теж не можна. Інші різники подумують, що я педераст. Ви не знаєте, які в нас у

різниць люди!

— То, може, вам краще поміняти фах?

— Я нічого іншого не вмію робити, — похмуро каже Вацек.

— Спробуйте торгувати кіньми, — раджу я. — Це майже те саме, що різати їх.

Вацек тільки рукою махає. Якусь мить ми сидимо мовчки. Яке мені діло до нього, думаю я. І як йому можна допомогти? Ліза любить "Червоний млин". Вона не так закохана в Георга, як хоче когось кращого за свого різника.

— Вам треба стати справжнім кавалером, — кажу я нарешті. — Ви добре заробляєте?

— Непогано.

— То ви ще маєте можливість завоювати любов своєї дружини. Ходіть через день у лазню і придбайте новий костюм, який могли б носити тільки вдома. І ще кілька сорочок, одну-дві краватки. Можете ви купити все це?

Вацек обмірковує мою пораду.

— Ви вважаєте, що це допоможе?

Я згадую, як мене оцінювала поглядом пані Терговен.

— У новому костюмі краще себе відчуваєш, — кажу. — Недавно я відчув це на собі.

— Справді?

— Справді.

Вацек зацікавлено дивиться на мене.

— Але ж ви бездоганно вбрані.

— Як на чию думку. На вашу — бездоганно, а на думку інших людей — ні. Я це помітив.

— Та невже? Давно?

— Сьогодні.

Вацек роззявляє рота.

— От тобі й на! То ми з вами майже брати! Диво, та й годі!

— Я десь читав, що всі люди брати. А як подивишся, що діється на світі, то стає ще дивніше.

— І ми мало не повбивали один одного, — радісно каже Вацек.

— Брати часто вбивають один одного.

Вацек підводиться.

— Завтра піду в лазню. — Він обмацує ліве око. — Власне, я вже й думав замовити собі мундир штурмовика. Їх саме почали шити в Мюнхені.

— Гарно пошитий темно-сірий костюм кращий. У вашого мундира немає майбутнього.

— Щиро дякую, — каже Вацек. — Але я, мабуть, замовлю і костюм, і мундир. І не сердься на мене, друже, що я хотів тебе заколоти. Завтра я пришлю тобі за це добрячий шмат першокласної кінської ковбаси.

XXIV

— Чоловік-рогач, — мовить Георг, — це те саме, що їстівна свійська тварина,

скажімо, півень чи кролик. Ти з задоволенням ласуєш ним, коли не знав його живим. Якщо ж ти ріс і грався з ним, годував і доглядав його, то треба бути дуже черствою людиною, щоб приготувати собі з нього печеню. Тому краще не знати рогачів особисто.

Я мовчки показую на стіл. Там між взірцями каменів лежить червона кінська ковбаса — подарунок Вацека. Сьогодні вранці він залишив її для мене.

— Ти їстимеш цю ковбасу? — питає Георг.

— Звичайно. У Франції я їв ще гіршу. Але ти не викручуйся! Ось на столі лежить Вацеків подарунок. І я стою перед дилемою.

— Тільки через свою любов до драматичних ситуацій.

— Гаразд, — кажу я. — Не заперечую. Але так чи інакше, я врятував тобі життя. Стара Конерсман шпигуватиме й далі. Чи варто тобі ризикувати?

Георг дістає з шафи бразильську сигару.

— Вацек тепер вважає тебе своїм братом, — каже він. — Тебе не мучить сумління?

— Ні. Він до того ще й нацист, а це скасовує таке однобічне братерство. Але припустімо, що він мій брат.

— Вацек і мій брат, — каже Георг, пускаючи білу хмарку диму в обличчя святої Катерини з пофарбованого гіпсу. — Ліза зраджує мене так само, як і його.

— Ти це тепер вигадав? — здивовано питаю я.

— Зовсім ні. А звідки ж у неї всі оті сукні? Вацек її чоловік, тому він не задумується над цим, а я задумався.

— Ти?

— Вона сама призналася мені, не чекаючи, поки я запитаю. Не хотіла, щоб між нами стояла якась облуда. Так вона сказала. І це був не жарт, вона чесно цього не хотіла.

— А ти? Ти хіба не зраджуєш її з вигаданими постатями своєї уяви і своїх журналів?

— Звичайно. А що взагалі означає зраджувати? Це слово завжди вживають лише ті, яких саме й зраджують. І відколи це ти став пов'язувати почуття з мораллю? Хіба я для цього тебе стільки років виховував тут, серед символів минулості всього земного? Зраджувати! Яке вульгарне слово для найтоншого, найвищого почуття невдоволення, для пошуків чогось іншого, все більшого...

— Здаюся! — перебиваю я його. — Глянь у вікно! Той коротконогий, але дуже міцний чоловік з гулею на лобі, що саме заходить у двері, — різник Вацек. Він щойно помився в лазні, підстригся, а волосся його ще мокре від одеколону. Він хоче сподобатися своїй дружині. Це тебе не зворушує?

— Зворушує, але він ніколи не сподобається своїй дружині.

— То чого ж вона вийшла за нього?

— Відтоді вона стала на шість років старша. І вийшла вона за нього у війну, коли дуже голодувала, а Вацек міг дістати скільки завгодно м'яса.

— То чому ж вона тепер не кине його?

— Бо він погрожує, що вб'є всю її родину.

— Це вона тобі так казала?

— Авжеж.

— О боже! — вигукую я. — І ти повірив!

Георг пускає гарне кільце диму.

— Коли ти, гордий циніку, доживеш до мого віку, то, може, теж зрозумієш, що вірити не тільки зручно — часом те, в що віриш, буває навіть правдою.

— Ну, добре, — кажу я. — А що ж робити з Вацековим різницьким ножем? І з яструбиними очима вдови Конерсман?

— Так, та вдова — справжнє лихо, — відповідає Георг. — А Вацек — дурень. Йому тепер живеться краще, ніж будь-коли, бо Ліза зраджує його і тому ласкавіша до нього. Побачиш, якої він заспіває, коли вона знову стане вірною дружиною і зганятиме за це на ньому злість. Ну, а тепер ходімо обідати. Ще встигнемо подумати, що нам робити далі.

Едуард мало не падає, побачивши нас. Долар підскочив уже майже до більйона, а ми ще, здається, маємо невичерпні запаси талонів.

— Ви їх друкуєте! — каже він. — Ви фальшивомонетники! Потай друкуєте їх!

— Ми б хотіли після обіду випити пляшку "Форстерезуїтенгартена", — з гідністю мовить Георг.

— Як це — після обіду? — недовірливо питає Едуард. — Що це має означати?

— Вино надто добре, щоб пити його з тим, що ти останнім часом подаєш на стіл, — кажу я.

Едуардове обличчя наливається кров'ю.

— Харчуватися з минулої зими на якісь там мізерні шість тисяч марок за обід та ще й ганити їжу — це вже казна-що! Поліцію б на вас покликати!

— Поклич! Ще одне слово, і ми пообідаємо в тебе, а вино підемо пити в "Гогенцоллерн".

Здається, що Едуард ось-ось лусне, проте задля вина він опановує себе.

— Я через вас дістав виразку шлунка, — бурмоче він і квапливо відходить. — Виразку шлунка! І тепер можу пити саме молоко!

Ми сідаємо до столика й озираємось довкола. Я крадькома і з нечистим сумлінням шукаю поглядом Герду, але її не видно. Натомість я помічаю знайому постать, що, усміхаючись, бадьоро простує до нас через залу.

— Ти бачиш? — питаю я Георга. — Різенфельд! Знов тут! "Лиш той, хто знає тугу..."

Різенфельд вітається з нами.

— Ви прийшли саме вчасно, щоб віддячитись, — каже йому Георг. — Наш юний ідеаліст бився вчора за вас на дуелі. Американська дуель — ніж проти шматка мармуру.

— Що? — Різенфельд сідає й замовляє кухоль пива. — В чім річ?

— Пан Вацек, чоловік Лізи, якій ви надокучаєте квітками й цукерками, вирішив, що це подарунки від мого товариша, й засів на нього з ножем.

— Поранив? — коротко питає Різенфельд, оглядаючи мене.

— Тільки підощву, — каже Георг. — А Вацек дістав невеличку рану.

— Знов брешете?

— Цього разу ні.

Я з захопленням дивлюся на Георга. Його нахабство не знає меж. Проте Різенфельда не так-то легко подолати.

— Він повинен виїхати звідси, — наказує він, як римський імператор.

— Хто? — питаю я. — Вацек?

— Ви!

— Я? А чому не ви? Або не ви й Георг?

— Вацек знов полізе битися. Ви — природна жертва. На нас, лисих, він не подумає.

Отже, виїхати треба вам. Розумієте?

— Ні,— відповідаю я.

— Хіба ви не хотіли й так виїхати звідси?

— Але не через Лізу.

— Я сказав, що ви хотіли й так виїхати, — пояснює Різенфельд. — Хіба ви не бажали поринути у вир великого міста?

— У ролі кого? У великому місті задарма не годують.

— У ролі співробітника газети в Берліні. Спочатку заробітки будуть невеликі, але достатні, щоб прожити. А далі видно буде.

— Що? — питаю я, затамувавши подих.

— Ви ж кілька разів питали мене, чи я не знаю для вас якогось місця! Ну от, у Різенфельда є деякі зв'язки. Я дещо напивав для вас. Тому й заїхав сюди. З першого січня двадцять четвертого року можна приступати до роботи. Посада невеличка, зате в Берліні. Згода?

— Стривайте! — каже Георг. — У нього контракт на п'ять років.

— То він утече без попередження. Ну що, вирішили?

— А скільки він зароблятиме? — питає Георг.

— Двісті марок, — спокійно відповідає Різенфельд.

— Я так і думав, що ви мені тільки голову морочите! — сердито кажу я. — Вам так подобається дражнити людей? Двісті марок! Хіба така сміховинна сума ще існує?

— Якщо не існує, то буде існувати! — каже Різенфельд.

— Буде? — перепитую я. — Де? В Новій Зеландії?

— У Німеччині! Житня марка. Не чули ще про неї?

Ми з Георгом презираємось. Уже ходила чутка про те, що будуть запроваджені нові гроші. Вартість однієї марки буцімто дорівнюватиме вартості певної кількості жита. Але за останні роки ходило стільки різних чуток, що їм уже ніхто не вірив.

— Цього разу правда, — каже Різенфельд. — Я знаю про це з надійного джерела. А житню марку потім замінять золотою. Так вирішив уряд.

— Уряд! Це ж він призвів до знецінення грошей!

— Можливо. Але тепер уже годі. Уряд більше не мав боргів. Один більйон інфляційних марок дорівнюватиме одній золотій марці.

— А золота марка потім знов покотиться вниз? І все почнеться спочатку?

Різенфельд п'є пиво.

— То ви згодні чи ні? — питає він.

Мені здається, що в ресторані раптом западає мертва тиша.

— Згоден, — кажу я.

У мене таке почуття, наче це сказав хтось інший. Я не зважуюся глянути на Георга.

— Оце розумна відповідь, — мовить Різенфельд.

Я дивлюся на скатертину. Вона ніби кудись пливе в мене перед очима. Потім я чую, як Георг каже:

— Офіціанте, принесіть нам пляшку "Форстерезуїтенгартена". Швидко.

Я підводжу очі.

— Ти ж урятував нам життя, — каже Георг. — От і відзначимо це.

— Нам? — питає Різенфельд. — Чому нам?

Георг не розгублюється. Він спритно пояснює:

— Тому, що ніхто ніколи не рятує одного життя. Адже кожне життя завжди пов'язане з кількома іншими.

Важка хвилина минула. Я вдячно поглядаю на Георга. Я зрадив його, бо не міг не зрадити, і він зрозумів це. Адже він залишається у Верденбрюці.

— Ти приїдеш до мене в гості, — кажу я. — І я познайомлю тебе з берлінськими дамами з вищого світу й кіноартистками.

— Ну й плани у вас, хлопці! — дивується Різенфельд. — А де ж вино? Адже я теж щойно врятував вам життя.

— Хто тут, власне, кого рятує? — питаю я.

— Кожен рятує когось, — каже Георг. — Так само, як він завжди когось убиває. Навіть якщо сам не знає про це.

Вино стоїть на столі. З'являється Едуард, блідий і розгублений.

— Налийте й мені чарку.

— Тікай звідси! — кажу я. — Радий чужим пожитися! Свое вино ми й самі можемо випити.

— Та ні. На мій кошт. Я не візьму грошей за цю пляшку. Але дайте мені чарку. Мені треба чогось випити.

— Ти хочеш поставити нам пляшку вина? Подумай, що ти кажеш!

— Так, ставлю вам пляшку вина. — Едуард сідає до столика й раптом мовить: — Помер Валентин.

— Валентин? Що з ним сталося?

— Параліч серця. Мені щойно подзвонили.

Він хапає чарку.

— І ти, поганцю, хочеш випити з цього приводу? — обурююсь я. — Радий, що позбувся його?

— Присягаюся вам, що ні! Не тому. Адже він урятував мені життя!

— Що? — питає Різенфельд. — Вам також?

— Звичайно, мені, а кому ж іще?

— Що тут у вас таке? — питає Різенфельд. — Клуб рятівників життя, чи що?

— Такі тепер часи, — каже Георг. — За ці роки багатьом урятовано життя. А багатьом — ні.

Я вражено дивлюся на Едуарда. В нього й справді сльози на очах, але хтозна, чи вони щирі.

— Я не вірю тобі, — кажу. — Надто часто я чув, як ти бажав йому смерті. Тобі шкода було свого проклятого вина.

— Присягаюся, що ні! Інколи я казав так спересердя, аби сказати. — В Едуарда очі повні сліз. — Він же справді врятував мені життя.

Різенфельд підводиться.

— З мене досить цієї балаканини про рятівників. Ви після обіду будете в себе в конторі? Гарзд!

— Не посылайте більше квіток, Різенфельде! — гукає навздогін йому Георг.

Різенфельд махає рукою і зникає в дверях. З виразу його обличчя не можна визначити, сердитий він чи задоволений.

— Випиймо за Валентина, — каже Едуард. Губи в нього тремтять. — Хто б подумав! Перейшов усю війну, а тепер лежить мертвий. Одна мить — і все.

— Якщо ти вже хочеш бути сентиментальним, то будь ним до кінця, — кажу я. — Принеси пляшку вина, якого ти ніколи не давав Валентиніві.

— "Йоганнісбергера"? Зараз. — Едуард квапливо підводиться і перевальцем іде до буфету.

— Мені здається, що він щиро сумує, — каже Георг.

— Щиро сумує і щиро відчуває полегкість.

— Я саме це й хотів сказати. Зрештою, так буває майже завжди. Чогось більшого від людей не можна й вимагати.

Хвилину ми сидимо мовчки.

— Чи не забагато подій на один раз? — нарешті кажу я.

Георг дивиться на мене.

— За твоє здоров'я! Колись же ти однаково виїхав би звідси. А Валентин? Він прожив на кілька років довше, ніж можна було сподіватися тоді, сімнадцятого року.

— Як і всі ми.

— Так. І тому треба цінувати це.

— А хіба ми цього не цінуємо?

Георг усміхається.

— Цінуємо, якщо тієї миті не бажаємо чогось іншого.

Я підіймаю чарку.

— Коли так, то я не цінував того, що випало на мою долю. А ти?

Георг підморгує мені.

— Давай утечемо, поки не повернувся Едуард. Хай йому біс із його вином!

— Ніжна, — шепочу я в темряві, обернувшись до муру. — Ніжна й дика, мімозо й нагайко, який я був дурний, що хотів утримати тебе! Хіба можна полонити вітер? Чим

би він став тоді? Затхлим повітрям. Іди, іди своїм шляхом, відвідуй концерти й театри, одружуйся з офіцером запасу чи директором банку, героєм інфляції! Іди, юносте, яка покидає тільки того, хто сам хоче її покинути, прапоре, що тріпоче, недосяжний, у високості, вітрило у безмежній блакиті моря, фата моргано, гро барвистих слів. Іди, Ізабелло, іди, моя пізня, далеко відкинута війною юносте, яку я все-таки наздогнав, може, занадто мудра, занадто розважна як на свій вік юносте! Ідіть, ідіть обидві, і я теж піду. Нам нічого докоряти одне одному, в нас різні шляхи, але це теж лише так здається, бо смерть не можна обдурити, її можна тільки витримати. Прощайте! З кожним днем щось у нас помирає, але й з кожним днем ми живемо довше, ви навчили мене цього, і я не забуду вашої науки. Ніщо ніколи не гине, і той, хто нічого не прагне витримати, має все. Прощайте, я цілую вас холодними устами, обіймаю руками, які не можуть вас утримати, прощайте, прощайте, ти залишитесь у мені, аж поки час не зітре вас у моїй пам'яті...

— Я сиджу на крайній лавці в алеї, звідки видно всю божевільню. В руці у мене пляшка горілки з гуральні Ротша, а в кишені чек на тверду валюту: на тридцять повноцінних швейцарських франків. Дива тривають далі: швейцарська газета, яку я цілих два роки бомбардував своїми віршами, з якоїсь примхи надрукувала один із них і відразу ж прислала мені чек. Я вже ходив у банк пересвідчитись, чи все це правда. Управитель відразу ж запропонував мені оплатити чек марками за чорним курсом. Я ношу чек у кишені на грудях, біля самого серця. Він прибув надто пізно: кілька днів тому я міг би купити за ці гроші новий костюм і білу сорочку, щоб мати імпозантний вигляд перед дамами Терговен. Та все пропало! Грудневий вітер свище в деревах, чек шелестить у кишені, а я сиджу на лавці в уявному смокінгу, в лакованих черевиках, які мені ще й досі винен Карл Бріль, хвалю бога і молюся на тебе, Ізабелло. З кишені в мене виглядає хусточка з найтоншого батисту, я — капіталіст, що дорогою заглянув сюди, коли захочу — "Червоний млин" лежатиме біля моїх ніг, у руці в мене поблискує шампанське безстрашних пияків, що ніколи не нап'ються вдосталь, напій фельдфебеля Кнопфа, яким він прогнав смерть. І я п'ю під сірим муром, що відокремлює мене від тебе, Ізабелло, моя юносте, від твоєї матері, від божого рахівника Бодендіка і від командира розуму Верніке, від великого хаосу і вічної війни. Я п'ю і бачу ліворуч перед собоюпологовий будинок. Там світиться в кількох вікнах — то матері народжують дітей. І мені аж тепер впадає в око, що він стоїть так близько від божевільні,— а я ж знаю цей будинок, повинен його знати, бо й сам народився в ньому, хоч досі про це якось не думав! Вітаю й тебе, затишний притулку, вулику плодючості! Мою матір привезли сюди, бо ми були бідні, а тут не беруть грошей, коли на пологах можуть повчитися майбутні акушерки. Отже, вже при народженні я прислужився науці! Вітаю невідомого будівничого, що так мудро спорудив тебе поблизу іншого дому! Певне, в його задумі не було ніякої іронії, бо ж автори найкращих у світі жартів — поважні, поверхові люди. І все ж таки — слава нашому розумові! Але не варто надто пишатися ним і покладатися на нього! Ти, Ізабелло, отримала його назад, цей дарунок данайців, а вгорі сидить Верніке й радіє, і має слухність. Але мати слухність означає наблизитися

до смерті. Той, хто завжди має слухність, стає чорним обеліском. Пам'ятником!

Пляшка порожня. Я шпурляю її якомога далі, і вона глухо падає на м'яку ріллю. Я підводжуся. Я випив досить і якраз готовий для "Червоного млина". Різенфельд влаштовує там сьогодні прощальний вечір і вечір чотирьох рятівників життя. Будуть Георг, Ліза, а четвертий я. Мені треба самому де з ким попрощатися, а потім ми всі разом відсвяткуємо ще одні проводи — проводи інфляції.

Пізно вночі ми, наче п'яна похоронна процесія, повільно йдемо Головною вулицею. Де-не-де блимають ліхтарі. Ми ховали, трохи передчасно, старий рік. До нас приєдналися Віллі й Рене де ла Тур. Віллі й Різенфельд палко заперечалися. Різенфельд присягається, що інфляції настав кінець і що буде введена житня марка, а Віллі каже, що в такому разі він збанкрутує, і вже тому Різенфельдові слова не повинні справдитись. Почувши це, Рене де ла Тур стає дуже мовчазна.

Здалеку в темряві ми помічаємо ще одну процесію. Вона рухається Головною вулицею нам назустріч.

— Георгу, — кажу я, — хай дами трохи відстануть. Тут пахне бійкою.

— Безперечно.

Ми саме підходимо до Нового ринку.

— Як тільки побачиш, що на нас нападають, відразу ж біжи в кав'ярню Маца, — напучує Георг Лізу. — Знайди там спілку співаків Бодо Ледергозе і скажи, що нам потрібна їхня допомога. — Він обертається до Різенфельда. — А вам краще вдати, ніби ви не з нашого гурту.

— Ти також тікай, Рене, — каже Віллі. — Тримайся далі від поля бою.

Друга процесія вже біля нас. Усі вони в чоботях — омріяних чоботях німецьких патріотів, і всім їм, крім двох, десь по вісімнадцять-двадцять років. Зате їх удвічі більше за нас.

Ми проходимо повз них.

— Отого рудого собаку ми знаємо! — кричить раптом хтось.

Чуприна Віллі полум'яніє навіть у темряві.

— І отого лисого теж! — вигукує ще хтось, показуючи на Георга. — Бий їх!

— Біжи, Лізо! — каже Георг.

Ліза кидається бігти, тільки підбори її миготять.

— Ці боягузи хочуть покликати поліцію! — кричить якийсь білявий шмаркач в окулярах і пробує наздогнати Лізу.

Віллі підставляє ногу, і білявий падає. Тієї самої миті вся зграя кидається на нас.

Нас п'ятеро, не рахуючи Різенфельда. Власне, тільки четверо з половиною. Половина — це Герман Лоц, наш фронтовий товариш, у якого ліву руку ампутовано по саме плече. Він разом із ще одним фронтовим товаришем, низеньким Келлером, приєднався до нас біля кав'ярні "Централь".

— Гляди, Германе, щоб вони тебе не збили з ніг! — гукаю я. — Тримайся всередині! А ти, Келлере, якщо опинишся долі, хапай їх зубами!

— Прикривайте тил! — наказує Георг.

Наказ розумний, але цієї миті наш тил — великі вітрини будинку мод Макса Кляйна. Патріотична Німеччина атакує нас, а хто ж хоче, щоб його впхнули у вітрину? Поріжеш склом спину, та ще й платитимеш відшкодування за збитки. А його стягли б саме з нас, якби застукали біля розбитої вітрини. І втекти ми не змогли б.

Поки що ми тримаємося купи. Вітрини трохи освітлені, і нам добре видно своїх ворогів. Я впізнаю одного зі старших: він був серед тієї зграї, з якою ми вже мали сутичку в кав'ярні "Централь". За давнім правилом — насамперед усунути ватажків, — я гукаю йому:

— Чого ж ти, боягузе, не нападаєш? Клаповухе гузно!

Але ватажок і не думає нападати сам. Натомість він наказує своїй гвардії:

— Витягніть його сюди!

Троє розбишак кидаються на нас. Одного Віллі кулаком по голові валить додолу. Другий озброєний гумовим кийком і б'є мене по руці. Я не можу його дістати, а він мене дістає. Віллі бачить це, кидається вперед і заламує йому руку. Кийок летить додолу. Віллі хоче підняти його, але його випереджає один із напасників.

— Хапай кийок, Келлере! — кричу я.

Келер кидається в купу тіл, де орудує кулаками Віллі в світло-сірому костюмі.

Наш бойовий порядок прорвано. Я дістаю добрячого стусана й падаю на вітрину. Вона бряжчить, проте, на щастя, залишається ціла. Над нами відчиняються вікна, а ззаду, з глибини вітрин, на нас дивляться елегантно вдягнені манекени Макса Кляйна. Вони непорушно стоять у наймодні-ших зимових пальтах, наче німа подoba жінок древніх германців, що надихали вояків на подвиг перед укріпленим возами табором.

Якийсь довготелесий прищуватий хлопець хапає мене за горлянку і притискає до себе, ніби хоче поцілувати. Від нього тхне оселедцем і пивом. Ліва рука моя заціпіла від удару гумовим кийком. Великим пальцем правої руки я пробую ткнути йому в око, але він не дається, щільно тулячись головою до моєї щоки. Ми стоїмо, наче пара протиприродних коханців. Ногою я теж не можу його вдарити, бо стою надто близько від нього. Він сковує всі мої рухи. І ось саме цієї миті, коли я, задихаючись, збираюся впасти додолу і останнім зусиллям потягти ворога за собою, я бачу таке, що мене самого бере сумнів: може, я млію, і все це марення? Бо з прищуватої голови, як із купи гною, зненацька виростає квітучий калачик. В очах мого ворога з'являється спантеличений вираз, пальці на моєму горлі розтуляються, навколо нас сиплються черепки. Я пірнаю вниз, звільняюся з його обіймів, знов випростуюсь і головою влучаю йому в підборіддя. Прищуватий повільно опускається навколiшки. На мій подив, коріння калачика, якого хтось кинув згори, так обплело голову прищуватого патріота, що він вклякає завітчаний. Такий собі милий нащадок своїх предків, що прикрашали голови бичачими рогами. На його плечах, як шматки розбитого шолома, лежать зелені майолікові черепки.

Горщик був величенький, проте череп у патріота, мабуть, залізний. Я відчуваю, що він, уже стоячи навколiшки, намагається позбавити мене статі. Я хапаю калачик, у корінні якого повно землі, і шмагаю його по очах. Він підймає руки, щоб протерти очі,

а я, не маючи змоги вдатися до кулаків, б'ю його ногою в пах. Він скоцюрблюється і, щоб захиститися, швидко опускає лапи вниз. Я ще раз стьобаю його по очах, сподіваючись, що він знов підійме руки, і тоді я почну все наново. Та він падає ниць, ніби кланяється по-мусульманському, а наступної миті довкола мене все йде обертом. Я надто захопився і дістав збоку добрячий удар. Я повільно падаю вздовж вітрини. Величезна лялька в бобровому хутрі байдуже дивиться на мене намальованими очима.

— Пробивайтеся до вбиральні! — чую я Георгів голос.

Думка слухна. Нам потрібне надійніше прикриття з тилу. Та добре йому казати: адже ми затиснуті з усіх боків. Наші вороги дістали звідкись підмогу, і скидається на те, що ми з попровалюваними головами опинимося серед манекенів Макса Кляйна. Тієї миті я помічаю, що Герман Лоц стоїть долі навколішки.

— Допоможи мені закотити рукав! — каже він і сопе з напруження.

Я підсовуюсь до Германа й заочую йому лівий рукав піджака, звільняючи блискучий протез. Це нікельований каркас, до якого прикріплено штучну сталеву руку в чорній рукавиці. Через нього Герман і дістав прізвисько "Гец фон Берліхінген із залізним кулаком". Він швидко відчіпляє руку й підводиться.

— Дорогу! Йде Гец! — кричу я знизу.

Георг і Віллі миттю розступаються і пропускають Германа. Він вимахує протезом, як ціпком, і з першого ж разу влучає одного з ватажків. Напасники на мить відскакують назад. Герман кидається між них і починає крутитися, витягнувши перед собою протез. Він тримає його за плече і роздає удари сталевую рукою.

— Мерщій до вбиральні! — гукає він. — Я вас прикрию!

Коли Герман починає орудувати протезом, то є на що подивитися. Я вже не раз бачив його на полі бою, але для наших ворогів це несподіванка. Якусь мить вони стоять з таким виглядом, ніби побачили самого сатану. Нам цього й треба. Ми прориваємося крізь їхні лави і мчимо до вбиральні на Новому ринку. Біжучи, я помічаю, що Герман уперіщує і другого ватажка по роззявленій пащі.

— За нами, Геце! — гукаю я. — Ми прорвалися!

Та Герман робить іще один захід. Порожній рукав метляється навколо нього — то Герман відчайдушно вимахує куксою, щоб утримати рівновагу. Два патріоти в чоботях, що стоять йому на дорозі, витріщилися на нього з подивом і жахом. Одному дістається в підборіддя, а другий, побачивши, що на нього опускається чорна рука, верещить з переляку і, затуливши руками очі, кидається навіки.

Ми досягаємо гарної чотирикутної споруди з пісковика і окопуємося на жіночій половині. Її легше боронити. В чоловічу половину можна залізти крізь пісуар і напасти з тй-лу, а в приміщенні для жінок віконця маленькі й розташовані високо.

Вороги біжать за нами. Тепер їх щонайменше двадцятеро: їм на допомогу з'явилися ще якісь нацисти. Мені видно кілька їхніх мундирів кольору лайна. Вони пробують удертися до нас із того боку, де стою я з Келлером. Але в колотнечі я помічаю, що нам теж іде допомога. За мить я вже бачу, як Різенфельд б'є когось складеним портфелем, у якому, сподіваюся, лежать взірці граніту, а Рене де ла Тур, скинувши з ноги черевика

на високому підборі, хапає його за носок і теж лаштується встряти в бійку.

Поки я дивлюсь на них, хтось так б'є мене головою в живіт, що я аж квакаю. Я завзято відбиваюся, але не маю сили в руках, тому не завдаю ворогові шкоди. Раптом у мене з'являється якесь дивне почуття: ніби таке вже зі мною було колись. Я машинально підіймаю коліно, чекаючи, що цей бугай знов кине́ться на мене. Водночас я бачу картину, що в цьому становищі мені здається найкращою з усіх: через Новий ринок до нас мчить Ліза, як Ніка Само'фракійська, поряд із нею Бодо Ледергозе, а за ним уся спілка співаків. Тієї самої миті бугай знов гилить мене головою, але я помічаю, як Різенфельдів портфель, ніби жовтий прапор, падає на нього, Рене теж блискавично опускає руку, і відразу мій напасник несамовито зойкає.

— Струнко, свині! — кричить могутнім генеральським басом Рене де ла Тур.

Дехто з напасників мимоволі виструнчується. Потім до бою стає спілка співаків, і ми опиняємось на волі.

Я підводжуся. Зненацька стає дуже тихо. Напасники втекли і потягли за собою поранених. Повертається Герман Лоц. Він, як кентавр, кинувся навздогін за ворогом і нагородив іще когось залізним ляпасом. Ми легко відбулися. В мене на голові гуля і таке почуття, ніби рука зламана. Насправді вона ціла. Крім того, мене страшенно нудить. Я надто багато випив, щоб удари в живіт так просто минулися. І знов мучить думка, що таке вже зі мною колись було. Та коли?

— Якби десь ковтнути горілки, — кажу я.

— Буде й горілка, — відповідає Бодо Ледергозе. — А тепер ходімо звідси, поки не з'явилася поліція.

Тієї миті ми чуємо дзвінкий ляпас і здивовано озираємось. Це Ліза вдарила когось.

— Ох ти ж, п'янюго! — спокійно каже вона. — Отак ти дбаєш про дім і дружину?

— Ти... ти... — белькоче темна постать перед нею.

Ліза дає ще одного ляпаса. І раптом у голові в мене прояснюється. Он кого мені нагадували ті удари в живіт. Вацека! Це він стоїть перед нами, якось дивно тримаючись за зад.

— Мій чоловік! — відрекомендовує його Ліза, не звертаючись ні до кого зокрема. — Ось із яким поганцем я коротаю вік.

Вацек мовчить. Він весь заюшений кров'ю. Рана на лобі, яку я йому заподіяв, відкрилася знов. Крім того, кров тече ще й з маківки.

— Це ви його так почастували? — пошепки питаю я Різенфельда. — Портфелем?

Він киває головою і пильно дивиться на Вацека.

— Бувають же зустрічі, — каже він.

— Що в нього з задом? — питаю я. — Чого він ухопився за нього?

— Оса вкусила, — пояснює Рене де ла Тур, приколюючи; довгу шпильку до блакитного капелюшка на своїх кучерях.

— Моє вам шанування! — вклоняюся я їй і підходжу до Вацека. — Тепер я знаю, хто бив мене головою в живіт! Оце така подяка за мою пораду, як краще влаштувати своє життя?

Вацек вирячує на мене очі.

— Це ви? Боже, а я вас не впізнав!

— Він ніколи нікого не впізнає,— глузливо зауважує, Ліза.

Вацек має жалюгідний вигляд. Я помічаю, що він справді послухався моєї поради: коротко підстриг свою гриву — щоправда, через це Різенфельдів удар ще краще пристав до нього — і навіть надяг нову білу сорочку, але домігся цим тільки того, що кров на ній проступає ще виразніше, ніж на темній. Невдаха!

— Ану додому, п'янице! Додому, розбійнику! — каже Ліза і йде від нас.

Вацек слухняно плентає за нею. Самотня пара перетинає Новий ринок. Ми залишаємося. Георг допомагає Лоцові сьак-так приладнати протез.

— Ходімо, — каже Ледергозе. — В моїй кав'ярні ще можна випити. Своїм товариством.

Ми ще трохи сидимо з Бодо і членами його спілки, потім рушаємо додому. Надворі починає світати. Повз нас пробігає хлопчик з газетами. Різенфельд підкликає його і купує газету. На першій сторінці великими літерами надруковано:

КІНЕЦЬ ІНФЛЯЦІЇ! БІЛЬЙОН ДОРІВНЮЄ ОДНІЙ МАРЦІ!

— Ну? — каже Різенфельд.

Я киваю головою.

— Хлопці, а я, мабуть, таки справді збанкрутував, — мовить Віллі.— Я ж грав на зниження курсу. — Він занепокоєно поглядає на свій сірий костюм, потім на Рене. — Та бог із ним. Як дісталось, так і сплигло. Що важать гроші, правда?

— Дуже багато важать, — холодно відповідає Рене. — А надто коли їх немає.

Ми з Георгом завертаємо на Марієнштрасе.

— Дивно, що Вацеківі перепало від мене й Різенфельда, а не від тебе, — кажу я. — Було б природніше, коли б із ним бився ти.

— Може, й природніше, але не справедливніше.

— Не справедливніше? — перепитую я.

— Еге ж. У певному розумінні. Я зараз надто стомлений, щоб пояснювати тобі цю складну причинність. Чоловікам, які вже полисіли, не слід битися. Вони повинні філософувати.

— Коли так, то на тебе чекає дуже самотнє життя. Скидається на те, що настає час бійок.

— Не думаю. Просто скінчився якийсь огидний карнавал. Хіба це не схоже на похмілля після Вальпургієвої ночі? Лопнула величезна мильна булька.

— А далі? — питаю я.

— А далі? — питає за мною він.

— Далі хтось надме ще одну бульку, більшу за цю.

— Може, й так.

Ми зупиняємось у саду. Поміж хрестами тече білий, як молоко, ранковий туман. На подвір'ї з'являється наймолодша Кнопфова дочка. Вона не виспалась, бо чекала на нас.

— Батько каже, що згоден відпродати вам надгробок за дванадцять більйонів.

— Скажіть йому, що ми даємо вісім марок. І то лише до обіду. З грошима буде дуже сутужно.

— Що? — питає Кнопф із вікна своєї спальні. Він підслухував нас.

— Вісім марок, пане Кнопфе. А після обіду тільки шість. Гроші дорожчають замість знецінюватись. Хто б міг подумати, правда?

— То я краще залишу собі надгробок на віки вічні, кляті мародери! — хрипить Кнопф і грюкає вікном.

Верденбрюкський клуб поетів влаштовує у давньогерманській світлиці "Валгалли" прощальний вечір на мою честь. Поети почувають себе неспокійно і вдають, що зворушені. Перший підходить до мене Гунгерман.

— Ти знаєш мої вірші. Ти сам казав, що для тебе вони— одна з найбільших подій у поезії. Більша, ніж вірші Стефана Георге.

Він пильно дивиться на мене. Я такого ніколи не казав. Це слова Бамбуса. Гунгерман за них назвав його тоді ви* значнішим за Рільке поетом. Проте я не заперечую співцеві Казанови й Магомета, а лише очікувально дивлюся на нього.

— Ну от, — веде далі Гунгерман, та раптом перескакує на інше. — До речі, звідки в тебе цей новий костюм?

— Я купив його сьогодні на гонорар із Швейцарії,— із скромністю павича відповідаю я. — Це мій перший новий костюм, відколи я став солдатом його величності. Не якийсь там перешитий військовий мундир, а справжнісінький цивільний костюм. Інфляція скінчилася!

— Гонорар із Швейцарії? То тебе вже знають за кордоном? Так, так, — каже Гунгерман, прикро вражений. — Газета надрукувала?

Я киваю головою. Співець Казанови зневажливо махає рукою.

— Я так і думав! Мої твори, звичайно, для щоденного вжитку не придатні. Їх можна друкувати щонайменше в солідних літературних журналах. Та я не про те. Я саме хотів сказати, що, на лихо, збірку моїх віршів три місяці тому видав Артур Бауер у Верденбрюці. Просто злочин!

— Хіба тебе силували видавати її тут?

— Морально силували. Бауер обдунив мене. Обіцяв зробити велику рекламу, видати одночасно з моєю книжкою Меріке, Гете, Рільке, Стефана Георге і насамперед Гельдерліна, проте не дотримав слова.

— Зате він видав Отто Бамбуса, — зауважую я.

— Бамбус, між нами кажучи, халтурник і епігон, — махає рукою Гунгерман. — Це мені тільки зашкодило. Знаєш, скільки Бауер продав моїх книжок? Не більше, ніж п'ятСоІ* примірників!

Я знаю від Бауера, що весь наклад був двісті п'ятдесят примірників, а продано лише двадцять вісім, до того ж дев'ятнадцять із них потай купив сам Гунгерман. І видавати

її присилувано не Гунгермана, а Бауера. Як викладач німецької мови в реальній гімназії Гунгерман загрожував Ар-турові, що порекомендує їй іншого книгаря, коли він не видасть його віршів.

— Якщо ти тепер працюватимеш у берлінській газеті,— каже Гунгерман, — то пам'ятай, що вірність друзям — най-шляхетніша риса митця.

— Знаю. І найрідкісніша також.

— Це правда. — Гунгерман витягає з кишені книжечку своїх віршів. — На. З присвятою. Напиши про неї в Берліні. І надішли мені два відбитки статті. А я за це залишусь тобі вірним тут, у Верденбрюці. І якщо знайдеш доброго видавця, то май на увазі: я готую другу збірку віршів.

— Домовилися.

— Я знав, що на тебе можна покластися. — Гунгерман урочисто тисне мені руку. — А ти не маєш наміру й сам щось видати?

— Ні. Я передумав.

— Чому?

— Хочу трохи почекати. Треба спершу поглянути на світ.

— Мудра думка! — значуще виголошує Гунгерман. — Якби більше людей наслідували твій приклад, замість того щоб своєю нікчемною базграниною захарашувати дорогу майстрам!

Він обводить суворим поглядом кімнату. Я чекаю, що він зараз весело підморгне мені. Проте він раптом стає напрочуд поважним. Тепер, коли Гунгерманові трапляється нагода залагодити через мене свої справи, він зразу втрачає почуття гумору.

— Не кажи нікому про нашу угоду, — напучує він наостанці мене.

— Нізащо! — запевняю я його й помічаю, що до мене підкрадається Отто Бамбус.

За годину в моїй кишені лежать уже "Голоси тиші" Бам-буса з утішною для мене присвятою і надруковані на машинці його екзотичні сонети "Тигриця", які я маю опублікувати в Берліні. Зомерфельд дав мені копію "Книги смерті", написаної вільним віршем, решта членів клубу теж дали з десятків своїх творів, а Едуард — рукопис пеана на смерть друга, сто шістдесят вісім рядків, присвячених Валентинові — фронтовому товаришеві й людині. Едуард пише швидко.

І раптом усе це стає мені дуже далеке. Таке далеке, як інфляція, що скінчилася два тижні тому, чи як дитинство, що його день у день душили військовим мундиром. Таке далеке, як Ізабелла.

Я дивлюся на їхні обличчя. Чи це ще обличчя здивованих дітей, що побачили перед собою хаос або диво, чи вже обличчя ділових членів клубу? Чи в них ще є щось від захопленого і зляканого обличчя Ізабелли, чи вони просто імітатори, балакучі хвальки з посереднім хистом, який замолоду є в кожній людині? Вони пишномовно й ревниво оспівують його згасання, замість того щоб мовчки спостерігати його і врятувати з нього бодай іскру для подальшого життя.

— Друзі, я виходжу з вашого клубу, — кажу я.

Всі обличчя повертаються до мене.

— Про це не може бути й мови! Ти залишишся членом-кореспондентом клубу в Берліні,— заявляє Гунгерман.

— Ні, я виходжу, — кажу я.

Якусь мить поети мовчки дивляться на мене. Чи я помиляюся, чи в їхніх очах справді світиться щось схоже на страх, що їх викриють?

— Ти справді так вирішив? — питає Гунгерман.

— Справді.

— Гаразд. Ми приймаємо твою заяву і обираємо тебе почесним членом клубу.

Гунгерман озирається довкола. Його нагороджують бурхливими оплесками. Напруження минуло.

— Прийнято одногласно! — мовить співець Казанови.

— Дякую, — кажу я. — Це незабутня мить. Але я не можу прийняти такої шани. Це все одно що обернутись у власну статую. Я не хочу входити в життя почесним членом навіть чогось такого, як наш притулок на Банштрассе.

— Не дуже доречно порівняння, — зауважує Зомерфельд, поет смерті.

— Йому дозволено, — заступається за мене Гунгерман. — А ким же ти хочеш увійти в життя?

Я сміюся.

— Маленькою іскоркою життя, що намагається не згаснути.

— Боже мій! — вигукує Бамбус. — Здається, щось таке є в Евріпіда!

— Можливо, Отто. Отже, думка чогось варта. Але я не маю наміру писати про іскорку життя, а хочу нею бути.

— Такого в Евріпіда немає, — заперечує Гунгерман, поет з університетською освітою, поблажливо поглядаючи на сільського вчителя Бамбуса. Потім знов обертається до мене. — Отже, ти хочеш...

— Учора ввечері я розпалив багаття, — перебиваю я його. — Воно горіло добре. Ви ж знаєте давнє правило тих, що йдуть у похід: бери з собою якнайменше вантажу.

Поети одностайно кивають головами. Та я раптом починаю розуміти, що вони це правило вже забули.

— Едуарде, — кажу я, — в мене є ще дванадцять талонів* Дефляція випередила їх, але я гадаю, що маю законне право, навіть якщо б мені довелося боронити його перед судом, вимагати на них їжу. Чи не даси ти мені за них дві пляшки "Йоганнісбергера"? Ми б зараз випили їх.

Едуард блискавично підраховує в думці, беручи до уваги також Валентина й вірші про нього, що лежать у мене в кишені.

— Даю три, — каже він.

Віллі сидить у маленькій кімнатці, на яку він поміняв своє розкішне помешкання. Це величезний стрибок у бідність, проте Віллі мужньо витримує його. Він урятував свої костюми, дещо з коштовностей і ще довго буде елегантним кавалером. Червону машину довелося продати. Віллі занадто відчайдушно грав на зниження. Стіни своєї кімнати він обклеїв банкнотами і знеціненими акціями часів інфляції.

— Це дешевше, ніж купувати шпалери, — пояснює він. — І цікавіше.

— А взагалі як у тебе справи?

— Мені дадуть, мабуть, невеличку посаду у Верденбрюкському банку, — Віллі усміхається. — Рене в Магдебурзі. Пише, що має великий успіх у "Зеленому какаду".

— Добре, що хоч пише.

Віллі поблажливо махає рукою.

— Нічого, Людвігу. Що з воза впало, те пропало. До того ж останніми місяцями я ніяк не міг присилувати Рене крикнути вночі по-генеральському. А без цього задоволення було вдвічі менше. Вона вперше знову крикнула аж під час тієї знаменної бійки у вбиральні. Прощай, хлопче! А ось подарунок на прощання. — Він відчиняє валізу з акціями й паперовими грішми. — Бери що хочеш! Мільйони, мільярди... Це був сон, правда ж?

— Так, — кажу я.

Віллі виходить за мною аж на вулицю.

— Я врятував кілька сотень марок, — шепоче він. — Батьківщина ще не загинула! На черзі французький банк. Буду грати там на зниження. Може, хочеш укласти маленьку пайку?

— Ні, Віллі. Я граю тільки на підвищення.

— Підвищення! — Тон у нього такий, ніби він каже: "Попокатепетль".

Я сиджу сам у конторі. Це мій останній день у Верденбрюці. Вночі я їду. Я гортаю один із каталогів і думаю, чи не написати на прощання прізвище Вацека на котромусь із намальованих там надгробків. Дзвонить телефон.

— Це той, що його звати Людвіг? — питає хтось хрипким голосом. — Той, що збирав жаб і веретільниць?

— Може, й так, — відповідаю я. — Залежно від того, навіщо він потрібен. Хто це говорить?

— Фріці.

— Фріці? Авжеж, це я. Що сталося? Отто Бамбус...

— Померла Залізна Кобила.

— Що?

— Так. Учора ввечері. Параліч серця. Під час роботи.

— Гарна смерть, — кажу я. — Але передчасна.

Фріці закашлюється. Потім каже:

— Ви, здається, торгуєте надгробками, правда? Ви щось казали таке!

— У нас найкращі надгробки в цілому місті, — відповідаю я. — А в чім річ?

— Як це в чім річ? Боже мій, Людвігу, який ти недогадливий! Мадам, звичайно, хоче замовити надгробок комусь із наших клієнтів. А ти із Залізною Кобилою теж...

— Я ні, — перебиваю я її. — Але цілком можливо, що мій приятель Георг...

— Однаково. Треба тільки, щоб замовлення отримав наш клієнт. Їдь до нас. І швидко! Тут уже був один комівояжер від ваших конкурентів. Він плакав ревними сльозами й запевняв, що також...

Плаксивий Оскар! Безперечно він!

— Я зараз же їду до вас! — кажу я. — Той рева бреше!

Мене приймає мадам.

— Хочете поглянути на неї? — питає вона.

— Хіба вона лежить тут?

— Нагорі, у своїй кімнаті.

Ми підіймаємось рипкими сходами нагору. Всі двері відчинені. Я бачу, що дівчата одягаються.

— Вони сьогодні теж працюватимуть? — питаю я.

Мадам хитає головою.

— Сьогодні ввечері ні. Дами одягаються просто за звичкою, розумієте? До того ж збитки невеликі. Відтоді як марка знову стала маркою, клієнтів у нас як відрізало. Жодне стерво не має грошей. Просто анекдот, еге ж?

Це не анекдот, це правда. Інфляція відразу обернулася в дефляцію. Там, де раніше кишіло біййонами, тепер рахують на пфеніги. Скрізь не вистачає грошей. Жахливий карнавал скінчився. Почалося спартанське життя першого тижня великого посту.

Залізна Кобила лежить між зеленими вазонами й білими лілями. Обличчя в неї раптом стало суворе й старе, і я впізнаю її лише по золотому зубові, що ледь помітно блищить між губами. Дзеркало, перед яким вона так часто чепурилася, завішене білим серпанком. У кімнаті пахне давніми парфумами, хвоєю і смертю. На комоді стоїть кілька фотографій і кришталева півкуля, до дна якої приліплений малюнок. Коли її потрусити, то здається, що люди на малюнку потрапили в завірюху. Я добре знаю цю річ. Вона — один із найкращих спогадів мого дитинства. Мені не раз кортіло вкрати її, коли я ще тут, на Банштрассе, готував уроки.

— Для вас вона була майже як мачуха, правда? — питає мене мадам.

— Ще більше: майже як мати. Якби не Залізна Кобила, то я б, напевне, став біологом. Але вона дуже любила поезію, просила приносити їй усе нові й нові вірші, і врешті я занехаяв біологію.

— Справді,— каже мадам. — Це ж ви завжди вовтузилися з саламандрами та рибою!

Ми виходимо з кімнати. Ідучи, я помічаю на шафі смушеву шапку.

— А де її високі черевики? — питаю я.

— Тепер вони у Фріці. Вона віднині хоче перейти тільки на масаж. Він не так стомлює і дає більший прибуток. До того ж нам однаково потрібен хтось замість Залізної Кобили. В нас є невеличка клієнтура, що любить міцний масаж.

— А як усе-таки це сталося з Залізною Кобилою?

— Під час роботи. Все лихо в тому, що вона занадто сумлінно ставилася до своїх обов'язків. До нас ходить сліпий на одне око голландський купець, дуже порядний чоловік, ніхто б навіть не подумав, що він любить таке. Бо йому, крім доброї хлости, більше нічого й не треба було. Щосуботи приходив до нас і співав, як півень, коли діставав досхочу нагайкою. Такий кумедний! Одружений, має трое прегарних дітей. Але не може ж він вимагати від своєї жінки, щоб та шмагала його. От і ходив завжди до нас, до того ж мав валюту — платив гульденами. Ми просто молилися на нього й на

його валюту. Ну і ось учора сталося це. Мальвіна надто розхвилювалася і раптом так і впала з нагайкою в руці.

— Мальвіна?

— Це її ім'я. Ви хіба не знали? Купець, звичайно, перелякався до смерті. Більше не прийде, — сумно каже господиня. — Такий клієнт! Просто знахідка! На його валюту ми завжди купували м'яса й печива на цілий місяць. До речі, а як тепер? — вона обертається до мене. — Тепер гульден уже не такий дорогий?

— Один гульден тепер дорівнює десь двом маркам.

— Аж не віриться! А раніше коштував більйони! Ну, то не так і страшно, що ми його втратили. Може, візьмете якусь дрібничку на спомин про Залізну Кобилу?

На мить я згадую кришталеву півкулю з малюнком — але ж ні, не слід нічого брати на спомин. Я мовчки хитаю головою.

— Ну, то вип'ємо вниз по чашці доброї кави й виберемо пам'ятник.

Я розраховував на маленький надгробок, але виявляється, що Залізна Кобила, завдяки голландському купцеві, заощадила чимало валюти. Вона не міняла гульденів, а складала їх до скриньки. Їх там набралось на солідну суму. Купець кілька років був її вірним клієнтом.

— У Мальвіни немає рідні, — пояснює мадам.

— То, звичайно, ми можемо вибрати першорядний пам'ятник, — кажу я. — Із мармуру або граніту.

— Мармур не для Залізної Кобили, — зауважує Фріці. — Він більше личить дітям, правда?

— Далеко не завжди! Ми ставили мармурові колони навіть на могили генералів.

— Граніт! — каже господиня. — Граніт кращий. Він більше личить її залізній вдачі.

Ми сидимо у залі. На столі парує кава, лежить домашній пиріг з вершковим кремом і стоїть пляшка "кюрасо". Я почуваю себе так, ніби мене перенесли в дитинство. Дами зазирають через моє плече в каталог, як колись зазирали в підручники.

— Ось найкраще, що ми маємо, — кажу я. — Чорний шведський граніт, хрест із двома цоколями. Таких залишилося два чи три в цілому місті.

Дами розглядають малюнок. Це одна з моїх останніх робіт. Для напису я взяв майора Волькенштайна, що начебто загинув на чолі свого війська 1915 року, — якби так сталося, то це було б велике щастя, принаймні для столяра, вбитого у Вюстрінгені.

— Хіба Залізна Кобила була католичка? — питає Фріці.

— Хрест ставлять не тільки католикам, — відповідаю я.

Господиня чухає голову.

— Не знаю, чи їй би сподобався хрест. А чогось іншого немає? Може, у вигляді природної брили?

На мить мені перехоплює подих. Потім я кажу:

— Коли вам подобається такий стиль, то я маю для вас щось особливе. Класичну річ! Обеліск!

Це постріл навімання, я знаю. Але швидко, хоч пальці в мене починають тремтіти

від мисливського запалу, знаходжу малюнок нашого ветерана і кладу на стіл.

Дами мовчки розглядають малюнок. Я тримаюся збоку. Часом буває ловецьке щастя, на початку чи наприкінці, коли навіть дитячій руці щастить зробити те, від чого вже давно відмовилися фахівці. Раптом Фріці починає сміятися.

— Ай справді, цей пам'ятник був би непоганий для Залізної Кобили, — каже вона.

Господиня теж усміхається.

— Скільки коштує ця штука?

Я не пам'ятаю, відколи працюю у фірмі, щоб на обеліск визначали ціну, бо ж усі знали, що його ніхто не купить. Я швидко підраховую.

— Офіційно — тисячу марок, — кажу я. — Для вас як для друзів — шістсот, а для Залізної Кобили як однієї з моїх виховательок — триста. Я можу дозволити собі назвати таку сміховинну ціну, бо однаково працюю сьогодні останній день у конторі. Але, звичайно, за готівку! За напис окремо.

— Чому б нам його й не купити? — каже Фріці.

Господиня киває головою:

— Ну що ж, купімо.

— Отже, домовилися? — питаю я, не вірячи своїм вухам.

— Домовилися, — каже господиня. — Скільки це буде на гульдени?

Вона відраховує банкноти. З годинника на стіні вискакує зозуля й починає кувати. Шоста година. Я ховаю гроші до кишені.

— Вип'ємо по чарці на помин душі Мальвіни, — пропонує господиня. — Завтра вранці її поховують. На вечір нам уже буде потрібне приміщення.

— Шкода, що я не можу залишитися на похорон, — кажу я.

Ми випиваємо по чарці коньяку, доливши до нього м'ятної горілки. Господиня витирає очі.

— Мені так шкода її, — каже вона.

Нам усім шкода її. Я встаю і прощаюся.

— Пам'ятник поставить Георг Кроль, — кажу я.

Дами кивають. Я ще ніде не бачив стільки щирості й довір'я, як тут. Вони махають мені на прощання з вікон. Доги гавкають. Я швидко йду понад струмком до міста.

— Що? — каже Георг. — Не може бути!

Я мовчки витягаю з кишені голландські гульдени й розкладаю на столі.

— Що ж ти продав за них? — питає він.

— Стривай хвилинку.

Я саме почув дзвінок велосипеда під вікном, а відразу ж після цього владне покашлювання. Я згрібаю банкноти й засовую їх назад до кишені. У дверях з'являється Генріх Кроль. Холоші штанів у нього трохи заляпані болотом.

— Ну? — питаю я. — Що продали?

Генріх міряє мене вбивчим поглядом.

— Ідіть і спробуйте самі щось продати! Кругом банкрутство! Ніхто не має грошей! А хто й має кілька марок, то тримається за них зубами.

— А я був у місті. Й дещо продав.

— Он як? Що?

— Обеліск.

— Дурниці! — сердито кидає Генріх. — Прибережіть свої жарти для Берліна.

— Хоч я вже й не маю ніякого стосунку до вашої фірми, — кажу я, — бо сьогодні о дванадцятій годині моя праця тут скінчилася, та мені хотілося показати, як легко продавати надгробки. Це просто розвага, а не робота.

Генріх червоніє з люті, але великим зусиллям волі стримується.

— Хвалити бога, нам уже недовго доведеться слухати цю нісенітницю! Щасливої дороги! В Берліні вас навчать ввічливості.

— Він справді продав обеліск, Генріху, — каже Георг.

Генріх недовіжливо дивиться на брата.

— А докази де? — сичить він.

— Ось! — кажу я, висипаючи на стіл гульдени. — Навіть за валюту.

Генріх спантеличено підходить до столу, хапає одну банкноту й крутить її на всі боки, перевіряючи, чи вона, бува, не фальшива.

— Просто щастя, — цідить він нарешті крізь зуби. — Сліпе щастя!

— Це щастя нам тепер дуже до речі, Генріху, — каже Георг. — А то ми не мали б чим оплатити вексель, на який завтра кінчається термін. Краще б ти подякував Людвігові. Це наші перші справжні гроші. І вони нам до зарізу потрібні.

— Дякувати? І не подумаю!

Генріх виходить, грюкнувши дверима, — справжній гордий німець, що ніколи нікому не дякує.

— Нам справді до зарізу потрібні гроші? — питаю я.

— Досить-таки потрібні, — каже Георг. — А тепер розрахуймося. Скільки в тебе грошей?

— З мене вистачить. Я отримав із Берліна на квиток у третьому класі, а поїду в четвертому і заощаджу таким чином дванадцять марок. Крім того, я продав своє піаніно, — не тягти ж його з собою. Мені дали за ту стару скриню сто марок. Отже, я маю сто дванадцять марок. На них я зможу прожити до першої платні.

Георг бере тридцять гульденів і простягає їх мені.

— Ти залагодив цю справу як сторонній агент і маєш право на комісійні, як і Плаксивий Оскар. А за особливі досягнення — ще п'ять відсотків.

Ми ще трохи змагаємося, хто виявиться великодушніший, потім я беру гроші на той випадок, якщо полечу зі свого нового місця першого ж місяця.

— Ти вже знаєш, що робитимеш у Берліні? — питає Георг.

Я киваю головою.

— Складатиму звіти про пожежі й крадіжки, писатиму рецензії на маленькі книжки, бігатиму по пиво редакторам, застрругуватиму олівці, читатиму коректуру й намагатимусь висунутися.

Хтось ногою відчиняє двері. На порозі з'являється, як примара, фельдфебель

Кнопф.

— Давайте мені вісім більйонів! — хрипить він.

— Пане Кнопфе, — кажу я, — ви ще не зовсім розбуркались після довгого сну. Інфляція скінчилася. Два тижні тому ви могли одержати вісім більйонів за надгробок, куплений за вісім мільярдів. Сьогодні ж він коштує лише вісім марок.

— Поганці! Ви навмисне зробили це!

— Що?

— Припинили інфляцію! Щоб пограбувати мене! Та я не продам надгробка!

Дочекаюся наступної!

— Чого?

— Наступної інфляції!

— Гаразд, — каже Георг. — Вип'ємо за це.

Кнопф перший хапає пляшку.

— Закладемося? — питає він.

— На що?

— Що я вгадаю на смак, звідки взято пляшку.

Він витягає корок і нюхає.

— Нізащо не вгадаєте, — кажу я. — Якби це була горілка з бочки, то, може б, і вгадали, нам відомо, що ви найкращий знавець на всю округу, та коли горілка з пляшки, не вгадаєте.

— На скільки ви закладаєтесь? На вартість надгробка?

— Ми тепер збідніли, — каже Георг, — але трьома марками можемо ризикнути.

Тільки задля вас.

— Гаразд. Налийте мені чарку.

Кнопф нюхає горілку, випиває її, потім вимагає другу чарку, а далі й третю.

— Здавайтеся, — кажу я. — Вгадати не можна. Ми не візьмемо з вас грошей.

— Це горілка з гастрономічної крамниці Брокмана на Марієнштрассе, — мовить

Кнопф.

Ми вражено дивимося на старого. Він угадав.

— Витрушуйте гроші! — хрипить він.

Георг відраховує три марки, і фельдфебель зникає.

— Як так можна вгадати? — дивуюсь я. — Невже в старого п'яниці справді якийсь надприродний нюх?

Раптом Георг заходиться реготом.

— Він нас обдунив!

— Як?

Георг підіймає пляшку. На дні її приклеєна малесенька етикетка: "Й. Брокман, гастрономія, Марієнштрассе, 18".

— От пройдисвіт, — задоволено каже Георг. — А які ще має очі!

— Післязавтра він їм не повірить, коли прийде додому й не побачитьobelіска, — зауважую я. — Для нього весь світ завалиться.

— А для тебе він не завалюється? — питає Георг.

— Щодня завалюється, — відповідаю. — А то ж як би я міг жити?

За дві години до мого від'їзду ми раптом чуємо тупіт і гомін. І відразу ж на вулиці розлягається пісня. Співають її на чотири голоси.

Ніч священна, перелий

В спрагле серце спокій свій...

Ми підходимо до вікна. Надворі стоїть спілка співаків Бодо Ледергозе.

— Що це означає? — питаю я. — Ввімкни світло, Георгу.

У тьмяному світлі, що падає на вулицю з нашого вікна,
ми помічаємо Бодо.

— Це для тебе, — каже Георг. — Спілка прийшла попрощатися з тобою. Не забувай, що ти її член.

Могутній спів лунає далі:

Мандрівці бездомні ми,

Втому й біль із нас зніми...

Відчиняються вікна.

— Тихо! — верещить стара Конерсман. — Уже за північ, п'яна сволото!

Бачу на небі я знову Світлу зорю вечорову...

Ліза підходить до свого вікна і вклоняється. Вона думає, що співають для неї.

Невдовзі прибуває й поліція.

— Розійтись! — гримить могутній голос.

Відколи скінчилась інфляція, поліцію не впізнати. Вона стала завзята й рішуча, до неї повернувся прусський дух. Кожний цивільний для неї — вічний новобранець.

— Це порушення тиші в нічний час! — реве глухий до музики бовдур у мундирі.

— Арештуйте їх! — верещить удова Конерсман.

У спілці Бодо двадцяттеро кремезних співаків. Проти них двоє поліцаїв.

— Бодо! — стурбовано гукаю я. — Не чіпайте їх! Не опирайтесь! А то вони запроторять вас до в'язниці!

Бодо дає нам знак, що хвилюватись нічого, і співав далі на повні груди:

Я б із тобою радо полинув

Ген до небес...

— Тихо, ми хочемо спати! — кричить вдова Конерсман.

— Гей, ви! — гукає Ліза поліцаям. — Облиште співаків! Чом вас немає там, де крадуть?

Поліцаї розгублені. Вони ще кілька разів наказують:

— Негайно всім іти до поліційної дільниці!

Проте ніхто не рушає з місця. Бодо починає другий куплет. Врешті поліцаї роблять єдине, що можуть зробити, — кожен із них заарештовує по одному співакові.

— Не пручайтесь! — гукаю я. — А то вони пришиють вам опір державній владі!

Співаки не опираються, і їх ведуть до дільниці. Ті, що залишаються, співають далі, наче нічого не сталося. Дільниця близько, поліцаї бігом повертаються й беруть ще двох

співаків. Решта не замовкають, але перших тенорів уже майже не чути: поліцаї хапають співаків із правого боку. За третім разом вони заберуть Віллі, і перших тенорів не буде зовсім. Ми подаємо співакам з вікна пляшки з пивом.

— Тримайся, Бодо! — кажу я.

— Не бійся! Будемо триматися до останнього!

Поліцаї приходять знов і заарештовують іще двох тенорів. У нас більше немає пива, і ми частуємо співаків горілкою. Через десять хвилин уже співають самі басы. Вони стоять і навіть не дивляться на поліцаїв, коли ті арештовують їхніх товаришів. Я десь читав, що такими ж байдужими залишаються моржі, коли мисливці ходять поміж них і палицями вбивають їхніх сусідів, — і бачив, що цілі народи під час війни поводяться так само.

Минає ще чверть години, і Бодо Ледергозе залишається сам. Розлючені, спітнілі поліцаї роблять останній захід і забирають його. Ми йдемо слідом за ними до дільниці. Бодо не перестає співати.

— Бетховен, — коротко пояснює він і далі гуде, наче бджола з тонким музичним слухом.

Та раптом нам здається, ніби з далекої далини йому акомпанують еолові арфи. Ми прислухаємося. Дивно, але справді складається таке враження, що Бодо підспівують ангели: першим та другим тенором і двома басами. Вони прилучаються до голосу Бодо, зливаються з ним, стають дедалі гучніші, а коли ми повертаємо за церкву, то вже навіть розрізняємо слова. Співають "Ніч священна, перелій..." А за наступним рогом ми дізнаємося, звідки долинають го-лоси, — з поліційної дільниці, де заарештовані товариші Бо-до мужньо співають далі, ні на що не зважаючи. Бодо як диригент входить у їхній гурт, ніби це найзвичайніша в світі справа, і пісня лунає далі:

Мандрівці бездомні ми...

— Пане Кролю, що це все означає? — питає спантеличений начальник дільниці.

— Влада музики! — відповідає Георг. — Прощальна серенада приятелеві, що вирушає в світ. Невинний вчинок. За таке людей треба було б нагороджувати, а не карати.

— І це все?

— Все.

— Це порушення нічного спокою, — каже один із тих, що водили арештованих.

— А якби вони співали "Німеччина, Німеччина понад усе", то це теж було б порушення нічного спокою? — питаю я.

— Це зовсім інша річ!

— Той, хто співає, — не краде, не вбиває і не пробує повалити уряд, — каже Георг начальникові дільниці. — Невже ви хочете ув'язнити весь хор за те, що він цього не робить?

— Женить їх геть! — кричить начальник дільниці. — Тільки нехай більше не співають.

— Вони більше не співатимуть. Ви не пруссак, еге ж?

— Франконець.

— Я так і думав, — каже Георг.

Ми стоїмо на вокзалі. Ніч вітряна, і, крім нас, на пероні немає нікого.

— Ти приїдеш до мене в гості, Георгу, — кажу я. — Я зроблю все, щоб познайомитися з жінками твоїх мрій. Коли ти приїдеш, дві або три вже чекатимуть на тебе.

— Приїду.

Я знаю, що він ніколи не приїде.

— Ти повинен приїхати хоч би задля свого смокінга, — кажу я. — Де ще ти зможеш його надягти?

— Це правда.

Вогненні очі поїзда пронизують темряву.

— Вище голову, Георгу! — кажу я. — Ти ж знаєш, що ми безсмертні!

— Так, ми безсмертні. І ти теж не здавайся. Тебе стільки разів рятували від загибелі, що ти просто зобов'язаний вистояти.

— Звичайно, — кажу я. — Хоч би задля тих, кого не врятували. Задля Валентина.

— Дурниці. Просто тому, що ти живий.

Поїзд з гуркотом залітає під дах вокзалу, ніби на нього чекає п'ятсот чоловік. Але чекаю тільки я. Я знаходжу місце в купе й сідаю. В купе пахне сном і людьми. Я відчиняю вікно в коридорі і висовуюся з нього.

— Коли від чогось відмовляєшся, то не конче втрачати його, — каже Георг. — Тільки ідіоти все втрачають.

Поїзд рушає.

— Хто ж каже про втрату? Оскільки ми врешті однаково програємо, то можемо перед цим дозволити собі перемагати, як плямисті лісові мавпи.

— А вони завжди перемагають?

— Авжеж — бо не знають, що таке перемога.

Поїзд уже їде. Я відчуваю Георгову руку в своїй — надто маленьку й надто м'яку. На ній ще й досі не загоїлися рани, одержані під час бійки біля вбиральні. Поїзд набирає швидкість, і Георг залишається позаду. Я раптом помічаю, що він старіший і блідіший, ніж мені здавалося. Ось я вже бачу тільки його білу руку і бліде обличчя, потім усе зникає й залишається саме небо й темрява. Я заходжу в купе. В одному кутку сопе пасажир в окулярах, у другому — лісничий, у третьому хропе гладкий вусатий чоловік. У четвертому тоненько висвистує носом жінка з обвислими щоками. Її капелюшок зсунувся набік.

Я раптом відчуваю, що страшенно голодний, як завжди, коли мені важко на серці, й відчиняю свою валізу, яка лежить у багажній сітці. Пані Кроль забезпечила мене бутербродами до самого Берліна. Я пробую намацати їх рукою, але ніяк не можу, тому витягаю валізу з сітки. Жінка в капелюшку прокидається, гнівно лупає на мене очима й відразу ж починає знов задирливо висвистувати носом. Тепер я бачу, чому не міг намацати бутербродів. На них лежить Георгів смокінг. Він, певне, поклав його у валізу,

коли я бігав продавати обеліск. Якусь мить я дивлюся на чорне сукно, потім дістаю бутерброди й заходжуюсь їсти. Це першокласні бутерброди. На хвилину все купе прокидається від запаху хліба й чудової ліверної ковбаси. Та я не зважаю ні на кого і їм далі. Потім уможуюся зручніше і втуплююся поглядом у темряву, де час від часу пролітають ліхтарі. Я думаю про Георга, про смокінг, потім про Ізабеллу, Германа Лоца й про обеліск, на який мочилися і який урешті врятував фірму. Тоді вже не думаю ні про що.

Більше я не бачив нікого з них. Я не раз збирався поїхати у Верденбрюк, проте завжди щось ставало на заваді, і я казав собі, що ще встигну, а потім раптом виявилось, що їхати вже нема коли. Німеччину огорнула темна ніч, я залишив її, а коли знов повернувся, вона лежала в руїнах. Георг Кроль помер. Вдова Конерсман шпигувала далі за всіма й дізналася про зв'язок Георга з Лізою — через десять років, 1933 року, вона донесла про це Вацеківі, що був тоді штурмфюрером нацистських штурмових загонів. Вацек запроторив Георга до концентраційного табору, хоч минуло вже п'ять років, як сам він розлучився з Лізою. Через кілька місяців Георг там помер.

Ганс Гунгерман став референтом у справах культури і оберштурмбанфюрером нової партії. Він оспівував її в палких віршах, тому після 1945 року мав неприємності й позбувся посади директора школи. Але після того держава давно вже визнала його право на пенсію, і Гунгерман, як і багато інших нацистів, розкошує і навіть не думає працювати.

Скульптор Курт Бах сім років пробув у концентраційному таборі й повернувся звідти непрацездатним калікою. Тепер, через десять років після краху нацизму, він, як і безліч інших жертв нацистського режиму, домагається мізерної пенсії. Він сподівається, що йому нарешті пощастить, і він отримуватиме сімдесят марок на місяць — приблизно десяту частину тієї суми, яку отримує Гунгерман, а також десяту частину пенсії, яку вже кілька років держава виплачує керівникові гестапо, що заснував концентраційний табір, де Курт Бах став калікою, не кажучи вже про більші пенсії та відшкодування, які отримують генерали, воєнні злочинці й колишні провідні діячі нацистської партії.

Генріх Кроль прожив ці роки непогано й дуже пишається цим, бо вважає це доказом непохитної правосвідомості нашої улюбленої батьківщини.

Майор Волькенштайн зробив блискучу кар'єру. Він став членом націонал-соціалістської партії, брав участь у складанні антисемітських законів, після війни на кілька років притих, а тепер разом із багатьма іншими нацистами працює в міністерстві закордонних справ.

Бодендік і Верніке довгий час переховували в божевільні кількох євреїв. Вони помістили їх у палати для невиліковних хворих, постригли й навчили, як треба поводитися. Згодом Бодендіка перевели в маленьке село за те, що він дозволив собі обуритись, коли його єпископ прийняв титул державного радника від уряду, який оголосив убивство священним обов'язком. Верніке вигнали з роботи за те, що він відмовився робити своїм хворим смертельні уколи. Перше ніж піти звідти, він зумів

переправити євреїв, яких переховував у закладі, в інше місце. Його послали на фронт, і 1944 року він загинув. Віллі загинув 1942 року, Отто Бам-бус— 1945, Карл Бріль— 1944. Ліза загинула під час бомбардування. Стара пані Кроль також.

Едуард Кноблех пережив усе: він так само добре обслуговував винних і невинних. Готель Едуарда був зруйнований, та потім він відбудував його. З Гердою він не одружився, і ніхто не знає, що з нею сталося. Про Женев'єву Терговен я теж нічого більше не чув.

Цікаву кар'єру зробив Плаксивий Оскар. Він солдатом попав у Росію і знову став комендантом кладовища. 1945 року він був перекладачем при окупаційних військах і, нарешті, кілька місяців — бургомістром Верденбрюка. Потім разом із Генріхом Кролем знов почав торгувати надгробками. Вони заснували нову фірму й досягли великих успіхів — тоді попит на надгробки був майже такий, як на хліб.

Старий Кнопф помер через три місяці після того, як я виїхав з Верденбрюка. Він попав уночі під машину. А через рік його дружина вийшла заміж за трунаря Вільке. Цього ніхто не сподівався. Їхній шлюб був щасливий.

Верденбрюк під час війни був такий зруйнований, що в ньому не залишилося майже жодного цілого будинку. Він був важливим залізничним вузлом, тому його так часто бомбардували. Через рік після закінчення війни я переїздом заглянув до нього і пробув там кілька годин. Шукав знайомих вулиць, але заблудив у місті, де колись так довго прожив. Навкруги були самі руїни, із знайомих я теж нікого не знайшов. У маленькій крамничці, що розташувалась у сляк-так збитій з дощок халабуді біля вокзалу, я купив кілька довоєнних поштових карток з краєвидами міста. Це все, що від нього залишилось. Раніше, коли людині хотілося згадати свою молодість, вона поверталася в ті місця, де провела її. Тепер у Німеччині таке майже неможливе. Все зруйноване, потім відбудоване наново і стало зовсім чуже. Хоч-не-хоч накупиш поштових карток.

Лише дві будівлі вціліли: божевільня й пологовий будинок — головним чином тому, що розташовані вони за містом. Вони відразу виявились заповненими, заповнені вони й тепер. Їх навіть довелося чимало розширити.

23

Отже! (Латин.)

24

Пробачте, панно, я... (Фр)

25

Людський голос (латин.).

26

Небесний голос (латин.).

27

Ягня боже, що спокутує гріхи земні (латин.).

28

"Тебе, боже, хвалимо" (латин.).

29

Щось особливе (фр.).

30

Пам'ятай про смерть! (Латин.)

31

Хто схопив, того й правда (англ.).

32

Мій гріх! (Латин.)

33

Прекрасне!

34

"Відпускаю гріхи твої" (латин.).

35

Біла гарячка (латин.).